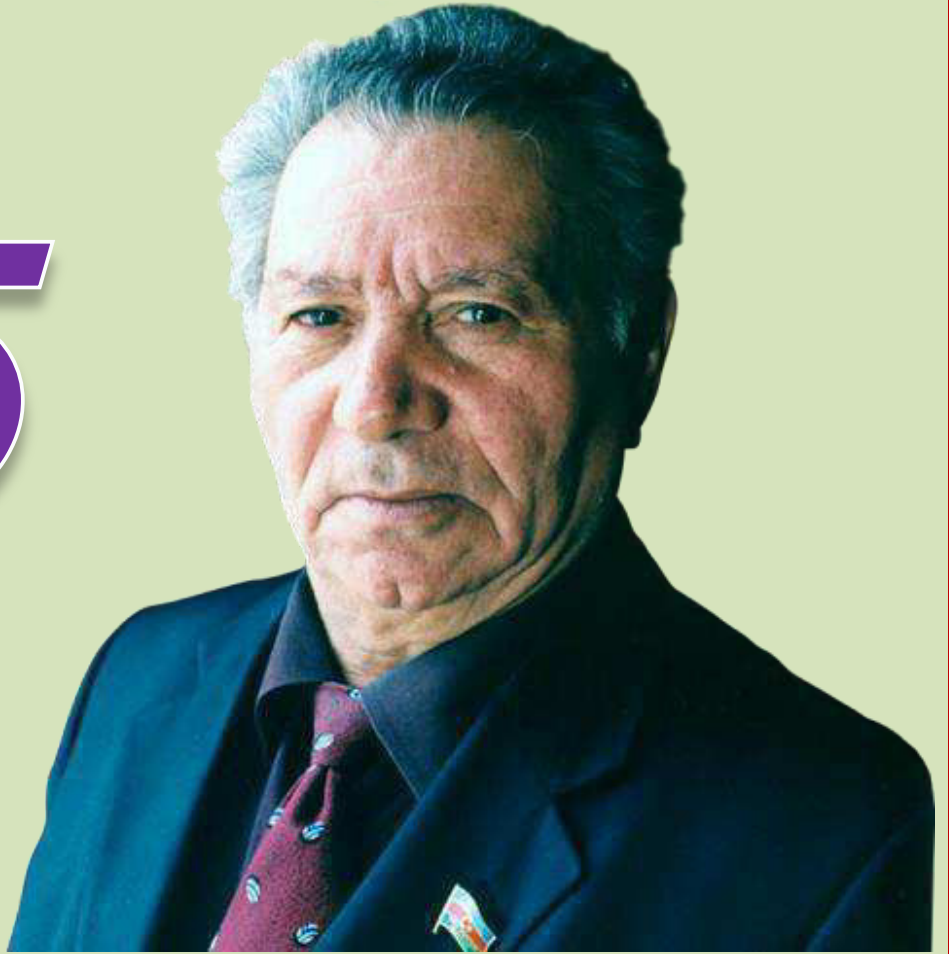

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI ELM VƏ TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT PEDAQOJİ UNİVERSİTETİ
İQTİSADI İNKİŞAF VƏ SOSİAL TƏDQİQATLAR
İNSTITUTU (TÜRKİYƏ)**

HESEN MİRZEYEV - 95
Uluslararası Dil, Edebiyat və Medeniyet Kongresi
29-30 Kasım 2022

95

PROFESSOR HƏSƏN MİRZƏYEV-95
“Müasir Azərbaycan dilçiliyinin aktual problemləri” mövzusunda
BEYNƏLXALQ ELMİ KONFRANSIN
MATERİALLARI

İSBN: 978-625-7898-72-0

VOLUME I

All rights of this book belong to IKSAD GLOBAL.
Without permission can't be duplicate or copied. Authors
of chapters are responsible both ethically and juridically.

IKSAD Publications - 2022 ©

Issued: 27.12.2022

ISBN: 978-625-7898-72-0

Konfransın Lokal Təşkilat Komitəsi

Sədr:

Prof. Cəfər Cəfərov – *Rektor*

Sədr müavinləri:

Prof. Asəf Zamanov – *Elm və innovasiyalar üzrə prorektor*

Prof. Mahirə Hüseynova – *Beynəlxalq əlaqələr üzrə prorektor*

Məsul katib:

Dos. Könül Səmədova – *Müasir Azərbaycan dili kafedrasının müdiri*

Dos. Eldar Aslanov – *Tədris işləri üzrə prorektor*

Prof. Fikrət Rzayev – *Sosial və humanitar məsələlər üzrə prorektor*

Tural Cəlilov – *Ümumi işlər üzrə prorektor*

Könül Pirverdiyeva – *Strateji inkişaf məsələləri üzrə prorektor*

Prof. İbrahim Bayramov – *Elmi-təşkilati şöbənin müdiri*

Elmi bölmələr

- Professor Həsən Mirzəyevin yaradıcılığında filologiya məsələləri
- Filologiyanın ümumi məsələləri
- Ümumi dilçilik
- Pedagoqikanın aktual məsələləri
- Tarix - Coğrafiya

Elmi redaktor: Prof. İbrahim Bayramov

Konfransda canlı və yaxud onlayn iştirak edən ölkələr:

Azərbaycan, Türkiyə, Özbəkistan, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Hindistan,
Gürcüstan, Nigeriya.

Plenar iclas

29 noyabr 2022-ci il saat 11:00

I Giriş sözü:

Professor Cəfər Cəfərov – ADPU-nun rektoru

Dr. Mustafa Latif EMEK – İKSAD Başkanı

II Çıxışlar:

- Akademik İsa Həbibbəyli** – *AMEA-nın prezidenti*
Emin Əmrullayev – *Azərbaycan Respublikasının Elm və təhsil naziri*
Anar Rzayev – *Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin sədri*
Dosent Elçin Babayev – *BDU-nun rektoru*
Akademik Kamal Abdullayev – *ADU-nun rektoru*
Akademik Nizami Cəfərov – *Azərbaycanda Atatürk Mərkəzinin direktoru Milli Məclisin üzvü*
Professor Ahmet Buran – *Türkiyə, Fırat Universiteti*
Professor Nadir Məmmədli – *AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun baş direktoru*
Dosent Cumali Şabanov – *Özbəkistan Dövlət Şərqşünaslıq Universitetinin Türkologiya fakültəsinin dekanı*
Professor Elizabet Bjalava – *Gürcüstan Dövlət Universiteti*
Professor Burul Saqınbayeva – *Qırğızıstan Manas Universiteti Türkologiya kafedrasının müdiri*
Müşfiq Mirzəyev – *Mərkəzi Dəmiryol Xəstəxanasının baş həkimi*

III Məruzələr

- Dosent Əziz Ələkbərli** – *Milli Məclisin üzvü*
Professor Həsən Mirzəyevin ictimai- siyasi fəaliyyəti
Professor İbrahim Bayramov – *ADPU-nun Elmi-təşkilati şöbəsinin müdiri*
Görkəmli dilçi alim professor Həsən Mirzəyev

MÜNDƏRİCAN

Prof. Mahirə Hüseynova <i>HƏSƏN MİRZƏYEVƏ HƏSR OLUNMUŞ ŞEİR MƏTNLƏRİNDƏ SİTATLARDAN İSTİFADƏ ÜSULLARI</i>	1
Prof. İbrahim Bayramov PROFESSOR HƏSƏN MİRZƏYEV VƏ QƏRBI AZƏRBAYCAN ONOMASTİK VAHIDLƏRİNİN TƏDQIQI	4
Prof. Mirvari İsmayılova <i>PROFESSOR HƏSƏN MİRZƏYEVİN YARADICILIĞINDA AZƏRBAYCANÇILIQ İDEYALARININ TƏRƏNNÜMÜ</i>	10
Prof. Dr. Mehmet Gökhan GENEL Kaan ARSLAN <i>TÜRKİYE'DE FON ALAN MEDYA KURULUŞLARI ÜZERİNE İNCELEME: BİNAET VE MEDYASCOPE ÖRNE</i>	14
Prof. Dr. Mehmet Gökhan GENEL Kaan ARSLAN <i>KOVID-19 PANDEMİSİNDE ORTAOYUNCULAR TİYATROSUNUN ÇEVİRİMİÇİ OYUN OYNAMASI ÜZERİNE DEĞERLENDİRME</i>	20
Prof. Məhərrəm Məmmədli <i>AZƏRBAYCAN DİLİNİN QARABAĞ DİALEKTİNDƏ QƏDİM TÜRK DİLİNİN İZLƏRİ</i>	27
Prof. Minaxanım Təkləli <i>TÜRK DÜNYASINDA ETNOMƏDƏNİ PROSESLƏR VƏ COĞRAFİ ADLARIN FORMALAŞMASINDA ROLU</i>	28
Prof. Sayalı Sadıqova <i>HƏSƏN MİRZƏYEVİN YARADICILIĞINDA FEİL</i>	35
Prof. İsmayıl Kazımova <i>AZƏRBAYCAN DİLİ SİNTAKSİSİNDƏ SİNKRETİK ZONA</i>	41
Prof. Guljahon Jumanazarova <i>HALK DESTANLARINDAKİ BÜLBÜL VE ÇİÇEK METAFORLARININ DİLSEL VE ŞİİRSEL DOĞASI</i>	43
Prof. Elman Quliyev <i>HƏSƏN MİRZƏNİN ŞEİR DÜNYASI: HARAYIN, KƏDƏRİN DƏRƏLƏYƏZ ÜVERTURASI</i>	46
Prof. Elman Quliyev <i>ƏLİŞİR NƏVAİ YARADICILIĞI TÜRK DİLİNİN İNKİŞAFINDA YENİ MƏRHƏLƏ KİMİ</i>	50
Prof. Mereke Atabayeva <i>QAZAX DİALEKTOLOGİYASI HAQQINDA</i>	51
Dos. Pəri Paşayeva <i>ORFOEPİK VƏRDİŞLƏRİN AŞILANMASINDA FONETİKANIN ROLU</i>	52
Dos. Könül Səmədova <i>HƏSƏN MİRZƏYEVİN AZƏRBAYCAN DİLÇİLİYNDƏ YERİ</i>	54
Dos. İradə Kərimova <i>AZƏRBAYCAN TOPONİMLƏRİ KONTEKSTİNDƏ “ADUR” ARXAİK APELYATIVI</i>	58

Dos. Zamiq Təhməzov <i>PROFESSOR HƏSƏN MİRZƏYEV VƏ AZƏRBAYCAN FOLKLORU</i>	62
Dos. Şöhrət Məmmədova <i>DİLİMİZİ, TARİXİMİZİ VƏ AŞIQ SƏNƏTİMİZİ YAŞADAN ALİM</i>	63
Dos. Sevda Abbasova <i>TƏDRİS STRATEGİYASINDAN DƏRS TAKTİKASINA QƏDƏR</i>	64
Dos. Sevinc Sadıqova <i>QƏRBİ AZƏRBAYCAN DİALEKT VƏ ŞİVƏLƏRİNDƏ MÜCƏRRƏD MƏFHUMLARI BİLDİRƏN ARXAİK İSİMLƏR</i>	68
Dos. Fəridə Səfərəliyeva <i>İBTİDAİ SİNİFLƏRDƏ MORFOLOGİYANIN TƏDRİSİ YOLLARI</i>	73
Dos. Təranə Şükürlü <i>OGUZ QURUPU TÜRK DİLLƏRİNDƏ UZUN SAİTLƏR</i>	79
Dos. Yeganə Qəhrəmanova <i>OXUDUQCA DÜŞÜNDÜRƏN, DÜŞÜNDÜKCƏ DƏRİNLEŞƏN POEZİYA</i>	83
Dos. Afaq Əsgərova <i>AZƏRBAYCAN VƏ TÜRK ƏDƏBİ DİLİNDƏ FEİLLƏRİN ÜSLUBİ İMKANLARI VƏ İNKİŞAF MEYİLLƏRİ</i>	88
Dos. Allahverdi Hacıyev <i>HƏSƏN MİRZƏYEV VƏ YENİ AZƏRBAYCAN PARTİYASI</i>	90
Dos. Bilal Həsəni <i>VƏTƏN MÜHARİBƏSİ, TARİXİ ZƏFƏRLƏ BAĞLI HƏQİQƏTLƏRİN VƏTƏNDAŞLIQ LİRİKASINDA BƏDİİ ƏKSİ</i>	94
Dos. Bilal Hüseyinov <i>DƏRƏLƏYƏZ FOLKLORUNUN JANR İMKANLARI HƏSƏN MİRZƏYEV YARADICILIĞINDA</i>	95
Dos. Cəmilə Məhərrəmovna <i>HƏSƏN MİRZƏ DİLÇİLİYİN ZİRVƏSİNDƏ</i>	104
Dos. Nazile Abdullazade <i>HƏSƏN MİRZƏYEV YARADICILIĞINDA HEYDƏR ƏLİYEV OBRAZI</i>	108
Dos. Qətibə Mahmudova <i>TÜRK DİLLƏRİNİN SÖZ YARADICILIĞI VƏ FEİL DÜZƏLTMƏ</i>	110
Doç.Dr. Cumali Şabanov <i>KARDAŞ HALKLAR ESERLERİ ÇEVİRISİNDEKİ PROBLEMLER ÇÖZÜMÜ HAKKINDA</i>	112
Dos. Naibə Əhmədova <i>AZƏRBAYCAN TARİXŞÜNASLIQ ELMİNDƏ MİRZƏ KAZİMBƏYİN ROLU</i>	113
Dos. Tamam Mehrabova <i>AZƏRBAYCAN VƏ TÜRK DİLLƏRİNDƏ İSMİN HAL KATEQORİYASINDA FƏRQLİ MORFOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏR</i>	115
Dos. Şəbnəm Həsəni- Qəribova <i>XIII-XVI ƏSRLƏRƏ AİD ELMİ ƏSƏRLƏRDƏ TABELİ MÜRƏKKƏB CÜMLƏ</i>	119
F.ü.f.d. Təranə Nağıyeva <i>“ORXON-YENİSEY” ABİDƏLƏRİNDƏ FEİLİ SİFƏT VƏ FELİ BAĞLAMA BİRLƏŞMƏLƏRİ</i>	123

F.ü.f.d. Ülkər Baxşiyeva N.GƏNCƏVİ YARADICILIĞINDA UŞAQ MÜTALİƏ NÜMUNƏLƏRİNDƏ TƏRBİYƏ MƏSƏLƏLƏRİ	129
F.ü.f.d. Zemfira Abbasova HƏSƏN MİRZƏYEV VƏ DİLÇİLİK ELMİMİZ	137
P.ü.f.d. Könül Şəliyeva İBTİDAİ SİNİF ŞAGİRDƏRİNİN NİTQİNİN İNKİŞAFINDA BƏDİİ MATERİALLARIN ROLU	138
F.ü.f.d. Namiq ƏHMƏDOV TÜRKiYƏ AZƏRBAYCAN SOVET ZİYALILARININ YARADICILIĞINDA Nigar Rəfibəyli “Sağlıqla qal, yaxın qonşu” (1970)	142
F.ü.f.d. İlkin Əsgər MÜASİR AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ TƏSİRLİ VƏ TƏSİRSİZ FEİLLƏRİN FUNKSIONAL XÜSUSİYYƏTLƏRİ	143
F.ü.f.d. İmanyar Quliyev XVI-XVII ƏSRLƏR QRIQORİAN QIPÇAQ DİLİ VƏ ƏSƏRLƏRİ	144
F.ü.f.d. Səba Hüseynova AZƏRBAYCANIN MADİİ-MƏDƏNİ İRSİNİN BEYNƏLXALQ ALƏMDƏ TANIDILMASINDA HEYDƏR ƏLİYEVİN ROLU	150
F.ü.f.d. Mələhət Babayeva HƏSƏN MİRZƏ POEZİYASININ XƏLQİLİYİ	152
F.ü.f.d. Mahirə Abdullayeva H. MİRZƏYEVİN AZƏRBAYCAN DİLİNİN İNKİŞAFI SAHƏSİNDƏKİ FƏALİYYƏTİ	156
F.ü.f.d. İsrail Musa oğlu Məmmədov HƏSƏN MİRZƏ VƏ DÖVLƏTÇİLİK	159
F.ü.f.d. Bəhram Məmmədov AZƏRBAYCAN DİLÇİLİK ELMİNİN İNKİŞAFINDA PROFESSOR HƏSƏN MİRZƏYEVİN ROLU	162
Aydan Həməzəyeva Aytən Abdullazadə CİS TEXNOLOGİYASI ƏSASINDA OĞUZ RAYONUNUN RELYEFİNİN MARFOMETRİK XƏRİTƏSİNİN TƏRTİBİ	167
Gülöyşə Əhmədşadə DƏRƏLƏYƏZ FOLKLORU PROF. HƏSƏN MİRZƏYEVİN ARAŞDIRMALARINDA	171
Çağlar Çiçək İKİ DEVLET TEK MİLLET SÖYLEMİNİN SAHAYA COĞFAFI İSİM OLARAK YANSIMASI: VAN İLİ ÇALDIRAN İLÇESİ ÖRNEĞİ	174
Gülınar Muxtarşadə XIX ƏSR AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ DİLİNİN FONETİK NORMASI	175
Cəmilə Bəhmənova MƏKTƏBƏQƏDƏR TƏHSİL MÜƏSSİSƏLƏRİNİN MƏKTƏBƏHAZIRLIQ QRUPLARINDA TƏLİMİN TƏŞKİLİ	180
Lalə Hacıyeva VÜKTOR HÜQONUN “PARİS NOTR-DAM KİLSƏSİ” ROMANINDA DİNİN	185

CƏMIYYƏT ÜZƏRİNDƏKİ ÜSTÜNLÜKLƏRİ	
Jalə Zeynallı <i>FAKİR BAYKURTUN “İLANLARIN ÖCÜ” TRILOGİYASINDA QADIN OBRAZLARI</i>	190
Mətanət Mehdiyeva <i>PROFESSOR HƏSƏN MIRZƏYEVİN ELMI YARADICILIĞINDA FEİL KATEQORİYALARININ MÜQAYISƏLİ TƏHLİLİ</i>	198
Gülşən Mehdizadə <i>PRAKTİK NƏTİCƏLƏRİN ƏLDƏ OLUNMASI VƏ TƏHSİL PROSESİNƏ UYĞUNLAŞDIRILMASI (Filologiya fakültəsi əsasında)</i>	203
Günəl Hümətova (Pəniyeva) <i>“İDEAL”DA CƏNUBİ AZƏRBAYCANLA BAĞLI MƏQAMLAR</i>	209
Xatirə Xəlilova <i>DRAM ƏSƏRLƏRİNİN TƏDRİSİ PROSESİNDƏ ŞAĞİRDLƏRDƏ FORMALAŞDIRILAN BACARIQLAR</i>	210
Mehriban Sərdarova <i>HEYDƏR ƏLİYEV İRSİNDƏ QƏRBİ AZƏRBAYCAN DÖVLƏTÇİLİK STRATEGİYASI KİMİ</i>	212
Elnarə Niftəliyeva <i>DİALEKTOLOGİYAMIZIN MAHİR TƏDQİQATÇISI - HƏSƏN MIRZƏYEV</i>	223
Könül Həsənova <i>HƏSƏN MIRZƏYEV DƏRƏLƏYƏZ DİALEKTİNİN TƏDQİQATÇISI KİMİ</i>	226
Arzu Kərimova <i>QAZAXISTAN RESPUBLİKASINDA DİL SİYASƏTİNİN BƏZİ ASPEKTLƏRİ</i>	230
Vüsalə Kərimova <i>ƏDƏBİ TƏNQİDƏ ÜMUMİ BAXIŞ</i>	235
Maya Qasımova <i>İBTİDAİ SİNİF ŞAĞİRDLƏRİNDƏ MƏTN TƏRTİBİ ÜZRƏ PRAKTİK BACARIQLARIN FORMALAŞDIRILMASI YOLLARI</i>	236
Tənzilə Qasımova <i>AKTUAL VƏ QRAMMATİK ÜZVLƏNMƏ</i>	243
Məhrux Dövlətzadə <i>XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ İCTİMAİ VƏ ESTETİK DÜŞÜNCƏDƏ İSLAM</i>	245
Rəna Süleymanova <i>SEMANTİKLEŞTİRİLMİŞ UZAMSAL VEYA ÖZEL YER ADLARI</i>	252
Humay Səfərova <i>ÜMUMTƏHSİL OCAQLARINDA TƏDRİSİN ETİK ASPEKTLƏRİ</i>	254
Kəmalə Əhmədova <i>TÜRK VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ FRAZEOLoji BİRLƏŞMƏLƏRİN TƏŞƏKKÜLÜ VƏ QAYNAQLARI</i>	254

HƏSƏN MİRZƏYEVƏ HƏSR OLUNMUŞ ŞEİR MƏTNLƏRİNDƏ SİTATLARDAN İSTİFADƏ ÜSULLARI

Mahirə Hüseynova

Filologiya elmləri doktoru, professor

ÖZET.

Həsən Mirzəyə həsr olunmuş şeir mətnlərində linqvistik kateqoriya göstəricilərindən olan sitatlardan istifadə üsulları özünü iki formada göstərir: 1) söz sənətkarının hər hansı bir şairin misra və ya bəndindən yararlanması; 2) Atalar sözü və məsəllərdən, yəni folklor deyim tərzindən istifadə üsulu. Hər iki üsuldan istifadəyə Həsən Mirzənin həm öz şeirlərində, həm də alim-şairə həsr olunmuş şeir mətnlərində müəyyən qədər rast gəlmək mümkündür. Bunlar şeir mətnlərin ahəng və harmoniyasına məharətlə uyğunlaşdırılaraq poetik örnəklərin linqvistik kamilliyini, özəl xüsusiyyətlərini-üslubi cəhətlərini zənginləşdirməyə xidmət göstərmişdir. Bu linqvistik göstəricilər-dil materiallarına elə kontekstual şəraitdə müraciət edilmişdir ki, onlar mətnə sanki yeni bir nəfəs gətirir, mətnin sferasını obrazlı, canlı, füsunkar deyim təzi ilə tərəvətləndirir. Sitatlardan şeir mətnlərində istifadə poeziya dilinin olduğu mühüm və səciyyəvi cəhətlərindən biri olub, onu yeni linqvistik əlamətlərlə, potensial və siqlətli keyfiyyətlərlə zənginləşdirmə mənbəyidir ki, məqalədə Həsən Mirzəyə həsr olunmuş şeir mətnləri əsasında bu linqvistik özəlliklərin spesifik xüsusiyyətləri şərh edilir.

Açar sözlər. sitatlar, başqasının nitq aktı, atalar sözləri və məsəllər sitat kimi, poetik obrazlılıqda sitatların imkanları

SUMMARY.

The methods of using quotations from linguistic category indicators in the poetry texts dedicated to Hasan Mirza are manifested in two forms: a) the using of any poet's verse or stanza of a word artist b) the method of using proverbs and sayings, i.e. folk sayings. It is really possible to find the using of both these methods to a certain extent in Hasan Mirza's own poems as well as in the poetry texts which were dedicated to the scholar-poet. They are skillfully adapted to the harmony of the poems and serve to enhance the linguistic perfection, special features and stylistic aspects of the poetic examples. These linguistic indicators have applied to the language materials in such contextual conditions that they bring a new breath to the text, refreshing the sphere of the text with a figurative, lively, charming style of the expression. The using quotations in poetry texts is one of the important characteristic features, so that in this article the methods of using quotations in the poetry texts which were dedicated to Hasan Mirza were investigated systematically.

Key words: quotations, speech acts of the others, proverbs and sayings as a quotation, the possibilities of quotations in poetic imagery

İstər klassik, istərsə də çağdaş Azərbaycan poeziyasında sitatlardan istifadə ənənəvi bir şəkil almış, poetik ovqat və təəssütatın zənginləşdirilməsində sağlam, mənəvi fikir istiqamətinin qorunub saxlanılmasında obrazlı təfəkkür tərzinin formalaşdırılmasında olduqca mühüm rola malikdir. Sitatlar "... bədii nitqlər folklor dilindən süzülüb gələn deyim tərzini bədii gözəllik məziyyətlərini aşlayır. Bədii nitqdə folklore dilindən istifadə Zahiri bər-bəzək xatirinə deyil Folklor ünsürlərinin bədii nitqə, xüsusən də şeir dilinə nüfuzu elə bir sənətkarlıq amilidir ki, burada forma əlamətləri, Zahiri cəhətlər ümumi kontekstin daxili-semantik sanbalından, estetik yükündən asılı olur. Poetik ovqatın səciyyəsi və müvafiq fikri ifadə vasitəsinə folklore nəfəsi, el

ədəbiyyatının ruhu qatılır”(1,117). Müşahidələrimiz göstərir ki, Həsən Mirzəyə həsr olunmuş şeir mətnlərində sitatlardan istifadə yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi iki formada təzahür edir və bu təzahür formaları lirik “mən”-in hiss və duyğularının poetik motivlərinin təlatüm keyfiyyətlərindən irəli gəlir. Şeir mətnlərinin struktur semantik resurslarına, forma və məzmununa məharətlə yerləşdirilir. Şeir parçaları söz sənətkarının obrazlı təfəkkürünün original məhsulu kimi meydana çıxır. Belə üsuldan yararlanma obrazın tipik cəhətlərini konkret şəkildə əyaniləşdirir, bədii qafiyənin estetik gözəlliyini təmin etmə vasitəsi qismində çıxış edir. Başqa bir söz sənətkarının söylədiyi poetik mətni şeir mətninə daxil etməklə bədiilik və estetik üslubi incələşmə özünü aydın şəkildə biruzə verir. Şeir mətni üslubi cəhətdən sıqlətli və sanballı təsiri bağışlayır. Bədii üslubun mənbəyində dayanan başqa söz sənətkarının poetik örnəklərindən və folklor deyim tərzindən istifadə təbii və kristallaşmış ifadələr təsirini bağışlayır, milli kolorit aydın və sadə, mənaca tutumlu əsaslar üzərində bərqərar olur. Məsələn, el şairi Səadət Butanın “Dərələyəz” poemasında alimşair Həsən Mirzənin atası İbrahim Mirzəlioğlunun poetik obrazı yaradılarkən həm Azərbaycan şairi Məmməd Aslanın bir neçə şeir bəndindən, həm də atalar sözləri və məsəllərdən yerli yerində istifadə edilərək estetik baxımından oxucuda xoş ovqat yaradan xüsusi dinamizm, təravətli cazibədarlığa malik bədii bir örnək yaradılmışdır.

Bir gün çatdı vida çağı
Sinələrə çəkdi dağı,
Mirzəlioğlu köç eylədi,
Məmməd Aslan belə dedi:
“Dilində Füzuli, Sədi, Ələsgər,
Elin ağsaqqalı bir sinə dəftər.
Bu məğrur İbrahim Mirzəlioğlu
Qarıxdı torpağa yer oldu gövhər”.
“İgid ölər adı qalar”,
Müxənnətin nəyi qalar?
Sınanmış müdrik sözlərdi
Belə söyləyib atalar.
Mirzəlioğlu köç eylədi,
Haqqın meyli çaş olmadı
Həş aşıqın dövranı var
Getdiyi yol boş olmadı,
O yollarda Karvan oldu,
Həsən Mirzə Sarvan oldu. (2,235)

Mətnədən də görüldüyü kimi el şairi Səadət Buta öz həmkarı istedadlı qələm sahibi Məmməd Aslanın İbrahim Mirzəlioğlunun ölüm səhnəsini pətikləşdirərək şairin şeirində yararlanmalı olmuşdur. Digər misralarda isə “igid ölər adı qalar, müxənnətin nəyi qalar? – min illərin sınağından çıxmış atalar sözlərindən istifadə etmiş və onlara yeni üslubi mənə rəngləri bəxş etmişdir. “Hər aşıqın dövranı var” misrası ilə el şairi klassik poeziyamızın bayraktarı Füzulinin :”Sürdü məzmun növbəsin, indi mənəm rüsvayi eşq, Doğru derlər hər zaman bir aşıqın dövranıdır” beytindən bir qətrə ifadə götürmüş poetik fikirlərini dəyərli bir şəkildə təsvir etməyə müvəffəq olmuşdur. M. Hüseynova doğru olaraq yazır ki, “Folklor dilini daxili-semantik zənginliyi onu yaradan xalqın mənəvi dünyasından, obrazlı təfəkkür tərzindən mayalanır. Onda fitrətən sanki daimi “şüalanma” xisləti mövcuddur və bətnindən həmişə eyni obrazların dəqiq canlandırılması üçün təravətli ifadələrin nəşət etməsi və qanunauyğun prosesdir. Poetik ovqatın istiqamətini bir çox hallarda folklor nümunələrindən mətnə düşən “qətrə” müəyyənləşdirir. Söz

sənətkarının obrazlı düşüncəsi folklor deyim üsulunun və onun meydana gəldiyi əhval-ruhiyyənin hesabına xüsusi poetik vəsait qazanır. Obrazlı qavrayışın şeir dilində əyaniləşməsi, bədii qayənin konkretləşməsi də əksər məqamlarda hazır ifadələrin folklorlardan süzülüb gələn dil bəziimlərinin imkanlarına söykənir”(3,401-402)

Poetiklik məramına uyğun olaraq Həsən Mirzəyə həsr olunmuş xeyli sayda şeir mətnlərində də sitatlardan istifadəyə müəyyən qədər yer verilir ki, bunların da məna kəsəri poetik faktorların üzlənməsinə münbit şərait yaradır, kontekstual şəraitdə bunlar görümlü bir yerdə işlədilir. Məsələn, el şairi Əli Vəkilin görkəmli alim, şair, el ağsaqqalı, millət vəkili, istəkli qələmdaşı Həsən Mirzənin “Dərdimi” şeirinə yazdığı cavab poetik örnəyində dahi söz sərrafı aşiq Ələsgərin bir misrasından istifadə etməli olmuşdur ki, bu da o deməkdir ki, el şairi Həsən Mirzənin Aşiq Ələsgərlə və onun müəllimi Aşiq Alı ilə müqayisəli müstəvidə poetik obrazını yaratmışdır.

“Adım Ələsgərdir, Göyçə mahalım”
Yadına salıram dəyişir halım
Təkdir Qızıləngdə ustadım, Alım
Yandırır döndərim külə dərdimi (2,85)

Həsən Mirzəyə həsr olunmuş şeir mətnlərinin bəzilərində alim şairin öz şeirlərinin müəyyən bir misrasından yaxud da bir qətrə və elementindən də istifadə olunması halları müşahidə edilir. El şairi Əli Mirzəyev (başlı belli) Həsən Mirzənin dərdinə şerik çıxaraq ona həsr etdiyi şeirinin bir bəndində onun öz şeirindən bir misra yerində istifadə etməli olmuşdur

Erməni nə idi onun ilk gündən
Bir vuran olmadı ağzı üstündən?
Vəzifəyə qurban verildi vətən
“Yükləsəm, götürməz filə dərdimi”(2,94)

Həsən Mirzəyə həsr olunmuş şeir mətnlərinin bəzilərində konkret olaraq sitatdan istifadə olunmasa da bəndin poetik ovqatından hansı folklor örnəyinə işarə edilir, aydın şəkildə sezilir. Məsələn, Cığatəl İsadızının aşağıdakı şeir bəndinin bir misrasında Kərəmlə onun dayəsi Sələmin Ərzuruma vardıqları epizod poetikləşdirilir. Cığatəl İsaqızında:

Həsən Mirzə ruhun dağlar dolanır.
Hoqqa yetsin xoş niyyətin, ay Lalə!
Dərələyəz Ərzuruma dönübdü,
Niyə olub yolun çətin, ay Lalə!

Bu poetik fikrin özəyində, təməlində “Əsli və Kərəm” dastanındakı bir bənd deyimin məzmunu dayanır:

Ərzumurun gəldiyinə varanda,
Onda gördüm bürəm-bürəm qar gəlir
Lələ dedi gəl bu yoldan qayıdaq,
Dedim Lələ qeyrətinə ar gəlir.

Folklorlardan gələn belə deyim tərzində faydalanma el şairləri üçün xarakterik haldır. Epizodik səciyyə kəsb etməklə poetik fikirlərdə oxşarlıqları təzahür etdirir. Hər iki poetik örnəkdə “Dərd” motivləşdirilir. Bu motivlərdən birini Həsən Mirzənin dərdi, digərini isə Kərəmin dərdi təşkil edir. Hər iki örnəkdə mətnlərə sərbəst müdaxilə vardır. Belə müdaxilə formaları poeziya üçün xarakterik haldır. Həsən Mirzəyə həsr olunmuş şeir mətnlərindən bəzilərində bədii hegemonluq gücü çox vaxt deyimlərinədən nəşət alır, şeir bəndinin hər bir misrasında müdrək kəlamlar aktualaşdırılaraq aparıcı mövqeyə çıxarılır. Belə məqamlarda “Deyiblər” feilindən intensiv şəkildə istifadə olunub. Bu baxımdan Ram Mustafayevin Həsən Mirzəyə ithaf etdiyi “Vətənim”şeirini bir bəndi olduqca xarakterikdir.

Qisas qiyamətə qalmaz! Deyiblər,
Bir gün oyanacaq ruhu babamın!
Torpaqdan pay olmaz, olmaz!-deyiblər
Tanrıya çatacaq ahı babamın!

Beləliklə Həsən Mirzəyə həsr olunmuş şeir mətnlərində hazır şeir misralarının yaxud da atalar sözləri və məsələlərinin dəyişdirilmiş formalarda kommunikativ çərçivəyə sığışdırılması poetik mətnlərin bədii istiqamətlərinə gözlənilməzlik çaları gətirir, poetik təsvir müstəvisində bu deyimlər ifadəli təsvir vasitələri kimi sitat funksiyasında çıxış edərək özünəlayiq, tutumlu üslubi mövqə qazanır, bədii rənglərin müxtəlif çalarlı harmoniyasının füsunkar alınmasına xidmət göstərir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Adilov M. Sənətkar və söz. Bakı, “Yazıçı”, 1981, 184s
2. Həsən Mirzə. Mən necə unudum belə dərdi. “Qismət”, Bakı, 2004, 304 s
3. Hüseyinov M. Dil və poeziya (1960-1980 – ci illər Azərbaycan poeziyasının materialları əsasında) Bakı “Elm” 2008, 434 s.
4. Axundov A. Şeir sənəti və dil. Bakı “Yazıçı” 1980, 159 s.

PROFESSOR HƏSƏN MIRZƏYEV VƏ QƏRBI AZƏRBAYCAN ONOMASTİK VAHIDLƏRİNİN TƏDQIQI

İbrahim Bayramov

*ADPU-nun Müasir Azərbaycan dili kafedrasının professoru,
filologiya elmləri doktoru*

ÖZET.

Qərbi Azərbaycan, o cümlədən Dərələyəz mahalı toponimlərinin arşdırılması, elmi dövriyyəyə daxil edilməsi prof. H. Mirzəyevin adı ilə bağlıdır. Dərələyəz mahalı Qərbi Azərbaycan ərazisi daxilində yerləşən indiki Ermənistanın Vayots Dzor vilayətinin Keşişkənd (Yeğeqnadzor) və Paşalı (Əzizbəyov, sonra Vayk adlandırılıb) rayonlarını əhatə edir. Dərələyəz mahalı 1920-ci ilə qədər Azərbaycanın tərkibində olmuşdur. 1920-ci il noyabrın 29-da Ermənistan Sovet Respublikası yarananda sonra Dərələyəz mahalı Ermənistana verilmişdir. Dərələyəz mahalı türk mənşəli toponimləri ilə zəngindir. Bu toponimlər ərazinin köklü sakinlərinin azərbaycanlılar olduğunu aydın şəkildə sübut edir. Prof. H. Mirzəyev Dərələyəz mahalının 162 toponimini müəyyənləşdirərək tarixi-lingvistik aspektdə tədqiqatə cəlb etmiş, onların elmi izahını vermişdir. Bu baxımdan Ağkənd, Axtacul, Bilək, Əkərək, Ərgəz, Her-her, Kotanlı, Qovuşuq, Kotanlı, Quşçu, Sallı və s. toponimləri göstərə bilərik. Dərələyəz mahalının bəzi toponimlərinin müxtəlif fonetik formalarını, variantlarını da verən H. Mirzəyev onların tarixi, formalaşması, etimologiyası barədə düzgün elmi nəticələr əldə etmişdir. Məsələn: Ağcakənd // Ağcar, Alxanpəyəsi // Alıxan pəyəsi, Aynazur // Əynəzur, Azader // Azadek // Azadyer, Daylaxlı // Paşadüz // Puşadiz // Boşadır, İstisu kəndi // Sərdar İstisuyu // Cermuq qəsəbəsi, Qabaqlı // Qapaxlı // ZeytəQabaqlısı, Qısır // Qısırxaraba, Qoduxvəng // Gədikvəng // Xırdavəng, Qovuşuq // Qavuşuq // Qavışuq, Quşçubilək // Keçud // Keçid, Leyliqaçan // Leyli köçən, Məlişgə // Məlikşah, Oğbin // Voğbin // Ozbin // Oqbun, Ortakənd // Pəncə tağ, Səlim (Şah Abbas) karvansarası, Zeytə // Qaryanlıq // Çamax // Çopmaz // Zeyvə, Zirək // Zirək.

Yuxarıda dediklərimizdən aydın olur ki, H.Mirzəyev Qərbi Azərbaycanın Dərələyəz mahalını toponimlərini tədqiqata cəlb edərək ərazinin köklü sakinlərinin azərbaycanlılar olduğunu təsdiq etmişdir. Həm də Dərələyəz mahalının oykonim, oronim və hidronimləri, onların yaranma yolları göstərərək onlarda “mühafizə edilmiş leksik və leksik-semantik elementlər”i (T.Əhmədov) sistemli şəkildə araşdırmışdır. Digər tərəfdən, indiyə qədər aparılan tədqiqatlarda, əsasən, makrotoponimlərdən bəhs edilmişdir. Prof.H.Mirzəyev makrotoponimlərlə yanaşı, mikrotoponimləri, burada yaşayan Azərbaycan türklərinin tarixini, yaşayış tərzini bilavasitə özündə əks etdirən urbonimləri, məscid, körpü, qala adlarını da tədqiqata cəlb etmişdir.

Prof. H.Mirzəyev Dərələyəz mahalı toponimlərinin izahı ilə yanaşı, dilçiliyimizdə həllini tapmayan, mübahisəli olan toponimlərin formalaşmasında iştirak edən bəzi qədim türk sözlərinin izahı da məhz prof. H.Mirzəyevə məxsusudur. Bu baxımdan Güneyvəng, Qoşavəng, Qoduxvəng // Gədikvəng // Xırdavəng toponimlərinin tərkibində “abidə, daşdan tikilən abidə, tükənməyən abidə, möhkəm abidə” mənasında işlənən vəng, Ərgəz toponiminin tərkibində “aşırım, gəzdək, dağçökəyi, dağın qılıcında nazik yer, dağın təpəsindəki çökəklik, gədiyin ən alçaq yeri” mənasında işlənən gəz və s. sözləri göstərmək olar.

Prof. H.Mirzəyev Qərbi Azərbaycanla bağlı tədqiqatların aparılmasına rəhbərlik etmiş, doktorantlarının bu istiqamətdə tədqiqatlar aparmasına xüsusi diqqət göstərmişdir. Prof.H.Mirzəyevin elmi rəhbərliyi ilə ADPU-nun Müasir Azərbaycan dili kafedrasının müdiri, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dosent Könül Səmədova “Qərbi Azərbaycanın etnotoponimlərinin areallar”, Azərbaycan dilçiliyi kafedrasının dosenti Sevinc Sadıqova “Dərələyəz toponimlərinin linqvistik xüsusiyyətləri” mövzusunda dissertasiya müdafiə etmişlər.

GİRİŞ

Toponimlər canlı sənədlərdir. Elin, obanın tarixinin araşdırılmasında toponimlər əvəzedilməz mənbədir. Toponimlər vasitəsilə xalqın təşəkkülü, tarixi və soykökünü elmi şəkildə öyrənmək mümkündür.

Hər bir el, oba xalq tərəfindən verilən adı ilə tanınır və bu adla da tarixdə yaşayır. Xalqın tarixinə dair ən xırda cizgiləri belə özündə qoruyub saxlayan, zamanın sınağından çıxan yurd adları (toponimlər) dilin ən qədim qatlarını mühafizə edib gələcək nəslə çatdırır.

Qeyd edək ki, qədim Oğuz yurdu olan indiki Ermənistan Azərbaycanın tarixi torpaqlarıdır. Bu torpaqlar Azərbaycandan mərhələ-mərhələ qoparılaq qondarma erməni respublikası yaradılmış və bu gün xalqımız üçün yad, əlçatmaz, ün yetməz bir yerə çevrilmişdir. Həmin vaxtdan da ermənilər yer adlarımızı dəyişdirərək erməni mənşəli adlarla əvəz etmiş, Azərbaycan türklərinin bu ərazidəki izlərini tarixdən silməyə çalışmışlar. Ermənistan adlanan Qərbi Azərbaycanın türk mənşəli yer-yurd adlarını tarixi-linqvistik baxımdan tədqiq elmi baxımdan vacib məsələlərdən biridir.

İndi Ermənistan adlanan ərazi Azərbaycanın tarixi torpaqları olmaqla yanaşı, Azərbaycan türklərinin tarixi etnik torpaqları olmuşdur. Ermənilər bu əraziyə kütləvi surətdə 1828-ci il Türkmənçay müqaviləsindən sonra köçürülmüş, rüslərə arxalanaraq ərazinin köklü sakinləri olan Azərbaycan türklərini sıxışdırmağa, tarixi etnik vətənlərindən deportasiya etməyə başlamışlar.

Azərbaycanlılar ta qədimdən XX əsrin 80-cı illərinin sonu, 90-cı illərin əvvəllərinə qədər indiki Ermənistan ərazisində yaşamışlar. Bu torpaq Azərbaycan türklərinin ata-baba yurdlarıdır.

Onlar zaman-zaman erməni təcavüzünə məruz qalaraq deportasiyaya olunmuşlar. Təkcə XX əsrdə dörd dəfə (1905-1906, 1918-1920, 1948-1953,1988-1991) azərbaycanlılar indiki Ermənistan ərazisindən – tarixi-etnik torpaqlarından qırğınlarla deportasiya olunmuş, soyqırımına məruz qalmışlar. «Türksüz Ermənistan» uğrunda mübarizə aparan ermənilər və onların ideoloqları, eləcə də yaxın və uzaq xaricdəki havadarları etnik təmizləmə əməliyyatını 1991-ci il avqustun 8-də başa çatdırdılar. İndi Ermənistan adlanan Qərbi Azərbaycanda bir nəfər belə azərbaycanlı qalmadı. Halbuki 1828-ci ildə İrəvan şəhərində 7331 nəfər azərbaycanlı, 2369 erməni, İrəvan xanlığının Zəngibasar mahalında 5413 nəfər azərbaycanlı, 603 erməni, Gərnibasar mahalında 4176 nəfər azərbaycanlı, 145 erməni, Vedibasar mahalında 3449 nəfər azərbaycanlı, 15 erməni, Saatlı mahalında 1004 nəfər azərbaycanlı, Seyidli və Axsaxlı mahalında 1754 azərbaycanlı,28 erməni, Sərdarabad mahalında 1837 nəfər azərbaycanlı, 3214 erməni, Dərəçiçək mahalında 1300 nəfər azərbaycanlı, 552 erməni, Göyçə mahalında 5607 nəfər azərbaycanlı, 90 erməni, Naxçıvan xanlığının Dərələyəz mahalında 4583 nəfər azərbaycanlı, 288 erməni yaşamışdır (5, s.543-621).

Türkmənçay müqaviləsindən sonra, 1828-1830 - cu illərdə İran və Türkiyədən İrəvan şəhərinə 1763, Qırxbulaq mahalına 1274, Zəngibasar mahalına 2360, Gərnibasar mahalına 5359, Vedibasar mahalına 1069, Sərdarabad mahalına 377, Karpibasar mahalına 3073, Abaran mahalına 8875. Dərəçiçək mahalına 6798, Göyçə mahalına 8557, Dərələyəz mahalına 2773 erməni köçürülüb yerləşdirilmişdir (5, s.543-622). Bununla da Azərbaycan türklərinin indiki Ermənistan ərazisindən - tarixi-etnik torpaqlarından deportasiyası üçün real zəmin yaradıldı.

1905-1906-cı ildə baş verən erməni azərbaycanlı müharibəsi, 1914 - cü ildə başlanan I dünya müharibəsi və 1918-ci ildə indiki Ermənistanda daşnakların hakimiyyətə gəlməsi nəticəsində azərbaycanlılar ermənilərin soyqırımına məruz qalmışlar. Təkcə 1919-1920-ci illərdə Abaran rayonundan 3691, Allahverdi (indiki Tumanyan) rayonundan 1666, Axta (indiki Razdan) rayonundan 8053, Ağbaba (indiki Amasiya, Axuryan və Qukasyan rayonları) rayonundan 13645, Əştərək rayonundan 11313, Basarkeçər (indiki Vardenis) rayonundan 26238, Gorus rayonundan 1429, Krasnoselo rayonundan 512, Talin rayonundan 7688, Leninakan (indiki Spitak və Quqark rayonları) rayonundan 3410, Abovyan rayonundan 9436, Qəmərli (Artaşat) rayonundan 24149, Qafan rayonundan 12657, Qurduqulu rayonundan 8490, Qaranlıq (indiki Martuni) rayonundan 3190, .Meğri rayonundan 8508, Yeni Bayazid (indiki Kamo) rayonundan 4077, Sisyan rayonundan 17880, Stepanavan (Calaloğlu) rayonundan 1868, Vağarşabad (Eçmiədzin) rayonundan 27750, Vedi (indiki Ararat) rayonundan 8933, Keşişkənd (indiki Yeğeqnadzor) rayonundan 14837, Paşalı (indiki Vayk) rayonundan 8933 azərbaycanlı deportasiya olunmuşdur (6, s.96-163).

Sovet hakimiyyəti dövründə azərbaycanlıların indiki Ermənistandan dövlət səviyyəsində, özü də SSRİ adlanan nəhəng imperiya tərəfindən deportasiyası köçürülmə adı ilə həyata keçirilmişdir. SSRİ Nazirlər Sovetinin 1947-ci il dekabrın 23-də «Ermənistan SSR-dən kolxozçuların və başqa əhalinin Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına köçürülməsi haqqında» 4083 sayılı və 1948-ci il martın 10-da isə həmin qərara əlavə olaraq qəbul edilən «Ermənistan SSR-dən kolxozçuların və digər azərbaycanlı əhalinin Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına köçürülməsi ilə əlaqədar tədbirlər haqqında» 754 sayılı qərarlarına əsasən 1948-1953 - cü illərdə 150 min azərbaycanlı tarixi-etnik torpaqlarından deportasiya edilmişdir.

1988-1991-ci illərdə isə Rusiyanın köməyi ilə Ermənistan dövləti tərəfindən indiki Ermənistan ərazisindən 250 mindən artıq azərbaycanlı deportasiya olunmuşdur. Ümumiyyətlə, XX əsrdə iki milyon azərbaycanlı indiki Ermənistandan - Qərbi Azərbaycandan - tarixi-etnik torpaqlarından qovulmuşlar.

Bu tarixi faciələrə vaxtında hüquqi-siyasi qiymət verilməmişdir. Yalnız Azərbaycan xalqının Ümummilli Lideri Heydər Əliyev bu tarixi ədalətsizliyə, hüquqi-siyasi qiymət vermiş, bununla bağlı 1997-cı ilin dekabrın 18-də “1948-1953 - cü illərdə azərbaycanlıların Ermənistan ərazisindəki tarixi-etnik torpaqlarından kütləvi surətdə deportasiyası haqqında”, 1998-cı ilin martın 26-da “Azərbaycanlıların soyqırımı” və 22 avqust 2001-cı ildə “Erməni millətçilərinin apardığı etnik təmizləmə nəticəsində Ermənistan ərazisindəki öz tarixi torpaqlarından didərgin salınmış azərbaycanlıların məskunlaşması problemlərinin həlli haqqında” fərmanlar imzalamışdır. 22 avqust 2001-cı il tarixli fərmanda göstərilir: “Tarixi saxtalaşdırmaq, təhrif etmək və Azərbaycan torpaqlarının tarixi adlarını dəyişdirmək, süni surətdə Ermənistanı monoetnik dövlətə çevirmək siyasətinin tərkib hissəsini təşkil edirdi. 1935-1989 - cu illərdə Ermənistanda hətta yer adlarına qarşı qərəzli siyasət tətbiq edilmiş və minlərlə Azərbaycan toponimi xəritələrdən silinmişdir”.

Deməli, həm də indiki Ermənistan ərazisindəki türk mənşəli toponimlərin öyrənilməsi siyasi əhəmiyyət kəsb edir. Bu faktları özündə əks etdirən tarixi sənədlər “toxunulmazlıq” qriffi ilə Ermənistanın arxivlərində, obrazlı ifadə ilə desək, dəmir səyflərdə saxlanılır Yalnız ən etibarlı mənbə ərazinin topo- nimpləridir ki, tarixi həqiqətlərə işıq salır, aydınlıq gətirir. Axı hər bir xalq, tayfa “yaşayış məntəqələrinə öz ana dillərində adlar verir. Həmin adlarda tarixin izləri öz əksini tapır” (1, s.3).

Qərbi Azərbaycan toponimlərinin öyrənilməsinin xüsusi nəzəri və praktiki əhəmiyyəti vardır. Bu toponimlər yerli xalqın - Azərbaycan türklərinin tarixini, türk tayfalarının adını (**quqark, gorus, sak, aynın, qıpçaq, qaraqoyunlu, şirak, peçenek, axta, kəvər və s.**) əks etdirir və tədqiqat nəticəsində aydın olur ki, ərazinin toponimləri həm də qədim türk sözləri (**balıq, yazı, art, bək, kəpəz və s.**), Azərbaycan dili ilə bağlı coğrafi terminlər (**dağ, dərə, düz, təpə, tap, taxt, yal, nüvək, ova, gədik və s.**) əsasında formalaşmışdır. Bütün bunlar Qərbi Azərbaycan toponimlərinin tarixi coğrafiyasının öyrənilməsində xüsusi rol oynayır.

İndiki Ermənistanın türk mənşəli toponimlərinin araşdırılması H.Mirzəyevin tədqiqatlarında xüsusi yer tutur. Qərbi Azərbaycan onomastikasının sistemli və elmi aspektdə araşdırılmasında H.Mirzəyevin tədqiqatları həm də bir mənbə rolunu oynayır. O, aşıq poeziyasında qorunub saxlanılan Qərbi Azərbaycanın türk mənşəli toponimlərini tədqiq edən ilk dilçi alim olmuşdur. Təkcə bir faktı qeyd etmək yerinə düşər ki, H.Mirzəyev 1994-2002-cı illərdə indiki Ermənistanın toponimləri ilə bağlı ciddi elmi əhəmiyyət kəsb edən 80-dən çox məqalə çap etdirmişdir. İndiki Ermənistanın türk mənşəli toponimləri əsasında “Aşıq poeziyasında yaşayan adlarımız və tariximiz” (Bakı, 1997) əsərinin “İzahlar və şərhlər” adlı V fəslində bəhs etmişdir (2, s. 174-257). Bu əsərdə müəllif Qədim oğuz yurdu olan **Keşişkənd** (Yeğeqnadzor), **Paşalı** (Əzizbəyov, Vayk) rayonlarının toponimlərini araşdırmış, onları etimoloji baxımdan izah etmişdir. Bu baxımdan Təhlə, Qarqar, Gədikvəng, Şadıvəng, Alxanpəyəsi, Xalaclar yurdu, Qoşqar, Ketı, Murğuz, Herher, Hors, Çivə, Keşişkənd, Sallı, Dərələyəz və s. toponimlərinin izahı uğurludur və xüsusi elmi əhəmiyyət kəsb edir.

Qərbi Azərbaycanın Dərələyəz mahalı toponimlərinin arşdırılması, elmi dövriyyəyə daxil edilməsi prof. H. Mirzəyevin adı ilə bağlıdır. Dərələyəz mahalı Qərbi Azərbaycan ərazısı daxilində yerləşən Vayots Dzor vilayətinin Keşişkənd (Yeğeqnadzor) və Paşalı (Əzizbəyov, sonra Vayk adlandırılıb) rayonlarının əhatə edir. Dərələyəz mahalı 1920-ci ilə qədər Azərbaycanın tərkibində olmuşdur. 1920-ci il noyabrın 29-da Ermənistan Sovet Respublikası yarananda sonra Dərəyəz mahalı Ermənistana verilmişdir.

Dərələyəz mahalı türk mənşəli toponimləri ilə zəngindir. Bu toponimlər ərazinin köklü sakinlərinin azərbaycanlılar olduğunu aydın şəkildə sübut edir. Prof. H.Mirzəyev

Dərələyəz mahalının 162 toponimini müəyyənləşdirərək tarixi-lingvistik aspektdə tədqiqatə cəlb etmiş, onların elmi izahını vermişdir. Bu baxımdan Ağkənd, Axtacul, Bilək, Əkərək, Ərgəz, Her-her, Kotanlı, Qovuşuq, Kotanlı, Quşçu, Sallı və s. toponimləri göstərə bilirik. Dərələyəz mahalının bəzi toponimlərinin müxtəlif fonetik formalarını, variantlarını da verən H.Mirzəyev onların tarixi, formalaşması, etimologiyası barədə düzgün elmi nəticələr əldə etmişdir. Məsələn: Ağcakənd // Ağcar, Alxanpəyəsi // Alıxan pəyəsi, Aynazur // Əynəzur, Azader // Azadek //Azadyer, Daylaxlı // Paşadüz // Puşadiz // Boşadır, İstisu kəndi // Sərdar İstisuyu // Cermuq qəsəbəsi, Qabaqlı // Qapaxlı // Zeytə Qabaqlısı, Qısır // Qısırxaraba, Qoduxvəng // Gədikvəng // Xırdavəng, Qovuşuq // Qavuşuq // Qavışıq, Quşçubilək // Keçud // Keçid, Leyliqaçan // Leyli köçən, Məlişgə // Məlikşah, Oğbin // Voğbin // Ozbin // Oqbun, Ortakənd // Pəncə tağ, Səlim (Şah Abbas) karvansarası, Zeytə // Qaryanlıq // Çamax // Çopmaz // Zeyvə, Zirək // Zirək və s. (4 s.89-466) .

Yuxarıda dediklərimizdən aydın olur ki, H.Mirzəyev Qərbi Azərbaycanın Dərələyəz mahalını toponimlərini tədqiqatə cəlb edərək ərazinin köklü sakinlərinin azərbaycanlılar olduğunu təsdiq etmişdir. Həm də Dərələyəz mahalının oykonim, oronim və hidronimləri, onların yaranma yolları göstərərək onlarda «mühafizə edilmiş leksik və leksik-semantik elementlər»i (T.Əhmədov) sistemli şəkildə araşdırmışdır. Digər tərəfdən, indiyə qədər aparılan tədqiqatlarda, əsasən, makrotoponimlərdən bəhs edilmişdir. Prof.H.Mirzəyev makrotoponimlərlə yanaşı, mikrotoponimləri, burada yaşayan Azərbaycan türklərinin tarixini, yaşayış tərzini bilavasitə özündə əks etdirən urbonimləri, məscid, körpü, qala adlarını da tədqiqatə cəlb etmişdir.

Prof.H.Mirzəyev etimologiya sahəsində də qiymətli tədqiqat aparmışdır. Məlumdur ki, Azərbaycanda, o cümlədən Qərbi Azərbaycanda vəng sözü əsasında düzələn toponimlər çoxdur. Qarabağda Xudavəng, Gədəbəydə Əyriyəng, Naxçıvanda Qızıləng, Qərbi Azərbaycanın Göyçə mahalında Əyriyəng, Dərələyəzdə Güneyvəng, Qoşavəng, Qoduxvəng // Gədikvəng // Xırdavəng toponimləri məhz vəng sözü əsasında formalaşmışdır. Toponimistlərin əksəriyyəti vəng sözünü erməni dilinə məxsus söz hesab etmişlər. Lakin prof.H.Mirzəyev bu fikirlə qətiyyənlə razılaşmamış, qədim türk dilinə əsaslanaraq elmi şəkildə göstərmişdir ki, vəng qədim türk dilində “abidə, daşdan yazılan abidə, daimi abidə” mənasında işlənən bengü > benigü > benü > mengü > menü sözlərinin fonetik formasıdır (3, 341). Vəng sözünün etimoloji şərhini verərək onun türk mənşəli söz olduğunu Azərbaycan dilçilərindən ilk dəfə prof. H.Mirzəyev göstərmişdir.

Dərələyəz mahalındakı Ərgəz toponiminin tərkibində “aşırım, gəzdək, dağçökəyi, dağın qılıcında nazik yer, dağın təpəsindəki çökəklik, gədiyin ən alçaq yeri” mənasında işlənən gəz sözünün də etimoloji cəhətdən izahı prof. H.Mirzəyevə məxsusdur (4, s.204-206).

Prof. H.Mirzəyev Dərələyəz mahalı toponimlərinin izahı ilə yanaşı, Prof. H.Mirzəyev Qərbi Azərbaycanla bağlı tədqiqatların aparılmasına rəhbərlik etmiş, doktorantlarının bu istiqamətdə tədqiqatlar aparmasına xüsusi diqqət göstərmişdir. Prof.H.Mirzəyevin elmi rəhbərliyi ilə ADPU-nun Müasir Azərbaycan dili kafedrasının müdiri, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dosent Könül Səmədova “Qərbi Azərbaycanın etnotoponimlərinin areallar”, Azərbaycan dilçiliyi kafedrasının dosenti Sevinc Sadıqova “Dərələyəz toponimlərinin lingvistik xüsusiyyətləri” mövzusunda dissertasiya müdafiə etmişlər.

Azərbaycan toponimlərinin paralellərinin, türk dillərinin areal toponimiyasının öyrənilməsində də əsərin xüsusi əhəmiyyəti vardır. Prof. H. Mirzəyev Qərbi Azərbaycanın, o

cümlədən Dərələyəz mahalının toponimlərinin düzgün izahını vermək üçün aşağıdakı üsullardan istifadə etmişdir:

1. Müxtəlif dilli - Azərbaycan, erməni və rus dilli mənbələrdən istifadə edərək Azərbaycan və erməni mənbələrinə üstünlük vermişdir;
2. Hər hansı bir mənbədən istifadə edərək ilk növbədə həmin əsərin yaranma dövrünü, müəllifin mövqeyini və əsərin xarakterini əsaslı faktlarla müəyyənləşdirmişdir;
3. İstifadə olunan mənbələrin tarixi dövrünü və gerçəkliyini nəzərə almışdır;
4. Ərazinin türk mənşəli toponimlərinin izahında diaxron və sinxron tədqiqat üsullarından istifadə etmişdir;
5. Müəyyən tarixi dövrlər ərzində fonetik və morfoloji dəyişikliyə uğrayan toponimlərin tarixi-lingvistik təhlil əsasında ilkin variantını bərpa etmişdir.

Nəticə olaraq qeyd etmək istərdik ki, Qərbi Azərbaycanın türk mənşəli toponimlərinin öyrənməsi oxucuda Azərbaycan toponimlər sistemi, onların əsas qanunauyğunluqları, prinsipləri, formalaşma yolları, yaranma səbəbləri, struktur tipləri, semantik növləri, oykonim, oronim və hidronimlər arasındakı əlaqə, xalqımızın etnoqrafiyası, milli təfəkkürü, tarixi coğrafiyası və s. bu kimi problemlərlə bağlı tam elmi təsəvvür formalaşdırır. Eyni zamanda, türk tayfalarının arealı və məskunlaşması, Azərbaycan dilinin qədim leksik-semantik və qrammatik xüsusiyyətləri haqqında müəyyən elmi və obyektiv nəticələrə gəlməyə kömək edir. Ən əsası isə indiki Ermənistan ərazisindəki toponimlərin tədqiqi aydın şəkildə sübut edir ki, indi Ermənistan adlanan Qərbi Azərbaycan, Azərbaycanın tarixi torpaqları olmaqla yanaşı, Azərbaycan türklərinin tarixi etnik torpaqları, Ata yurdudur.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

1. Eyvazova R.H. Əfqanıstanda türk mənşəli toponimlər, DDA, Bakı, 1995, 60 səh.
2. Mirzəyev H. Aşıq poeziyasında yaşayan adlarımız və tariximiz, Bakı, ADPU, 1997, 352 səh.
3. Mirzəyev H. Dərələyəz mahalının toponimlər və şivə sözləri, Bakı, Ağrıdağ, 2003, 360 səh.
4. Mirzəyev H. Qərbi Azərbaycanın Dərələyəz mahalı, Bakı, Elm, 2004, 856 səh.
5. Шопен И. Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху ее присоединения к Российской империи, СПб, Типография императорский Академии Наук, 1852, 1231 с.
6. Կորկոսյան Չ. Խորհրդային Հայաստանի բնակչությունը վերջին հարյուրամյակում (1831-1931), Երևան: Հրատարակչություն Մելրոնյան ֆոնդի, 1932. 182 էջ: (Qorqodyan Z. 1831-1931-ci illərdə Sovet Ermənistanının əhalisi, İrəvan, Melkonyan fond, 1932)

PROFESSOR HƏSƏN MİRZƏYEVİN YARADICILIĞINDA AZƏRBAYCANÇILIQ İDEYALARININ TƏRƏNNÜMÜ

Mirvari Abbas qızı İsmayılova
Filologiya elmləri doktoru, professor

ÖZET.

Məqalə Azərbaycan filologiyasında öz dəsti-xətti ilə tanınmış, bütün elmi, ictimai və siyasi fəaliyyətini Azərbaycanın milli-mənəvi və maddi dəyərlərinin toplanması, təbliği və yayılması istiqamətində qurmuş, nəinki Azərbaycanda, eləcə də türk dünyasında tanınmış dilçi-alim, ictimai-siyasi xadim professor Həsən Mirzəyevin elmi, siyasi baxışlarının araşdırılmasına həsr olunmuşdur. Onun Azərbaycançılıq ideyaları fəaliyyətinin bütün sahələrinə sirayət edərək bütöv bir sistem təşkil edir. Bu sistemin ana xəttini dilimizin tarixi qədər qədim, eyni zamanda milli orijinallığını qoruyub saxlayan, çox güclü potensiala malik feillər haqqında monoqrafiyası, qədim türk-oğuz yurdu Dərələyəz mahalının bütün özəlliklərini əks etdirən “Azərbaycan toponimləri və şivə sözləri”, “Dərələyəz folkloru”, “Qərbi Azərbaycanın Dərələyəz mahalı” kimi sanballı əsərləri təşkil edir. Əsərlərinin ideya xətti alimi Azərbaycançılıq kontekstində türkçülük ideyalarının, Azərbaycan xalqının milli və maddi mədəniyyətinin tərənnümçüsünə çevirmişdir. Bu əsərlər müasir dövrümüzdə də elmi, ictimai-siyasi əhəmiyyətini itirməmişdir.

Açar sözlər: milli-mənəvi, maddi dəyərlər, milli orijinallıq, feil, Azərbaycançılıq, Dərələyəz mahalı, Qərbi Azərbaycan, toponimlər, dialekt və şivə sözləri

SUMMARY.

Professor Hasan, a well-known linguist-scientist, socio-political figure, known not only in Azerbaijan, but also in the Turkic world, who built all his scientific, social and political activities in the direction of collecting, promoting and spreading the national, moral and material values of Azerbaijan. It is devoted to the research of Mirzayev's scientific and political views. His ideas of Azerbaijanism spread to all areas of his activity and form a whole system. The main line of this system is the monograph on verbs that are as old as the history of our language, but at the same time preserve their national authenticity and have a very strong potential, "Azerbaijan Toponyms and Slang Words", "Darelayaz Folklore", "Western "Darelayaz district of Azerbaijan" organizes such works as Sanball. The idea line of the works turned the scientist into a praiser of the ideas of Turkism, the national and material culture of the Azerbaijani people in the context of Azerbaijanism. These works have not lost their scientific, social and political significance even in our modern times.

Key words: national-spiritual, material values, national originality, verb, Azerbaijanism, Darelayaz district, West Azerbaijan, toponyms, dialect and dialect words

Azərbaycan filologiyasında öz dəsti-xətti ilə tanınmış, bütün elmi, ictimai və siyasi fəaliyyətini Azərbaycanın milli-mənəvi və maddi dəyərlərinin toplanması, təbliği və yayılması istiqamətində qurmuş, nəinki Azərbaycanda, eləcə də türk dünyasında tanınmış dilçi-alim, ictimai-siyasi xadim, professor Həsən Mirzəyevin elmi, siyasi baxışları Azərbaycançılıq ideyaları üzərində qurulmuşdur. Onun Azərbaycançılıq ideyaları fəaliyyətinin bütün sahələrinə sirayət edərək bütöv bir sistem təşkil edir. Bu sistemin ana xəttini dilimizin tarixi qədər qədim, eyni zamanda milli orijinallığını qoruyub saxlayan, çox güclü potensiala malik feillər haqqında monoqrafiyası, qədim türk-oğuz yurdu Dərələyəz mahalının bütün özəlliklərini əks etdirən “Azərbaycan toponimləri və şivə sözləri”, “Dərələyəz folkloru”, “Qərbi Azərbaycanın Dərələyəz mahalı” kimi sanballı əsərləri, ictimai-siyasi baxışları təşkil

edir. Əsərlərin ideya xətti alimi Azərbaycançılıq kontekstində türkçülük ideyalarının, Azərbaycan xalqının milli və maddi mədəniyyətinin tərənnümçüsünə çevirmişdir. Bu əsərlər müasir dövrümüzdə də elmi, ictimai-siyasi əhəmiyyətini itirməmişdir.

Professor H.Mirzəyev Azərbaycan dilində xüsusi lay təşkil edən əsas nitq hissələrindən biri olan feil haqqında “Azərbaycan dilində feil” monoqrafiyasının müəllifidir, yəni feilin əsas tədqiqatçılarından biridir. Dilimizin tarixi qədər qədim olan feillər dilimizin milli orijinallığını özündə mühafizə edən çox güclü potensiala malik nitq hissəsidir. Məlumdur ki, sözlərin çoxmənalılıq keyfiyyətindən yalnız bir mənasının qazanılması üçün əsrlərlə vaxt tələb olunur. “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”ndə isə feillərin əksəriyyəti çoxmənalı söz kimi özünə yer tapıb. Lüğətdə feillərin bir çoxunun 40-50 mənası göstərilir. H.Mirzəyevin sözləri ilə desək, “bu baxımdan təsəvvür etmək çətin deyildir ki. Azərbaycan dilinin tarixi, bu dildəki feillərin tarixi hansı qərinələrə, hansə əsrlərə, hansı dövrlərə gedib çıxır”. (H.Mirzəyev “Azərbaycan dilində feil”. səh. 17). Azərbaycan dilində feillərin tarixi və müasir dil kontekstində araşdırılması həqiqətən məsuliyyətli və aktual məsələdir.

H.Mirzəyevin çox səpkili əsərlərinin 14 cildlik külliyyatı arasında xüsusi yer tutan, müasir dövrümüzdə tarixi, ictimai-siyasi baxımdan aktual olan Azərbaycanın dilbər guşəsi Dərələyəz mahalına həsr olunmuş “Azərbaycan toponimləri və şivə sözləri” əsəri alimin dilçilik konsepsiyasını, böyük Azərbaycançılıq ideyalarını toplu şəkildə əks etdirən qiymətli əsərdir. Çünki bu əsər gələcək nəsillər üçün çox qiymətli bir mənbədir. “Torpağın köksündə tarixin izləri” olan toponimlər birbaşa həmin ərazinin tarixini özündə əks etdirir, həmçinin bu ərazilərin tarixən kimlərə mənsub olduğunu birbaşa sübut edən təkzibedilmə faktlardır. Kitabda bu ərazilərin qədim oğuz yurdu olduğunu sübut edən minlərlə dağ, çay, göl, dərə, təpə, aşırım, yaylaq, qışlaq, keçid, biçənək, bulaq zağa, kaha, qala, məhəllə, yurd, karvansara, tala, yal, meşə, yoxuş, yol, cığır, örüş, aşırım adları, qaya yazıları, türk Alban abidələri ... kəndbəkənd, bir-bir toplanaraq verilmişdir. Ermənilər tərəfindən işğal olunmuş Dərələyəz mahalı bizim e.ə. çox əvvəllər türk dövləti Albaniyanın tərkibində olmuşdur. Tarixin bütün dövrlərində türk-oğuz yurdu olan Dərələyəz azərbaycanlıların məskunlaşdıqları ərazi olmuş, mahalın özü isə 1920-ci ilə qədər Azərbaycanın tərkibində olmuşdur. Qədim türk-oğuz yurdu olan indiki Ermənistanda, eləcə də dünyanın ən dilbər guşələrindən sayılan Dərələyəzdə azərbaycanlılar öz dədə-baba torpaqlarında dəfələrlə soyqırımına, deportasiyaya məruz qalmış, Dərələyəzdə saysız-hesabsız tarixi abidələr, kəndlər dağıdılmış, adları dəyişdirilmiş, bütövlükdə ərazilərin erməniləşdirilməsinə cəhd göstərilmişdir. Müasir dövrümüzdə əsərin aktuallığı ondadır ki, Azərbaycanın həqiqi sərhədlərinin müəyyənləşdirildiyi bir dövrdə Dərələyəz mahalının Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olduğunu göstərən qiymətli sübutdur. Həsən müəllim alim fəhmi ilə gələcəyi görərək vaxtında bu əsəri elmi ictimaiyyətə çatdırmışdır. Azərbaycanın Dərələyəz mahalına ermənilərin yerləşdirilməsi, bu tarixi ədalətsizlik iki yüz ildən çox davam etmişdir. Bu tarixi faktların unudulmaması üçün ictimai-siyasi xadim kimi f.e.d., prof. Həsən Mirzəyev yorulmaz məbarizə aparmışdır. Onun ən böyük xidmətlərindən biri çox çətinliklə də olsa, Ermənistan toponiminin Qərbi Azərbaycan adı kimi elmi ictimaiyyətə çatdırılması olmuşdur.

Onun Dərələyəz mahalı ilə bağlı silsilə elmi əsərləri işıq üzü görmüşdür. Müasir dövrümüzlə səsleşən, türkoloq və dialektoloqların diqqətini cəlb edən əsərlərindən birində Dərələyəz mahalının toponimləri, dialekt və şivə sözləri ilk dəfə olaraq tarixi-linqvistik tədqiqata cəlb edilmişdir. Alimin yaradıcılığında qırmızı xətlə keçən Azərbaycançılıq ideyalarını əks etdirən məqamlardan biri də Dərələyəzdəki dialekt və şivə sözlərinin toplanması, lüğətinin tərtibidir. Azərbaycan dilinin dialekt və şivələri zəngin lüğət tərkibinə malikdir. Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrinin leksikasında ədəbi dildə işlənməyən, yaxud başqa mənalarda çıxış edən yüzlərlə söz və ifadə vardır. Dialekt və şivələrin leksikasında xalqın çoxəsrlik tarixi bütün özünün yerli təzahür formalarında əksini tapmışdır. Bu baxımdan dialekt və şivələrin leksikası yalnız yalnız dilçilər üçün deyil, eləcə də tarixçi, etnoqraf,

arxeoloq. ədəbiyyatşünas üçün də gərəkli, təkzibolunmaz sübut və dəlillər verir. Biz dialektologiya məsələlərinə toxunarkən qeyd etməliyik ki, Azərbaycanın müxtəlif bölgələrinə aid dialekt və şivə sözləri türk xalqlarının tarixi inkişaf mərhələlərini araşdırmaq prosesində tədqiqatçılar üçün qiymətli elmi materialdır. Bütün bu araşdırmalar Azərbaycan xalqının qədim tarixinin, mənşəyinin, etnogenezinin Azərbaycançılıq kontekstində öyrənməyin yeni istiqamətlərini göstərir.

Müəllif bu əsərini “Azərbaycan toponimləri və şivə sözləri” adlandırmışdır, çünki o Qərbi Azərbaycanı Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi hesab edirdi. O özü bu barədə belə yazırdı: “Beş əsr müddətində (XVI – XXI) aşıq poeziyasında işlənən toponimlərdən (onomastik vasitələrdən), bunların işlənmə yollarından söhbət açır, yeri gəldikcə bunların mənşəyinə nəzər salır, tarixən çox böyük bir əraziyə malik olan Azərbaycan xalqının torpaqlarındakı yer-yurd adlarını oxucuların, gənclərin, gələcək nəsillərin diqqətinə çatdırmaq istəyirəm” (1, 3). Vaxtında və çox əhəmiyyətli bir istək idi. “Azərbaycan toponimləri və şivə sözləri” əsəri iki hissədən ibarətdir. Əsərdə toplanmış onomastik vahidlərin kəmiyyət və keyfiyyət baxımından səciyyəsi, struktur-semantik imkanları araşdırılmış, təkzibolunmaz tarixi faktlar sistemli şəkildə əks olunmuşdur. Dərələyəzin onomastik vahidlərini sistemli şəkildə toplamaq üçün əraziləri qarış-qarış gəzərək, mahalın ağsaqqalları, ziyalıları ilə görüşmüş, alim uzaqgörənliyi ilə bu işi görmüş, gələcək nəsillər üçün vaxtında çatdırmağa nail olmuşdur. Çünki az keçməmiş ermənilər tərəfindən işğal olunmuş ərazilərin onomastik vahidləri tamamilə dəyişdirilmişdir. H.Mirzəyev əsərində sanballı tarixi mənbələrə istinad edərək, 1000-dən onomastik vahiddən 950-nin türk mənşəli olduğunu sübut etmişdir. Əsərdə Dərələyəz mahalının coğrafi xəritəsi dəqiqliklə, təkzibolunmaz faktlarla göstərilmişdir. O eyni zamanda Azərbaycan xalqının gen yaddaşını özündə mühafizə edən xalq poeziyası nümunələrini tarixi-lingvistik tədqiqata cəlb etmiş, burada əks olunmuş onomastik vahidlərin qrammatik quruluşunu, mənşəyini araşdırmış, yaranma yollarını göstərmişdir. Lakin toponimik vahidləri tarixi-lingvistik cəhətdən tədqiq edərkən tarixi mənbələrə, elmi faktlara istinad etmənin zəruri şərt olduğunu bildiyi üçün Dərələyəzlə bağlı bütün mənbələri nəzərdən keçirmişdir: “Tarixi mənbələrdən məlum olur ki, Dərələyəz ən qədim insan məskənlərindən biridir. Bəzi mənbələrdə Dərələyəzdə V əsrdən yaşayış olduğu qeyd edilir və göstərilir ki, “VII-VIII yüzilliklərdə təqribən 10 min əhalisi olan Moz qəsəbəsi VIII əsrdə dağıdılmışdır” (3, 363-364). Əsərdə eləcə də İ.Şopenin “Исторические памятники состоянии армянской области в эпоху ее присоединения к Российской империи”, Санкт-Петербург, 1852, Zaven Korkodyanın “Sonuncu yüzillikdə (1831-1931) Sovet Ermənistanının əhalisi” (İrəvan, 1932), “İrəvan əyalətinin icmal dəftəri” (Bakı, 1996), “Erməni sovet ensiklopediyası” I, III c. (1994), “Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri” (Bakı, 1994) və s. mənbələrdən Dərələyəzlə, onun qədim türk yurdu kimi göstərilməsi faktları oxuculara təqdim olunur. Dərələyəzə aid bəzi toponimlərin: Ardaraz, Qayalı, Axta kimi onomastik vahidlərin etimologiyasını izah edərkən M.Kaşğari, V.Radlov, L.Budaqov, E.Sevortyan kimi müəlliflərin lüğətlərinə, qədim yazılı abidələrə də müraciət etmişdir.

H.Mirzəyevin Qərbi Azərbaycanın Dərələyəz mahalı ilə bağlı tədqiqatlarında diqqəti cəlb edən diqqətəlayiq cəhətlərdən biri də tədqiqatları dialektoloji istiqamətdə aparmasıdır. H.Mirzəyevin yaradıcılığının monoqrafik tədqiqatçısı f.ü.e.d., prof. M.Hüseynova H.Mirzəyevin dialektoloji araşdırmalarını belə qiymətləndirir: “H.Mirzəyev qərb, orta və cənub dialekt və şivə qrupları arasında orta mövqə tutan və keçid xarakteri daşıyan Dərələyəz mahalının şivə leksikasını toplamış, onların etimologiyası, işlənmə arealı, başqa dialekt və şivələrimizdə və qohum dillərdə paralelləri, şivənin tipik fonetik xüsusiyyətləri və s. istiqamətlərdə araşdırmalar aparmış, 600-dən çox sözün lüğətini vermişdir” (3). Məlumdur ki, dialekt və şivələrin leksikasında xalqın çoxəsrlik tarixi özünün yerli təzahür formalarında parlaq əksini tapmışdır. Bu mənada Azərbaycan dilinin, eləcə də Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olmuş Dərələyəz mahalının dialekt və şivələri zəngin lüğət tərkibinə malikdir. Məsələyə türk dillərinin dialektləri kontekstindən yanaşmaq da əhəmiyyətlidir. Məlumdur ki, türk dillərinin

tarixinə aid faktların çox mühüm hissəsi onların dialektlərində qorunub saxlanmışdır. Bu fakt türk dilləri dialektlərinin də öyrənilməsinin zəruriliyini göstərir. Türk dilləri dialektləri özündə dilin inkişafı, tarixi ilə bağlı çox mühüm faktları mühafizə edib saxlayır. Ümumiyyətlə, dialekt və şivə leksikası yalnız dilçi üçün deyil, eyni zamanda tarixçi, etnoqraf, arxeoloq, ədəbiyyatşünas, siyasətçi, dövlət xadimi üçün də əhəmiyyətlidir.

Azərbaycan dilinin digər türk dilləri ilə müqayisəsinin əsasını dialektlər təşkil edir. Dialektlər zəngin və dəyərli leksik qat kimi dilimizin ən qədim dövrlərinə aid söz və ifadələri mühafizə edir. Dialektlər ədəbi dili zənginləşdirən mənbələrdən biri olsa da ondan fərqlənir və dil tarixinin öyrənilməsində açar rolunu oynayır. Dialektlər ədəbi dilin tarixi inkişaf yolunu izləyərək Azərbaycan dilinin təşəkkülündə aparıcı rol oynamış qədim tayfaların dil xüsusiyyətlərini, Azərbaycan dilinin qonşu xalqların dillərinə təsirini, digər türk dilləri arasındakı mövqeyini, uyğun və fərqli dil elementlərini, ədəbi, eləcə də digər türk dilləri dialektlərinə inteqrasiyasını, tarixi funksiyasını, müəyyən etmək üçün dilin lüğət tərkibində başlıca yer tutur. Dərələyəz mahalının şivələrini ilk dəfə tədqiqata cəlb etmiş H.Mirzəyev də dialekt və şivə sözlərini bu istiqamətdə təhlil etməyə çalışmış, onların arealını, şivə sözlərinin fonetik, leksik və qrammatik xüsusiyyətlərini araşdırmışdır. Bu sahədə aparılan araşdırmaların nəticəsi əvvəlcə bir neçə elmi məqalələrdə əks olunmuşdur: (“Dərələyəz mahalının şivə sözləri”, “Dərələyəz şivələrində qohumluq bildirən sözlər”, “Dərələyəz şivəsində işlənən termin səciyyəli sözlər”. Dialekt və şivə sözləri ilə bağlı daha ətraflı tədqiqat isə “Dərələyəz mahalının toponimləri və şivə sözləri” monoqrafiyasında əks olunmuşdur. Monoqrafiyada şivə sözləri termin səciyyəli sözlər (cüt, araba, kotan, kürək, xozan və s.); qohumluq bildirən sözlər (... uşağı, nəcabət, nənə, ava//aba//əbə, yeznə, kəv, yengə, dədə, qağa, dadaş, baji və s.); çəki, ölçü, pul vahidlərinin adlarını bildirən sözlər (girvənkə, batman, çanax, çetver, xəlvər, əriş, qulac, çərək və s.); köhnə vergi adları bildirən sözlər (töycü, dinməvervə s.); eləcə də arxaikləşən və arxaikləşmə ərafəsində olan şivə sözləri kimi qruplaşdırmışdır. Monoqrafiyada Dərələyəz mahalının şivə sözlərinin izahı və onların yayılma arealı da göstərilmişdir.

Azərbaycan dilçiliyində tədqiqatlara millilik kontekstindən yanaşan, Azərbaycan xalqının milli-mənəvi dəyərlərinə öz yaradıcılığında xüsusi önəm verən, doğulub boya-başa çatdığı qədim oğuz yurdu Dərələyəz haqqında bir neçə monoqrafiyanın müəllifi f.e.d., prof. Həsən Mirzəyevin xalqına töhfəsi onun elmi yaradıcılığı, Vətən sevgisidir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. H.Mirzəyev. Azərbaycan toponimləri və şivə sözləri. 3-cild. Bakı, Elm, 2006,
2. H.Mirzəyev. Dərələyəz folkloru. 8-ci cild. Bakı, Elm, 2006.
3. Ermənistan azərbaycanlılarının tarixi coğrafiyası. Bakı, 1995.
4. И.Шопен. Исторические памятники состояние армянской области в эпоху ее присоединения к Российской империи, Санкт-Петербург, 1852, с.350.
5. М.Нүсєynova. Həsən Mirzəyevin yaradıcılığında filologiya məsələləri. Monoqrafiya. Bakı, 2013.

**TÜRKİYE’DE FON ALAN MEDYA KURULUŞLARI ÜZERİNE İNCELEME:
BİNAET VE MEDYASCOPE ÖRNEĞİ**

Prof. Dr. Mehmet Gökhan GENEL

*Öğretim Üyesi, Yalova Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Medya ve İletişim
Bölümü*

ORCID: 0000-0002-7681-1737

Kaan ARSLAN

Yalova Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, İletişim Tasarımı Anabilim Dalı

ORCID, 0000-0002-9018-9016

ÖZET. Gazetecilik mesleğinde mali kaynak konusu, gazeteciliğin ortaya çıkışından günümüze hep önemli bir gündem olmuştur. Gazetenin uzun ömürlü olması ve gazete çalışanlarının gelir elde edebilmesi büyük sorun teşkil etmiştir. Gazete yayıncılığı tarih boyunca yüksek maliyetler gerektirirken gelirin ise temel talepleri karşılayacak düzeyde olmadığı görülmektedir. Bu da gazetecilikte gelirlerin çeşitlenmesini doğurmaktadır. Geleneksel gazetecilikte bayi satışı, abonelik ve Basın İlan Kurumu (BİK) ilanlarının yanı sıra özel ilanlar, reklamlar ve bağışların önemli gelir getirdiği görülmektedir. Yeni medya diye tanımlanan internet haberciliğinde ise BİK ilanları, özel ilanlar, reklamlar ve bağışların dışında internet reklamları ile kitlesel fonlamanın da yer aldığını görülmektedir. Bu gelir kalemleri dışında bazı haber kuruluşları, yabancı kuruluşlardan aldığı fonlarla gelir sağlamaktadır. Gazetecilik açısından etik tartışmasına neden olan fonlar, bazı haber sitelerinin gelirlerinin büyük kısmını oluşturmaktadır. Bu çalışmada Bianet ve Medyascope isimli haber siteleri özelinde Türkiye’deki medya kuruluşlarının aldıkları yabancı fonlar ve bu kuruluşların siyasi yönelimleri, içerik analizi yöntemiyle ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: Türkiye, Medya, Fon, Bianet, Medyascope, Basın.

ABSTRACT.

In the journalism profession, the issue of financial resources has been a permanent agenda since the emergence of journalism. The longevity of the newspaper and the newspaper from the previous one where they can generate income. While newspaper publishing has historically been costly, it may be made necessary to claim its income. This ensures the distribution of income in journalism. It is seen that sales and Press Advertisement Agency (BİK) advertisements as well as private advertisements, advertisements and sales generate income in the sales of the sellers. In addition to RCC postings, private advertisements, advertisements and donations in internet journalism as new media, it is seen that internet advertisements and crowdfunding are also seen on the ground. Some news businesses other than these income items generate income with funds from foreign organizations. It consists of large parts of the revenues of some news sites, which causes the ethical debate of journalism books. In this study, the funds used in the content of the content in Turkey and the sections of this region, in particular of the news sites called Bianet and Medyascope, will be discussed with analysis and method.

Keywords: Turkey, Media, Fund, Bianet, Medyascope, Press.

GİRİŞ.

İletişim, insanlık tarihi boyunca toplumsal gelişmelerin merkezinde yer almıştır. Yazının icadı, matbaanın icadı, bilgisayar ve internet teknolojilerinin ortaya çıkışı, toplumları ileriye

taşıyan büyük atılımlar olmuştur. Bir iletişim biçimi olan haberleşmenin insanlığın en çok ihtiyaç duyduğu eylemlerden biri olduğu söylenebilir. Haberleşme, insanların güncel bilgi edinme talebine yanıt vermiştir. Tarihte farklı yöntemlerle yapılan haberleşme, matbaanın icadının ardından kitleselleşmeye başlamıştır.

17. yüzyılda ilk gazetenin ortaya çıkışının ardından haberleşme toplum geneline yayılarak kitleselleşmiştir. Gazeteciliğin yaygınlaşmasıyla habercilik kurumsallaşmıştır. Kurumsallaşan habercilik, hem halkın güncel bilgiye ulaşma imkanını artırmış hem de halkın sesini daha yükseklere duyurabilmesini sağlamıştır. Dolayısıyla toplumsal taleplerin gerçekleşmesi de hızlanmıştır.

Gazeteciliğin gelişmesi ve 20. yüzyılda yeni iletişim araçlarının icat edilmesiyle iletişim kavramı, büyük boyutlara ulaşmıştır. İlk ortaya çıktığında halkın sadece bir kesiminin yararlanabildiği iletişim araçları, radyo, televizyon, bilgisayar ve internet gibi araçların icadıyla bu özelliğini yavaş yavaş yitirmiştir. Günümüzde neredeyse bütün insanlığın kullandığı ve insan hayatının olmazsa olmazı haline gelmiştir.

20. yüzyıldan itibaren karşımıza çıkan kitle iletişim araçları, medya kavramını doğurmuştur. İnsan hayatının neredeyse her anının bir parçası olan medyaya internet teknolojileriyle birlikte erişilmesi çok kolay hale gelmiştir. Teknolojik gelişmelere ayak uyduran medya, burada “yeni medya” olarak yeni bir biçimi ulaşmıştır. Yeni medyada faaliyet yürüten haberciler, geleneksel medyada faaliyet yürütenlere nazaran farklı sorunlarla karşılaşmaktadır. Gazeteciliğin ortaya çıktığı ilk günlerden itibaren mali kaynak konusu, haberciliği en çok zorlayan unsur olmuştur. Gazetelerin sürekliliği ve gazetecilerin gelir elde edebilmeleri, gazetelerinin yüksek satış sayılarına ulaşmasına bağlıydı. Bugün ise yeni medyada gazetecilik yapanların internet sitelerinin gelir elde etme konusu gündemdedir.

Geleneksel gazetecilikte bayi satışı, abonelikler, ilanlar, reklamlar ve bağışlar en büyük gelir kalemi iken yeni medyada bunların dışında Google reklamları, kitlesel fonlama gibi gelir türleri karşımıza çıkmaktadır. Bir diğer gelir türü olan yabancı kuruluşların fonları, gazetecilikte etik tartışmasını gündeme getirmektedir. Bu tartışmada tarafların fon alma konusuna yaklaşım biçimlerinin aynı olmadığı görülmektedir. Bu çalışmamızda fon konusunu ve bunun medya ekonomisi politikasına yansımalarını inceleyeceğiz.

1. Medyaya Kavramsal Yaklaşım

1920’li yıllardan itibaren kullanılmaya başlanan medya kavramı, her türlü sözlü basılı, görsel metin ve imgeleri içeren çok geniş iletişim araçlarını kapsamaktadır. Medyanın içine gazete, dergi, kitap, broşür, gibi basılı, televizyon, sinema gibi görsel-ışitsel ve radyo gibi ışıtsel kitle iletişim araçları girmektedir. Günümüzde bu kavrama internet ve billboard gibi yeni kavramlar da eklenmiştir. (Mora, 2008)

Daniel Katz, Graeme Burton ve Denis McQuail, medyanın 5 temel işlevinin olduğunu ifade etmişlerdir. Bu işlevler; bilgilendirme, kültürel devamlılık, toplumsallaştırma, kamuoyu yaratma ve eğlendirme. (Mora, 2008)

Kapitalizmin gelişmesiyle birlikte medya, toplumu bilgilendirme özelliğinden yavaş yavaş uzaklaşarak egemen güçlerin denetimine girmiştir. Levent Aygül bu süreci şu şekilde ifade etmiştir: “İletişim giderek kitle iletişim teknolojileriyle bütünleşmiş, emtialaşmış, ve ideolojik olarak egemen yapıyı yeniden üretecek bir tarzda örgütlenmiştir. Medya ve kültür endüstrilerindeki neo-liberal gelişmeler kapitalist Batı toplumlarının ekonomik krizden çıkmalarına hizmet etmiştir. Kapitalizmin küresel olarak yayılmasına ekonomik ve ideolojik olarak hizmet etmiştir.” (Yaylagül, 2006)

Medyanın küresel çağda egemen güçlerin bir aracı haline gelmesi, onun ekonomi politliğini de etkilemiştir. Habercilik, egemen güçlerin siyasi yönelimini yansıtır hale gelmiştir.

2. Medyanın Ekonomi Politliği

İngiliz kuramcıları Peter Golding ve Graham Murdock, kapitalist toplumlarda üretim araçlarını kontrol eden kapitalistler, düşüncelerin üretimi ve dağıtımını sağlayan araçları da kontrol ettiğini ifade etmektedir. Yani, düşünce üretim araçlarının mülkiyeti, egemen güçlerin elinde toplanmaktadır. Bu kuramcılara göre, kapitalist toplumlarda medyanın ekonomi politliğinin temel görevinin yeniden üretim sürecinin işleyişinin biçimlendirilmesidir. (Yaylagül, 2006)

Levent Yaylagül, medyanın mülkiyet biçimini şöyle ifade etmektedir: “Medyanın ve genel anlamda iletişimin ekonomi politliği konusunda yapılan çalışmalarda bu yaklaşım medyanın mülkiyet biçimiyle ilgilenir. Ancak ekonomi politik sadece medyanın sahipliği ve kontrolü sorunuyla ilgilenmez. Bu kontrol temel sorunlardan birisi olmasına karşın, ekonomi politik daha geniş bir bağlam içerisinde ekonomik ve kültürel kaynakların dağılımı aracılığıyla kapitalist sistemin işleyişini inceler. Sermaye hareketlerini, devletin rolü ve işlevi ile bu sürecin ideolojik yeniden üretim üzerindeki etkilerini de inceler.” (Yaylagül, 2006)

Günümüzde gazeteciliğin gelir kaynaklarını göze aldığımızda, kapitalist dünyada egemen güçlerin bir biçimde etkilediği gazeteler, o güçlerin sahipliği altında hareket etmektedir, yayıncılık yapmaktadır. Büyük sermaye sahiplerinin bünyesinde çalışma yürüten gazeteler dışında bu egemen güçlerden aldığı fonlarla habercilik yapanların da sermaye sahiplerinin kontrolü altına girdiği gözlemlenmektedir.

İtalyan kuramcı Antonio Gramsci, egemen sınıflarının fikirlerinin toplumda yayılmasında aydınların görevine dikkat çekmektedir. Toplumun aydınları olarak niteleyebileceğimiz gazeteciler de bu egemen sınıfların, egemen blok olmasına gazetecilik mesleğiyle katkı sağlamaktadır. (Yaylagül, 2006)

Türkiye’de yeni medya haberciliği faaliyeti yürüten Bianet ve Medyascope, kapitalist egemen güçlerden aldığı fonlarla gelir sağlamaktadır. Kuruldukları günden beri aldıkları yüksek miktarlarda fonların karşılıksız olduğu ifade edilse de bu haber sitelerinin siyasi yönelimlerine büyük etki etmektedir.

3. Bianet, Gelir Kaynakları ve Siyasi Yönelimi

IPS İletişim Vakfı bünyesinde faaliyet yürüten, Bağımsız İletişim Ağı (BİA) 1997 yılında 41 yerel radyo, 3 yerel televizyon ve 8 yerel gazetenin imzasıyla yayınlanan Ankara Deklarasyonu’yla kurulmuştur. Kuruluşunda Heinrich Böll Vakfı, IPS İletişim Vakfı’na kaynak aktarmıştır. Ancak yeterli kaynağın sağlanamaması nedeniyle kuruluş süreci tamamlanamamıştır. (Taylan, 2012)

IPS İletişim Vakfı’nın kurucu başkanı gazeteci yazar Nadire Mater, genel sekreteri Ertuğrul Kürkçü’dür. Mater’in 1997 yılında Mehmedin Kitabı isimli bir kitap yayınladığı ve bu kitapta terör örgütü PKK’yla mücadele eden Türk Silahlı Kuvvetleri’ni eleştiren, teröre tavır almayan bir fikri savunduğu görülmektedir. Ayrıca Mater’in bir dönem terör örgütü FETÖ’ye bağlı faaliyet yürüten Nokta dergisinde de çalıştığı bilinmektedir. Nokta dergisinin son genel yayın yönetmeninin hakkında FETÖ üyesi olmak suçundan yakalama kararı çıkarılan ve günümüzde firari konumda bulunan Cevheri Güven olduğu bilinmektedir. Genel Sekreter Ertuğrul Kürkçü ise terör örgütü PKK’yla iltisaklı olduğu gerekçesiyle hakkında kapatma kararı çıkarılan Halkların Demokratik Partisi’nin (HDP) kurucu eş genel başkanlığını, sonraki yıllarda da HDP’den milletvekilliği yaptığı bilinmektedir.

Bianet'in kurulduğu günden günümüze pek çok yazarı bulunmaktadır. Bunlardan bazıları arasında Türk Silahlı Kuvvetleri'nin terör örgütü PKK'yla mücadelesini eleştiren ve teröre tavır almayan şarkıcı Ferhat Tunç'un da yer aldığı görülmektedir. Tunç'un günümüzde hakkında terör örgütü iltisaklı olduğu gerekçesiyle yakalama kararı bulunmaktadır. Bir başka yazarın ise Oral Çalışlar olduğu bilinmektedir. Daha önce pek çok gazetede çalışan Çalışlar'ın bir dönem Taraf gazetesi genel yayın yönetmenliği yaptığı bilinmektedir. Ergenekon ve Balyoz gibi davaların sürdüğü dönemde Taraf gazetesinin gerçekdışı pek çok belge ve bilgi yayınladığı, haklarındaki suçları kesinleşmemiş pek çok şahsı hedef gösterdiği gazete sayfalarında kayıtlıdır. Bianet'in bir diğer yazarının da Henri Barkey olduğu görülmektedir. Barkey'in bir dönem ABD merkezi istihbarat servisi CIA'nın Türkiye masası şefi olduğu bilinmektedir.

Bianet'in kuruluşu sırasında çalışma yürüten Proje Yürütme Kurulu, Avrupa Birliği (AB) MEDA Fonu'na 1997 ve 1998 yıllarında başvuruda bulunmuş ancak Mayıs 2000'de proje anlaşması yapılabilmemiştir. Kaynağın bulunmasının ardından 13 Ocak 2001'de düzenlenen Kuruluş Konferansı'nda Bağımsız İletişim Ağı (BİA) resmen kurulmuştur.

3 farklı BİA projesi yürütmüştür. BİA 1 projesi kapsamında 2001-2003 yılları arasında toplamda 564.364,79 Euro fon alındığı belirtilmektedir. Projeyi destekleyen kuruluşların ise Avrupa Birliği, Heinrich Böll Vakfı, Türk Mühendis ve Mimar Odaları Birliği (TMMOB) ve Türk Tabipleri Birliği (TTB) olduğu ifade edilmektedir.

BİA-2 projesi kapsamında ise 2003-2006 yılları arasında toplamda 1.072.200 Euro fon alındığı belirtilmektedir. Projeyi destekleyen kuruluşların ise Avrupa Birliği, Chrest Vakfı, Firedrich Ebert Vakfı, İsveç İstanbul Başkonsolosluğu, Danimarka Ankara Büyükelçiliği, Türkiye Kadın Girişimciler Derneği (KADİGER) ve Birleşmiş Milletler olduğu ifade edilmektedir.

BİA-3 Projesini kapsamında da 2007-2010 yılları arasında 747.887 Euro fon alındığı belirtilmektedir. Projeyi destekleyen kuruluşların ise Avrupa Birliği, İsveç Uluslararası Kalkınma ve İşbirliği Ajansı (SIDA) olduğu ifade edilmektedir.

Öte yandan 1997'den itibaren IPS İletişim Vakfı'nın yürüttüğü projeler için maddi yardım sağlayan kuruluşların da Anna Lindht Vakfı, Avrupa Birliği, Birleşmiş Milletler, Chrest Vakfı, Danimarka Ankara Büyükelçiliği, Friedrich Ebert Vakfı, Global Dialogue, Heinrich Böll Vakfı, IFEX, İsveç Uluslararası Kalkınma ve İşbirliği Ajansı, İsveç İstanbul Başkonsolosluğu, Küçül Eller Çocuk Evi, McCormick Vakfı, Metis Yayınları olduğu belirtilmektedir.

Ayrıca "Bianet'in Güçlendirilmesi" projesi kapsamında da 2007-2009 yılları arasında Press Now isimli kuruluştan 141.200 Euro fon alındığı ifade edilmektedir. Bianet, farklı bir proje olan "Akdeniz'de 20'li Yaşlarda Kadın Olmak" isimli proje kapsamında da 5-6 Şubat 2007 tarihlerinde Anna Lindht Vakfı ve Firedrich Ebert Vakfı'ndan destek aldığını belirtmektedir.

İsveç Uluslararası Kalkınma ve İşbirliği Ajansı'nın (SIDA) kendi paylaştığı verilere göre 2019-2021 yılları arasında "Bağımsız medyayı destekleme" projesi kapsamında Bianet'e 1.862.057 dolar fon verildiği belirtilmektedir.

Bianet'in kendi paylaştığı verilere göre 2001-2010 yılları arasında 5 farklı proje için toplamda 2.525.651 Euro fon aldığı görülmektedir. Bu fonların haricinde ise internet sitesinde herhangi bir reklam ve ilanı yayınlamadığı gözlenmektedir.

Bianet'in siyasi yöneliminin ise tamamen Türkiye aleyhtarı bir çizgide olduğu görülmektedir. Bianet, haberlerinde LGBT-İ çocukların varlığını savunmakta, bu alandaki çocuk istismarını göz ardı etmektedir. Türk Silahlı Kuvvetleri'nin terörle mücadele operasyonlarının bitirilmesi gerektiğini sıklıkla dile getirmektedir. Terör örgütü PKK'yla iltisaklı olduğu ortaya çıkan HDP'li siyasetçilerin masum olduğunu ifade etmektedir. Avrupa Birliği ülkelerinin

Türkiye'nin aleyhinde açıklamalarında Avrupa Birliği ülkelerinin yanında olduğunu belirtmektedir. Bianet'in haberciliğinde Türkiye aleyhtarı söylemlerin yoğunluğu gözlemlenmektedir. Bağımsız gazetecilik yaptığı iddiasıyla haber yayıncılığı yapan Bianet'in Türkiye konusunda Batı ülkelerine yakınlığı da görülmektedir.

4. Medyascope, Gelir Kaynakları ve Siyasi Yönelimi

20 Ağustos 2015 yılında kurulan Medyascope da yabancı kuruluşlardan yüksek miktarda fon alan medya kuruluşlarından. Kendi internet sitesinde kuruluş sermayesi olarak 1,6 milyon Türk lirası olduğu belirtilmektedir. Sloganı “Çünkü Özgür” Medyascope'un genel yayın yönetmenliğini Ruşen Çakır yapmaktadır. 70 çalışanın olduğunu belirten Medyascope, internet haberciliğinin yanı sıra Youtube yayıncılığı da yapmaktadır.

Medyascope'un gelirlerinin büyük kısmını yabancı kuruluşlardan alınan fonlar oluşturmaktadır. Medyascope, destekte bulunan kuruluşların Chrest Vakfı, European Endowment for Democracy, Heinrich Böll Vakfı ve İsveç Uluslararası Kalkınma ve İşbirliği Vakfı olduğunu belirtmektedir.

Medyascope ayrıca, kuruluşundan 1 yıl sonra 2016'da Uluslararası Basın Enstitüsü (IPI) Özgür Medya Öncüsü Ödülü ile 2017'de Sınır Tanımayan Gazeteciler ve TV5-Monde Basın Özgürlüğü Ödülünü aldığını da belirtmektedir.

Medyascope'un kuruluşunun hemen ardından ihtiyaç duyulan bazı ekipmanlar, Heinrich Böll Vakfı'ndan alınan fonlarla karşılanmıştır. Çalışanlarının artmasıyla birlikte sürekli yayın yapabilmesi amacıyla da Açık Toplum Vakfı'ndan 1 yıllık fon alınmıştır. Medyascope'un stüdyo ihtiyacı ise Chrest Vakfı'ndan alınan fonlarla karşılanmıştır. (Özdemir, 2019)

Chrest Vakfı, 2016-2022 yılları arasında Medyascope'a “tarafsız anaakım haber üretimi, yayını ve genç gazetecilere yönelik eğitimler” kapsamında 557.520 dolar fon verdiğini açıklamıştır. (Chrest Vakfı, 2022) Norveç Dışişleri Bakanlığı da 2021-2022 yılları arasında Medyascope'a “kadın izleyici sayısını artırma” amacıyla 582.134 kron fon aktardığını belirtmiştir. (Ensonhaber, 2021)

Ruşen Çakır, 2016'da yaptığı bir açıklamada reklam geliri yerine fonlara odaklandığını belirtmiş hatta her geçen gün daha fazla fon imkânı bulduklarını da ifade etmiştir. (Özdemir, 2019)

Medyascope ayrıca Patreon isimli internet sitesinden de kitlesel fon sağlamaktadır. 6 Haziran 2022 tarihli veriye göre 795 kişiden toplamda aylık 7.020 dolar düzenli fon almaktadır. (patreon.com/medyascope. E.T. 25/10/2022)

Medyascope'un haber yayıncılığında da Bianet'e benzer şekilde Türkiye aleyhtarı bir dil bulunmaktadır. Türkiye aleyhtarı faaliyetler yürüten ve hakkında pek çok dava açılan Furkan Cemaati lideri Alpaslan Kuytul'u masum göstermeye çalıştıkları gözlemlenmektedir. Ayrıca FETÖ üyesi ve yöneticisi olduğu gerekçesiyle 24 yıl hapis cezası alan Enver Altaylı'nın düşünce suçlusu olduğunu iddia ettiği de görülmektedir. Batılı siyasetçi ve düşünürlerin fikirleri üzerinden terör örgütü FETÖ'nün suçsuz olduğunu ima etmektedirler. Terörle iltisaklı oldukları gerekçesiyle kamudaki görevlerinden Kanun Hükmünde Kararname (KHK) ile ihraç edilen bireylere sahip çıkarak onları masum göstermeye çalıştıkları haberler de yayınlanmaktadır. Öte yandan terör örgütü PKK ve HDP konusunda da Türkiye aleyhtarı üslupla haber yayınladıkları da görülmektedir. Ayrıca Medyascope'un yaklaşık 3 yıldır evlatlarını kurtarmak için HDP Diyarbakır İl Başkanlığı önünde eylem yapan Diyarbakır Annelerine ilişkin hiç haber yapmadığı da gözlemlenmiştir. Medyascope'ta Türkiye'nin terörle mücadeledeki başarıları ve milli konulardaki gelişmelerin de haberleştirilmediği gözlemlenmiştir.

5. Medya’da Fon Almaya İlişkin Yaklaşımlar

Türkiye’de yabancı kuruluşlardan fon alan medya organlarına pek çok tepki gelmektedir. Kamuoyunca tanınan bazı siyasetçi, akademisyen, aydınlar, fonlanan medyaya gelen tepkilere tepkiyle karşılık vererek yabancı fonlarını normalleştirmekte, bu haber sitelerinin tarafsız habercilik yaptığını iddia etmektedir. (Odatv, 2021)

Basın yayın kuruluşlarının fon almaları konusunda günümüzde de pek çok tartışma yürütülmektedir. Duvar yazarı Azmi Karaveli, fon tartışmaları üzerine yazdığı bir yazıda, “Fon alınca hain, almayınca bağımsız mı oluyorsunuz? Sadece gazetelerin değil, gazetecilik mesleğinin önümüzdeki 5-10 yıl içinde dünyadaki geleceği dahi muallakken, sanki büyük bir sırrı çözmüş gibi, başka derdimiz yokmuş gibi fon meselesi üzerinden Ruşen Çakır’a vurmak abesle iştigal.” (Duvar, 2021). diyerek yabancı fonlarına olumlu yaklaştığı görülmektedir.

Türkiye’deki haber kuruluşlarının aldığı fonların açıklandığı 2021 Temmuz’unda Oda TV, Aydınlık gibi haber sitelerinde, yabancı fonlarına tepki gösterilen haberlerin yayımlandığı görülmektedir. Yabancı fonlarına tepki gösterilen bu haberlere bazı kesimlerden eleştiri geldiği gözlemlenmiştir. Odatv’nin kendisine gelen tepkilere karşılık, “2 senedir kapalı olan Oda TV’ye destek olmayanlar, Chrest Vakfı’ndan yüzbinlerce dolar hibe alıyor.” (Odatv, 2021). şeklinde yanıt vermiştir.

SONUÇ

Yabancı kuruluş fonları, 1980’li yıllarda çıkarılan yasa ve düzenlemelerle serbest bırakılmıştır. Ancak bu yabancı kuruluş fonlarının hukuki denetimi dışında siyasi denetimi de tartışma konusudur. Medya kuruluşları, sivil toplum kuruluşları ve diğer pek çok yapıya aktarılan yabancı fonlarının genel olarak Türkiye aleyhtarı faaliyetlerde değerlendirildiği gözlemlenmektedir. Bu durum da toplumda tartışmalar yaratmaktadır.

Yabancı kuruluşların fonlarıyla gelir sağlayan medya kuruluşları arasında Bianet, Medyascope, Gazete Duvar, P24 gibi haber siteleri bulunmaktadır. Bu medya kuruluşlarının ortak özelliği Türkiye aleyhtarı yayın çizgisidir. Batılı devletlerin Türkiye karşıtı tavır ve uygulamalarını ise desteklemektedirler.

Bianet ve Medyascope’un kuruluş sürecinde Almanya merkezli Heinrich Böll Vakfı’nın fon sağladığı görülmektedir. Bu vakfın da genel tavır ve tutumunda Türkiye aleyhtarı bir çizgi gözlemlenmektedir.

Bianet ve Medyascope isimli haber sitelerinin aldığı fonların karşılıksız olduğu ifade edilmesine rağmen resmi olarak belirtilmeyen karşılığı olduğu görülmektedir. Bianet ve Medyascope’un yayıncılığındaki siyasi yönelimin Türkiye’nin menfaatlerinin karşısında hatta Türkiye düşmanlığına kadar ilerleyen bir çizgide olduğu gözlemlenmektedir. Terör örgütü PKK yanlısı haberlere fazlaca yer verilmekte, Türkiye’nin terörle mücadelesine tepki gösterilmekte, hakkında terörle iltisaklı olduğu gerekçesiyle kapatma davası açılan Halkların Demokratik Partisi’nin (HDP) terörle ilişkisi olmadığını savunma, Türkiye aleyhinde faaliyet yürüten cemaat ve tarikatlarla sahip çıkma, Fetullahçı Terör Örgütü (FETÖ) mensubu şahısları masumlaştırma gibi haber içerikleri iki medya kuruluşunda da yer almaktadır.

Yabancı fonlarla gelir sağlayan bu kuruluşların aldığı yardımlar toplumsal tepkiye neden olmaktadır. Türkiye aleyhtarı çizgideki bu kuruluşların varlığı ve aldıkları fonların, toplum tarafından sonlandırılması gerektiği belirtilmektedir. Özgür ve bağımsız olduğu iddiasıyla habercilik yapan bu medya kuruluşlarının yayıncılığı medya etiği ve siyasi bağımsızlık açısından denetime tabi tutulması sorunu konusunda gerekli çalışmaların yapılması gerektiği görülmektedir. Bu etik ve denetim konusundaki tartışmaların da böyle çalışmaların ve uygulamaların hayata konmasıyla sona ereceği görülmektedir.

KAYNAKÇA

- Aydoğan, F. & Kırık, A. M. (2012). Alternatif Medya Olarak Yeni Medya. Akdeniz Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi, (18), 58-69.
Bianet.org
Chrest Vakfı, Onaylanmış Hibeler, <https://chrestfoundation.org/tr/grants-awarded/> adresinden erişildi.
Erdoğan, İ. (2011). İletişimi Anlamak. Ankara: Pozitif Matbaacılık.
Erkmen, Ö. & Ataman, B. & Çoban, B. (2020). Yeni Gazetecilik Mecralar, Deneyimler, Olanaklar. İstanbul: Kafka Yayıncılık.
Ensonhaber. (2021). ABD'nin ardından Norveç'ten de fon alan medya kuruluşları. <https://www.ensonhaber.com/gundem/abd-nin-ardindan-norvecten-de-fon-alan-medya-kuruluslari> adresinden erişildi.
Gazete Duvar. (2021). Fon alınca hain, almayınca bağımsız mı oluyorsunuz?. <https://www.gazeteduvar.com.tr/fon-alinca-hain-almayinca-bagimsiz-mi-oluyorsunuz-makale-1529415> adresinden erişildi.
Medyascope.tv
Mora, N. (2008). Medya ve Kültürel Kimlik. Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi, 5(1), 1-14.
OdaTV. (2021). Odatv fonlanan medyayı yazdı tepki aldı. <https://odatv4.com/guncel/odatv-fonlanan-medyayi-yazdi-tepki-aldi...-21072113-217781> adresinden erişildi.
Özdemir, S. (2019). Sosyal Medya Gazeteciliği Ekonomisi: Medyascope.tv Örneği. Ampirik, Ekonomik ve Sosyal Bilimler Uluslararası Konferansı Tüm Bildiriler. s. 1262. patreon.com/medyascope. E.T. 25/10/2022
Taylan, A. (2012). Alternatif Medya ve Bianet Örneği: Türkiye’de Alternatif Medyaya Dair Etnografik Çalışma. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Gazetecilik Anabilim Dalı Doktora Tezi. Danışman Prof. Dr. Mine Gencil Bek. Ankara.
Yaylagül, L. (2006). Kitle İletişim Kuramları. Ankara: Dipnot Yayınları.

KOVID-19 PANDEMİSİNDE ORTAOYUNCULAR TİYATROSUNUN ÇEVİRİMİÇİ OYUN OYNAMASI ÜZERİNE DEĞERLENDİRME

Prof. Dr. Mehmet Gökhan GENEL

Öğretim Üyesi, Yalova Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Medya ve İletişim Bölümü

ORCID: 0000-0002-7681-1737

Kaan ARSLAN

Yalova Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, İletişim Tasarımı Anabilim Dalı

ORCID, 0000-0002-9018-9016

ÖZET.İnsanlık Aralık 2019 tarihinden beri Kovid-19 pandemisiyle mücadele etmiştir. İnsan sağlığının ve hayatının potansiyel risk barındırdığı bu dönemde, günlük yaşantının ilerleyebilmesi için pandemi koşullarına karşı önlem alma mecburiyeti doğmuştur. Pek çok şirket çalışma hayatını evlere taşıırken dijital dünyanın sunduğu imkânlara da ilgi artmıştır. Sanatsal faaliyetlerin de büyük ölçüde etkilendiği bu dönemde, tiyatroların ayakta kalma sorunsalı ortaya

çıkıştır. Sinema, tiyatro, konser gibi izleyicilerin katılımıyla düzenlenen sanatsal etkinliklerde, izleyicinin belli bir süre bu faaliyetlere katılamayacak, aynı zamanda bu sanatı icra eden sanatçıların da sahneye çıkamayacak olması yeni yöntemlerin keşfini mecbur kılmıştır. Bu dönemde pek çok tiyatro, çevrimiçi yöntemle oyunlarını izleyiciye sunmuştur. Bunlardan biri olan Ortaoyuncular Tiyatrosu'dur. Ortaoyuncular Tiyatrosu geleneksel Türk tiyatrosunun en önemli temsilcilerinden biri olma özelliğini sürdürürken diğer taraftan da oyunlarını dijital mecrada icra ederek geleneği çağın yenilikleriyle birleştirerek önemli bir işe imza atmıştır. Bu çalışmada Türk tiyatrosunun, Kovid-19 pandemisi döneminde ayakta kalma çabasını, Ferhan Şensoy'un kurucusu olduğu Ortaoyuncular Tiyatrosu özelinde, eleştirel söylem analizi yöntemi ile ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: Kovid, Koronavirüs, Tiyatro, Pandemi, Çevrimiçi, Sanat, Ortaoyuncular, Oyun

ABSTRACT.

Humanity has struggled with the Covid-19 pandemic since December 2019. In this period when human health and life has potential risks, it is necessary to take precautions against pandemic conditions in order to advance daily life. While many companies bring their working life to their homes, interest in the opportunities offered by the digital world has increased. In this period, in which artistic activities were also greatly affected, the problem of survival of theaters emerged. In artistic activities such as cinema, theater and concerts organized with the participation of the audience, the fact that the audience will not be able to participate in these activities for a certain period of time, and the artists who perform this art will not be able to go on the stage, necessitated the discovery of new methods. During this period, many theaters presented their plays to the audience through the online method. One of them is Ortaoyuncular Theatre. While Ortaoyuncular Theater continues to be one of the most important representatives of traditional Turkish theater, on the other hand, it has performed an important job by combining tradition with the innovations of the age by performing its plays on digital media. In this study, the effort of Turkish theater to survive during the Kovid-19 pandemic will be discussed with the method of critical discourse analysis, in particular the Ortaoyuncular Theater, founded by Ferhan Şensoy.

Keywords: Kovid, Coronavirus, Theatre, Pandemic, Online, Art, Protagonists, Play

GİRİŞ

Türk tiyatrosu, sahip olduğu büyük geleneği ayakta tutmayı başararak günümüze kadar gelmiştir. Bunda tiyatroyu icra eden tiyatrocuların etkisi çok büyüktür ancak seyirci faktörü de bu başarıda önemli sayılmaktadır.

Geleneksel Türk tiyatrosu, ilk zamanlarda şehir meydanlarında, toplumun yoğun yaşadığı alanlarda, tiyatro için tahsis edilmiş özel alan denilemeyecek mekanlarda icra edilerek ortaya çıkmıştır. İlerleyen zamanlarda çadırlarda oynanan tiyatro, halkın ilgisini her geçen gün daha da çekmeye başlamıştır. Büyüyen ve gelişen tiyatroculuk, 19. yüzyılda kurumsallaşmaya başlamış ve uzun vadede kalıcı olmak için daha düzenli ve planlı çalışmanın içerisine girmiştir.

Kurumsallaşan geleneksel Türk tiyatrosu, Batılılaşmanın da etkisiyle tiyatro sahnelerinde icra edilmeye başlanmıştır. İstanbul'da özellikle yabancıların Pera bölgesinde (Taksim, İstiklal Caddesi) inşa ettiği tiyatro sahneleri, o dönem için büyük bir atılım olmuştur. Bununla birlikte daha fazla tiyatrocucu yetişmeye başlamış, daha fazla tiyatro grubu ortaya çıkmıştır. Türk

tiyatrosunun gelişimi hızlanmıştır. Öyle ki Osmanlı Devleti padişahlarından Sultan 2. Abdülhamit, Yıldız Sarayı'na bir tiyatro salonu yaptırarak dönemin oyunlarını izlemiştir.

19. yüzyıldan günümüze kadar Türk tiyatrosu pek çok gelişme yaşamıştır. 1914'te İstanbul'da kurulan Dârülbedayi'nin (Şehir Tiyatroları), tiyatronun yükselişine büyük katkı sağladığı görülmektedir. 1927 yılında Muhsin Ertuğrul'un Şehir Tiyatroları Genel Sanat Yönetmeni olmasıyla Türk tiyatrosu büyük gelişme göstermiştir. Sovyetler Birliği'nde tiyatro eğitimi gören Ertuğrul, dünyanın pek çok ülkesinden tiyatro oyununu Türkçeye uyarlarken aynı zamanda geleneksel Türk tiyatrosunu da sürdürmüştür.

Muhsin Ertuğrul'un bir özelliği de Türk tiyatrosunun geleneksel yöntemlerini koruyarak dönemin yenilikleriyle birleştirmesidir. Türkiye'de özel tiyatronun ortaya çıkışında çalışmalar yapan Muhsin Ertuğrul, Şehir Tiyatroları ve Devlet Tiyatroları haricinde yönetilen tiyatro sahnelerini Türk tiyatrosuna kazandırmıştır. Muhsin Ertuğrul'un girişiminin ardından zamanla irili ufaklı pek çok özel tiyatro sahnesi kurulmuş, koltuk sayısı 50'ye kadar düşen sahneler ortaya çıkmıştır. Muhsin Ertuğrul'un bu hamlesiyle birlikte Türk tiyatrosu, her kesimden insanın her yerde ulaşabileceği bir sanat haline gelmiştir.

Çağın yeniliklerini takip etmenin ve uygulamanın gereklilik olduğu günümüzde tiyatro da güncellenmektedir. Her dönemde güncellenen ve geleneksel yöntemleri insanlara farklı biçimlerle sunmaya devam eden Türk tiyatrosu, iletişim çağında da önemli bir eşikte durmaktadır.

Sinema ve televizyon dünyasının dijital mecraaya taşındığı günümüzde tiyatronun da önünde dijitalleşme gündemi beklemektedir. Kovid-19 pandemisiyle birlikte dijitalleşmenin hızlandığı dünyamızda tiyatro da dijital dünyaya yavaş bir ivmeyle olsa da girmektedir.

Şehir Tiyatroları, Devlet Tiyatroları ve bazı özel tiyatrolar bu küresel salgın sürecinde bazı oyunlarını çevrimiçi yöntemle yayınlamaya çalışarak izleyiciyi tiyatrosuz bırakmamıştır. Pandemi için uygulanan izolasyon süresinin sona ermesi ve sanatsal faaliyetlerin de yeniden serbest bırakılmasıyla tiyatro sahneleri tekrardan açılmış, çevrimiçi oyun sergileme çalışmaları da rafa kaldırılmıştır. Ancak insan hayatının büyük bir parçası olduğu günümüzde dijitalleşmeye uyum sağlayamayan geleneksel Türk tiyatrosunun geleceği, potansiyel sorun barındırmaktadır.

1. Araştırmanın Konusu ve Amacı

Türk tiyatrosunun yöneticileri, uzun yıllardır seyirci sayısı sorununu tartışmaktadır. Tam anlamıyla bir çözüm üretilmeyen bu konu, Türk tiyatrosu için hala büyük bir sorun arz etmektedir. Devlet Tiyatroları ile belediyelere bağlı olan Şehir Tiyatroları, belli doluluk oranını korusa da aynı durumdan özel tiyatrolar için bahsedilememektedir. (TÜİK, 2019)

Özellikle koronavirüs pandemisinin olumsuz etkisi, tiyatrolara da olumsuz şekilde yansdığı görülmektedir. Tiyatro seyirci sayısı 2019 yılında 7 milyon 899 bin 547 iken koronavirüs pandemisiyle birlikte bu sayının 2020 yılında 4 milyon 492 bin 293'e düştüğü, 2021 yılında ise 714 bin 864'e düştüğü görülmektedir. (TÜİK, 2021)

Tiyatro ve tiyatrocuların neredeyse tek gelirinin bilet geliri olduğu günümüzde tiyatro seyirci sayılarının azalması, tiyatroların geleceği açısından büyük bir sorun arz etmektedir. Koronavirüs pandemisiyle birlikte hem maddi hem de sanat üretimi ve faaliyeti bakımından sorunları aşmak için birtakım çözümler üretilmiştir. Bunlardan biri de tiyatroların oyunlarını çevrimiçi sergilemek olmuştur. Tiyatrolar, oyunlarının video kaydını bilet satışı karşılığı dijital mecralarda yayınlamaya devam etmiş, bu şekilde maddi kaybı en aza indirmeye çalışmış ve bu vesile ile aynı zamanda Türk seyircisini tiyatroyla buluşturmaya devam etmiştir.

Devlet Tiyatroları ve Şehir Tiyatroları, oyunlarını dijital mecrada yayınlama konusunda örnek yaratmıştır. Özel tiyatrolar da oyunlarını çevrimiçi olarak yayınlamaya ayakta kalmaya çalışmıştır. Türkiye’de özel tiyatro olarak faaliyet yürüten, Ortaoyuncular Tiyatrosu, Ses Tiyatrosu’nda sahnelediği oyunlarını koronavirus pandemisi nedeniyle iptal etmiş, bu süreçte bazı oyunlarını çevrimiçi sergilemiştir.

Bu araştırmanın konusu, Kovid-19 küresel salgın döneminde oyunlarını çevrimiçi oynayarak ayakta kalmaya çalışan Ortaoyuncular Tiyatrosunun bu dönemde dijital mecrayı daha etkin kullanması ve oyunlarını burada yayınlamasıdır. Araştırmada, Ortaoyuncular Tiyatrosunun, artan maliyetler ve hayat zorlukları karşısında ayakta durma çabası eleştirel söylem analizi yöntemiyle incelenmiştir.

2. Teknolojinin Gelişimi ve Hayatın Dijitalleşmesi

İnternet ve bilgisayar teknolojilerinin gelişmesi ve yayılması, toplumsal yaşamı büyük oranda etkilemiştir. Teknolojik aletler, bireylerin hayatındaki pek çok faaliyeti kolaylaştırıp hızlandırmaktadır. Bu gelişmenin beraberinde getirdiği imkanlar, toplumun önüne yeni alanlar açmakta, yeni fikirlerin ortaya çıkmasına katkı sunmaktadır. Bu imkan ve hız, iş dünyasından eğitime, sanattan spora, kültürden turizme pek çok alanda dijitalleşmeyi sağlamıştır. Dijitalleşmeyle birlikte bu alanlarda yeni istihdam alanları açmış, yeni imkanlar ve fikirleri doğurmuş, eski fikirlerin güncellenmesini beraberinde getirmiştir.

Artan üretim maliyetleri günümüzde iş dünyasını oldukça zorlamaktadır. Ancak internet ve bilgisayar teknolojilerinin sağladığı yeni imkanlar, maliyetler üzerinde bir miktar düşüş sağlamaktadır. Bu da dijital dünyada yeni iş sahaları ortaya çıkarmaktadır. Dijital içerik üreticiliği, e-ticaret gibi alanlarda dijitalleşmenin etkisi görülürken özellikle eğitim alanında da koronavirus salgını döneminde ciddi bir gelişme katedilmiştir. İzolasyon döneminde okulların kapatılmasıyla eğitim, tamamen çevrimiçi hale gelmiştir. Bu gelişme, eğitimin uzaktan yapılabilirliğini gösterse de aynı zamanda yazılım teknolojileri alanındaki gelişmeyi de beraberinde getirmiştir.

Koronavirus salgını döneminde uygulanan izolasyon süreci, toplum hayatını neredeyse tamamen dijital dünyaya yöneltmiştir. Bireyler en az hareket ve yer değişikliğiyle çok sayıda faaliyetini dijital ortamlarda gerçekleştirmişlerdir. Bu alanlardan en dikkat çekenlerin sanatsal faaliyetler olduğu görülmektedir.

3. Sanatın Dijital Dünyayla Bütünleşmesi

Bilgisayar ve internet teknolojileri, sanatsal faaliyetlerin dijitalleşmesinde çok sayıda imkan sunmasına karşın, uzun yıllar çok etkin rol oynamamıştır. Dijitalleşme çağında toplumsal yaşam pek çok alanda internet ve bilgisayar teknolojilerinin sunduğu imkanlardan etkin yararlınsa da sanatsal faaliyetlerde geleneksel yöntemlerin belirleyiciliği sürdürülmüştür. Ancak son yıllarda artan üretim maliyetleri, sanat üretimi ve sanatçıyı da dijital dünyaya yöneltmektedir.

Dijital mecralar, önceleri sanatsal faaliyetlerin yalnızca sergilendiği yer iken zamanla sanatsal faaliyetlerin üretildiği ve sanatın icra edildiği yer haline gelmiştir. Günümüzde teknoloji temelli artan üretimler, sanatı geleneksel yöntem ve anlayışlardan uzaklaştırmakta, diğer taraftan ise sanat üretimini artırmaktadır.

Sanatın teknoloji ile olan ilişkisi tarih boyunca birbiriyle doğru orantılı geliştiği görülmektedir. Bireylerin sanat ve teknoloji ile olan ilişkisi, üretim süreçlerine büyük etki etmiştir. Dönüşen teknoloji ile sanat, bireylerin farklı teknikler kullanarak üretim sürecini geliştirmesine katkı sunmuştur. Bir yapıtın üretim sürecinde teknolojinin etkisi, sanatta doğayı yansıtmaktan uzaklaşarak bir deney görüntüsü vermiştir. Sanatçılar farklı araç ve tekniklerle üretimi zor olan eserleri, bilgisayar teknolojisinin verdiği imkanlarla üretmeye başlamıştır. Dijital

ortamda sanatsal üretimin yapılması, bilgisayar ortamında bu ürünlerin saklanması, verilerin ayrıntılı şekilde işlenmesi, kolaylıkla değiştirilip yeniden düzenlenmesi gibi imkanlar, sanatın kalitelileşmesine de katkıda bulunmaktadır. (Karakulakoğlu, Askeroğlu, 2018)

Günümüzde konser, tiyatro oyunu, film, dizi gösterimi, resim sergileri gibi sanatsal faaliyetler yaygın şekilde çevrimiçi olarak yapılabilmektedir. Müzisyenler yalnızca kayıtlarını dijital mecralarda yayınlamakla kalmıyor, bilgisayar teknolojilerinin verdiği imkanlarla burada müzik üretimi yapabilmekte, canlı olarak konser verebiliyor, dinleyicileriyle temas kurabilmektedirler. Benzer şekilde tiyatro, film, dizi gibi sanatsal faaliyetler sanatçılar, oyunlarının kayıtlarını yalnızca burada yayınlamakla kalmamakta, bu alandaki sanatsal üretimi başından sonuna kadar kurgulayıp faaliyete geçirebilmektedirler. Yine benzer şekilde ressamlar da bilgisayar teknolojilerinin getirdiği imkanlarla sanatsal ürünlerini hem sergileyebilmekte hem de burada üretim yapabilmektedirler.

Dijital mecralar ve teknolojik gelişmeler, artık sanatsal faaliyetler için yardımcı süreç olmaktan çıkıp üretimin ana sürecinde etken olmaya başlamaktadır.

4. Türk Tiyatrosunun Çevrimiçi Oyun Oynaması

Türk tiyatrosu, Tanzimat Dönemi yazarlarından Şinasi'nin Şair Evlenmesi isimli oyunuyla Batılı anlamdaki ilk örneğini vermiştir. 1860 yılında yayımlanan bu oyundan önce geleneksel Türk tiyatrosu, köy ve kırsal kesimlerde çadır tiyatrosu, ortaoyunu, Hacivat Karagöz vb. ile karşımıza çıkmaktaydı. Tanzimat'la birlikte Batı etkisine giren Türk tiyatrosu, çadır, köy meydanı gibi mekanlardan, modern tiyatro sahnelerine taşınmaya başlamıştır.

Cumhuriyet dönemine kadar çeşitli oyunların yazılıp oynandığı ülkemizde tiyatroya saraydan da ilgi artmaktaydı. Öyle ki Osmanlı Sultanı 2. Abdülhamid'in (1876-1909), Yıldız Sarayı'na bir tiyatro sahnesi yaptırarak bazı oyunların gösterimlerini bizzat izlediği bilinmektedir.

Cumhuriyet Dönemiyle birlikte devlet, sanatın ve sanatçının gelişimine özel ilgi göstermiştir. Öyle ki Mustafa Kemal Atatürk, 10. Yıl Nutku'nda sanata verilen önemi şöyle aktarmaktadır:

“Yüksek bir insan topluluğu olan Türk milletinin tarihi bir niteliği de, güzel sanatları sevmek ve onda yükselmektir. Bunun içindir ki, milletimizin yüksek karakterini, yorulmaz çalışkanlığını, yaratılış zekâsını, ilme bağlılığını, güzel sanatlara sevgisini, millî birlik duygusunu devamlı olarak ve her türlü araç ve önlemlerle besleyerek geliştirmek millî idealimizdir.” (Hakimiyeti Milliye, 1933)

Atatürk'ün “milli ideal” olarak belirttiği sanat alanında en çok atılan adımlardan biri de tiyatrodadır. Devlet teşviğiyle kurulan Devlet Tiyatroları, geçen asırda çok sayıda oyun sergilemiş, yabancı eserleri Türkçe'ye çevirerek Türk izleyicisiyle buluşturmuş, yerli oyunlar üretmek bu alanda üretim faaliyetini beslemiş, pek çok tiyatrocuyu yetiştirmiş ve tiyatronun Türkiye'de sürekli hale gelmesini sağlamıştır. Bununla birlikte 1914'te kurulan ve İstanbul Büyükşehir Belediyesi bünyesinde 108 yıldır faaliyet yürüten Şehir Tiyatroları da Devlet Tiyatroları'yla birlikte Türk tiyatrosuna büyük katkıda bulunmuştur.

Bu tiyatrolardan yetişen çok sayıda tiyatro sanatçısı, Türkiye'de özel tiyatronun gelişimini de sağlamıştır. Özellikle Muhsin Ertuğrul, Şehir Tiyatroları'nda yetişen bir sanatçı olmasına karşın Türkiye'deki özel tiyatroculuğun öncülerinden kabul edilmektedir. (Sevinçli, 1989)

Muhsin Ertuğrul'un öncüsü olduğu özel tiyatroculuğun gelişmesi ve önemli bir eşik atlamasında en büyük katkıyı ise Haldun Taner'in verdiği bilinmektedir. Asıl olarak yazar olan Haldun Taner, çok sayıda tiyatro oyunu kaleme almış, bunun yanında şiir ve öykü de yazmıştır. Türkiye'de tiyatronun gelişiminde önemli bir basamak olan Haldun Taner, Metin Akpınar, Zeki Alasya, Ferhan Şensoy gibi usta isimlerin doğrudan hocası olmuştur. Öte yandan Türkiye'de bir

döneme damgasını vuran Devekuşu Kabare isimli tiyatro grubunun da kurucusu olmuştur. (Adıyaman, 2012)

Türk tiyatrosu, önemli mihenk taşları ve ustalarıyla günümüze kadar gelmiş, çok sayıda oyun izleyiciyle buluşturmuştur. Ancak Aralık 2019’da Çin’de başlayıp Mart 2020’de de Türkiye’de ortaya çıkan koronavirüs salgını, tiyatroyu olumsuz etkilemiştir. Bu tarihe kadar tiyatro oyunları sahnelerde sergilenirken koronavirüs salgınıyla birlikte uygulamaya konulan izolasyon süreci, tiyatroların perdelerini kapamasına neden olmuştur. Ancak sanatçıların yaşam zorluğu çekmemesi ve Türk tiyatrosunun faaliyetlerine devam etmesi için üretilen yeni yöntemler, tiyatroyu izleyiciyle buluşturmaya devam etmiştir.

Devlet Tiyatroları ve Şehir Tiyatroları, bu süreçte bazı oyunlarını internet üzerinden yayınlacaklarını duyurmuş, biletlerini de satışa çıkarmıştır. Nitekim satışa çıkarılan biletler satılmış, oyunlara ilgi de oldukça yüksek olmuştur. Şehir Tiyatroları, “Hürrem Sultan”, “Romeo ve Juliet”, “Maskeliler”, “Tehlikeli İlişkiler” isimli oyunlarını gerçek oyun tarih ve saatlerinde çevrimiçi olarak oynayarak izleyiciye sunmuştur. Öte yandan Kültür ve Turizm Bakanlığı da bazı eski oyunları resmi Youtube kanalında yayınlarak izleyiciye sezon oyunları dışındaki eserleri de sunmuştur. (Şehir Tiyatroları, 2020)

Devlet ve Şehir Tiyatroları dışında Nilüfer Kent Tiyatrosu, Mekan Artı, Bam İstanbul, Pasaj Müzik, GalataPerform gibi tiyatrolar da bu süreçte bazı oyunlarını çevrimiçi sergileyerek izleyiciyle buluşmuşlardır. (Webrazzi, 2020)

5. Ortaoyuncular Tiyatrosunun Çevrimiçi Oyunları

Ortaoyuncular Tiyatrosu, 1980 yılında tiyatro sanatçısı Ferhan Şensoy tarafından kurulmuştur ve oyunlarını İstanbul Beyoğlu’ndaki Ses 1885 Sahnesi isimli tiyatro sahnesinde sergilemektedir.

Ferhan Şensoy, 1951 yılında Samsun’da doğmuştur. Galatasaray Lisesi ve Çarşamba Lisesi’ndeki eğitiminin ardından Fransa ve Kanada’da profesyonel tiyatro eğitimi almıştır. Kendi tiyatrosunu kurmadan önce Devekuşu Kabare başta olmak üzere pek çok tiyatroya oyunlar yazmıştır. Üniversite eğitiminin ardından Türkiye’ye dönen sanatçı, burada bazı özel tiyatrolarda yazarlık ve oyunculuk deneyimlerinde bulunmuştur. 1980 yılında kendi tiyatrosunu kuran Ferhan Şensoy, vefat ettiği 2021 yılına kadar 50’den fazla oyun yazmış ve sahneye koymuş ayrıca 20’den fazla da kitap yazarak Türk yazın dünyasına da önemli eserler kazandırmıştır.

Ferhan Şensoy, geleneksel Türk tiyatrosunun simgesi olan Kel Hasan Efendi’nin Ortaoyuncular Kavuşu’nu 1989 yılında Münir Özkul’dan devralmıştır. Şensoy, kavuşu 2016 yılında öğrencisi tiyatro sanatçısı Rasim Öztekin’e devretmiş ve bu geleneğin sürmesine katkı sağlamıştır. (Ortaoyuncular, 2022)

Şensoy yaşamı boyunca Soyut Padişah (1989-1990), Don Juan ile Madonna (1988-1989 Anca Vısdı) Ferhangi Şeyler (1987-2020), Keşanlı Ali Destanı (1986), İçinden Tramvay Geçen Şarkı (1986), Muzır Müzikal (1986), Eşek Arıları (1986), Hayrola Karyola (1985-1986), Fırıncı Şükrü, Deli Vahap, Nuri ve ötekiler (1983), Kiralık Oyun (1983), Eski Moda Komedyası (1983), Anna’nın 7 Günahı (1983-1984), En Büyük Romülüs Başka Büyük Yok (1982), Kahraman Bakkal Süpermarkete Karşı (1981-1983), İstanbul’u Satıyorum (1980-1985), Şahları da Vururlar (1980-1985), Dedikodu Şov (1979), Şu An Mutfaktayım (12 Mart 1999-2000), Parasız Yaşamak Pahalı (1999-2000), Çok Tuhaf Soruşturma (1998-2000), Haldun Taner Kabare (1997-1998), Aptallara Güzel Gelen Televizyon Dizileri (1996), Felek Bir Gün Salakken (1995), Üç Kurşunluk Opera (1995-1996), Şu Gogol Delisi (1994-1996) Kırkambar-Gece Tiyatrosu (1994), Seyircili Seyir Defteri (1994-1995), Köhne Bizans Operası (1993), Parasız Yaşamak Pahalı (1993), Güle Güle Godot (1992-1993), Aşkımızın Gemisi Fındık Kabuğu (1991), Yorgun Matador (1990-

1991), Nereye de Gidiyor Lan Bu Gemi? (2017-2020), Masal Müfettişi (2013-2020), Nasri Hoca ve Muhalif Eşeği (2012-2020), İşsizler Cennete Gider (2010-2020), Ruhundan Tramvay Gecen Adam (2010-2011), Bilimsiz Kurgusal Güldürü (2009-2010), Boşgezen ve Kalfası (2008-2009), Fername (2007-2009), Kötü Çocuk (2007), Aşkımızın Son Durağı (2006), Kiralık Oyun (2005), Uzun Donlu Kışot (2004-2005), Beni Ben mi Delirttim? (2003), Biri Bizi Dikizliyor (2002-2003), Kahraman Osman (2002-2003), Kökü Bitti Zıkkım Zulada (2001-2002), Sahibinden Satılık 1. El Ortaoyunu (2001-2002), Fişne Pahçesu (2000-2002) oyunlarını sahneye koymuştur. (Ortaoyuncular, 2020)

Koronavirüs pandemisi döneminde oyunlarını çevrimiçi oynayan tiyatrolardan biri de Ortaoyuncular Tiyatrosu olmuştur. İzolasyon kuralları gereği perdelerini kapatmak zorunda kalan Ortaoyuncular, Haziran 2020'den itibaren seyircilerine çevrimiçi oyunlar sergilemeye başlamıştır.

Ortaoyuncular, bu süreçte Ferhangi Şeyler oyununun 1993 yılındaki gösterimi ile 2000. gösterimini ayrı ayrı izleyiciye sunmuştur. Öte yandan “Masal Müfettişi”, “Felek Bir Gün Salakken” isimli oyunlarını da izleyiciyle buluşturmuştur. Bu oyunlar günümüzde hala çevrimiçi izlenime açık bulunmaktadır.

Bu gelişmeye karşın Ferhan Şensoy, kendisinin “internete karşı” olan biri olarak belirtmektedir. Ferhan Şensoy’un İstanbul Büyükşehir Belediyesi’nin İST isimli dergisinin Haziran 2021 sayısında Tolga Akyıldız’la yaptığı söyleşide internete olan yaklaşımını şu şekilde ifade etmektedir:

“İnternetle aram yok, “interflu”yum. “E çizgi mail” adresim yok. Sosyal medya bana hiçbir şey ifade etmiyor. Ortaoyuncular’ın hesaplarını genç takım yönetiyor, ben Twitter falan kullanmıyorum. Görüntülü arama, Zoom, bilmem ne yapmıyorum. Bu yolla gelen teklifleri derhal geri çeviriyorum. Kırk kişi aynı anda konuşuyor, dediklerinden bir halt anlaşılıyor. İş sektörünün de diline hâkim değilim, beni ilgilendirmiyor. Fakirin dili Ferhanca!” (İST Dergi, 2021)

Ferhan Şensoy, 2001-2002 yılları arasında sahneye koyduğu “Sahibinden Satılık 1. El Ortaoyunu” isimli oyununda da dijitalleşme, bilgisayar ve internetin zararlarını anlatmaktadır. Bilgisayar ve internet teknolojilerini herhangi bir şekilde kullanmadığını belirten Ferhan Şensoy, koronavirüs dönemi zorluklarından Ortaoyuncular Tiyatrosu’nun maddi olarak etkilenmemesi için çevrimiçi oyun sergileme yöntemine başvurmak zorunda kalmıştır. Bu anlamda Ortaoyuncular, geleneksel Türk tiyatrosunun çağın getirdiği yeni imkanlarla geleneksel yöntemleri birleştirme açısından örnek teşkil etmektedir.

SONUÇ

Dijitalleşen dünya, toplumsal yaşamı büyük ölçüde etkilemektedir. Bireylerin tek tek yaşamının yanı sıra sanat, spor, kültür, edebiyat, eğitim, iş dünyası vb. pek çok alanda dijitalleşmenin getirdiği kolaylıklar ve imkanlar belirleyici nitelikte olmaktadır. Bilgisayar teknolojileri ve internetin en çok etkilediği alanlardan birinin de sanat olduğu görülmektedir.

Son yıllarda dijital içerik, film ve dizilere karşı azalan seyirci sayısı ayakta kalmaya çalışan tiyatro da dijitalleşmenin imkanlarını değerlendirme için adımlar atmaktadır.

Koronavirüs salgını, tüm dünya için önemli dersler veren bir süreç yaşatmıştır. Bireylerin hayatlarını daha planlı hale getirmesine katkı sağlayan koronavirüs pandemisi, toplumsal kalkınma ve gelişme açısından da planlılığın ve yeniliklerle buluşmanın önemini bir kez daha gözler önüne sermiştir. Bu süreçte dijital mecralar ve internet teknolojisi, önemini katlayarak artırmıştır.

Dijital çağ büyüyerek gelişmekle birlikte bu gelişme içerisinde yer alan toplumlar ve oluşumlar, bu gelişmeye katkı sunmakla birlikte kendileri de o gelişmeden payını almaktadırlar. Türk tiyatrosunun da önünde çağın yenilikleriyle bütünleşme ve o gelişmede yer alma sorunu durmaktadır.

KAYNAKÇA

Adıyaman, H. (2012). Haldun Taner Hayatı, Sanatı ve Eserleri. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Yeni Türk Edebiyatı Bilim Dalı Doktora Tezi. Danışman Prof. Dr. Ramazan Kaplan. Ankara.

Hakimiyeti Milliye, 30.10.1933.

İST Dergi (2021). Fakirin Dili Ferhanca. <https://www.istdergi.com/roportaj/fakirin-dili-ferhanca> adresinden erişildi.

Karakulakoğlu, S, E. ve Askeroğlu, E. D. (2018). Dijitalleşmenin Etkisinde Dönüşen Sanat ve Kuşaklar Üzerine Bir Çalışma. Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi İletişim Kuram ve Araştırma Dergisi Sayı 47 / Güz, s. 409-426.

Ortaoyuncular (2022). <https://www.ortaoyuncular.com/tr/ferhan-sensoy/> adresinden erişildi.

Sevinçli, E. (1989). Tiyatro Görüşleriyle, Uygulamalarıyla Bir Tiyatro Adamı Olarak Muhsin Ertuğrul. Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sahne ve Görüntü Sanatları Anabilim Dalı Doktora Tezi. Danışman Prof. Dr. Özdemir Nutku. İzmir.

Şehir Tiyatroları (2020). <https://sehirtiyatrolari.ibb.istanbul/News/Detail/sehir-tiyatrolari-haziranda-da-cevrimici-NDc5> adresinden erişildi.

TÜİK. Sinema ve Tiyatro İstatistikleri. 2019. İstanbul.

TÜİK. Sinema ve Tiyatro İstatistikleri. 2020. İstanbul.

TÜİK. Sinema ve Tiyatro İstatistikleri. 2021. İstanbul.

Webrazzi (2020). <https://webrazzi.com/2020/04/10/karantina-surecinde-tiyatro-izleyebileceginiz-6-online-yayin/> adresinden erişildi.

AZƏRBAYCAN DİLİNİN QARABAĞ DİALEKTİNDƏ QƏDİM TÜRK DİLİNİN IZLƏRİ

Prof.dr.Məmmədli Məhərrəm Əvəz oğlu

Bakı Dövlət Universiteti

Qarabağ və Şərqi Zəngəzur şivələri tarixən həmin ərazidə məskunlaşmış uti, qarqar, don dar, tərtər, otuzikilər, kəbirli, iyirmidördlər, cavanşir və s. türk etnoslarının dili əsasında formalaşmış və geniş arealda yayılmışdır. Əsrlər boyu xarici hücumlar və daxili çəkişmələr nəticəsində Qarabağ və Zəngəzun inzibati bölgüsünün dəyişməsi dialektə ciddi təsir göstərməmişdir. So vet dönəmində Qarabağ siyasi məqsədlər üçün iki hissəyə (Aran və Dağlıq Qarabağ) bölünməyə də, əhalinin danışdığı dəyişməmiş səciyyəvi xüsusiyyətlər qorunub saxlanmışdır. Hazırda Qarabağ və Şərqi Zəngəzur şivələri respublikamızın Ağdam, Xankəndi, Şuşa, Xocalı, Xocavənd, Bərdə, Ağcabədi, Füzuli, Tərtər, Qubadlı, Zəngilan, Cəbrayıl, Laçın və Kəlbəcər rayonlarını əhatə edir.

Qarabağ və Şərqi Zəngəzur şivələri coğrafi mövqeyinə və səciyyəvi dil xüsusiyyətlərinə görə Azərbaycan dili şivələrinin qərb qrupuna daxildir. Qarabağ və Şərqi Zəngəzur şivələri geniş arealı əhatə edir, bir -birindən mövqeyinə görə fərqlənir. Bu şivələrin əksəriyyəti qərb dialektinin

xüsusiyyətlərini daşıyır, lakin Cəbrayıl, Zəngilan və Qubadlı şivələri isə keçid xarakterlidir; qərb və cənub dialektlərinin xüsusiyyətlərinə malikdir.

Qarabağ dialektinin qrammatik quruluşu qədim və səciyyəvi xüsusiyyətlərlə zəngindir. Qədim xüsusiyyətlər məhdud, səciyyəvi xüsusiyyətlər geniş arealda yayılmışdır. Qədim və orta əsrlər yazılı abidələrinin bəzi dil xüsusiyyətləri ədəbi dildə arxaitləşsə də, bu şivələrdə ismin hal, mənsubiyyət və şəxs- xəbərlik kateqoriyalarında, mənsubiyyət şəkilçili isimlərin və əvəzliliklərin hallanmasında, sifətin dərəcələrində, feilin zaman və şəkillərinin ifadəsində qədim türk dilinin izləri qorunub saxlanmışdır. **Açar sözlər:** Qarabağ, Zəngəzur, şivə, hal, mənsubiyyət, şəxs

SUMMARY.

Karabakh and Eastern Zangezur dialects were formed on the basis of ancient Turkic tribal languages and have gone through a long historical development. Although its historical area is limited, it is spread over a wide area in modern times. In addition to features similar to the literary language in the Karabakh and Eastern Zangezur dialects, the using of velar *ŋ* sound in the second person of the genitive case and possessive- predicate form of the noun, using of suffix -*ga*, -*ge* in the dative case of pronouns, using of the suffix **n** in the accusative case of nouns with the third person (*babasın*, *atasın*), the expression of the concept of personality without a suffix, the expression of the third person plural pronoun form of **ollar** and etc. ancient features have also been preserved.

Key words: Karabakh, Zangezur, accent, case, possessiveness, person

TÜRK DÜNYASINDA ETNOMƏDƏNİ PROSESLƏR VƏ COĞRAFİ ADLARIN FORMALAŞMASINDA ROLU

Prof.dr. Minaxanım Nuriyeva Təkləli
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
0000-0002-4985-8134

ÖZET.

Türk dünyasının min illər boyunca meydana çıxmış toponimiyası özünün linqvistik zənginliyi, özünəməxsusluğu, qədimliyi ilə səciyyələnilir. Bu ərazilərin etnik mənzərəsini müəyyən edən mürəkkəb tarixi proseslər və bunun min illik təcrübəsi - bütün bunlar öz əksini coğrafi adlarda tapmışdır. Bu baxımdan diqqətimizi Türk geyim adlarıyla ifadə edilən yaşayış yeri adları özünə cəlb etdi. Əslində qədim geyimlərimizi, əcdadlarımızın malik olduqları mükəmməl geyim örnəklərini öyrənmək və öyrətmək üçün mənbələr çoxdur. Bu qaynaqlardan ən önəmlilərindən biri geyim adlarını ifadə edən yer adlarıdır. Çünki geyim (və ya paltar, libas, don; geyim aksesuarları) xalqların malik olduğu mədəniyyətin çox mühüm qismini təşkil edir. Həqiqətən geyimin tarixi bəşəriyyətin öz tarixi qədər qədimdir, bu üzdən xalqların etnik yapısını müəyyənləşdirmək işində əlverişli yardımçı vasitələrdən ola bilər. Təsadüfi deyildir ki, zəngin və qədim geyimə malik olan xalqların sahib olduğu milli mədəniyyətinin tarixi də qədim sayılmaqdadır. Buna görə də tarixi- etnoqrafik istiqamətdə aparılan araşdırmalarda xalq geyimlərinin öyrənilməsi mühüm yer tutur. Çünki bu araşdırmalar xalq həyatını, bu həyatın xarakterini, dövrlər əzində gedən siyasi-ictimai, habelə mədəni-tarixi prosesləri tədqiq etmək üçün ciddi material verir. Qədim Türk tayfaları və uruqlarına xas olan diqqətəlayiq

xüsusiyyətlərdən biri də onların geyim-gecimlərinin öz adlarına çevrilməsi, yəni üst geyimlərin və aksesuarların ayrı-ayrı Türk soyları üçün fərqləndirici əlamətlərdən biri olmasıdır. Tədqiqat nəticəsində aydın olur ki, müxtəlif nəsil, soy, uruğ və tayfa istifadə etdikləri həmin bu geyimin bəzi səciyyəvi əlamətlərinə görə adlandırılmışdır. Maraqlı hal da odur ki, öz geyim adları ilə adlanan Türk soyları bu adları öz növbəsində məskən saldıqları yerə vermişlər. Nəticədə Türk aləminin, eləcə də yurdumuzun yer adları işərisində belə adlar – etnotoponimlər xüsusi qat təşkil edir. Bu məqsədlə tədqiqata cəlb etdiyimiz dil faktlarına nəzər salaq: Ağ Baş/Ak Baş, Ak Yaka, Kara kalpak, Ağ Köynək, Kapotovo, Epançino, Kaytan, Kablukovo, Çərnie klobuki, Sukman, Başmakçı, Sarı Baş, Şişpapaqlı, Tulup, Qarapapaq, Bozpapaqlar, Qara qalpaqlar, Qara Donlu, Qara Dolaq, Yekəqurşaqlı, Alaqurşaq, Alabaşlı, Göy Çuxa və s. Məruzəmizdə Türk ölkələri və habelə Rusiyanın Türk regionlarından, Gürcüstan, Ermənistandan – tarixi Qərbi Azərbaycan ərazilərindən topladığımız material üzrə mövzunu araşdırmağı nəzərdə tutmuşuq.

Açar söz: Türk soyları, coğrafi ad, geyim, mədəni-tarixi

ABSTRACT.

The toponymy of the Turkic world, which has appeared for thousands of years, is characterized by its linguistic richness, uniqueness, and antiquity. The complex historical processes that determine the ethnic landscape of these areas and the experience of thousands of years - all this is reflected in geographical names. In this regard, our attention was drawn to the names of places of residence expressed by the names of Turkish clothing. In fact, there are many resources to learn and teach about our ancient clothing, the perfect examples of clothing that our ancestors had. One of the most important of these sources is place names, which refer to clothing names. Because clothes (outerwear, gowns; clothing accessories) constitute a very important part of the culture of the people. In fact, the history of clothing is as old as the history of humanity itself, so it can be one of the useful tools in determining the ethnic structure of nations. It is not accidental that the history of the national culture of peoples with rich and ancient clothing is also considered ancient. Therefore, the study of folk costumes occupies an important place in the historical-ethnographic researches. Because these studies provide serious material for studying people's life, the nature of this life, the political-social, as well as cultural-historical processes that have been going on throughout the ages. One of the remarkable features characteristic of the ancient Turkic tribes and clans is that their clothes have become their own names, that is, outerwear and accessories are one of the distinguishing features of individual Turkic clans. As a result of the research, it is clear that different generations, lineages, clans and tribes are named according to some characteristic features of the clothes they use. An interesting fact is that the Turkish clans, who are called by their clothing names, in turn gave these names to the place where they settled. As a result, such names – ethnotoponyms form a special layer in the place names of the Turkic world, as well as our country. For this purpose, let's take a look at the language facts that we have involved in the study: Ag Bash/ Ak Bash, Ak Yaka, Kara Kalpak, Ag Koynak, Kapotovo, Epanchino, Kaytan, Kablukovo, Cherny klobuki, Sukman, Bashmakci, , Sari Bash, Shish Papaqli, Tulupovo, Kara Papaqli, Bozpapaqlar, Kara Kalpaklar, Kara Donlu, Kara Dolag, Yekagurshagli, Alagurshag, Alabashli, Goy Chukha etc. In our report, we intend to examine the topic on the basis of the material we collected from the Turkic countries, as well as from the Turkish regions of Russia, Georgia, Armenia - the historical territories of Western Azerbaijan.

Key words: Turkish lineages, geographical name, clothing, cultural-historical

Xalqın tarixi, dili, etnogenezi, təfəkkürü, məşğuliyyəti haqqında dəyərli məlumat verən onomastik vahidlər, xüsusən coğrafi adlar hər hansı rəsmi bəlgə qədər etibarlı qaynaqdır. Belə ki, Türk dünyasının min illər boyunca meydana çıxmış toponimiyası özünün linqvistik zənginliyi, özünəməxsusluğu, qədimliyi ilə səciyyəlidir. Bu ərazilənin etnik mənzərəsini müəyyən edən mürəkkəb tarixi proseslər və bunun min illik təcrübəsi – bütün bunlar öz əksini ən çoxu da coğrafi adlarda tapmışdır. Bu baxımdan diqqətimizi ilk növbədə yaşayış yeri adları özünə cəlb etdi. Öz məqamında bizə daha çox aktual görünən Türk geyim adlarıyla ifadə edilən soy, nəsil, uruğ adlarının eyni zamanda yer adlarını ifadə etməsi etnik sorunlara yol açdı. Fikrimizcə, etnonimlərin elmilik baxımından daha əlverişli saydığımız tarixi-linqvistik müstəvidə tədqiqi onun təkamül prosesini izləməyə, mənşəyini izah etməyə, etnik miqrasiya yollarını, mədəni və dil əlaqələrini müşahidə etməyə bizə imkan verəcəkdir.

Əslində qədim geyimlərimizi, əcdadlarımızın malik olduqları mükəmməl geyim örnəklərini öyrənmək və öyrətmək üçün mənbələr çoxdur. Bu qaynaqlardan ən önəmlilərdən biri geyim adlarını ifadə edən yer adlarıdır. Çünki geyim (və ya paltar, qiyafət, libas, don) xalqların malik olduğu mədəniyyətin çox mühüm qismini təşkil edir. Həqiqətən geyimin tarixi bəşəriyyətin öz tarixi qədər qədimdir. Təsadüfi deyildir ki, zəngin və qədim geyimə malik olan xalqların sahib olduğu milli mədəniyyətinin tarixi də qədim sayılmaqdadır. Odur ki, tarixi- etnoqrafik istiqamətdə aparılan araşdırmalarda xalq geyimlərinin öyrənilməsi mühüm yer tutur. Çünki bu araşdırmalar xalq həyatını, bu həyatın xarakterini, dövrlər əzində gedən siyasi-ictimai, habelə mədəni-tarixi prosesləri tədqiq etmək üçün ciddi material verir. (12, s. 126) Qədim Türk tayfaları və uruğlarına xas olan diqqətəlayiq xüsusiyyətlərdən biri də onların geyim-gecimlərinin öz adlarına çevrilməsi, yəni paltarın ayrı-ayrı Türk soyları üçün fərqləndirici əlamətlərdən biri olmasıdır. Tədqiqat nəticəsində aydın olur ki, müxtəlif nəsil, soy, uruğ və tayfa istifadə etdikləri həmin bu geyimin bəzi səciyyəvi əlamətlərinə görə adlandırılmışdır. Türk aləminin, eləcə də yurdumuzun yer adları işerisində belə adlar xüsusi qat təşkil edir. Türk ölkələri və habelə Rusiyanın Türk regionlarından, Gürcüstan, Qərbi Azərbaycan ərazilərindən topladığımız materiallar: Qara Dolaq, Ağ Köynək, Kaftanovo, Sarı Baş, Kuşakovo, Şişpapaqlı, Şişkovo, Şlıkovo, Bozapaqlar, Qara qalpaqlar, Kara kalpak, Çernie klobuki, Qara Donlu, Qara Dolaq, Yekəqurşaq, Alaqurşaq, Alabaşlı, Göy Çuxa, Terlikovo, Kapotovo, Ağ Baş/Ak Baş və s. onlarla adlar, milli ornamental özəlliklər daşıyan və bunu aydınca təzahür etdirən – boncuk, muncuq, kutas, kuşak, kaytan, kapçuk, kalita və s. üzrə mövzunu araşdırmağı nəzərdə tutmuşuq.

Fikrimizi geniş müstəvidə çatdırmaq üçün ilk öncə bir nümunə üzərində dayanaq: Qədim Türk yazılı abidələrinin dilində, şəxsiyyət adı kimi də rast gəldiyimiz Ağ Baş – Ak Baş adından bəhs edək. Biz ona Böyük Türk ellərinin coğrafiyasında tez-tez rastlanmaqdayıq və bu ad üzrə müşahidələrimizə əsasən deyə bilərik ki, Kırımında dəyişdirilərək itirilmiş Türk yer adlarından biri də Çernomorsk inzibati bölgəsinə bağlı Ak Baş (1948-dən adı Vyaçeslavovka) adıdır. Bundan başqa Ak Baş – Kabarda Balkarda, Qırğızıstanda kənd adı, Tatarıstan; Yatazun və Buqulma bölgəsində, Perm, Bardadım ray.; Sverdlov vil. Nijnesergin ray.; Çelyabrnsk vilayətində də (Rusiya) kənd adlarıdır. Orenburq vilayətində Dımka çayının qolu Akbaş çayı, eyni zamanda akbaş bitki və s. adlarıdır. Bundan əlavə Ak Baş Türkiyədə Balıkesir və Van bölgəsində, Akbaşlar Balıkesirdə kənd adı, Neyva çayının (Yekaterinburq vilayəti) sol qolunun da adı Ak Baş (ka) çayıdır. Tovuz və Dəvəçi rayonlarında (Azərb.) kənd; Zəngilan bölgəsi. Ağbaş yurd dağı; Cənubi Azərbaycanda kənd və keçid adı... Ağ Baş adında tarixi Qərbi Azərbaycan torpaqları sayılan, müasir Ermənistan ərazisində bir neçə kənd olmuşdur: Yuxarı Ağ Baş Qəmərli rayonunda (İndi Artaşat bölgəsi.) kənd; kəndin digər adı Xaraba Ağ Baş idi. Digər Ağ Baş kəndi (qışlağı) (indi: Tumanyan bölgəsi.) yerləşirdi. Aşağı Ağbaş kəndi də Qəmərli (Artaşat) rayonunda

kənd adı olmuşdur. Kəndin indiki adı 1945-ci ildən Arevşatdır(3, 30, 355). Vaxtilə Ermənistanda Yuxarı Ağbaş kimi, yurdun Şəmkir bölgəsində də 1936-cı ilədək Ağ Başlı kəndi olub. Müasir Moldovanın paytaxtı Kişinev şəhərinin adı 1436-cı ilədək mənbələrdə Ak Baş Keşenev kimi qeyd olunmuşdur (6, 85). “Ağ Baş” adının məna dairəsi genişdir; Radlovun lüğətində (1,93) “Ağ Baş” həm də “qırxq, təmiz (pak) baş, tatarların (müsəlmanların təmiz qırxılmış başlarına işarədir” deyə adın etnoqrafik təbiətinin daha bir maraqlı cəhəti açılır. Nəhayətdə, “Ağbaşlar etnonimi Oğuzların tayfa adlarından biri kimi qəbul etmək lazım gəlir”(1, 17)

Ruslardakı Türk mənşəli soyadları içində hazırda Ak Baş, Ak Başev familiyaları da vardır... Əlbəttə, belə xarakterik və dolğun nümunələri qorumaq lazım idi; qədim ad xalqın yaddaşı, onun tarixinin, mədəniyyətinin vacib elementlərindən biridir. Xalqın yaşayış məntəqəsinin - yurdunun adına müdaxilə olunması onun tarixinə olan təcavüz kimi mənalandırılmalıdır. (3, 35)

Etnonim termini bir qədim anlayış ifadə etməklə, özündə qiymətli tarixi və linqvistik məlumatlar daşıyır. Beləcə, etnotoponimlərimizin ətraflı tədqiqi üçün onları aşağıdakı şəkildə qruplaşdıraraq.

Üst geyim adlarından formalaşanlar: Kaftanovo, Kaftannikovo kənd (Tomsq vil.); Çapan~Çupan~Jupan~Şapan Başk. və Arxangelsk vil. kənd, Jupanovka (Ukraynada kənd Jitomir vil.), Jupanovski göl (Ekaterinburq vil.); Kamçatkada: Jupan çayı Jupan dağı(Jupanovskaya) vulkanik dağ; Epançino (Tambov, Lipetsk, Tat. Yapançı, Yabınçı kəndləri); Sukman (Moskva və Vladimir vil. Sukmanixa kəndi); Sekman (Türkiyə, Ərzurum); Şubino, Şubinka (Moskva vil. kəndlər); Şubin keçidi (Moskva şəhərində); Cübbe (Diyarbakirdə kənd); Tulupovo Tulupovo (Orlov vil. kənd); Terlikovo (Tver vil. kənd); Armyakovo (Moskvaaltı kənd); Beşmetovka (Omsk vil.də çay və kənd adı); Sukmanovka (Kursk və Vladimir vil.); Kapot (kabat) Moskvada küçə, dalan, keçid adları; Kapotovo (Makedoniyada və Moskva vil. kənd; Kırımada (Simferopolda) kənd və meşə adları); Kojuxovo kəndi (hazırda Moskva ərazisinə qatılmış, onun mikrorayon; Mojaysk ray. kənd; Şubin (Şubino- Moskvaaltı kənd, Mərkəzi Rusiyada onlarla kənd adı. Kırımada Şubino-Bay-Xoca kəndi), Ağ Köynək(Qazax ray. kənd); Sarı Köynək(Gədəbəy ray. kənd); Qara Donlu (İmişli r. bağlı kənd;, Terlikovo (Pereyaslav ray.); Doloman Dolomanovski Rostov-Donda (əski Türk liman şəhəri Temirnik) tarixi məhəllə; Ağ şalvarlar (Bakı, İçərişəhərdə məhəllələr); Çekmenovo (Moskva, Voloqda vil.); Karaçuha (Türkiyə, Ərzurum); Çuqa (Ukr. kənd Mejevsk və Xarkov ray.); Kepenek (Türkiyə, Ərzurum); Kəpənəkçi (Zaqatalada və Gürcüstanda k.); Zipunovo (Perm vil. kənd); Epançino Tula vil. Kamenski r. Tambov, Lipetsk,Tümen, Omskda kəndlər; Çembar “enli şalvar” (Penza vil şəhər, indi Belinski); Samara “enli üst donu” (Moskvada küçələr, Samarinka çayı; Samara şəhəri və Volqa çayının qolu, Vladimir, Ryazan, Yaroslav, Lipetsk və eləcə də Belqorod vil. Başqırdıstanda kəndlər); Sayan- “etnoqrafik dəyərdə qolsuz qadın üst geyimi” (Sibirdə dağ silsiləsi, İrkutsk vil. şəhər) (8,42; 11. 46, 104, 109, 139, 164, 215, 223)

“Kitab-i Dədə Qorqud”da kəpənək deyə (yapıncı qanadları açıq kəpənəyə oxşadığı üçün görünür belə adlanmışdır) anılan ilk yapıncıların adı da paralel şəkildə slavyan dillərində işlənməkdədir. Kəpənək üst geyimi adı rus, ukrayna və belorus dillərində də az fərqlə - kobenyak və ya kopenyak şəkillərində geniş surətdə işlədilmiş (12,s.131) və bu addan yer adları formalaşmışdır. Eyni üst geyiminin digər adı olan yapıncı, epança da eyni fəallıqla yer adlarının adlandırılmasında iştirak etmişdir. Məsələn, indi adı Turinsk kimi dəyişdirilən Yapança Yurt – Noğay knyazı cəsur Yapança bahadırın adından yaranmışdır. Tatar əsilzadə soyları içində Yapança nəslə məşhur soylardan sayılırdı. Yapança soyundan Epançinlər adlı türk əsilli rus soyadı da meydana çıxmışdır. Baskakov Epançinlərin soyadının kökündəki epança sözünün daha

qədim variantı olan oğlan uşaqlarına qoyulan ad yaradan yarıncı lüğəvi vahidinin yab~yap “örtmək, qapamaq” feilindən yarıncı üst geyimi adının yarandığını göstərir. Əksər Türk dillərində geniş üst geyimi, plaş, yağışda at üçün bürüncək mənasını ifadə etdiyi məlumdur(16.I,828; 4.499; 7. II,20; 11.118, 130,)

Baş geyimləri adlarından formalaşanlar: Sarı Baş (Qax ray.); Şişpapaqlar, Bozpapaqlar (Ağdam r.kəndlər); Qarapapaq (Qazax r. kənd); Qara Börk (Ucar r. kənd); Sarıbaş (Qax ray. kənd.); Kolpaçnyı, Kolpaçnaya, Kolpakovo (Altay ölkəsində kəndlər, Kamçatkada çay və kənd adı); Kolpaçnyı Moskva şəhər dax. tarixi məhəllələr; Klobukovo (Kirov vil. kənd-Rusiya); Şapkovo (Moskva, Kirov vil.kənd); Əyri çalmanlar(İçərişəhərdə məhəllələr); Alabişev Alabişevckaya (Zelenoqrad şəh. məhəllə); Alabaşlı (Şəmkir); Ala Baş (İssık Kul vil. kənd); Ağbaşlar(Türkiyə Balıkesir, Şabran r. kənd); Ağ Baş/Ak Baş (Ermənistanda 4 kənd); Şalevo (Belorusiyada Qrodno vil qəsəbə); Şapkino 4 kənd var (Moskva vil.Şelkovski ray.); Şapkovo (Moskva vil.İstra r. kənd); Şlıkovo (Tula vil.) kənd, Şlık- Şlıkovo (Tula vil. kəndlər, Permdə çay; Kostroma, Kirov, Tambov, Tver vil.kəndlər, Belorusda (Vitebsk vil.) kənd; Şıçkovo, Şışkovka (Xarkov vil kəndlər); Şışaki (Ukr. Poltava vil.); Kubanka “börk” (Kuban çay və vilayət adı); Qara Dolaq(Ağcabədi r.); Alabaşlı (Şəmkir r.); Ak börk (Ankaraya bağlı köy); Klobukovo Moskva və Tver vil. Klobukovo kəndi, Özbəkistanda bir neçə Qara qalpaqlar adlı kəndlər Kara kalpak, Çernie klobuki xalqı adından bir yadigardır(12, 161). Qara klobuklar “Qara başlıqlılar” Rusiyada öz görünüşünə, qara keçə börklərinə görə adlandırıldı. Qara başlıqlılar Kiyev Rusu dövründə dövlətin mühüm hərbi qüvvəsi idi və onların demək olar ki, bütün silahlı tədbirlərində iştirak edirdi. Moskva altındakı və Tver vil. Qara klobuklar (çernie klobuki) başqa xalqlarla birgə yaşadıkları eyni ərazilərdə təxminən minilliklərlə ölçülən müxtəlif inkişaf dövründə birləşmə, qaynaq-b-qarışma, o cümlədən uğradıqları assimilyasiya üzündən əhali öz etnos mənliliyini dəyişdirə bilir, lakin bu zaman onun adı öz mənşəyini təyin etmək işində ən əlverişli mənbə ola bilir. (15. II, 467, 979; 15.I,1258; 4. II,119; 7. II,252; 11.33, 136, 161, 168, 227, 233)

Ayaqqabı, çəkmə adlarından formalaşanlar: Çarıkovo (Ryazan vil.) kənd; Başmakçı (Türkiyə. Afyon), Başmakovo – (Tvet, Penza, Kaluqa, Kostroma, Orlov, Pskov və Udmurtiyada kənd), Kablukovo... Çebotovo Voloqda, Smolensk vil. kənd çebot çəkmə Çulkovo Ramen, Zaraysk(Moskva vil.) ray.; Papuşevo (Moskvaaltı kənd), Kablukovo (Moskva, Tver, İvanov, Yaroslav, Smolensk, Nijeqorod vil. kənd.), Çizmeli köy (Türkiyə, Siirt); Sapoqovo (Xakasiya, Abakan) (8,42; 14.IV.s.12097; 4.III, 102; 7.III. 191; 11.69, 100,110, 131

Geyim aksesuarları adlarından formalaşanlar: Alaqrşaq kəndi (Qubadlı ray.), Alakuşak (Kayseri ilində köy); Kuşak köyü (Türkiyə, Ərzincan); Gümüş kuşak (Türkiyə, Eyyubiyədə məhəllə adı, Ağrı ilində köy); Yekəqrşaq (Ağsu ray.kənd); Jemçuk (Moskvada tarixi xiyaban), Mərcanlı kəndi (Cəbrayıl r.), Karmanovo kənd (Moskva vil. Taldom, Zarayskda, Kostroma, Novqorod, Tula, Tver, Smolensk, Kursk -11 kənd adı. Smolensk, Başqırds. Yayul ray.Tat. Zain ray); Karman çay adı və kənd Altay ölk.); Kaytanovo (Ryazan, Belorus. Minsk vil. kənd); Kaytanka (Ukr. Çerkassk , Jitomir vil. kənd); Kaytanak Altay ölkəsində çay və kənd adı; Bunçixa (buncuk~muncuk sözündən) Moskva vil. Podolsk ray. çay və kənd adı); Muncuqlu (Tovuz və Laçın r. kənd); Boz Yaka Türkiyə, Karabağlar ili); Ak Yaka (Türkiyə. Muğla ili, Kars vil. köy); Göl Yaka (Türkiyə, Balıkesir); Kemer (Antalyada ilçə); Kemer kaya (Türkiyə, Ərzurum); Sarıkemer (Türkiyədə Aydın ilində köy); Ağ bağ, Калитово (Верхотурского района (Yekaterinburq), Kapçuk qab, çanta – Kapçuk gölü (Krasnoyarsk vil.) Kuşakovo (Başqırdıstanda qəsəbə. Tatarıstanda kənd Buynin ray. Nijeqorod vil. qəsəbə), Tablovo tabala “çanta, bel çantası; heyb” dem’kdir (Moskva vil. Volkolam, Ruz ray. kənd), Biserovo (Moskvaaltı Ramensk və

Nogin r. kəndlər və göl), Biserovo Moskvaya bağlı göl və kəndlər (13, s.19-25;11, 81, 88, 131, 134, 149, 154, 161, 202,

Ciddi ehtimallara görə Kutais adı ilə bağlı (14, 26-27) olan kutas leksemi ilə bağlı yeni nəticələrə varmadığımızda onun türkmənşəli rus soyadları arasında yer tutduğunu çətdırmaq istədik(7, II. 433). Sözüün tərkibindəki qut (xoşbəxtlik, həyat eşqi verən güc) hissəsinin mənası(2, 112) qotaz sözüünün türk tarixi etnoqrafik zənginliklərinin müəyyənləşdirilməsində də bir aydınlıq yaradır. Bu gün bayraqlarda və xüsusi dövləti sənədlərdə, aktlarda, bayram tədbirləri sənədlərində, uşaq geyimlərində, bəzək aksesuarlarında, qılınc qəbzəsində, sultan fəsində; gəlin pərdəsində, fəxri geyimdə, orden və nişanların qotazlı yastıq üzərində nümayişi... qotazın məhz uğur və şərəf nişanəsi olaraq qullanıldığını göstərir. Qədim türklər öküz və at tükündən tuğ və buncuqa taxılan qotazlar düzəltmişdi. Dədə Qorqud dastanlarında qotaz həmin anlamı ifadə edir: ...al məxmuri şalvarlı, atı bəhri hotazlı Qaragünə oğlu Qarabudaq çapar yetdi. Burada da öz geyimində, həmçinin ev-məişət əşyalarında, nəhayət atının alnında, yəhər və sair yerlərində qotaz gəzdirmənin xoşbəxtlik əlaməti ilə bağlı olduğuna əsas verir.

Qədim zamanlardan bu günə qədər geyim tarixi bəşəriyyətin bütün tarixini əks etdirən güzgü kimidir. Çünki hər bir xalq öz inkişafının müəyyən dövrlərində insanların qiyafətində öz izini, özünəməxsus xüsusiyyətlərini qoyur. Bu inkişaf tarixi, demək olar ki, geyimin tarixi qədər qədimdir və ya əksinə. Məsələn, tubulqa/dəbilqə, kolçuq, epança, kalita (kiçik çanta), çapan, doloman...kimi

Sözüün tarixi – törənişi və inkişafı bir çox sirlərin, izi itmiş naməlum hadisələrin öyrənilməsi çox zəruri olan məsələlərin tədqiqində istifadə olunan ən mötəbər və zəngin mənbələrdəndir Belə ki, “bir dilin çərçivəsində qalmayan” və rus dilinə çox əski zamanlardan keçən kalita (калита) və kaptorqa, tuzluk “çanta, kisə, torba; bel qayışından asılan cib şəkilli kisə, torba; kalta” türk sözlərinin rus, o cümlədən Şərqi slavyan dillərində olması mədəni əlaqələrimiz nəticəsində mümkün olmuşdur. Qədim rus dilində kalita (yazılı qaynaqlarda qeydi 1389-cu ilə aiddir (15.1, 1183) Ukrayna və belarus dillərində kalita, polyak dilində kaleta “pul kisəsi” (7. 2,168). işlənməsi sözüün də əşya kimi slav dillərində geniş yayıldığını göstərməkdədir. Qədim rusların geyimində kəmərdən asılmış kiçik çantalar olurdu: bu cibi və ya karmanı əvəz edirdi(cib və ya karman 15-16-cı əsrlərdən meydana çıxır. O əvvəllər müstəqil işlənən bir bir kisəcik kimi paltara bənd edilirdi, daha sonralar onu paltarın üstünə tikməyə başladılar.) Odur ki, qutu şəklində olan kəməre bağlanan kiçik futlyarlar kaptorqa (türk sözü kap~kab əsasında yaranan kap-ot, kaptan “örtülü araba, kirşə”, kaftanbir sıra sözlər kimi) adlanırdı. Qədim türk bəylərində olduğu kimi slav əsilzadələrinin də gəzdirdiyi bu kaptorqalar qiymətli metaldan hazırlanır, bədi işləmələrlə işlənir, daş-qaşla bəzənirdi. Dəri çantalar isə kalita adlanırdı; o pul saxlamaq üçün istifadə edilirdi; bəldə enli kəmərdən keçirilirdi. Rus dilində qədim deyimdə onun bu xüsusiyyəti ifadə olunmuşdur: Kalita həm qardaşdır, həm dostdur. Kalita “pulqabı” türkiyəmi Moskva Böyük Knyazı pulgir İvanın ləqəbinə çevrilməklə (İvan Kalita) öz sərhədlərini daha da genişləndirdi. O tarixə elə beləcə “İvan Kalita” deyə həkk olundu. Kalitaya pulla yanaşı digər vacib əşyalar – tütün, kibrit, kağız da qoymaq olurdu.

Böyük Novqorod və Moskvadakı arxeoloji qazıntılar zamanı dəri kalitalar tapılmışdır. Kalitalı kəmərlər həm vacib geyim aksesuarı, həm də bəzək əşyası kimi istifadə olunurdu. Qərbi Avropada da bel kəmərlərinə bağlanan və ya çiyinə atılan çantalardan istifadə olunurdusa da, onlar rus kalitaları qədər zəngin bəzədilmirdi (5, 85). Türk xalqlarının dilində kalta “cib, dəri kisəcik, tütünqabı, dəri pulqabı” demək idi(15. 2, 258) Azərbaycan türkcəsində hazırda kalta, xalta “it boyun qayışı” mənasında hifz olunmaqdadır. Slav dillərində də artıq o tarixizm səciyyəsinə istifadə olunur: Тысячу рублей из калиты не вынешь (Дм. Балашов. Марфа

Посадница) Rus lüğətşünası Vladimir Dalın topladığı materiallarında kalta şəklində özünü göstərir: На Урале ходил он постоянно в Хивинском халате и подпоясывался киргизской калтой кожаным ремнемс карманом и с ножом (Даль. “Уральский казак”).

Hərbi qiyafət, döyüş silahlar adından yarananlar. Kolçanovo (Peterburqa bağlı Volxov ray kənd) Kolçan (ox üçün qab, çanta); Davulğa (Af.Karahisar) kəndi; Tobol~Tubulqa (Tobolsk) müasir Tümen vilayətində (Rusiya) şəhər və çay; Buncixa (Kaşir çayının sol qolu buncuk~muncuk. Podolskda kənd – Buncuk nişan hak. simvlu, bayraq (10, 94); Колчугино (indi Leninsk şəhəri. Kemerovo vil.), Moskva və Vladimir vil. kənd, Kırım (Simferopolda) kənd və meşə adları); Balaklava maska-şapka, “ağız-burun və gözdən başqa üzü tamamilə örtən torba saya başlıq”- Kırım şəhər, Moskvada prospekt; Kolçuqa Kolçuqa çayı (indi reka Medvenka); Koçakovo (Moskva vil. Zarayskda kənd); Yuşmanovka (Moskva, Yekaterinburq vil. kənd); Tobol~Tubulqa (Tobolsk) müasir Tümen vilayətində (Rusiya) şəhər Tobol (yerli tatarlar Tubulqa və ya Tubul deyirlər)17, s.57) – T ubulqa çayının İrtiş çayına töküldüyü yerdə salınmışdır. Tarixən Tobol abad, böyük tatar şəhəri olmuşdur. (11, 57, 120,131, 134,165, 270; 13,19-23)

Materiya adından formalaşanlar: Atlasovo qəsəbəsi – (Kamçatka ölkəsi); Paçeyka kəndi (Qazaxıstan, Ak Mola vil.); Byazovo (bəz/bez adından) – Tatarıstanda kənd; Kindyakovo (Krasnoyarskda qəsəbə); Kumaçevo (Kaliningrad vil Quryev və Donetskdə qəsəbə); Kumaşlı köyü(Türkiyə, Ərzurum); Barxatovo kəndi (Krasnoyar ölkəsi); Alaca (Türkiyə, Bayburt, Ərzurum); Safyanovo (Rostov vilş) və b.k.

Geyim adı ifadə edən türk mənşəli onomastik vahidlər öz növbəsində - Bekeşev, Çekmenev, Atlasov, Çarıkov, Çebotaryev, Klobukov, Kaftanov, Azyamov, Kaytanov, Kepen, Zipunov, Kapotov, Alabişev, Jemçuqov, Epañin, Sukmanov, Başmak, Kablukov, Kumaçev, Kuşakov, Kolçugin, Karman, Karmanov, Ak Başev, Kalitin, Kolpakov, Dolomanov, Yuşmanov, Tabolov, Şubin, Şapkin, Şişakov, Tuzlukov, Papuşev, Kutas şəklində Rusların ad-soyad sistemində daxil ola bilmişdir

Yekun olaraq deməliyik ki, hələlik bu mövzuda türkoloji tədqiqlərdə qədim geyim adları ilə ifadə olunan nəsil, uruq, soy, nəsil soy adlarından ayrıca bəhs olunmamışdırsa da, fikrimizcə, bu mövzunun araşdırılması Türk dillərinin tarixi və tarixi leksikologiyası ilə yanaşı həm də qədim tariximiz, Türk dillərinin etnoqrafiyası ilə bağlı gərəkli bilgilər verə biləcəkdir. Apardığımız işdə türk tarixi, dili, mədəniyyəti, ümumiyyətlə türk elmi üçün böyük faydalar görürük. Bu gün türk yurdu yeni nəslə, türk gəncliyinə məhdud çərçivədə, bugünkü xəritələrdə yox, əski, həqiqi xəritələrdə, öz geniş miqyasında çatdırılmalı, öyrədilməli, tanılmalıdır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

- 1.Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğəti, I-II c., Bakı, Şərq-Qərb nəşriyyatı, 2007
- 2.Баскаков Н.А. Русские фамилии тюркского происхождения, Баку, Язычы, 1992
3. Ваграмов İbrahim. Qərbi Azərbaycanın türk mənşəli toponimləri, Bakı, Elm, 2002
- 4.Даль В.И. Толковый словарь живого великорусского языка (в 4-х томах), Москва, 1955
- 5.Древняя одежда народов Восточной Европы, Москва, Наука, 1986
- 6.Дрон И.В. Является ли Кишинеу латинизмом или тюркизмом? - Советская тюркология, 1989, №1, с 85.
- 7.Фасмер Макс. Этимологический словарь русского языка (в четырех томах), Москва, Прогресс,1986-1987
- 8.Halikov A. 500 Türk-Bulqar asıllı sülale, İstanbul, TDAV, 1993
- 9.Краткая Географическая Энциклопедия, (в 3-х томах), Москва, 1961

10. Города России: Энциклопедия (baş edütör: Ларро Г.М.) Москва: BRE Yayın Evi, 1994
11. Nuriyeva Minaxanım T. Mərkəzi Rusyanın Türk coğrafiyası, Bakı, Zərdabi LTD, 2018
12. Nuriyeva Minaxanım T. Türkoloji etüdlər, Bakı, ADPU nəşriyyatı, 2022
13. Nuriyeva Minaxanım T. “Rus dilindəki “karman” sözünün terminləşmə imkanları. AMEA Terminologiya Məsələləri, №1, May, 2022. s. 19-25
14. Nuriyeva Minaxanım T. Gürcistan'da Tarihi Bir Şehir Kutas / Kutaisi Türk Dünyası Tarih Kültür dergisi, İstanbul, 2022, №424 s.26-27
15. Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий, (в 4-х томах), СПб. 1893-1911.
16. Срезневский И.И. Словарь древнерусского языка (в трех томах), М., Книга, 1989
17. Усманов А.Н. Добровольное присоединение Башкирии к Русскому Государству, Уфа, 1982
18. Веселовский С. Б. Ономастикон. Древнерусские имена, прозвища и фамилии, Москва, Наука, 1974

HƏSƏN MİRZƏYEVİN YARADICILIĞINDA FEİL VERB IN HASAN MIRZAYEV'S RESEARCH

Sayahı Sadıqova

AMEA, Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, filologiya elmləri doktoru, professor

ÖZET.

H.Mirzəyev Azərbaycan dilçiliyində müxtəlif istiqamətlərdə tədqiqat aparmışdır. Elmi tədqiqatlarında feil, feilin formaları, feili sifətin morfoloji xüsusiyyətləri haqqında konkret dil faktlarına əsaslanaraq bir sıra nəzəri fikirlər irəli sürmüşdür. Alimin tədqiqatlarında feili sifətin qrammatik xüsusiyyətləri ilk dəfə sistemli şəkildə təhlil olunmuşdur. H.Mirzəyev yazır: “Feil kateqoriyalarının əksəriyyəti xüsusidir, yəni bunlar yalnız feilə məxsus kateqoriyalardır. Əgər lüğət tərkibində ən çox sözü olan ismin dörd kateqoriyası (hal, mənsubiyyət, kəmiyyət, şəxs-xəbərlik) varsa və bunların hamısı ümumi kateqoriya hesab olunursa, yəni bu kateqoriyalar isimdən başqa sifətə, saya, əvəzliyə, zərflə də xidmət edərsə, feilə aid kateqoriyaların əksəriyyəti yalnız feilə xidmət edir” (1). Müəllif tərəfindən qeyd edilir ki, feil həm də sifətin xüsusiyyətini ifadə edir, feil əşyanın hərəkətini, sifət isə əşyanın hərəkətini bildirir. Feili sifət isə əşyanın hərəkətlə bağlı olan əlamətini bildirir. Bununla da feili sifətin ikili xüsusiyyətə malik olması və cümlədəki mövqeyi onun tədqiqi işini çətinləşdirilməsi və türkologiya müxtəlif fikirlərin meydana gəlməsi şərh olunur. Müəllif tərəfindən feili sifətin morfoloji xüsusiyyətləri haqqında olan fikir müxtəlifliyi onun əmələ gətirən mənə çalarları, vəzifəsi və eləcə də təşəkkül tapması geniş şəkildə şərh olunmuşdur. Azərbaycan dilində feili sifət haqqında ilk və ətraflı məlumat verilən Mirzə Kazım bəyin qrammatikasında feili sifət əmələ gətirən şəkildə, morfoloji və sintaktik xüsusiyyətlərini şərh etmiş, Məhəmməd Əfşarın, S.M.Qəniyevin əsərlərində, eləcə də B.Çobanzadə, F.Ağazadə qrammatika kitablarında feildən düzələn düzəltmə sifətlərin əmələ gətirən şəkildə haqqında verilən məlumatlar xarakterizə olunmuşdur. Feili sifət şəkildə bəzi xüsusiyyətləri ilk dəfə müəllif tərəfindən türkoloji dilçilikdə aparılan təhlillərlə müqayisə edilmişdir. Şəkildə daha çox zaman anlayışı bildirməsi və feili sifətin hansı zamanla ifadə etdiyi müəyyənləşdirilmişdir. Düzəltmə sifətlərin bəzisi yalnız Azərbaycan dilində deyil, digər

türk dillərində də feili sifətə yaxın mövqedə durur. Feili sifət əşyanın hərəkətlə bağlı olan əlamətini bildirməsi məhz buna görə də sintaktik vəzifəsinin təyin, feilin isə xəbər olması xüsusiyyətləri müəyyənləşdirilir. Feili sifəti şərtləndirən başlıca əlamət onun feil kimi hərəkət məzmununa malik olması, lakin feillərdən fərqləndirən xüsusiyyətləri də təhlil edilir.

Açar sözlər: Azərbaycan dilçiliyi, feil, feili forma, feili sifət, əşya.

ABSTRACT.

H. Mirzayev researched various aspects of Azerbaijani linguistics. In his scientific research, he put forward several theoretical ideas about the verb, its forms, and the morphological features of the verb adjective, based on certain linguistic facts. The grammatical features of the adjective verb were systematically analyzed for the first time in the scientist's research. In the opinion of H. Mirzayev, most of the verb categories are special, that is, they are only verb categories. If there are four categories of nouns with the most words in the dictionary (case, subordinate, quantity, person-report), and all of them are considered general categories, that is, if these categories serve as additions to adjectives, numbers, pronouns, adverbs, then most of the categories related to nouns, verbs are only actually serves. It has been noted by the author that the verb expresses the property of the adjective, the verb expresses the motion of the object, and the adjective expresses the motion of the object. The verb adjective indicates the sign of something related to the action. In addition to this, it is explained that the verb has a dual character and its position in the sentence makes research studies difficult and the emergence of different ideas in Turcology. The diversity of views on the morphological features of the verb adjective, its meaning nuances, its function, and its formation has been widely interpreted by the author. The morphological and syntactic features of the affixes that make up the adjective-verb in the grammar of Mirza Kazimbey, who gave the first and detailed information about the verb-adjective in the grammar, were analyzed by Muhammed Afşar's S.M. In the grammar books of B. Çobanzade, F. Aghazade as well as Ganiyev, the information about the constructional suffixes of the qualifying adjectives consisting of verbs has been characterized. Some features of participle suffixes were compared by the author for the first time with the analyzes made in Turcological linguistics. It has been determined that the suffixes express the concept of time more and the participles express which time. Some of the derived adjectives are close to participles in the Azerbaijani language and other Turkic languages. Since the adjective-verb expresses the sign of the object related to the movement, its syntactic function is determined and the verb is news. Similar and distinctive features of participles such as having verb content were examined.

Keywords: Azerbaijani linguistics, verb, verb form, verb adjective, object, verb form.

Filologiya elmləri doktoru, professor H.Mirzəyev Azərbaycan filologiyasında müxtəlif istiqamətlərdə tədqiqat aparmışdır. Onun tədqiqatlarında feil, onun etimologiyası, tərfi, feilə məxsus əlamətlər müəyyənləşdirilmiş, feilin formaları, feili sifətin morfoloji xüsusiyyətləri, dilin qrammatik sistemi konkret dil faktlarına əsaslanaraq sinxron və diaxron istiqamətdə araşdırılmışdır. Xüsusilə, Azərbaycan dilinin qrammatikasında müstəqil nitq hissələri içərisində feillərin əlamətdar cəhətləri və nitq hissəsi kimi əsas funksiyaları nəzəri baxımından H.Mirzəyevin yaradıcılığında öz şərhini tapmışdır. Feillər qrammatikada geniş mənada hərəkət, dar mənada isə iş, hal və hərəkət, vəziyyət bildiren sözlər adı altında qruplaşdırılır və qeyd edilir ki, feillər özünün leksik-semantik, morfoloji, sintaktik, üslubi xüsusiyyətlərinin zənginliyi ilə başqa nitq hissələrindən fərqlənir. İlk dəfə alim tərəfindən feillərin ən böyük bəhslərindən biri kimi morfolojiyanın mühüm bir hissəsini təşkil etməsi, çoxkateqoriyalı nitq hissəsi olması, feil

kateqoriyalarının əksəriyyətinin yalnız feilə məxsus olması, feillərin dilin milli orijinallığını qoruyub saxlaması, feil düzəldən şəkilçilərin əksəriyyətinin Azərbaycan dilinə məxsus olması nəzəri baxımdan araşdırılmışdır.

Türkologiyada, eləcə də Azərbaycan dilçiliyində feili sifətin araşdırılması ən aktual problemlərdən olmuşdur. Feili sifət dilçilikdə müxtəlif adlarla verilmiş, bəzən feil, bəzən də da sifət bəhsinə daxil edilmiş, bəzən də müstəqil nitq hissəsi hesab edilmişdir. Professor Həsən Mirzəyevin tədqiqatlarında isə feili sifətin qrammatik xüsusiyyətləri ilk dəfə sistemli şəkildə təhlil olunmuş, qrammatikada yeri müəyyənləşdirilmişdir. Müəllif tərəfindən qeyd edilir ki, feili sifət həm feil, həm də sifətin xüsusiyyətini ifadə edir, feil əşyanın hərəkətini, sifət isə əşyanın əlamətini, feili sifət isə əşyanın hərəkətlə bağlı olan əlamətini bildirir. Bununla da feili sifətin ikili xüsusiyyətə malik olması və cümlədəki mövqeyi, onun dilçilikdə tədqiqi istiqamətləri və türkologiyada müxtəlif mübahisəli fikirlərin meydana gəlməsinin səbəbləri şərh olunur. Qeyd edilir ki, feili sifət ayrıca nitq hissəsi kimi türk dillərində geniş tədqiq olunsada bir çox mübahisəli fikirlər irəli sürülmüş, ayrı-ayrı qrammatika kitablarında feili sifətin morfoloji xüsusiyyətlərinin şərh mübahisələrə səbəb olmuşdur. Müəllif tərəfindən Azərbaycan dilçiliyində feili sifətin konkret olaraq morfoloji göstəriciləri təyin edilmiş, məhsuldar və qeyri-məhsuldar şəkilçilər müqayisə edilmişdir. Bu şəkilçilərin feili sifət şəkilçiləri ilə omonimliyi, sinonimliyi, türk dillərindəki variantları, feili sifətin əsas xüsusiyyətləri, feili sifətin hərəkət məzmununun fərqli əlamətləri və bu fərqi doğuran amillər müəyyənləşdirilir, obyektiv və qrammatik zaman kateqoriyalarının oxşar və fərqli cəhətləri konkretləşdirilir. Azərbaycan dilində feili sifət haqqında ilk və ətraflı məlumat verilən Mirzə Kazım bəyin qrammatikasında feili sifət əmələ gətirən şəkilçilər müəllif tərəfindən xarakterizə edilmişdir. Müəllifin təhlillərindən aydın olur ki, Mirzə Kazım bəy feili sifətin xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq onu sifət bəhsinə deyil, feil bəhsinə daxil etmiş və onun morfoloji və sintaktik xüsusiyyətlərini şərh etmişdir. Bununla yanaşı müəllif tərəfindən L.Budaqovun əsərində M.Kazım bəyin fikirləri və onu yaradan şəkilçilərin (-an, -mış, -dıq, -ar, -malı) feilin sifətin formal əlaməti hesab etməsi, feili sifətin və feildən düzələn düzəltmə sifət haqqında Məhəmməd Əfşarın, S.M.Qəniyevin əsərlərində, B.Çobanzadənin, F.Ağzadənin qrammatika kitablarında feildən düzələn düzəltmə sifətləri əmələ gətirən şəkilçilər haqqında verilən məlumatlar xarakterizə olunaraq yazılır ki, bununla da feili sifət, həm feil, həm də sifət xüsusiyyəti kəsb etdiyindən və sintaktik cəhətdən geniş imkanlara malik olduğundan o türkologiyada bəzən ayrıca nitq hissəsi hesab edilmiş və müxtəlif terminlərlə gah feil, gah da sifət bəhsində şərh olunmuşdur. Müəyyənləşdirilir ki, bunun əsas səbəbi feili sifətin səciyyəvi əlamətləri və onların xüsusiyyətlərinin dəqiq təyin olunmamasıdır. Müəllif tərəfindən feili sifətin morfoloji xüsusiyyətləri haqqında olan fikir müxtəlifliyi, onun əmələ gətirən mənə çarları, vəzifəsi və eləcə də təşəkkül tapması geniş şəkildə şərh olunmuş, feili sifət şəkilçilərinin bəzi xüsusiyyətləri ilk dəfə türkoloji dilçilikdə aparılan təhlillərlə müqayisə edilmişdir. Şəkilçilərin daha çox zaman anlayışı bildirməsi və feili sifətin zamanı necə ifadə etməsi tədqiqatlara əsaslanaraq şərh olunmuşdur. Fransız türkoloqu Jan Denin fikirlərinə əsaslanaraq qeyd edir ki, -dıq, -dik, -duk, -dük şəkilçiləri bitmiş iş və hərəkətləri ifadə edir, ümumi olaraq olub bitmiş və ya başlamış hadisələri bildirir. F. Zeynalovun “feildən əmələ gələn sifətlərin bir qrupu əvvəllər xalis konkret zaman bildirən feili sifətlərə aid olmuş, lakin zaman keçdikcə bu sözlər öz xüsusiyyətini dəyişərək, əvvəlcə ümumi zaman, sonra isə təkə əlamət və keyfiyyət bildirərək feildən əmələ gələn sifətlərə daxil olmuşdur” fikri qəbul edilir (7, s. 213).

Təhlillər əsasında düzəltmə sifətlərin bəzisinin yalnız Azərbaycan dilində deyil, digər türk dillərində də feili sifətə yaxın mövqedə olması, feili sifətin feil ilə müştərək və fərqli xüsusiyyətləri ayrı-ayrılıqda müqayisə edilmişdir. Feili sifətin əşyanın hərəkətlə bağlı olan

əlaməti bildirməsi, sintaktik vəzifəsinin təyin, feilin isə xəbər olması, feili sifəti şərtləndirən başlıca əlamət onun feil kimi hərəkət məzmununa malik olması, eləcə də feillərdən fərqləndirən xüsusiyyətlər geniş şəkildə şərh olunur. Feli sifət şəkilçiləri haqqında verilən şərhərdən aydın olur ki, bu şəkilçilərin bir qismi məhsuldar, bir qismi isə qeyri-məhsuldar şəkilçilərdir. Qeyd edilir ki, dilimizdə feli sifət şəkilçisinə oxşayan, lakin mənşə və əlamətlərinə görə ondan fərqlənən şəkilçilər vardır və müəyyən şəkilçilərlə düzələn feili sifətlər bir-birinin ümumi şəkildə sinonimi ola bilər. Təhlillərdən aydın olur ki, türk dillərində feili sifət düzəldən şəkilçilər, fonetik dəyişmələr və müstəsna hallar nəzərə alınmasa hamısı eyni morfoloji əlamətlərlə düzəlir. Müəllif türkmən, başqırd, şor, oyrot, tuvin, tatar, qırğız dillərindən faktlar gətirərək bu şəkilçilərin funksiyaları, feili sifətin feillə müştərək olan hərəkət və zaman anlayışı məntiqi baxımdan təhlil edilmişdir. Feil ilə feili sifətdəki hərəkət məzmununu müqayisə edilərək yazılır ki, feillər əşyanın hərəkətini hökm yolu ilə bildirdiyi halda feili sifətlər əşyanın hərəkətini əlamətləndirmək yolu ilə bildirir. Feili sifətlərdə zaman anlayışı və onun ifadə formaları dəqiqləşdirilərək qeyd edilir ki, istər obyektiv istərsə də qrammatik zaman 3 zamanı əhatə edir və morfoloji əlamətlər qrammatik zamanı müəyyənləşdirməklə bərabər onu dəqiqləşdirir, yəni feilin zamanları konkret olaraq müəyyən qrammatik zaman anlayışını ifadə edir. Göstərilir ki, feili sifətlərin bəzi zaman şəkilçiləri ilə zamanı bu və ya digər şəkildə ifadə edən başqa şəkilçilərlə düzəlməsinə baxmayaraq onun zaman bildirməsi ilə feilin zaman bildirməsi eyni deyildir. Müəllif tərəfindən bunlar xarakterizə edilərək yazılır ki, feili sifətlər zamanı feil kimi daha konkret və daha qabarıq şəkildə göstərə bilmir, çünki feili sifətlər zamanı konkret şəkildə bildirməyə yox, aid olduğu sözü zamanla bağlı olaraq əlamətləndirməyə xidmət edir. Elə buna görədir ki, zaman feili sifətdə feilə nisbətən ümumi şəkildə özünü göstərir. (5, s.55). Bununla da müəllif feili sifəti yalnız morfoloji-semantik əlamətlərinə görə deyil, eyni zamanda sintaktik, üslubi cəhətlərinə görə təsnif etmişdir.

Həsən Mirzəyevin yaradıcılığında feili sifətlər növ, inkarlıq, şəxs kateqoriyaları ilə geniş şəkildə müqayisə edilmiş, feili sifətin feil qrupuna daxil olan coxcəhətli zəngin bir kateqoriya olması qanunauyğun hal hesab edilmişdir.

Feilin təsirli olub-olmamasında onun leksik-semantik mənası, etimoloji cəhətdən dəyişikliyi, omonim və çoxmənalı olması, frazeoloji birləşmədə hansı mənə kəsb etməsi məsəlləri şərh olunmuşdur. Obyektiv aləmdə müəyyən bir səbəb və tələbat nəticəsində hərəkət baş verir, iş görülən zaman bu və ya digər cəhətdən təsirə məruz qalır. Bu təsir nəticəsində hərəkət olan yerdə obyektiv əlamətdə olan hal və hərəkətin dildə müxtəlif şəkildə icra tərzini özünü göstərir. H.Mirzəyev yazır: “Əgər hərəkət obyektə birbaşa heç bir vasitə olmadan əlaqəyə girirsə, obyektin üzərində icra edilsə, subyektin icra etdiyi hərəkət obyektini (əşyanı) dəyişikliyə uğradırsa, bir sözlə, əşya bu və ya başqa şəkildə hərəkətin təsirinə məruz qalırsa belə hərəkəti ifadə edən feillər təsirli feillər adlanır” (5, s.67).

Təsirli və təsirsiz feillərin yaranmasında feilin semantikasi dominant kimi götürülür, sadə və mürəkkəb feillərdə bu kateqoriyanın əsas əlamətləri təyin edilir. Göründüyü kimi feildəki təsirsizlik hərəkətin obyektə təsiri ilə müəyyənləşir. Y.Seyidov yazır ki, təsirlik halı feili birləşmələrdə obyektin hərəkətə münasibətində həmişə eyni xüsusiyyət daşıyır. Burada bir sıra mənə çalarlarını, bir-birindən fərqlənən xüsusiyyətlərə rast gəlmək olur, hərəkət hər təsadüfdə obyekt üzərində müxtəlif şəkildə təsir göstərir (6, s.262).

Müəllif tərəfindən qeyd edilir ki, lakin dilimizdə feillərin bu xüsusiyyəti nəzərə alınmamış və ona görə də qruplaşmalarda bir sıra nöqsanlara yol verilmişdir. Bunlar nəzərə alınaraq obyektiv münasibətdə feillərin iki qrupa ayrılması, təsirlik və təsirsizlik kateqoriyasının meydana gəlməsinin xüsusiyyətləri müəyyənləşdirilmiş, feillə obyekt arasındakı münasibətdə

dəyişikliyin baş verməsində şəkilçilərin xüsusi rolu qeyd edilmişdir. Müasir Azərbaycan dilində təsirli feilləri yaradan -it⁴, -dır⁴, -dar², -ır⁴, -ar, -iz, -uz, -güz, -ızdır, -ızdır, -uzdur şəkilçiləri xarakterizə edilmiş, onlar vasitəsilə təsirsiz feillərdən təsirli feillər yaradılması faktlarla izah edilmişdir. Qeyd edilir ki, bu şəkilçilərin bəzisi təsirli feillərə də artırılı bilər və bu zaman feil yenə də təsirli olaraq qalır. Bu isə feil obyekt arasındakı münasibətlə bağlıdır. Konkret dil vahidləri əsasında müəyyənləşdirilir ki, Azərbaycan dilindəki bir sıra şəkilçilər feilə artırıldıqda iş görən obyektə münasibəti dəyişir və feil onunla bir başa əlaqədə olan işlə dolayı yolla əlaqəyə girir. Yəni, şəkilçilər feilin semantikasında bu və ya başqa şəkildə dəyişiklik yaradır, təsirsizləri təsirli, təsirliləri isə təsirsiz hala salır. Bununla yanaşı şəkilçilərin feilə qoşulduqdan sonra feilin semantikasında yeni məna çalarları yaratması linqvistik baxımından öz şərhini tapır. H.Mirzəyevin yaradıcılığında bu şəkilçilərin bir qisminin Azərbaycan dilində feilin növ kateqoriyasını yaratması da qanunauyğun bir hal hesab edilmişdir. Əsaslandırılır ki, feildəki təsirlilik və təsirsizlik xüsusi bir kateqoriyadır və bu kateqoriyanın meydana gəlməsində həm feil semantikasi, həm morfoloji göstəricilər, həm də sintaktik quruluş mühüm rol oynayır. Bununla yanaşı qeyd edilir ki, təsirlilik və təsirsizlik tarixi bir kateqoriyadır.

Müəllif tərəfindən dilimizdəki təsirli feillər obyektə göstərdiyi təsirin dərəcəsinə, əhatə dairəsinə görə fərqləndirilir. Qeyd edilir ki, bəzilərinin obyektə göstərdiyi təsir aydın şəkildə nəzərə çarpır. Bu məsələlər təhlil olunaraq təsirli feillər üç qrupda – obyektə təsiri qabarıq, cüzi və çətin müşahidə olunanlar şəklində qruplaşdırılmışdır. Azərbaycan dilində sadə feillərin əksəriyyəti ilk və həqiqi mənalarında işləndikdə obyektə fiziki təsir göstərməsi nəzərə alınaraq baş verən dəyişikliklər tez müşahidə olunur. Feillər səciyyəvi əlamətlərinə görə bir-birindən fərqlənsə də ümumi cəhətlər əsas götürülüb, bunların özünü də yəni obyektə təsiri qabarıq şəkildə nəzərə çarpan təsirli feillərin özləri də iki qrupda ümumiləşdirilmişdir: 1. obyektə təsiri tam qabarıq şəkildə nəzərə çarpanlar; 2. obyektə təsiri qismən qabarıq şəkildə nəzərə çarpanlar.

Obyektə təsiri tam və qismən qabarıq şəkildə nəzərə çarpanları ümumiləşdirən əsas əlamətlər müəyyənləşdirilərək obyektin ətrafında cərəyan edən və onu qoruyub saxlamağa tələb edən xüsusiyyətlər zəngin faktlarla təhlil edilmişdir. Qeyd edilir ki, təsirli feillər məcazi mənada işləndə də təsirlilik xüsusiyyətini saxlayır, yəni həqiqi mənada olduğu kimi məcazi mənada da müstəqim obyekt tələb edir. Dil faktları əsasında müəyyənləşdirilir ki, təsirli feillər obyekt ilə heç bir vasitə olmadan birbaşa əlaqəyə girir. Bununla yanaşı təsirli feillərin semantikasi nəzərə alınaraq obyektin təsirli halda olmasını tələb etməsi, obyektə yönük, yerlik, çıxışlıq hallarda idarə etməsi son plana çəkilir və sonrakı etaplarda bu məsələ tam şəkildə həyata keçirilir. Tədqiqatlarında sadə təsirsiz feillər onların obyektə əlaqəsi və fərqli xüsusiyyətlərə malik olması da araşdırılmışdır. Qeyd edilir ki, təsirsiz feillər ismin məkani hallarında olan obyektə əlaqəyə girə bilər və əşyanın məkani hallarda olmasını tələb edir.

Azərbaycan dilində daha çox mübahisə doğuran “düzəltmə feillərdən yalnız -la, -lə şəkilçiləri ilə əmələ gələn feillər təsirli, qalanları isə təsirsizdir” – deyən İ.Əfəndiyevin fikirlərinin dil faktları ilə təsdiq olunmadığı müəyyənləşdirilir. (3, s.171).

Qeyd edilir ki, Azərbaycan dilində feil düzəldən şəkilçilərdən ən məhsuldarı -la, -lə şəkilçisidir. Bu şəkilçinin təsirlilik və təsirsizlik xüsusiyyətlərini aydınlaşdırmaq üçün həmin şəkilçilərin artırıldığı sözlər nitq hissələrinə görə qruplaşdırılmış və ayrı-ayrılıqda şərh edilmişdir. -la, -lə şəkilçisi ilə sifətdən, saydan, zərfdən və feildən düzələn sözlər təhlil edilmiş və onlar müxtəlif qruplara ayrılmışdır. Qeyd edilir ki, -an, -ən, -ar, -ər şəkilçisi vasitəsi ilə sifət və isimdən feil düzəlir və həmin feillərin əksəriyyəti təsirsiz, bəziləri isə təsirli olur. Sadə feillər kimi düzəltmə feillərin də təsirli və təsirsiz xüsusiyyətləri aydınlaşdırılır. Feil düzəldən şəkilçinin xüsusiyyətindən, mənşəyindən və hansı leksik-semantik mənaya malik olan sözə qoşulmasında

asılı olaraq bu şəkilçilərdən əmələ gələn feillərin təsirli və təsirsiz olması geniş şəkildə şərh edilmişdir. Müəllif düzəltmə feillərdən təsir kateqoriyasının xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmək üçün Azərbaycan dilində olan bütün feil düzəldən şəkilçilər ayrı-ayrılıqda xarakterizə etmişdir. Faktlarla müəyyənləşdirilir ki, şəkilçilər vasitəsi ilə təsirli olan bir feil bəzən təsirsiz və əksinə təsirsiz feilin təsirli feil kimi çıxış etdiyi hallar da mövcuddur. Bu cür prosesdə hadisələrin dəqiq verilməsi üçün feillərin semantik inkişafını izləməklə yanaşı, müəllif bir çox hallarda feil düzəldən şəkilçilərin etimologiyasına da diqqət yetirmişdir. Bu məsələlərin təhlili zamanı tarixə müraciət edərək müxtəlif qruplaşdırmalar əsasında məhsuldar şəkilçilərlə yanaşı qeyri-məhsuldar şəkilçilər də əhatə olunmuşdur. H.Mirzəyevin yaradıcılığında feillər sinxronik planda tədqiq edilmiş, şəkilçilərin müasir dildə daşdığı funksiyalar nəzərdən keçirilmişdir. Əsərdə sadə və mürəkkəb feillərin təsirli və təsirsizlik kateqoriyası kimi müxtəlif xüsusiyyətləri ilə bağlı dəqiq ümumiləşdirmələr aparılmış, müxtəlif şəkilçilər vasitəsi ilə düzələn təsirli və təsirsiz feillər bir proses kimi araşdırılmış, təsirli və təsirsiz feilin bütün əlamətləri müəyyənləşdirilərək onların konkret tərifləri verilmişdir.

Bununla da Azərbaycan filologiyasının inkişafında mühüm xidmətləri olan H.Mirzəyevin tədqiqatlarında Azərbaycan dilinin morfoloji quruluşunda zənginliyi ilə seçilən, milli orijinallığı qoruyub saxlayan feillərin leksik-semantik, qrammatik xüsusiyyətləri, çoxmənalılıq, üslubi məqamları, feilin təsirlilik və təsirsizlik kateqoriyasının mahiyyəti, Azərbaycan dilçiliyində növ kateqoriyasından fərqli xüsusiyyətləri müəyyənləşdirilmiş, müstəqil kateqoriya olması məntiqi-qrammatik faktlarla əsaslandırılmışdır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Bağirov Q. Azərbaycan dilində feillərin leksik-semantik inkişafı. Bakı, 1971.
2. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, Maarif, 1970.
3. Əfəndiyev İ. Feil. Azərbaycan dilinin qrammatikası. Bakı, 1951, s.171.
4. Mirzəyev H. Müasir Azərbaycan dilində təsirli və təsirsiz feillər. Bakı, API-nin nəşri, 1979.
5. Mirzəyev H. Müasir Azərbaycan dilinin morfolojiyasında xüsusi seminar. Bakı, 1971. s.55.
6. Seyidov Y. Azərbaycan ədəbi dilində söz birləşmələri. Bakı, 1966, s.262.
7. Zeynalov F. Türk dillərinin müqayisəli qrammatikası. II hissə. Bakı, 1975.

AZƏRBAYCAN DİLİ SİNTAKSİSİNDƏ SİNKRETİK ZONA
SYNCRETIC ZONE IN THE SYNTAX OF THE AZERBAIJANI LANGUAGE

İSMAYIL KAZIMOV

Fil.e.d., prof.

**AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun
Türk dilləri şöbəsinin müdiri**

Xülasə

Məqalədə ilk dəfə olaraq Azərbaycan dilində, linqvistik nəzəriyyədə universal hadisə olaraq sinkretizm termininin anlamı, təbiəti, onun leksik-semantik, sintaktik sistemlərində meydana çıxan sinkretizm hadisəsinin məzmun və mahiyyəti, mənşəyi, keçid prosesi ilə bağlılığı, tarixi dəyişmə, eyni formaların üst-üstə düşməsi, neytrallaşma əlamətləri, tip və növləri, uyğunlaşdırılmış, birləşdirilmiş mənaların kateqorial əlamətləri, funksional-semantik sahədəki zonaları izlənilir.

Sintaksis həm də mənanı, fikri ifadə edən formadır, quruluşdur, qəlibdir- eynisəviyyəli semantikanın biçimidir. Sintaksis dilin semantik sistemində də mühüm yer tutur. Linqvistik nəzəriyyədə «sinkretizm» termininin əsas mənası, bitişiklik, qovuşuqluq, ayrılmazlıq, bölünməzlik, hissələrə ayrılmazlıq; tam, bütöv, tərkib hissələrinə ayrılma (parçalana) bilməyən kimi qəbul edilir.

Sinkretizm - müxtəlif formaların funksional birliyi, oppozisiyaların neytrallaşdırılması deməkdir. Dilçilikdə «sinkretizm» terminin iki cür təyinatı var: 1) dilin inkişaf prosesində qrammatik kateqoriyaların funksional müxtəlifliyi; 2) dil vahidlərinin diferensial strukturu və semantik əlaməti.

Sinkretizm ümumi və aktual linqvistik problemdir. Sinkretizmi mühüm linqvistik hadisə saymaq olar.

Sinkretizm termin-anlayışı hər hansı bir dil vahidinin (söz kökünün və s.) inkişafının ilkin mərhələsi üçün xarakterik olan ayrılmazlıqdır. Bu ayrılmazlıq dilin ilkin mərhələsi ilə əlaqədardır. Sinkretizm deyəndə dildə tarixi dəyişmə, müxtəlif formaların üst-üstə düşməsi başa düşülür. Bəzən bunu *morfoloji neytrallaşma* kimi də izah edirlər.

Bu baxımdan, eynisəviyyəli mənalarda neytrallığın qorunub saxlanması faktını qənaətbəxş saymaq olar.

Göründüyü kimi, sinkretizm dildə tarixi dəyişmə, müxtəlif formaların üst-üstə düşməsi kimi dərk edilir. Sinkretizm sözün tarixi inkişaf prosesində semantik derivasiyasıdır (törəməsidir). Sinkretizm hadisəsi özünü dilin bütün səviyyələrində göstərir. Qədim dillər üçün sinkretizm ontoloji və universal vasitələrə malikdir. Məqsəd düşüncə, şüur formasının ifadə vasitələrini, qədim sinkretizmin bir sıra tiplərini müəyyənləşdirməkdir. Belə ki, qədim yazılı abidələrin dilində ilk üzvlənməyən adlar funksionallaşmış, bu xüsusda kateqorial sinkretizm formalaşmışdır. Bu mütləq səciyyəlidir, qrammatik məna ilə əhatə olunmuş substantivləşmə əlamətidir. Beləliklə, sinkretizm elə bir universal hadisədir ki, burada dil prosesləri ehtiva olunur, yəni dəyişmə əvvəlki sözün daxilində olur, tərkibində yerləşir. Əvvəlki forma-omonimləşmiş formaya uyğun qavranılır (feil+ad omonimliyində).

Açar sözlər: sinkretizm, leksik-semantik sinkretizm, sintaktik sinkretizm, morfoloji neytrallaşma, keçid hadisəsi.

Abstract

For the first time in the article, the meaning and nature of the term syncretism as a universal phenomenon in the Azerbaijani language, in linguistic theory, the content and essence of the phenomenon of syncretism appearing in its lexical-semantic and syntactic systems, its origin, connection with the transition process, historical change, overlapping of the same forms, signs of neutralization, types, and types, categorical signs of adapted, combined meanings, zones in the functional-semantic field are followed.

A syntax is also a form, a structure, a mold that expresses meaning and thought - it is a form of semantics at the same level. Syntax also occupies an important place in the semantic system of the language. In linguistic theory, the main meaning of the term "syncretism" is contiguity, connection, inseparability, indivisibility, and inseparability; it is considered complete, and whole, and cannot be separated (divided) into its constituent parts. Syncretism means the functional unity of different forms and neutralization of oppositions. In linguistics, the term "syncretism" has two definitions: 1) functional diversity of grammatical categories in the process of language development; 2) differential structure and semantic features of language units. Syncretism is a common and pressing linguistic problem. Syncretism can be considered an important linguistic phenomenon.

The term syncretism is the inseparability characteristic of the initial stage of development of any language unit (word root, etc.). This inseparability is related to the initial stage of the language. When we say syncretism, we understand the historical change in the language and the overlapping of different forms. Sometimes it is explained as morphological neutralization. From this point of view, the fact of maintaining neutrality at the same level of meaning can be considered satisfactory.

As you can see, syncretism is understood as a historical change in the language, overlapping different forms. Syncretism is the semantic derivation (derivation) of a word in the historical development process. The phenomenon of syncretism manifests itself at all levels of the language. For ancient languages, syncretism has ontological and universal means. The goal is to determine the means of expression of the form of thought, consciousness, and several types of ancient syncretism. Thus, in the language of the ancient written monuments, the first non-membered names became functional, and categorical syncretism was formed in this regard. It is characteristic, a sign of substantivization surrounded by grammatical meaning. Thus, syncretism is such a universal phenomenon that language processes are contained in it, that is, the change is inside the previous word, it is contained in it. The previous form is perceived according to the homonymic form (verb+noun homonymy).

Keywords: syncretism, lexical-semantic syncretism, syntactic syncretism, morphological neutralization, transitional phenomenon.

HALK DESTANLARINDAKİ BÜLBÜL VE ÇİÇEK METAFORLARININ DİLSEL VE ŞİİRSEL DOĞASI

Jumanazarova Guljahon Umirzakovna
Filoloji bilimleri doktoru, profesör
(Özbekistan, Jizzakh Devlet Pedagoji Üniversitesi,
ilköğretim teori ve uygulama bölümü başkanı)

Halk bilimi örneklerine yönelik eserlerde dilsel ve kültürel birimlerden metaforlar hakkında belirli yorumların ve özel çalışmaların yapıldığı bilinmektedir. Dilbilimimizde, Fazıl şairinin destanlarının dilindeki şiirsel akımların dilsel niteliği, özellikle mecazların şiirsel ve anlamsal niteliği, dilsel bünyesi, gramer ve üslup özellikleri henüz incelenmemiştir.

Destan dilinde metaforların dilsel doğası ve metodolojik görevleri çeşitlidir: konunun anlamını ifade eden metaforlar esas olarak metafor işlevini yerine getirir; ve işaretler ve eylemlerle ilgili metaforlar, ifade ve imge yarattı. Metaforların sanatsal görevleri temelde ikidir: Birincisi, destansı bir gerçekliğin veya destansı olay örgüsünün akışıyla ilgili bir karakterin benzersiz, olağanüstü bir özelliğini anlatmak; ikincisi, epik gerçekliğin ya da kahramanın etkinliğinin bu imge, anlatım ve ona verilen tepki üzerinden değerlendirilmesidir. Bu iki kriteri takip eden Fazıl Yoldoş, yüksek becerisi ve sanatına dayanarak güzel metafor örnekleri oluşturmuştur.

Metaforun şiirsel özü, usta Bakhshi'nin belirli bir destan karakterini, nesneyi, olayı, eylemi ve durumu destan icra tarzına uygun olarak belirli bir değerle adlandırdığında ortaya çıkar. Bu durumda yeni isim "konuşmacı" [6:45] olmalıdır. Destanın metni ister manzum ister nesir, davullar eşliğinde icra şeklinde olsun, aynı isim "konuştuğunda" ve en önemlisi manevi ve estetik açıdan kullanıldığında bu ikincil isimlendirmenin de aynı derecede anlaşılır olması gerekir. mecazi ve herkes için etkileyici. Bu nedenle halk destanlarının dilinde kullanılan metaforlar, iki şey arasındaki bağlantıyı ve adları değiş tokuş edilen olayları sanatsal düşünme aracı olarak bahşişlerin icrasında ortaya çıkan görsel bir araç olarak dilsel ve kültürel bir bütünlüktür. benzerlik.

Destan dilindeki metaforlar arasında sübjektifliği güçlü olan isim (nesne) bileşiklerinden oluşan metaforlar, kullanımları nedeniyle daha etkindir. Bunlar farklı hayvan ve canlılardır (*bülbül, kunduz, geyik, at, eşek, kuzu, aslan, atmaca, şahin, kırlangıç, kuş, kaz, kuzu, tilki, kurt, çakal*); bitkiler ve türevleri (*çiçekler, çiçekler, laleler, akçaağaçlar, yapraklar, tomurcuklar, elmalar* gibi); çeşitli eşya ve silahlar (*dur, gem, elbise, adras, kimkhob, gerdanlık, kılıç* gibi); destansı mekânlar ve yerler (*ülke, kır, şehir, bahçe, çiçek bahçesi, lale bahçesi, tepe, dağ* gibi); gök cisimleri (ay, güneş, yıldızlar gibi); mevsim ve saat anlamları (*erken, sabah, bugün, kırk gün, akşam, ilkbahar, sonbahar, kış* gibi); destansı kahramanların (*baba, anne, peri, hizmetçi, melek, dev, ejderha, köle, Misqol perisi, Gulnorpari, Gorogli, Avazkhan* gibi) kişi ve adlarını ifade eder. *Dilbar, cigarband, nuridiya, can* gibi soyut isimler de halk destanlarında mecaz anlamda kullanılmaktadır.

Dünyadaki her milletin sanatsal düşüncesi, tarihi, dünya görüşü, yaşam koşulları ve inançları ile ilişkilidir. N. Mahmudov'a göre, "halkın dünyayı algılama ve anlayışının benzersizliği, yani ulusal kültürel ve ulusal çağrışımsal bilgi" [2:10], ifadesini doğrudan dilsel ve kültürel birimlerde bulmaya mahkumdur. Bu anlamda, farklı dil kültürlerinin belirli şeylere, örneğin hayvanlara ve hayvanlara karşı farklı tutumları vardır. Uzmanların haklı olarak belirttiği gibi, *sığır (inek, öküz)* Hint halkı arasında en yumuşak kalpli, sevgi dolu hayvan olarak kabul

edilir ve saygıyla değerlendirilir ve çoğu zaman inanılır. Bu nedenle Kızılderililerde bu hayvanın adına olumlu bir betimleme yapılır ve mecaz olarak seçilir. Birçoğu, Türk dilleri de dahil olmak üzere diğer uluslarda "mol" - "gevşek", "lapashang", "beforasat" anlamına gelen bir metafor verir [5:9]. Kuşkusuz bu tür kavram ve terimler Özbeklerde de mevcuttur (örneğin, belirli bir kişiyle ilgili sözlü konuşmada: *kalıpay adamı, kalıpay yumuşak, kalıpay beforasat*). Ancak sığıra atfedilen benzetme örneğine Özbek halk destanlarının dilinde rastlanmaz.

Destanlardaki hayvan adlarındaki metaforlar, destansı kahramanların şu ya da bu niteliğini abartmaya hizmet etti. Belirli hayvanlara özgü olumlu ya da olumsuz tutumların metaforlarla ifade edilmesi, insanımızın eski totemist inançlarına ve hayvan kültürüne olan inancına dayanmaktadır.

A.A.Potebnya, her kelimenin üç unsurdan oluştuğunu vurgular: a) bir dış anlam işareti; b) hayal gücü, yani içsel anlamın bir işareti; c) anlamın kendisi. Kelimenin tam anlamıyla verdiği görüntüden daha çok öze karar verilir. Söz, yalnızca düşünce için bir dayanak noktası işlevi görür [3:105]. Bahsedilen hususları ispatlamak ve tamamlamak için bu yazımızda bülbül ve çiçek isim metaforunun dilbilimsel niteliğini inceleyeceğiz.

Bülbül. Farsçadan alınan bu kelimenin çeviri anlamları da açıklayıcı sözlüklerde verilmektedir: "2. *Taşınabilir*. iyi şarkıcı; yetenekli bir hatip; 3. *Taşınabilir*. âşık ve âşık anlamlarında da kullanılabilir (O'TİL, I, 369). Bilim adamları, tasavvuf literatüründe bülbülün "çiçeklerin gerçek sevgilisi, sembolik aşkların sahibi" olarak eşsiz bir mecazi imge olduğunu söylüyorlar; klasik edebiyatta *bülbül* "goyanda", "erksevar" veya halk masallarında *bülbül* gerçek aşkların sembolik bir görüntüsüdür; Türkülerde *bülbül* âşıklar diyarının simgesi olarak yorumlanır.

Destan dilindeki metaforlar arasında bazen *çiçek* ve *bülbül* kelimelerinin kafiyesine aktif olarak rastlanmakta, burada *bülbül* metaforu *çiçek* metaforu ile aynı anlamda değil, aynı anlamda da kullanılmaktadır. Örneğin "Nurali" destanında: ...*Çiçek hangisi, bülbül hangisidir?*(125), "Nasri musajja" [4:14] olarak adlandırılabilir bu metinde, *çiçek* ve *bülbül* sözcükleri anlam üçgeninin özünü tanımlayan, ölçütün ilgili nesneye, yani çocuğa uygulanmasına neden olan dilsel bir göstergedir. Bir çiçeğin bahçedeki durumu (çiçeğin yetişme yeri bahçedir, vatandır) bülbülün bülbüldeki durumuna benzer (bülbül yani müreffeh bir memlekette mutlaka bülbül vardır yani çocuk orada). Bakhshi'nin diğer destanlarından alınan metaforlar, bu yorumu veya daha doğrusu anlamsal üçgen ilkesine dayalı analizi tamamen doğrulayabilir. Dikkat edelim: *Gören gözüm sen benim biricik oğlumsun, / Sen çayırda gezen bülbülsün* (L.M.:285); ... *Bahçede açan bir çiçek gibi, adeta bir bülbül gibi, oğlum Avazkhan, Torkistan şehrine - peri prensesinin yanına gitmek üzereydi* (M.a.:12). Alıntılanan örneklerin çoğunda bülbül metaforuna sıklıkla iyelik ekleri eşlik eder: bülbül, bülbül gibi. Aslında ve mantıken insan (destan kahramanı) tek başına bülbül olamaz. Bir bülbül vasfını ancak bir evlada, onu sevgiyle ananlara, onu sevenlere, çok sevdiği akrabalarına nispetle alabilir.

Bülbül metaforundan bahsederken dikkat etmek ve *çiçek* metaforunu da buna paralel olarak yorumlamak gerekir. Geleneksel ve üslup formüllerine karşılık gelen "*çiçek*" kelimesinin linguopoetik özellikleri hakkında Özbek filolojisinde dikkate değer yorumlar yapılmıştır.

Fazıl şairinin destanlarının dilinde aktif olarak kullanılan isim metaforlarından *çiçeğin* masumiyet, güzellik, incelik, koku ve kusursuz orantı özellikleri *çiçek* metaforundaki çocuk kavramının anlamında ayrı bir önem taşımaktadır. Önemli olan hem çocuk hem de *çiçek* birey için en değerli ve paha biçilmez hediyelerdir. Bu nedenle halk destanlarının dilinde çocuk *çiçek* olarak anılır: *Hazan benim çiçeğim, / Yahudi olan biricik oğlum gibi* (L.M.:334).

Halk-bahşi destanlarının diğər bazı metinlerinde eşanlamlı olarak çiçek metaforu yerine lale, çiçek bahçesi, nuridia, çalı, kuzu kullanılmıştır: *Bu benim dağda büyüyen sevgili lalem / Durumun nasıl, canım çocuğum (L.M.:286); Başınla gideceksin çiçek bahçemden, / Nuridiyam'dayım sana bir battaniye emanet ettim (Z.:125); Kaderse kıyamette görürsün, / Botam, Avaz, yapma Eram şehrine git (D.:12); haber ver kardeşim nasılsın / Hangi şehirde, hangi kralın oğlusun? (B.G.:24; F.Sh.:205); "Oğlum, Rüstem, kuzum, kuzum!" diye bir ses geldi (R.:390); Hasan dinle ne dedim, / Sana eşlik ettim Zevar kuzum (Z.:125); Botam, ne günler gördün? (L.M.: 334); Baba kuzunu benim gibi gücendirdin (B.:13); Hala uyuyorsan kuzum huzursuz olma (L.M.:285); Sen benim Avaz kuzumsun (M.a.:68); Yine sana kuzumu verdim! (N.:165); Çünkü kuzum başımın üzerinde değildi (R.:385).*

Yani, 1) destan dilinde metaforlar, metinde bağımsız olarak görüldüklerinde ve eklerle, sözcükbirimlerle geldiklerinde, izofazik, niteleyici, benzetme, deyimsel kombinasyonlar oluşturduklarında ve oluşturulduklarında güçlü bir duygusal ifade ifade ederler. cümle bazında; 2) Metaforlar, anlam incelikleri bakımından birbirlerinden belirli bir dereceye kadar farklılık gösterir.

Kaynakça:

1. Abdullahev A. Özbek dilinde ifade gücü ifadesi. - Taşkent: Bilim, 1983.
2. Mahmudov N., Khudoyberganova D. Özbekçe benzetmelerin açıklayıcı sözlüğü. - Taşkent: Ma'naviyat, 2013. - 319 s.
3. Potebnya A.A. Iz zapisok po teorii slovesnosti. - Kharkiv: Izd. Potebny, 1905. - S. 19-21.
4. Sarımsakov B. Özbek edebiyatında sec'. - Taşkent: Bilim, 1978.
5. Saparboev N. Metafor ve epik "Manas": Autoref. dis. ... Şeker. Philol. nauk – Frunze, 1975. – s. 22.
6. Teori mecazidir. - M.: İlerleme, 1990. - 511 s.

Koşullu kısaltmaların listesi

- 2.B. - Balogardon. - Taşkent: G. Ghulom'un adını taşıyan Edebiyat ve Sanat Yayınevi, 1986.
3. BG - Bahram ve Gulandom. - Taşkent: G. Ghulom'un adını taşıyan Edebiyat ve Sanat Yayınevi, 1986.
6. Z. – Zevarkhan // Bahrom ve Gulandom. - Taşkent: G. Ghulom'un adını taşıyan Edebiyat ve Sanat Yayınevi, 1986.
7. L.M.-Layli ve Majnun // Bahrom ve Gulandom. - Taşkent: G. Ghulom'un adını taşıyan Edebiyat ve Sanat Yayınevi, 1986.
8. MA - Prens kurnaz. - Taşkent: G. Ghulom Edebiyat ve Sanat Yayınevi, 1988.
9. N. - Nurali. - Taşkent: G. Ghulom'un adını taşıyan edebiyat ve sanat yayınevi, 1989.
10. R. - Rüstem Han. - Taşkent: G'Ghulom'un adını taşıyan Edebiyat ve Sanat Yayınevi, 1985.
11. F.Ş. – Farhad ve Shirin // Bahrom ve Gulandom. - Taşkent: G. Ghulom'un adını taşıyan Edebiyat ve Sanat Yayınevi, 1986.
13. O'TIL - Özbek dilinin açıklayıcı bir sözlüğü. Beş çatı. -Taşkent: UzbME., Cilt 1, 2006. - 680 s.; Cilt 2, 2007. - 688 sayfa; Cilt 3, 2007. – 688 sayfa; Cilt 4, 2008. – 606 s.; Cilt 5, 2008. – 592 s.

HƏSƏN MİRZƏNİN ŞEİR DÜNYASI: HARAYIN, KƏDƏRİN DƏRƏLƏYƏZ ÜVERTURASI

Elman Quliyev
ADPU-nun professoru,
“Türk araşdırmaları” bölməsinin müdiri

Şəxsiyyət amili insanın cəmiyyətdəki mövqeyi, fərdi-özəl xarakter keyfiyyətləri, vətəndaşlıq və vətənpərvərlik amalları, xalqının qan və gen yaddaşına münasibəti, milli kimlik əqidə və məsuliyyəti və s. meyarlar ilə sıx bağlanır və hər bir şəxsin cəmiyyətdə layiq olduğu milli-mənəvi haqqı bu prinsiplər daxilində müəyyənləşir. Millət qarşısında milli-mənəvi haqqı böyük olan insanlar sırasında əziz müəllimim Həsən Mirzəyevin adını xüsusi qeyd etməyi özümə borc bilirəm. Professor Həsən Mirzəyevin Azərbaycan dövləti qarşısında xidmətlərinin ana xəttini Azərbaycan dilçilik elminin və pedaqogikasının inkişafındakı rolu, eyni zamanda ölkəmizin ictimai-siyasi həyatındakı fəal iştirakı təşkil edir. Şübhəsiz, vətəndaşlıq və vətənpərvərlik amallarına sədaqəti, xalqının gen yaddaşına, milli kimlik əqidəsinə bağlılığı, əqidəsinin vətən-torpaq sevgi mayası ilə yoğrulması sözlüruhani ifadə və deyim formasında, poetik mənalandırma nümunəsi tipində üzə çıxan digər fəaliyyət xətləri ilə paralelləşən üçüncü bir istiqamətin -Həsən Mirzə poeziyasının yaranmasına təsirsiz qalmamışdır. Hesab edirəm ki, gözəl poetik nümunələr müəllifi kimi şair Həsən Mirzə siyasətçi və alim Həsən Mirzəyevi tamamlaya bilmiş, Azərbaycançılıq ideallarına sədaqətinin bütövləşməsində əsas amilə çevrilmiş və cəmiyyət içində onun əyilməz, məğrur, cəsarətli, vətənpərvər və s. vətəndaş obrazında görünməsində mühüm rol oynamışdır. Professor Həsən Mirzəyevi ilk dəfə 1977-ci ildə filologiya fakültəsinin I kursunda oxuduğum zaman auditoriyada görmüşəm. Onun nə qədər ciddi, tələbkar, eyni zamanda səmimi və qayğıkeş bir insan olduğuna ilk günlərdən şahid olmuşam. Dərs zamanı Ermənistandan gəlmiş Rəhman adlı tələbə yoldaşımızyaşadığı kəndin Qarmraşen olduğunu deyəndə Həsən müəllimin ciddi görkəm alaraq bir qədər hirsli, bir qədər əsəbi, lakin təəssübkeşlik hissi ilə “niyə Əzizbəyov demirsən, Qarmraşen deyirsən” sözləri indiyə qədər yaddaşımından silinməyib (Sonradan bildik ki, ermənilər Əzizbəyov adını Qarmraşenlə əvəzləmişlər). Həsən müəllimin bu sözləri əslində o zaman əksər insanın fərqləndə olmadığı Qərbi Azərbaycanda ermənilər tərəfindən əzəli türk torpaqlarında o zamanki tarixi yer adlarımızın erməniləşdirilməsinə, yalançı sovet milli bərabərçiliyindən pərdə kimi istifadə edərək milli tariximizi saxtalaşdıranlara qarşı etiraz idi.

Şübhə yoxdur ki, keçən əsrin 80-ci illərindən başlayaraq Həsən Mirzəyevin Azərbaycanda milli-azadlıq, demokratiya, milli dövlətçilik uğrunda gedən mübarizələrdə bir siyasətçi və prinsiplial vətəndaş kimi formalaşmasında, aktiv və mübariz olaraq peoseslərin ön sıralarında dayanmasında onun milli ruhda tərbiyə aldığı, boya-başa çatdığı ailə mühitinin və Qərbi Azərbaycanda gündəlik müşahidə etdiyi anti-Azərbaycan siyasətinin böyük təsirləri olmuşdur. Professor Həsən Mirzəyevin həyatının və fəaliyyətinin vacib məqamları olan hər üç sahəni - elmi-pedaqoji, ictimai-siyasi və ədəbi-bədii istiqamətləri Azərbaycan ictimai-siyasi tarixinin, elmi-pedaqoji və ədəbi-bədii düşüncəsinin əhəmiyyətli səhifəsi hesab etmək olar. Lakin digər iki istiqamətdən fərqli olaraq Həsən Mirzənin poetik irsi səmimi duyğuların ifadəsi, fikrin ecazkar formada təqdimi, vətən, yurd həsrətli düşüncələrin təsirli formada aşılınması, poetik ifadə gözəlliyinin rəngarəngliyi və s. baxımından daha çox diqqət cəlb edir, oxucunu öz sehrinə sala bilir. Həsən Mirzənin poeziya nümunələri həm də milli tariximizin bədii estetikasını, genetik arxeotipini yaşamaq və yaşatmaq baxımından da fərqlənə bilər. Çünki onun poeziyası

keçmişimizlə bu günümüz arasında tarixi-mənəvi körpü missiyasını yerinə yetirir, ağrı-acılarımızı əks etdirməklə yanaşı, həm də onların çarə yollarını göstərir, tariximizin qaranlıqlarına işıq tutur, insanın bu gününə və gələcəyinə olan inamını artırır.

“Dərələyəz”, “Dərdimiz”, “Dağlar”, “Dərələyəzdə”, “Qaldı, qalmaz”, “Vətən bayatıları” şeirləri şairin doğulduğu, boya-başa çatdığı, indi isə düşmən tapdağında olan Dərələyəz yurdu üçün keçirdiyi hisslərdə dünyanı silkələyən harayını, milli birliyə çağırışını, düşməne nifrətini, ürək dağlayan həsrətini görməmək mümkün deyil.

Ey ana torpağım, ey can diyarım,
Hanı o səndəki el, Dərələyəz?!
Ey cənnət məkanım, ey dağ vüqarım,
Pərən-pərən olub el, Dərələyəz!
Yaram göz-göz olub bil, Dərələyəz!

Həsən Mirzə təxminən 2000-2005-ci illərdə eyni mövzunu əhatə edən “Dərələyəz” adlı silsilə şeir və deyişmələrində - belə demək mümkünsə, “Dərələyəznamə”lərində milli baxışlarından doğan ictimai-siyasidüşüncələri ilə ilk növbədə əsl vətəndaş mövqeyindən çıxış etməyi bacarır, Dərələyəzi tarixi yurd yeri kimi özünün sevgi hədəfinə çevirir. Bu şeirlərdə şairin milli-vətəndaş mövqeyi son olaraq ictimai-məzmun qazanmaqla özünəməxsus sənətkarlıq nümunəsi tipində ifadə olunur:

Sən mənim anamsan, mən sənənin balan,
Balanı qoynuna al, Dərələyəz!
Tarix şahiddir ki, bu yurd bizimdir,
Haylardan qisası al, Dərələyəz!

Dərələyəzə həsr edilən şeirlərdə Azərbaycançılıq qayəsi fonunda ifadə olunan vətən, torpaq, yurd sevgisinin, düşməne nifrət hissəsinin, yurda qayıtmaq eşqinin böyüklüyü bu şeirlərdəki lirizmi artırır, ruhani yanaşma tipində vətən müqəddəsliyinin bədii ifadə imkanlarını genişləndirir, Dərələyəzin yurd-torpaq harayının poetik üverturasına çevrilir:

Düşmən əlindəsən gələ bilmirəm,
Axan göz yaşını silə bilmirəm,
Dərd məni öldürür, ölə bilmirəm.
Aylarım olubdur il, Dərələyəz!
Sənsiz lal olubdur dil, Dərələyəz!

Həsən Mirzənin yurd həsrətli, yurd sevdalı şeirlərini oxuduqca bu şeirlərdə ciddi vətəndaşın ciddi mövqeyi ilə üzləşir, vətənə bağlı olan məğrur bir insan-şair düşüncələrinin təsirinə düşürsən. Şair bu tipli şeirlərində tarixi gerçəklikləri düşünölmüş bədii deyimlər vasitəsilə çatdırmaqla misralardakı ictimai-siyasi mənalandırmanı xeyli artırır:

Qəlbimizi göynədir hicranın dağı,
Sinəm olub qəm dəryası, qəm dağı,
Həsən Mirzə çəkə bilmir bu dağı,
Sən necə çəkəsən bu dağı, dağlar.

Milli ruhun şeirlərin ana xəttində saxlanılması Həsən Mirzə poeziyası üçün xarakterik keyfiyyətlərdən biridir. Minilliklər adlayanşeirimizin ənənəvi mahiyyətindən bəhrələnmək, həmin ənənə janrları modelində özünün şairlik missiyasını davam etdirmək birmənalı olaraq məzmun, forma və ideya baxımından Həsən Mirzə şeirlərinin dəyərlərini artırır. “Dağlar”, “Vətən bayatıları”, “Heydər tək gəldi, tək getdi”, “A ceyranı” şeirlərində, o cümlədən Aşıq Mehdi və Buta ilə deyişmələrində sözün ifadə imkanlarından düzgün istifadə etməklə ümumi tərənnümdən

lirizmə keçidi təmin edir, fikrin səmimi ifadəsi fonunda məsələyə məhəlli deyil, ümum-Azərbaycan çərçivəsində yanaşır, əsl vətəndaş mövqeyi nümayiş etdirir:

Dərələyəz vətənim
Yoxdur gedib gələnim,
Haylar yurdumda qalsa,
Yanar qəlbim, kəfənim.

Dərələyəz dardadır
Qızıl gülü sardadır.
Aləm cənnətə dönsə
Mənim gözüm ordadır.

Müəllifin bu tipli şeirləri janr etibarı ilə mükəmməl bayatı nümunələri kimi şairin bədii-fəlsəfi düşüncələrini əks etdirmək baxımından xarakterikdir. Qidasının milli kökdən alındığı, qayəsinin milli ruha bağlandığı şair düşüncələrində Həsən Mirzənin poetik mənə verdiyi bütün detallar öz rəngi və öz boyasında təqdim olunur. Bu şeirlərdə Dərələyəzin dərdli, kədərli Vətən obrazında, həsrətin, yurd itkisi faciəsinin boynubüküklük, əyilmiş qədd tipində təqdiminin realist yanaşma və romantik pafos paraleliyində verilməsi oxucunu baş verən olayların təsirində saxlayır, həsrətdən qovrulan insanlarda yurda qayıdış ümidlərini artırır.

Dərələyəz qədimdən,
Hər bir yerdən qədimdən,
Sənə həsrət qalandan
Əlif qəddim əyifsən

Laçın qayalı yurdum,
Qədim oylaqlı yurdum,
Elin səni unutmur
Qayıdıb gələr, yurdum

Həsən Mirzənin poetik əlvanlığı ilə seçilən sənətində siyasi-fəlsəfi mühakimələri daha çox ictimai məzmun daşıyır, bədii ümumiləşdirmələr vasitəsilə mahiyyətin çatdırılması təmin edilir. Bu cür nümunələrdə Həsən Mirzə tariximizin ən qədim, ən şərəfli səhifələrini vərəqləməklə, türk yenilməzliyinin simvoluna çevrilmiş böyük tarixi şəxsiyyətləri göz önünə gətirməklə təkcə şanlı keçmişimizə boylanmır, həm də yenilməz tarixi şəxsiyyətlərin varisi olaraq hər birimizi qalibiyyətə gedən yola səsləyir və onun qüruru ilə yaşadır:

Aç tarixi keçmişinə nəzər sal,
Göy türkləri Atıllanı yada sal,
Teymurləngdən, Bəyaziddən qılınc al,
Döyüş, vuruş yurdun Açıya qalmaz.

Atatürkün qeyrətini bilir hay,
Səttərخانın qeyrətini bilir hay
Heydərimin qeyrətini bilir hay,
Qorxma, ərlər yurdu Laçıya qalmaz.

Həsən Mirzə poeziyası Dərələyəz-Vətən kitabı anlamında daha böyük mənalar ifadə etmək gücündədir. Azərbaycançı ruhumuza və milli ideallarımıza xidmət göstərən bu kitabın hər bir səhifəsi bir Azərbaycanlı olaraq bizi keçmişimiz və bu günümüzə möhkəm bağlayır, vətəndaş mövqeyimizin müəyyənlişməsində əhəmiyyətli rol oynayır. Həsən Mirzənin poetik düşüncəsində

Vətən ilk növbədə torpaqdır. Həsən Mirzənin bədii təqdimatında torpaq şərti metforik deyil, şəhərlərimizin ünvanı, dədələrimizin məzar yeri və məscidlərimin ucaldığı məkan olaraq daha çox müqəddəslik ehtiva edir. Bu mənada şairin bir çox şeirlərində Dərələyəz, Dərbənd, Göygöl və s. yurd və gözəllik məkanlarımızın müqəddəs məkan tipində təqdimi təbiidir.

O taylı, bu taylı boyların birdir,
Güneyli- Quzeyli soyların birdir,
Dərd-qəmin, ələmin, toyların birdir,
Qardaş, qardaşı unutma, Təbriz
Həsən Mirzəni də unutma, Təbriz

Həsən Mirzə poeziyasının ictimai-siyasi çəkisi çox olsa da, bu sənətin xalq şeirinə, folklor ənənələrinə, aşıq sənətinə bağlılıq səviyyəsi kifayət qədər yüksəkdir. Bu sənətin müəyyən mərhələyə çatmasında xalq yaradıcılığı ənənələrindən istifadənin müstəsna əhəmiyyəti olmuşdur. Xalq dili və xalq şeirindən əxz olunan ahəng və vəzn Həsən Mirzə şeirlərini monotonluqdan xilas etmiş, onun poeziyasına nəzərə çarpacaq poetik enerji bəxş etmişdir. Bu səbəbdən Həsən Mirzənin qoşma, gəraylı və mütəxəssislərində şeiriyyət üçün gərəkli olan fərqli estetik əlamətlərin şahidi olur, yeni söz tərkibləri, qafiyə sistemi, orijinal bənzətmələr və s. nümunələr ilə rastlaşırıq. “Bu gözələ”, “Beləsinə”, “Ceyran”, “Olarım”, “Gözəldir”, “A Ceyranım”, “Dağlar”, “Vətən bayatıları” və s. şeirləri ənənədən bəhrələnməyin gözəl nümunələri kimi şeirin sabitləşən şəkil-janr formalarında Həsən Mirzə özünəməxsusluğunun, poetik təfəkkür imkanlarının şahidi ola bilirik.

Məhlul-məhlul durub baxma,
Yaxına gəl, a ceyranım!
Canımı oldara yaxma
Yanıma gəl, a ceyranım,

Və yaxud:

Nazlana-nazlana sallanan dilbər,
Qolumu boynuna salım, nə olar!?
Xumar-xumar baxıb can alan dilbər
İncə belə kəmərlər olum, nə olar!?

Tərcümeyi-halının və yaxud ömür səhifələrinin bir parçası olan, özünün şəxsiyyət bütövlüyünü təsdiqləyən, dil sadəliyi və ifadə gözəlliyi ilə seçilən, tarixi reallıqları ictimai-siyasi kontekstdə dəyərləndirməyi bacaran Həsən Mirzə poeziyası bu gün olduğu kimi gələcəkdə də diqqət mərkəzində olacaqdır.

ƏLİŞİR NƏVAİ YARADICILIĞI TÜRK DİLİNİN İNKİŞAFINDA
YENİ MƏRHƏLƏ KİMİ
Prof. Dr. Elman Quliyev

*Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti,
Türk araşdırmaları bölməsinin müdiri*

ÖZET.

Əlişir Nəvai (1441-1501) türk dünyasının dünya mədəniyyəti xəzinəsinə bəxş etdiyi nadir simalardan biridir.

Onun türkcə yazılmış təxminən 50 min misralıq 4 divanı, 25620 beytlik “Xəmsə”si və müxtəlif həcmərdə olan təxminən 20 digər elmi-fəlsəfi (təzkirə, filoloji, dini-əxlaqi, tarixi və s.) əsərləri 500 ildən çoxdur ki, oxucuların zövqünü oxşaya bilmişdir. Əlişir Nəvainin türk dilində olan 4 divanı “Mənalər xəzinəsi” ümumi adı ilə tanınır. Əlişir Nəvai ilk türk divanını hökmdar Hüseyn Bayqaranın məsləhəti ilə tərtib etmişdir. Şairin yaxın dostu Ə.Cami isə ona türkcə yazdığı şeirlərini 4 divan şəklində tərtib etməyi tövsiyə etmişdir. Ə.Nəvai “Mizanül-övzan” (“Vəzlərin tərzisi”) əsərində beytlərinin sayı “25 minə yaxınlaşan türk dilində yazılmış 4 divan”ı haqqında məlumat verir. “Mizanül-övzan” əsərinin türk dilində yazılması ilə bağlı Nəvainin aşağıdakı fikirləri bu yolda onun fəxr və qürurunun təsdiqidir: “Türk dili ilə qələm sürdüm. Hər qaydada ki, mənə gözəllərinə zinət və bəzək vermişdilər, cığatay sözləri ilə bəzədim.”

Ə.Nəvainin cəmi iki il ərzində (1483-1485) yazdığı “Xəmsə” Şərqi ilk türkdilli “Xəmsə”si hesab olunur.

Ə.Nəvai “Mühakəmətül-lügətəyn” (1499) əsərində isə bir alim kimi türk dilinin fars dilindən həm ədəbi-bədii, həm də danışiq dili kimi üstün olmasını müqayisə və elmi təhlil yolu ilə sübuta yetirdi. Ə.Nəvainin 500 il bundan əvvəl yazılmış, türk təəssübkeşliyi baxımından hal-hazırda qədər əhəmiyyətini itirməyən “Mühakəmətül-lügətəyn” (“İki dilin mübahisəsi”) əsərində türk dilinin üstünlükləri elmi, tarixi və praktik cəhətdən özünə yer tapmışdır. “Söz və ifadə yaratmaqda türk sərtdən daha mahirdir”- deyən Ə.Nəvai məhz türk dilinin üstünlüyü kimi onun canlı xalq, şifahi danışiq və bədii dil ifadə imkanlarının böyüklüyünü nəzərdə tutur, türk xalqlarının söz yaratmaq fəhminin genişliyini təsdiqləyir. Ə.Nəvainin “Mizanül-övzan” və “Mühakəmətül-lügətəyn” əsərləri kimi “Tarixi ənbıya və hükəma”, “Tarixi-mülki Əcəm”, “Nəzmül-cəvahir”, “Məhbubül qülüb”, “Məcəlüsün-nəfaüs”, “Münşəati türki”, “Əruzi türki” və s. əsərləri bu günün özündə də elmi-fəlsəfi əhəmiyyətini itirməmişdir.

Açar sözlər: Əlişir Nəvai, Xəmsə, divan, poema, türk dili

ABSTRACT.

Alisher Navoi (1441-1501) is one of the rare figures that the Turkic world has given to the treasure of world culture. His works written in Turkish have been pleasing readers for more than 500 years. This heritage includes 4 divans of about 50,000 verses, Khamsa (“Quintuple”) of 25,620 verses and about 20 other scientific-philosophical (tazkira, philological, religious-ethical, historical etc.) works of various volumes. Alisher Navoi’s 4 divans in Turkish are known under the common name “Treasure of Meanings”. Alisher Navoi designed the first Turkish divan with the advice of the ruler Huseyn Baygara. A. Jami, a close friend of the poet, advised him to compose his poems written in Turkish in the form of 4 divans. In his work “Mizan al-avzan” (“Measure of meters”), A.Navoi provides information about 4 divans written in Turkish, the

number of verses of which approaches 25,000. Navoi's following thoughts about the writing of “Measure of meters” in Turkish are a confirmation of his pride and joy in this way “I wrote in Turkish. In any way, I adorned the beauties of meaning with the words of jigatay”.

“Khamsa” written by A.Navoi in just two years (1483-1485) is considered the first Turkish-language “Khamsa” of the East.

A.Navoi, in his work “Muhakamat al-lughatayn” (“The debate of two languages”) (1499), as a scientist, proved the superiority of the Turkish language over the Persian language both as a literary and artistic language and as a spoken language through comparison and scientific analysis. In A.Navoi's work “The debate of two languages”, written 500 years ago and still relevant today, the advantages of the Turkish language have found their place in scientific, historical and practical terms. “Turkish is more skilled in creating words and expressions than sart” said A. Navoi. He considered the superiority of the Turkish language as a living people, the great possibilities of oral speech and artistic expression, and confirms the breadth of the Turkic peoples' understanding of word formation. “Tarixi anbiyo va hukamo” (“Historical prophet and judgment”), “Tarixi muluki ajam” (“Historical-civil Ajam”), “Nazm ul-javohir”, “Mahbub ul gulub”, “Majolis-nefois”, “Munshaati Turks”, “Eruzi Turks” and so on. works have not lost their scientific and philosophical significance even today.

Key words: Alisher Navoi, Khamsa, divan, poem, Turkish language

QAZAX DİALEKTOLOGİYASI HAQQINDA Atabayeva Mereke Satylganovna

Filologiya elmləri doktoru, professor, Qazax Milli Qadın Müəllimlər Universiteti

ÖZET.

Qazax xalqının milli dili təşəkkül və inkişaf vəziyyətindən asılı olaraq bütöv xalqa xidmət edən ədəbi dildən və şifahi nitq dilindən, yerli xüsusiyyətlərə və ayrı-ayrı bölgələrə xas olan dialektlərdən ibarətdir.

Qazax dialektologiyası dilçilik elminin bir sahəsi kimi qazax dilində “qazax dilində dialektin olub-olmaması”, qazax dilində “dialektlərin sayı” haqqında mübahisələr prosesində formalaşmış və inkişaf etmişdir. Bu baxımdan qazax dilinin yerli xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi bir neçə dövrə bölünərək tədqiq edilmişdir.

Qazax dilinin yerli xüsusiyyətlərinin toplanması və öyrənilməsi, yerli xüsusiyyətlər nəzəriyyəsinin inkişafı professor Sarsen Amanjolovun adı ilə sıx bağlıdır. Qazax dialektologiyasının qazax dili elminin ayrıca bir sahəsi kimi formalaşmasında böyük xidmətləri olan alim S.Amanjolov “Qazax dilində dialektlərin sayı” haqqında fikirləri təhlil edərək, qazax dilinin qazax dilinin dialekt dialektlərinin sayı ilə bağlı fikirlərini təhlil edərək belə bir qənaətə gəlib. : cənub, qərb və şimal-şərq dialektləri.

Qazax dialektologiyasında milli dilin tərkib hissəsi - yerli özəlliklər, yerli xüsusiyyətlərin yayılmasına uyğun olaraq şivədən danışq xarakterinin üstünlük təşkil etməsi müəyyən edilmiş, dillərin yerli xüsusiyyətlərini bölən fikir söylənmişdir. Qazax dili dialektlər qrupuna, sonra isə dialekt əvəzinə dialekt termini yaranır. Ş.Sarıbayev, O.Nakisbekov toplanmış məlumatları qazax dilinin yerli xüsusiyyətlərinə görə çeşidləyib təhlil etmiş və qazax dialektlərini təhlil etmişlər: cənub dialektləri qrupu; şərq nitq qrupu; qərb nitq qrupu; Orta-Şərq danışma qrupu və sərhədləri və fərqli xüsusiyyətlərini təsvir etdi. Bu sistemə görə qazax dilində dörd nitq qrupu var.

Məqalədə göstərilir ki, bu regional söz adlandırılması qədimliyin əksi deyil, çoxlu etnik-mədəni məzmun məlumatlarına malik milli dilin vahidi kimi dil-etno-mədəniyyət münasibəti “dil güzgüsü”ndə “dil güzgüsü”ndə araşdırılır. antroposentrik istiqamətin məzmunu. Milli dilin tərkib hissəsi - yerli xüsusiyyətlər məzmun mənbəyi kimi antroposentrik istiqamətin ən əsas forması hesab olunur.

Açar sözlər: milli dil, dialekt, nitq qrupu, etnolinqvistika, mədəniyyət

ABSTRACT.

The national language of the Kazakh people, depending on the state of its formation and development, consists of a literary language and oral speech language serving the entire nation, and dialects, which have local peculiarities and characteristic of certain individual regions.

Kazakh dialectology, as a branch of linguistic science, was formed and developed in the process of disputes about "whether there is a dialect in the Kazakh language or not" and "the number of dialects" in the Kazakh language. In this regard, the study of the local features of the Kazakh language has been researching by dividing into several periods.

The collection and study of local features of the Kazakh language, the development of the theory of local characteristics are closely connected with the name of professor Sarsen Amanzholov. S. Amanzholov, a scientist who made a great contribution to the formation of Kazakh dialectology as a separate branch of the Kazakh language science, analyzed the opinions about the "number of dialects in the Kazakh language" and made the conclusion that the Kazakh language has: southern, western and northeastern dialects.

In the Kazakh dialectology, the component of the national language - local peculiarities, according to the spread of local features, has been determined to have the priority of the spoken character over the dialect, an opinion has been expressed that divides the local features of the Kazakh language into a group of dialects, and later the term dialect is established instead of dialect. Sh.Sarybaev, O.Nakysbekov sorted and analyzed the collected data according to the local features of the Kazakh language and analyzed the Kazakh dialects: group of southern dialects; oriental speech group; western speech group; Central-Eastern speech group and described the borders and distinctive features. According to this system, the Kazakh language has **four** speech groups.

The article shows that *this regional word naming* is not a reflection of antiquity, but as a unit of the national language with a lot of ethno-cultural content information, the **language-ethno-culture** relationship is studied in the "language mirror" according to the content of the anthropocentric direction. A component of the national language - local features as a source of content is considered the most basic form of anthropocentric direction.

Key words: national language, dialect, speech group, ethnolinguistics, culture

ORFOEPİK VƏRDİŞLƏRİN AŞILANMASINDA FONETİKANIN ROLU

Asos. Prof. Dr. Pəri Paşayeva

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, Filologiya fakültəsi, Dil bölümü

<https://orcid.org/0000-0002-8332-3387>

ÖZET.

Ədəbi tələffüz və düzgün yazı vərdişlərinin əsası orta məktəbdə qoyulur. Səslə hərfin, şifahi və yazılı nitqin müntəzəm olaraq tutuşdurulması və müqayisə ilə öyrədilməsi həm orfoqrafik, həm də orfoepik vərdişlərin mənimsənilməsində müsbət rol oynayır. Hazırda

orfoqrafiya qaydalarının öyrədilməsinə xüsusi diqqət yetirilir. Bu işdə fonetika bəhsinin əhəmiyyəti böyükdür.

Fonetikamı yaxşı bilmək, düzgün yazmaq və ədəbi dildə səlis danışmaq üçün çox əhəmiyyətlidir. Bunun üçün fonetika dərslərini elə qurmaq lazımdır ki, o bilavasitə nitq inkişafına kömək etsin.

Şagirdlər hələ ibtidai siniflərdən bir sıra fonetik anlayışları öyrənmiş olurlar. Fonetik biliklərin aşılması V sinifdən başlanılır. Kursun məzmununa səs və hərflər, saitlər və samitlər, onların təsnifi, sait və samitlərin deyiliş və yazılış qaydaları, ahəng qanunu və vurğu anlayışlarının dərinlən öyrədilməsi daxildir. Bu anlayışları öyrənməklə şagirdlər səs və hərfləri fərqləndirməyi, sait və samitləri növlərinə görə təhlil etməyi, sözləri hecalara ayıraraq sətirdən sətərə keçirməyi, sözlərdə ahəng qanununun gözlənilməsini, sözlərdəki vurğunun yerini bilməyi bacarmalıdırlar.

Fonetikanın tədrisi qarşısında duran əsas vəzifələrdən biri orfoepiya ilə orfoqrafiya arasındakı münasibətləri izah etmək, şagirdlərin şifahi və yazılı nitqini inkişaf etdirməkdir.

Azərbaycan dilinin orfoepiyası milli dilimizin səs sisteminə uyğun olaraq şifahi ədəbi dildə möhkəmlənmiş və düzgün tələffüz qaydasında formalaşmışdır. Hamı tərəfindən qəbul edilmiş bu qaydaların şagirdlərə mənimsədilməsi çox əhəmiyyətlidir. Mövcud qaydalara əməl etmədikdə nitqdə səhvlərə yol verilir.

Sait və samitlərin tələffüzü ilə bağlı olan bu və ya digər orfoepik qaydalardan nitqdə düzgün istifadə etmək bacarığının yaradılması əhəmiyyətlidir.

Ədəbi tələffüzü mənimsətmək üçün tətbiq edilən çalışmaları aparılma məqsədinə görə üç qrupa bölünür:

1. Sözlərin yazılışı və deyilişi arasındakı uyğunsuzluq hallarını şagirdlərə şüurlu dərk etdirmək məqsədi daşıyan çalışmaları.

2. Heca vurğusunun deyilişini öyrətmək məqsədi daşıyan çalışmaları.

3. Şivə tələffüzü və adi danışığa xas olan orfoepik qüsuru aradan qaldırmaq məqsədi ilə tətbiq olunan çalışmaları.

Açar sözlər: ədəbi tələffüz, orfoepik qaydalar, fonetik biliklər.

ABSTRACT.

The foundation of literary pronunciation and correct writing habits is laid in high school. Regular matching and comparison of the letter with sound, oral and written speech plays a positive role in the acquisition of both orthographic and orthographic habits. Currently, special attention is paid to teaching spelling rules. In this work, the importance of phonetics is great.

Good knowledge of phonetics is very important for writing correctly and speaking fluently in literary language. For this, phonetics lessons should be structured in such a way that they directly help speech development.

Students have already learned a number of phonetic concepts from elementary school. Inculcation of phonetic knowledge starts from V class. The content of the course includes sound and letter, vowels and consonants, their classification, rules of pronunciation and writing of vowels and consonants, the law of harmony and in-depth teaching of accent concepts. By learning these concepts, students should be able to distinguish between sounds and letters, analyze vowels and consonants according to their types, divide words into syllables and move them from line to line, anticipate the law of harmony in words, and know the place of stress in words.

One of the main tasks facing the teaching of phonetics is to explain the relationship between orthography and orthography, to develop students' oral and written speech.

The orthography of the Azerbaijani language has been strengthened in the oral literary language in accordance with the sound system of our national language and formed in the order of correct pronunciation. It is very important that these rules, which are accepted by all, are mastered by the students. Mistakes in speech are made if the existing rules are not followed.

It is important to develop the ability to correctly use these or other orthoepic rules related to the pronunciation of vowels and consonants in speech.

Studies applied to master literary pronunciation are divided into three groups according to their purpose:

1. Studies aimed at making students aware of the inconsistencies between the writing and speaking of words.

2. Studies aimed at teaching the pronunciation of syllable stress.

3. Studies applied with the aim of eliminating orthographic defects inherent in dialect pronunciation and ordinary speech.

Keywords: literary pronunciation, orthoepic rules, phonetic knowledge

HƏSƏN MİRZƏYEVİN AZƏRBAYCAN DİLÇİLİYNDƏ YERİ
Место Гасана Мирзаева в Азербайджанском лингвистике
Hassan Mirzayev's place in Azerbaijan linguistics

Fil.ü.f.d., dos. Könül Səmədova
ADPU-nun Müasir Azərbaycan dili kafedrasının müdiri

Xülasə

Dərələyəz toponimləri fonunda el-oba adlarında daşlaşaraq qalmış qədim türk-oğuz torpaqlarının ilkin varisləri haqqında dəyərli fikirlərin təhlili. Dərələyəz mahalı şivələrinin doğma dilimiz üçün verdiyi fayda olduqca böyükdür. Bu faydanın böyüklüyü, hər şeydən əvvəl, həmin şivələrintəhlili bir-biri ilə uzun illər qonşu yaşamış və möhkəm təmasda olmuş türk xalqları arasındakı əlaqələri, onların keçmiş həyat tərzini, mədəniyyətini, məişətini öyrənmək işində də qiymətli material verir. H.Mirzəyevin tədqiqatlarının təhlil obyektı olduqca aktual və filologiyamızın az araşdırılmış sahələri ilə bağlıdır: Feil və feili sifətlə bağlı araşdırmalar. Azərbaycan aşıqlarının yaradıcılığında onomastik vahidlərin funksional-üslubi cəhətlərinin təhlili. Azərbaycan dilinin bir sıra qədim xüsusiyyətlərini və qrammatik formalarını özündə saxlayan Dərələyəz şivələrinin də ilk dəfə H.Mirzəyev tərəfindən necə araşdırılması mövzunun aktual cəhətlərindən biridir.

Açar sözlər: toponim, vahidlər, aktual, tədqiqat, feil, feili sifət,

Резюме

Объект анализа исследования Х.Мирзаева связан с очень актуальными и малоизученными областями нашей филологии: исследованиями глаголов и прилагательных. Анализ функциональных и стилистических аспектов ономастических единиц в произведениях азербайджанских любовников. Разработка ценных представлений о коренных наследниках древних тюрко-огузских земель, застывших в именах эл-оба, на фоне топонимов Дералиаз. Польза диалектов округа Дералиаз для нашего родного языка очень велика. Величие этого пособия, прежде всего, в том, что анализ этих диалектов дает ценный материал для изучения взаимоотношений тюркских народов, живших в тесном контакте друг с другом на протяжении многих лет, их прошлого быта, культуры, быта. Одним из актуальных аспектов темы является то, как даралеазские диалекты, сохраняющие ряд древних черт и грамматических форм азербайджанского языка, были впервые исследованы Г. Мирзаевым.

Ключевые слова: исследование, глагол, отглагольное прилагательное, топоним, единицы, актуальный.

Summary

The object of analysis of H.Mirzayev's research is related to very relevant and little-researched areas of our philology: researches on verbs and adjectives. Analysis of the functional and stylistic aspects of onomastic units in the works of Azerbaijani lovers. Elaboration of valuable ideas about the original heirs of the ancient Turkic-Oghuz lands fossilized in el-oba names against the background of Deralez toponyms. The benefits of Deralez district dialects for our native language are very great. The greatness of this benefit, above all, the analysis of those dialects provides valuable material for studying the relations between the Turkic peoples who have lived in close contact with each other for many years, their past way of life, culture, and everyday life. One of the topical aspects of the topic is how Daraleyaz dialects, which retain a number of ancient features and grammatical forms of the Azerbaijani language, were first investigated by H. Mirzayev.

Key words: research, verb, verb adjective, toponym, units, actual

Aktuallıq. H.Mirzəyevin tədqiqatlarının təhlil obyektı olduqca aktual və filologiyamızın az araşdırılmış sahələri ilə bağlıdır: Feil və feili sifətlə bağlı araşdırmalar. Azərbaycan aşuqlarının yaradıcılığında onomastik vahidlərin funksional-üslubi cəhətlərinin təhlili. Dərələyəz toponimləri fonunda el-oba adlarında daşlaşaraq qalmış qədim türk-oğuz torpaqlarının ilkin varisləri haqqında dəyərli fikirlərin təhlili. Dərələyəz mahalı şivələrinin doğma dilimiz üçün verdiyi fayda olduqca böyükdür. Bu faydanın böyüklüyü, hər şeydən əvvəl, həmin şivələrintəhlili bir-biri ilə uzun illər qonşu yaşamış və möhkəm təmasda olmuş türk xalqları arasındakı əlaqələri, onların keçmiş həyat tərzini, mədəniyyətini, məişətini öyrənmək işində də qiymətli material verir. Azərbaycan dilinin bir sıra qədim xüsusiyyətlərini və qrammatik formalarını özündə saxlayan Dərələyəz şivələrinin də ilk dəfə H.Mirzəyev tərəfindən necə araşdırılması mövzunun aktual cəhətlərindən biridir.

Giriş. Əməkdar elm xadimi, “Şöhrət” ordenli, Prezident təqaüdçüsü Həsən İbrahim oğlu Mirzəyevin Azərbaycan dilçiliyinin, o cümlədən filologiyasının inkişafında müstəsna xidmətləri

araşdırılmağa layıqdır. Azərbaycan dilçiliyinin müxtəlif problemlərinin, dilin hərtərəfli tədqiqi ilə bağlı bir çox məsələlərin öyrənilməsində mühüm addımlar atılmışdır. Həmin problemlərdən biri də Azərbaycan dilçiliyində, o cümlədən filologiyasında böyük xidmətlər göstərmiş konkret bir fərdin – şəxsiyyətin, alimin elmi fəaliyyətini üzə çıxarmaqdır. H.Mirzəyev demək olar ki, Azərbaycan filologiyasının bütün sahələri üzrə tədqiqatlar aparmışdır. Onu haqlı olaraq filologiyamızda müasir ədəbi dilimizin morfoloji quruluşunu, xüsusən dilin qrammatik sistemini sinxron və diaxron planda araşdırmaqda, o cümlədən xalqın qədim tarixini, dilini, milli orijinallığını daha yaxşı mühafizə edib saxlayan feillərin mahir tədqiqatçısı hesab edirlər. Nəinki Azərbaycan dilçiliyində, o cümlədən türkologiyada indiyədək xüsusi olaraq tədqiq olunmayan və özünün hərtərəfli həllini tapmayan morfolojiyanın feil və feili sifət bəhsi geniş planda həmin alim tərəfindən araşdırılmışdır.

Feili sifət mövzusunun tam şəkildə araşdırılması H.Mirzəyevə qədər Azərbaycan dilçiliyinin qarşısında duran ən mühüm və aktual problemlərdən olmuşdur. Türkologiyada, o cümlədən, Azərbaycan dilçiliyində feili sifət zəif öyrənilmişdir. Feili sifətə müxtəlif adlar verilmiş, bəzən ayrıca nitq hissəsi hesab olunmuş, uzun müddət gah feil, gah da sifət bəhsində şərh olunmuşdur. Tədqiqat zamanı elmi şəkildə sübut olunur ki, H.Mirzəyev feili sifəti təkcə morfoloji-semantik əlamətlərinə görə deyil, eyni zamanda sintaktik və hətta üslubi cəhətlərinə görə də təsnif etmiş, feili sifətin feil qrupuna daxil olan çoxcəhətli və zəngin bir kateqoriya olduğunu qanunauyğun hal hesab etmişdir.

Müəyyən olunur ki, H.Mirzəyevin feili sifət problemi ilə bağlı son dərəcə inandırıcı mülahizələri vardır. Azərbaycan dilçiliyində feili sifətin konkret olaraq hansı morfoloji göstəricilər vasitəsilə düzəlməsi, onların məhsuldar və qeyri-məhsuldar və keçid vəziyyətində olması, hansı şəkilçilərin feili sifət şəkilçiləri ilə omonimliyi, sinonimliyi, hansı şəkilçilərin feili sifət düzəldib-düzəltməməsi və bunların qohum türk dillərindəki variantları, hansı şəkilçilərin türk dillərinin birində feili sifət, digərində isə feildən düzələn sifətin əmələ gətirməsi kimi mühüm və tədqiqi vacib olan məsələlər ilk dəfə olaraq H.Mirzəyev tərəfindən öyrənilmişdir. Tədqiqat prosesində dilçinin feili sifətlə bağlı nəzərdən keçirdiyi elmi-nəzəri mənbələrə obyektiv münasibət göstərilmişdir.

H.Mirzəyev öz yaradıcılığında feili sifətin bütün xüsusiyyətlərini incəliklərinə qədər izləyir. Feili sifətin hərəkət məzmununun fərqi və bu fərqi doğuran amilləri müəyyənləşdirir, obyektiv və qrammatik zaman kateqoriyalarının oxşar və fərqli cəhətlərini konkretləşdirir. Şəxs kateqoriyasını ifadə etmək işində feil ilə feili sifəti fərqləndirən başlıca meyarları dəqiqləşdirir, təsriflənən feillərin ismi 4 halda, feili sifətlərin 5 halda idarə etməsinin səbəbini aydınlaşdırır.

Tədqiqat zamanı məlum olur ki, H.Mirzəyev 1846-cı ildən 1964-cü illər arasında türkoloji arenada ilk dəfə olaraq feili sifətin tədqiqi tarixinə dair orijinal bir sxem verir ki, bu sxem vasitəsi ilə mütəxəssislər feili sifət haqqında məlumat verən, yazan müəlliflər və onların fikirləri ilə tanış ola bilər. Dissertasiyada bu sxem geniş şəkildə təhlil olunur.

Zəngin tədqiqat praktikasına malik Azərbaycan dilçiliyinin müasir yüksək elmi səviyyəsi dil sistemində çoxşaxəli qrammatik kateqoriyaların geniş struktur-semantik planda araşdırılmasına hərtərəfli imkan yaradır. Dil faktlarının dəqiq şəkildə öyrənilməsinə geniş diapazonda yanaşmaq, onların tədqiqini bütün yaruslar baxımından aparmaq, şübhəsiz, dilin daxili struktur-semantik bütövlüyündən irəli gəlir. Buna görə də elmi araşdırmalarda vahid dil sistemə kompleks şəkildə yanaşılmalı, hər bir kateqoriya onunla tam bağlı olan digər kateqoriyalarla əlaqəli şəkildə tədqiqata cəlb edilməlidir. Məhz bu ölçülərə H.Mirzəyev ciddi əməl etmişdir.

O, “Müasir Azərbaycan dili feillərində təsirlilik və təsirsizlik kateqoriyası” mövzusunun tədqiqinə 20 ildən artıq vaxt sərf etmişdir. Ümumən türkologiyada, o cümlədən Azərbaycan dilçiliyində bu mövzunun tədqiqi onun adı ilə bağlıdır. H.Mirzəyevin Azərbaycan dilində təsirlilik və təsirsizlik kateqoriyası ilə bağlı araşdırmalarının təhlilə cəlb olunması bir tərəfdən tədqiqatçının yaradıcılıq təcrübəsini izləməyə, digər tərəfdən isə onun tərəfindən qaldırılmış olan problemləri dəyərləndirməyə imkan verir. Qeyd etmək lazımdır ki, feilin təsirlilik və təsirsizlik kateqoriyaları ilə bağlı elə bir məsələ yoxdur ki, tədqiqatçı ona öz elmi münasibətini bildirməsin. “H.Mirzəyev tərəfindən feillərin semantikasi və söz yaradıcılığı, feilin başqa kateqoriyaları, sintaksislə bağlı mürəkkəb əlaqələri tam açıqlanır, təsirlilik-təsirsizlik kateqoriyası barədə müxtəlif mövqələrdə duran türkoloqların pərakəndə fikir və mülahizələrinə aydınlıq gətirilir, bir sözlə, təsirlilik-təsirsizlik kateqoriyası türkologiyada, o cümlədən Azərbaycan dilində ilk dəfə olaraq onun araşdırmalarında özünün düzgün həllini tapır, mövzu geniş, əhatəli və tam şəkildə tədqiq olunur”. (2, 76) Hiss olunur ki, Azərbaycan dilçiliyində bu mövzu ayrıca tədqiqat obyektinə olmadığına görə o, hər bir məsələnin həllində bəzi çətinliklərlə qarşılaşır və bu çətinliklərin öhdəsindən layiqincə gəlir.

H.Mirzəyevin feildəki təsirlilik-təsirsizliklə bağlı araşdırmalarına aid əldə olunan qənaətdən aydın olur ki, o, təsirlilik və təsirsizliyi xüsusi kateqoriya hesab etmiş, onun mahiyyətini açmış, onu ilk dəfə olaraq Azərbaycan dilçiliyində növ kateqoriyasından ayırmış, müstəqil kateqoriya olmasını məntiqi-qrammatik əsaslarla isbat etmişdir.

Yeri gəldikcə, H.Mirzəyev tanınmış dilçilərin fikirləri ilə də razılaşmışdır. Məsələn, M.Hüseynzadə göstərir ki, düzəltmə feillərdən -la, -lə şəkilçisi ilə əmələ gələn feillər təsirli, qalanları isə təsirsizdir. H.Mirzəyev bu mülahizənin dil faktları ilə təsdiq olunmadığını qeyd edir və yazır ki, Azərbaycan dilində feil düzəldən şəkilçilərdən ən məhsuldarı -la, -lə şəkilçisidir. “Türk dillərində həm əvvəllər, həm də hal-hazırda məhsuldar olan bu şəkilçi müasir Azərbaycan dilində isim, sifət, say, zərf və feillərdən, həmçinin səs təqlidi yolu ilə əmələ gəlmiş sözlərdən xeyli miqdarda feil düzəldir ki, bunların əksəriyyəti təsirli, az bir qismi isə təsirsiz olur. Alim araşdırmalarında feil düzəldən şəkilçilərin nə zaman təsirli və nə zaman təsirsiz olduğunu da dəqiq qruplaşdırmışdır”. (5, 64) O, Azərbaycan dilində -la, -lə; -da, -də; -ma, -mə; -a, -ə; -ı, -i, -u, -ü; -an, -ən; -ar, -ər; -ca, -cə; -sı, -si, -su, -sü; -na, -nə; -ra, -ə; -ırğa, -urgə; -ğla, -glə; -qır, -xır, -qur, -xur; -gir, -gür, -ür şəkilçiləri ilə düzəlmiş feillərin bir qisminin təsirli, bir qisminin isə təsirsiz olduğunu, -lat, -lət; -ala, -ələ; -mala, -mələ; -dala, -mələ; -dələ, -mələ; -marla, -arla; -xa, -xala; -gə, -gələ; -ğa, -ğala; -cala; -aclə; -şa, -şə; -qar, -ğar; -za şəkilçiləri ilə düzələn feillərin başlıca olaraq təsirli olduğunu bədii materiallar əsasında düzgün əsaslandırır və bu barədə A.N.Kononovun, E.V.Sevortyanın, M.Hüseynzadənin, Z.Budaqovanın, Z.Tağızadənin, R.Rüstəmovun və başqalarının səhv mülahizələrinə düzəliş edir.

H.Mirzəyev düzəltmə feillərdə təsir kateqoriyasının xüsusiyyətlərini açıb göstərmək məqsədilə, Azərbaycan dilində olan bütün feil düzəldən şəkilçiləri tədqiqata cəlb etmişdir. O, araşdırmalarında 40-dan çox şəkilçi ilə əmələ gələn feillərin təsirli olub-olmadığını aydınlaşdırma bilmişdir.

Tədqiqat göstərir ki, məşhur dilçi-türkoloq alimlərlə yüksək səviyyədə polemikaya girən H.Mirzəyev mürəkkəb feillərdə təsirlilik və təsirsizlik məsələsini də çox orijinal bir formada işləmişdir. (1, 43) Tədqiqatçı türkologiyada, o cümlədən, Azərbaycan dilçiliyində mürəkkəb feil məsələsinin mübahisəli olduğunu, dilçilərin bu məsələyə müxtəlif istiqamətlərdən yanaşdıqlarını nəzərə çatdırır və mürəkkəb quruluşlu sabit və qeyri-sabit feili birləşmələrdə və ya mürəkkəb feillərdə təsirlilik-təsirsizlik əlaməti necədir, buradakı istisna hallar hansı amillərlə bağlıdır və s. bu kimi suallara elmi şəkildə doğruduzgün cavab vermişdir.

Təsirlilik və təsirsizliyin yaranmasında feilin semantikasi dominant rolunu oynayır. Feillərin semantikasından bəhs edərək H.Mirzəyev təsirlilik-təsirsizlik kateqoriyasını çoxmənalılıq, omonimlik, sinonimlik, antonimlik çərçivəsində şərh edir. “O, eyni fonetik qabıqda yerləşən 60-dan çox feilin nə vaxt təsirli, nə vaxt təsirsiz olduğunu, bunlardakı keçid prosesini dil faktları ilə sübut edir, təsirlilik-təsirsizlik məsələlərində sinonim və antonimliyin rolunu göstərir”. (2, 45)

H.Mirzəyev sadə feillərdə və eyni zamanda adlarda çoxlu feillərin və adların bir mənə mənbəyindən şaxələndiyini dilçiliyimizdə ilk dəfə olaraq əsaslı şəkildə və zəngin dil faktları əsasında tədqiq etmişdir. O, bir çox sadə feillərin eyni mənə yuvasından şaxələndiyini, inkişaf prosesində mənə, forma və təsirlilik-təsirsizlik cəhətdən nə kimi dəyişikliyə uğradığını düzgün şəkildə təhlil edir. Tarixən feilə artırılmış şəkilçinin tərkibində -r, -z, -d, -t samitləri olduqda təsirli, -l, -n, -ş, -k, -x samitləri olduqda isə təsirsiz olduğu ilk dəfə olaraq H.Mirzəyevin tədqiqat işində sistemli şəkildə göstərilir.

Nəticə. Azərbaycan dilçiliyində ilk dəfə olaraq sadə feillərin miqdarı hesaba alınır, 525 sadə feildən 225-nin birhecalı, 300-nün isə çoxhecalı olduğu qeyd olunur. 60-dan çox sadə feilin mənə yuvasına baş vuran H.Mirzəyev onların sxemini qurur, feildəki şəkilçi və söz qatlarını araya-araya dilin dərinliklərinə gedir, onda yaranmış yeni-yeni mənə çalarlıqlarını üzə çıxarır. H.Mirzəyev eyni zamanda təsir kateqoriyası ilə növ kateqoriyasını fərqləndirmiş, təsir kateqoriyasını növ kateqoriyasından ayırmış, böyük nəzəri və praktiki əhəmiyyəti olan, tədris işində çətinlik törədən həmin məsələyə aydınlıq gətirmişdir. Ümumiyyətlə, H.Mirzəyevin təsirlilik-təsirsizlik kateqoriyası ilə bağlı araşdırmalarında zəngin elmi düşüncə mövcuddur. O, bu mövzuda yazdığı əsərləri ilə özünün dilçi üslubunu, analitik düşüncəsini, elmi təfəkkürünün yüksək inprovizasiyasını nümayiş etdirmişdir.

Ədəbiyyat

- Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. III hissə. Maarif: Bakı, 1973, s. 175
Hüseynova M. Həsən Mirzəyevin yaradıcılığında filologiya məsələləri, Bakı, 2011, 342s.
Kazımov Q.Ş. Redaktordan. H.Mirzəyevin “Müasir Azərbaycan dilində təsirli və təsirsiz fellər” kitabına ön söz. Bakı, 1979, s. 3
Mirzəyev H. Azərbaycan dilində sadə feillər”. Bakı, API, 1984, 126 səh.
Mirzəyev H. Azərbaycan dilində sadə feillər”. Bakı, “Elm” 2006, 432 səh.

AZƏRBAYCAN TOPONİMLƏRİ KONTEKSTİNDƏ “ADUR” ARXAİK APELYATIVI

Kərimova İradə Məzahim qızı

*Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent*

ÖZET.

Azərbaycan paleotoponimiyası qədim türk leksik-semantik elementləri ilə zəngindir. Belə leksik vahidlərin müxtəlif növ obyekt adlarının tərkibində mühafizə etdikləri arxaik mənə çalarlarını isə həm qədim türk abidələri və qohum türk dilləri materialları əsasında, həm də coğrafi obyektin özünün bilavasitə müəyyən səciyyəvi cəhətlərini nəzərə almaqla müəyyənləşdirmək, bərpa etmək mümkündür. Belə arxaik apelyativli toponimlərdən biri Adur toponimidir. “Adur” coğrafi termini toponim yaradıcılığında daha geniş arealda yayılmışdır.

Altayda Adır, Adırlar-Boom, Adır-Yürgen; Qazaxıstanda Adur, Adırbaytay, Akşaadır, Akşiadır, Jalpakadır, Kuzekadır, Konuradır, Kızıladır, Minadır; Türkiyədə Ədirnə; Özbəkistanda Adırmok, Adir qazalar; Yakutiya Adarqay toponimləri *adurın* müxtəlif fonetik variantlarda işlənmə formalarıdır.

Adur toponiminin izahı ilə əlaqədar dilçilik ədəbiyyatlarında müxtəlif fərqli mülahizələr mövcuddur. Bir qrup dilçilər Adur toponiminin başqa türk dillərində saxlanmış “adir” sözündən olduğunu, adirin – “təpəlik”, “dağlıq yer”, “düzən olmayan yer”, “suvarıla bilməyən yüksəklik”, “bir neçə təpədən ibarət meçəsiz yer”, “dağ ətəyi” və başqa bu kimi yaxın mənələrdə işləndiyini bildirmişlər.

Açar sözlər: toponim, areal, oykonim, arxaik, hidronim, coğrafi, komponent

ABSTRACT.

Azerbaijani paleotoponymy is rich in ancient Turkic lexical-semantic elements. It is possible to determine and restore the archaic meanings preserved by such lexical units in the names of various types of objects both on the basis of ancient Turkic monuments and materials of related Turkic languages, as well as by taking into account certain specific features of the geographical object itself. One such archaic appellative toponym is Adur toponym. The geographical term "Adur" is widespread in toponym creation. Adır, Adırlar-Boom, Adır-Yürgen in Altai; In Kazakhstan, Adur, Adırbaytay, Akshaa, Akshia, Jalpaka, Kuzeka, Konura, Kyzila, Mina are; Edirne in Turkey; Adırmok and Adir gas stations in Uzbekistan; In Yakutia, Adargay toponyms are forms of the name in various phonetic variants.

Regarding the explanation of the toponym Adur, there are different opinions in the linguistic literature. A group of linguists believe that the toponym Adur comes from the word "adir" preserved in other Turkic languages, adirin - "hilly", "mountainous place", "place without a plain", "elevation that cannot be irrigated", "unforested place consisting of several hills", "foothill" and other similar meanings are used.

Keywords: toponym, areal, oikonym, archaic, hydronym, geographical, component

GİRİŞ:

Azərbaycan paleotoponimiyası qədim türk leksik-semantik elementləri ilə zəngindir. Belə leksik vahidlərin müxtəlif növ obyekt adlarının tərkibində mühafizə etdikləri arxaik mənə çalarlarını isə həm qədim türk abidələri və qohum türk dilləri materialları əsasında, həm də coğrafi obyektin özünün bilavasitə müəyyən səciyyəvi cəhətlərini nəzərə almaqla müəyyənləşdirmək, bərpa etmək mümkündür.

Qaraçayın sahilində Quba rayonunda qeydə alınmış toponimlərdən biri də Adur toponimidir. Quba rayonundan axan Qaraçayın bir qolu da Adur adlanır. “Adur” coğrafi termini toponim yaradıcılığında geniş arealda yayılmışdır.

Altayda Adır, Adırlar-Boom, Adır-Yürgen (10. s.140, 147); Qazaxıstanda Adur, Adırbaytay, Akşaadır, Akşiadır, Jalpakadır, Kuzekadır, Konuradır, Kızıladır, Minadır (4. s.17,31,33, 98-99,143,175); Türkiyədə Ədirnə; Özbəkistanda Adırmok, Adir qazalar; Yakutiya Adarqay toponimləri *adurın* müxtəlif fonetik variantlarda işlənmə formalarıdır.

Adur toponiminin izahı ilə əlaqədar dilçilik ədəbiyyatlarında müxtəlif fərqli mülahizələr mövcuddur.

N.Məmmədov Adur toponiminin başqa türk dillərində saxlanmış “adir” sözündən olduğunu, adirin – “təpəlik”, “dağlıq yer”, “düzən olmayan yer”, “suvarıla bilməyən yüksəklik”,

“bir neçə tərədən ibarət meçəsiz yer”, “dağ ətəyi” və başqa mənalarda işləndiyini bildirmişdir (8. s. 21-22).

Azərbaycan dilindəki “qır” coğrafi termini ilə “adır” termini arasındakı yaxınlıqdan danışan B.Budaqov yazır ki, toponimikada coğrafi ad yaradan topoformatlardan biri də “qır”dır. “Qır”, “qırış yer” Orta Asiyadakı adır apelyativinin sinonimi olmuş biz quru çöl landşaftı olan alçaq dağlıq ərazilərə “qır” deyirik. Orta Asiyada isə “adır” – quru çöl zonasında intensiv parçalanmış alçaq dağlara deyilir. B.Budaqov ölkəmizdə “adur” nomeninin həm coğrafi adda (Qubada Adur kəndi, həm də şəxs adında (Adurov) saxlandığını qeyd etmişdir (2. s. 71,148).

Adursu hidronimindən bəhs edən Q.Məşədiyev xalq dilində bu sözün “düzənlikdən axan çay, düzənlik çayı” mənasında işləndiyini bildirmişdir (9. s. 115).

Q.Qeybullayev yazır ki, Strabon albanların bir hissəsinin Xəzərin cənub qərbində onun – Midiya dağları adlandırdığı ərazidə yaşadığını yazmışdır. Əsərinin başqa yerində isə o, bu dağlıq ərazini Paro xadr kimi qeyd edir. Bu dağın adı güman ki, türkcə *barq* “qala, istehkam” və *adur* “yüksəklik, dağ ətəyi, sözlərindəndir (Midiyada Qaumatın üsyan etdiyi qədim farsca Arkadr adlanır ki, bu da türkcə ariq “meşə” və atur//adur “dağlıq, yüksəklik sözlərindəndir (7. s. 163).

T.Əhmədov yazıyaqədərki dövr leksik vahidlərindən birinin *adur* olduğunu və Quba rayonunun Adur kəndinin adında indiyə kimi mühafizə olunaraq saxlandığını bildirmişdir (3).

Görkəmli özbək dilçi alimi T.Nafasov Özbəkistanda Adırmok adlı oykonimin olduğunu və coğrafi nomenin “təpəlikdən ibarət yer” mənasında işləndiyi bildirmişdir (11. s. 9).

Dağlıq Altayın toponimiyasını araşdıran O.T.Molçanova *adur* onimi əsasında yaranmış Adırlar, Adırlar-Boom və Adır-Yürgen adlı oronimlərdən də bəhs etmişdir. Müəllif toponimin leksik-semantik mənasını “biçin yeri”, “yol ayrıcı” kimi izah etməyə çalışmışdır (10. s.140, 147, 202).

C.Kokov Adıq-Çərkəz toponimiyasında bir çox coğrafi adın arxaikləşdiyini, lakin belə adların bəzilərinin Qaraçay-Balkar onomastikasında işləndiyini yazmışdır. Belə coğrafi adlardan birinin Adur su hidronimin olduğunu qeyd etmişdir. Müəllif yazır ki, Adır termini “üçüncü dağ ətəyi yer; Orta Asiyada isə adır termini “sıra dağlar”, “arxa, bel” mənasında qeydə alınmışdır (5. s.79).

Bəzi türk dillərində *adur* sözü “yüksəklik, təpəlik, erroziyalı dağ ətəyi təpələri” və s. mənalarda işlənmişdir. Qırğızıstan və noqay dillərində *adur* “yüksəklik, təpə, dağ döşü”, Tuva toponimiyasında isə “dağ silsiləsi” mənalarında işlənmişdir. Tyan-Şan dağının erroziyalı dağ ətəyi, təpələri adır adlandırılmışdır (12. s. 148-149). Adur oniminə Yakut toponimiyasında Adarqay toponimində və Adırqaydax hidronimində rast gəlmək olar. Adırqay yakut dilində “hündür torpaq koması, bol-bol hündür təpəcik” mənasında işlənmişdir (6. s.10).

Xocavənd rayonunda isə Avdur oykonimi qeydə alınmışdır. Görünür Avdur adurun təhrifə uğramış variantıdır. Bəzi mənbələrdə Avdur Takir kimi qeyd olunmuşdur. Yerli əhalinin məlumatına görə yaşayış məntəqəsi keçmiş Buğuz qalasının yerində salınmışdır. Sonradan kənd əhalisi yerdəyişmə edərək bir qədər kəndin aşağı hissəsinə köçmüşlər. Toponimin birinci komponenti *avdur* sözünü fars dilindəki ab və duru (təmiz su) və ya qədim türk dillərindəki adur (təpəlik yer, sıldırım) sözləri ilə əlaqələndirirlər. Oykonimin ikinci komponenti *takur* türk dillərində “gurultu”, “uğultu” mənalarında işlənmişdir (1. s.88).

Müasir türk ədəbi dillərinin 21-də, eləcə də dialekt və şivələrdə relyefin ən xırda elementlərini ifadə edən sözlərin – coğrafi terminlərin olduğunu yazan N.Yusifova müasir türk dillərində ümumiyyətlə, müsbət relyef formalarının adları kimi dağ (tağ) və too (tuu, tau) və təpə sözləri ilə yanaşı, həmin bu obyektlərin xırda hissələrinin adlarını bildirən aduş, alaşar, aran, art, bair, bək, ik, ir, yazı, kəpəz, gömür və b. sözlərin də, olduğunu bildirir. Müəllif yazır ki,

Azərbaycan dilində bu sözlərin çoxu yoxdur, lakin dağ, təpə, qaya və b. oroqrafik obyekt adlarında həmin sözlərin, demək olar ki, hamısı daşlaşıb qalmışdır. Məsələn, qədim türk dillərində suvarıla bilməyən yüksəklik adur (adir) adlanırdı. Quba rayonundakı Adur kəndi də məhz dağlıq massivdə yerləşir. Deməli, kəndin adı coğrafi relyefin xüsusiyyəti ilə, təpəlik yaylada yerləşməsi ilə əlaqədardır. Adur yamacı (Quba rayonu), Adur güneyi (Xocavənd rayonu) və s. oronimlərdə adur sözü iştirak edir (13).

Ümumilikdə türk dillərində adır//adır/a/dur “təpəlik”, “dağlıq yer”, “düzən olmayan yer”, “suvarıla bilməyən yüksəklik”, “bir neçə təpədən ibarət meşəsiz yer”, “dağ ətəyi” mənalarında işlənir.

Yuxarıdakı fikirləri ümumiləşdirsək nəticə olaraq deyə bilərik ki, qədim türk sözü olan “adur” hazırda arxaikləşsə də, tarixən apelyativ söz kimi türk dillərinin leksikasında geniş işləkliyə malik olmuşdur. Sonralar bu söz coğrafi terminə keçərək areal türk onomastik vahidlərinin formalaşmasında iştirak etmişdir. Beləliklə Adur toponimi dağlıq, alçaq təpəli ərazidə yerləşdiyi üçün coğrafi relyefin adın verilməsində əsas rolu olduğu qənaətinə gəlmək olar.

ƏDƏBİYYAT SIYAHISI

1. Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğəti. 2cildə, 1cild, Bakı, Şərq-Qərb, 2007, 304 s.
2. Budaqov B. Türk uluslarının yer yaddaşı. Bakı, 1994, 271 s.
3. Əhmədov T. El-obamızın adları. Bakı, 1984, 88 s.
4. Казакстан географиялык атауларынын сөздігі. «БІЛЫМ», Алматы, 1990, 296 с.
5. Коков Дж., Шахмурзаев С.О. Балкарский топонимический словарь. Нальчик, 1970, 170 с.
6. Комаров Ф.К. Словарь русской транскрипции терминов и слов, встречающихся в географических названиях Якутской АССР. М., 1964, 135 с.
7. Qeybullayev Q. Azərbaycan türklərinin təşəkkülü tarixindən. Bakı, Azərneşr, 1994, 248 s.
8. Məmmədov N. Azərbaycanın yer adları. Bakı, 1993, 184 s.
9. Məşədiyev Q. Zaqafqaziyanın Azərbaycan toponimləri. Bakı, 1990, 148 s.
10. Молчанова О. Структурные типы тюркских топонимов Горного Алтая. Саратов, 1982, 256 с.
11. Нафасов Т. Узбекистон топонимларининг изохли лугати. Тошкент, 1988, 288 с.
12. Yusifov Y. Azərbaycan adı haqqında yeni mülahizələr. AOP. III. Bakı, 1990, s.148-149.
13. Yusifova Nailə. Azərbaycan paleotoponimlərinin linqvistik təhlili. Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiyanın avtoreferatı. Bakı, 2016.

PROFESSOR HƏSƏN MIRZƏYEV VƏ AZƏRBAYCAN FOLKLORU

Zamiq İltifat oğlu Təhməzov

*ADPU-nun müasir Azərbaycan dili kafedrasının dosenti
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Professor*

ÖZET.

Həsən İbrahim oğlu Mirzəyev (Həsən Mirzə) elə bir ailədə doğulub böyümüşdür ki, o xalqa, sadə insanlara yaxın olmaya bilməzdi. Onun atası İbrahim Mirzalı oğlu Qərbi Azərbaycanda – Dərələyəz mahalında sayılıb – seçilən el ağsaqqallarından olmuş, ərəb – fars dillərini mükəmməl bilmiş, Azərbaycan folkloruna, xüsusən də aşiq yaradıcılığına dərindən bələd olmuş, xalq dastanlarının çoxunu əzbər bilmişdir. Həsən Mirzəyev də məhz belə bir insanın ailəsində dünyaya gəlmiş, böyüyüb, boya-başa çatmışdır. O, hələ uşaq yaşlarından sazda ifa etməyi öyrənmiş və bu alətin sirlərinə dərindən yiyələnmişdir. Həsən Mirzəyevin hər söhbəti xalq əhvalatı, zərbi-məsəl, xalqdan gələn əhvalatlarla zəngin olardı. Bu insan bütün tərəfləri ilə xalqına, elinə, vətəninə bağlı insan idi. Professor H. Mirzəyev Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetində tələbələrinə buraxılış işlərinin mövzusunun şifahi xalq ədəbiyyatından mənbə kimi verərdi, onlara dil problemlərini folklor materialları əsasında araşdırmağı tövsiyyə edərdi. O hər filoloqun bacarmadığı Azərbaycan xalq dastanlarının çoxunu əzbər bilirdi.

ABSTRACT.

Hasan Ibrahim oghlu Mirzayev (Hasan Mirza) was born and raised in such a family that he could not be close to the people and ordinary people. His father, Ibrahim Mirzali, was one of the prominent elders of Western Azerbaijan - Daraleyaz Mahalan - he knew the Arabic and Persian languages perfectly, was deeply familiar with Azerbaijani folklore, especially the work of Ashiq, and knew most of the folk tales by heart. Hasan Mirzayev was born in the family of such a person. He has learned to play the instrument since childhood and has mastered the secrets of this instrument deeply. Every conversation of Hasan Mirzayev would be rich with folk stories, proverbs, and stories from the people. This person was a person who was connected to his people, hand, and homeland in all aspects. Professor H. Mirzayev used to give his students at the Azerbaijan State Pedagogical University the topic of their graduation work from oral folk culture as a source, and recommended them to study language problems based on folklore materials. he knew most of it by heart.

DİLİMİZİ, TARIXİMİZİ VƏ AŞIQ SƏNƏTİMİZİ YAŞADAN ALIM
Məmmədova Şöhrət Nüsrət qızı

ADPU Ədəbiyyatın tədrisi texnologiyası kafedrası ,Dosent

ÖZET.

Azərbaycan dilçiliyinin inkişafında, dilin hərtərəfli araşdırılması və tədrisi sahəsində böyük xidmətləri olan Həsən Mirzəyev 14 dən çox kitabın və 200 dən artıq elmi-metodik məqalələrin müəllifi olmuşdur. Onun Azərbaycan dilçiliyinin ayrı-ayrı sahələri, xüsusilə də qrammatika, dialektologiya və onomologiya istiqamətlərində apardığı uzunmüddətli və davamlı tədqiqatlar dilçilik elmində yeni bir mərhələ açmışdır.

Professor Həsən Mirzəyevin elmi fəaliyyətində Azərbaycan dilində təsirli və təsirsiz feillərin tədqiqi mühüm yer tutur. Əslində, Həsən müəllim dilçiliyimizdə ən çox feilşünas alim kimi tanınır. Professorun 1979-cu ildə nəşr etdirdiyi “Müasir Azərbaycan dilində təsirli və təsirsiz feillər” kitabında zəngin və ziddiyətli cəhətlərə malik olan feilin təsirlik-təsirsizlik kimi çətin və əhəmiyyətli xüsusiyyətləri ilk dəfə olaraq geniş planda –komplekt şəkildə öyrənilmişdir. Alimin 20 ilə yaxın feilin müxtəlif qrammatik xüsusiyyətlərini öyrənməsi, xüsusilə təsirli feillərə aid zəngin material toplaması əsərin daha uğurlu alınmasına və müvəffəqiyyətlə yazılmasına səbəb olmuşdur.

Həsən Mirzəyev tərəfindən feili sifətin və eyni zamanda bu qrammatik vahidə daxil olan müəyyən məsələlərin hərtərəfli tədqiqini mütəxəssislər yüksək qiymətləndirmişdir. Araşdırmalar göstərir ki, alim feili sifət şəkilçiləri ilə bağlı ən incə məqamları diqqət mərkəzində saxlamış, türk dillərində feili sifət türk dillərində feili sifət şəkilçilərinin bəzisinin bir dildə feili sifət düzətdiyi halda, başqa bir dildə həmin funksiyaları itirdiyini və ayrı vəzifə kəsb etdiyini genişşəkildə tədqiq etmişdir.

Həsən Mirzəyevin toponomika sahəsindəki axtarışları keçən əsrin 80-ci illərini sonlarından başlayır. O, 20 ildən çox Qərbi Azərbaycan Dərələyəz mahalının toponimlərinin tədqiqi ilə məşğul olmuşdur. 133 Doğa yurdunun tarixi keçmişini yaşatmaq məqsədilə Həsən Mirzəyev “Seçilmiş əsərləri”nin 3-cü cildində Dərələyəz mahalının keçdiyi inkişaf yolundan bəhs etmişdir. Göstərmişdir ki, Dərələyəz mahalı ilə Şərur eyni inzibati bölgüyə aid edilmiş, gah Naxçıvan, gah da İrəvan quberniyasının “Şərur” dərələyəz” qəzası adlandırılmışdır.

Görkəmli pedaqoq, dilçi və türkoloq alim Həsən Mirzəyevin elmi fəaliyyətinin müəyyən bir istiqamətini də onun folklorşünaslıq axtarışları təşkil edir. Bu bərdə, demək olar ki, indiyə qədər araşdırma aparılmamışdır.

Məqalədə göstərilir ki, Həsən Mirzəyev folklorşünaslıq sahəsində iki istiqamətdə iş görmüşdür: həm toplayıcı, həm də tədqiqatçı kimi. O, Qərbi Azərbaycanın Dərələyəz mahalının çoxlu sayda folklor nümunələrini toplayıb nəşr etmişdir. Alimin “Dərələyəz folkloru” kitabında toplanan bu nümunələr janr etibarını ilə rəngarəngdir.

Açar sözlər: Dilçi, alim, filoloq, şəkilçi, feil, tarix, folklor, soykök, milli, türkologiya, xalq

SUMMARY.

Hasan Mirzayev, who made great contributions to the development of Azerbaijani linguistics, comprehensive research and teaching of the language, was the author of 11 books and more than 200 scientific and methodological articles. His long-term and continuous research in various fields of Azerbaijani linguistics, especially in the areas of grammar, dialectology and onomology, has opened a new stage in linguistics.

The application of transitive and intransitive verbs in the the Azerbaijani language plays an important role in Hasan Mirzayev's scientific activity. In fact he is known as the most philological scholar in our linguistics. In his work on "Transitive and intransitive verbs in Modern Azerbaijan Language" published in 1979 the difficult and important features of the verb, which have rich and contradictory features, such as intransitiveness, were studied for the first time in a comprehensive way. The scholar's study of various grammatical features of verbs for almost 20 years especially the collection of rich material on intransitive verbs, led to the successful of life work.

One of the directions of the scientific activity of the prominent linguist, turkologist Hasan Mirzayev is his folklore activity. There is a need to investigate this.

Hasan Mirzayev's research in the field of toponymy began in the late 80s of the last century. He has been studying the toponyms of the Daralayaz district of Western Azerbaijan for more than 20 years. In order to revive the historical past of his native land, Hasan Mirzayev spoke about the development of Daralayaz district in the 3rd volume of "Selected Works". He pointed out that Daralayaz district and Sharuyr belonged to the same administrative division, sometimes called "Sharur-Daralayaz" district of Nakhchivan or Iravan province.

The article shows that Hasan Mirzayev worked in folklore in two directions: both as a collector and as a collector and researcher. He collected and published a large number of folklore samples from the Daralayaz district of Western Azerbaijan. These examples collected in the scholar's book 'Daralayaz folklore' are different in genre.

H. Mirzayev's comprehensive study of the participle and the same time certain issues includes in this grammatical and was highly appreciated by the experts, has lost much of its function in another language and has a separate function. This also important in the study of the synonymy of morphological features.

Keywords: Linguistic, scientist, philologist, suffix, verb, history, folklore, horseradish, national, turkology, nation

TƏDRİS STRATEGİYASINDAN DƏRS TAKTİKASINA QƏDƏR

Sevda Abbasova

*p.ü.f.d., ADPU-nun filologiya fakültəsinin Azərbaycan dili və onun tədrisi
texnologiyası kafedrasının dosenti*

<https://orcid.org/0000-0002-6516-2444>

ÖZET. Məktəbi məktəb edən onun pədaqoji kollektividir. Müəllimlər də vaxtilə fərqli şagirdlərdən yetişib, sonrakı fəaliyyətlərini müəllim kimi davam etdirmişlər. Məsələn, rəssam peşəsinin xüsusiyyətləri belədir ki, o boyaları qarışdırmağı öyrənir və kətan üzərinə şəkil çəkmək üçün fırçadan istifadə edir. Musiqiçi notları öyrənir və musiqi bəstələyir. Jurnalist və yazıçı yazılı nitqin texnikasına yiyələnir, sonda hekayə, povest, roman yazır. Əsl müəllim isə həm rəngləri qarışdırır, həm notları öyrənir, həm də pədaqoji təlim texnikalarına yiyələnir.

Müəllim daima öyrənməli, yeniliklərə açıq olmalı, müasir dövrün tələblərinə, təhsildə baş verən ən xırda dəyişikləri, yenilikləri belə nəzərə almaqla fəaliyyətini qurmalıdır. Əsil ustad müəllim belə olur: notlarla, həzin musiqi ilə rəngarəng boyalarla dərslərini qurur. Notlar, ritmlər və melodiylar dərslərin musiqisinə qovuşana qədər nə qədər zəhmət çəkdiyini ancaq müəllim müəllim bilir. Müəllimlik sənətkarlıq, kamillik möhürü olan bir sənətdir. Ümummilli lider Heydər

Əliyevin müəllimlik sənəti haqqında dediyi kimi müəllimlik ən yüksək və şərəfli bir peşədir. Müəllimlik əsil sənətdir. Bu gün məktəbdə çalışan ustad müəllimlər çox deyil, amma güclü, öz işini ürəkdən sevən, canını qoyan mütəxəssislər çoxdur. Bir qayda olaraq, onların öz peşəkar bacarıq və qabiliyyətləri, iş priyomları var.

Kurikulum islahatından sonra çox güclü pedaqoji texnikalar yaranıb ki, təcrübəli bir mütəxəssis iki və ya üç sirri fəal şəkildə istifadə edir.

Dərsin mahiyyətinin və strukturunun öyrənilməsi belə nəticəyə gəlməyə əsas verir ki, dərs mürəkkəb pedaqoji obyektidir. Hər bir mürəkkəb obyektlər kimi, dərslər də müxtəlif meyarlara görə növlərə bölünə bilər.

Ənənəvi tədris nəzəriyyəsi və praktikasında aşağıdakı dərs tipologiyaları aparıcı rol oynayır: əsas didaktik məqsədə görə; həyata keçirilməsinin üsuluna görə; tədris prosesinin əsas mərhələlərinə görə. Əsas didaktik məqsədə görə aşağıdakı dərs növləri fərqləndirilir: yeni materialla tanışlıq dərsi; öyrənilənlərin möhkəmləndirilməsi dərsi; bilik və bacarıqların tətbiqi dərsi; biliyin ümumiləşdirilməsi və sistemləşdirilməsi dərsi; bilik və bacarıqların yoxlanılması və düzəldilməsi dərsi; birləşdirilmiş dərs.

Onların aparılmasının əsas metoduna görə tipologiya aşağıdakı formada dərslərə bölünür: söhbətlər; mühazirələr; turlar; kino dərsləri; şagirdlərin müstəqil işi; laboratoriya və praktiki işlər; müxtəlif sinif formalarının birləşməsi; materialla ilkin tanışlıq; konsepsiyaların formalaşdırılması, qanun və qaydaların müəyyən edilməsi; alınan qaydaların praktikada tətbiqi; təkrarlar və ümumiləşdirmələr; qarışıq və ya birləşdirilmiş dərslər.

Yeni təhsil standartlarının tələb etdiyi kimi, sistem-fəaliyyət yanaşmasının məntiqində dərsin qurulması dərsin tipologiyası və strukturu ilə bağlı klassik ideyadan əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir. Məqsədlərin müəyyən edilməsində fəaliyyət istiqaməti dərsləri dörd qrupa bölünür: yeni biliklərin kəşf edilməsi dərsi, refleksiya dərsi, biliklərin ümumiləşdirilməsi və sistemləşdirilməsi dərsi, nəzarətin inkişafı dərsi.

ABSTRACT. What makes a school a school is its teaching staff. The teachers also grew up from different students and continued their activities as teachers. For example, the characteristics of an artist's profession are that he learns to mix paints and uses a brush to paint on canvas. A musician learns notes and composes music. Journalists and writers master the technique of written speech, and eventually write stories, narratives, and novels. A real teacher mixes colors, learns notes, and learns pedagogical training techniques.

A teacher must always learn, be open to innovations, and build his activities taking into account the requirements of the modern era, even the smallest changes and innovations in education. A real master teacher is like this: he builds his lesson with notes, sad music and colorful paints. Only the teacher knows how hard he works until the notes, rhythms and melodies become the music of the lesson. Teaching is a craft, an art with a stamp of perfection.

As national leader Heydar Aliyev said about the art of teaching, teaching is the highest and honorable profession. Teaching is a real art. Today, there are not many master teachers working in schools, but there are many specialists who are strong, love their work and give their lives. As a rule, they have their own professional skills and abilities, work principles. After the reform of the curriculum, very powerful pedagogical techniques have emerged that an experienced specialist actively uses two or three secrets.

The study of the essence and structure of the lesson leads to the conclusion that the lesson is a complex pedagogical object. Like any complex objects, classes can be classified according to different criteria.

In traditional teaching theory and practice, the following lesson typologies play a leading role: according to the main didactic purpose; according to the method of implementation; according to the main stages of the educational process. According to the main didactic purpose, the following types of lessons are distinguished: introduction lesson with new material; reinforcement lesson; knowledge and skills application class; a lesson on generalization and systematization of knowledge; knowledge and skills testing and correction lesson; integrated lesson.

According to the main method of conducting them, the typology is divided into lessons in the following form: conversations; lectures; tours; film classes; independent work of students; laboratory and practical work; combination of different class forms; initial acquaintance with the material; formulation of concepts, determination of laws and regulations; application of received rules in practice; repetitions and generalizations; mixed or combined classes.

As required by the new educational standards, the construction of the lesson in the logic of the system-activity approach differs significantly from the classical idea of the typology and structure of the lesson. The lessons of the direction of action in determining goals are divided into four groups: the lesson of discovering new knowledge, the lesson of reflection, the lesson of summarizing and systematizing knowledge, the lesson of developing control. XXI əsr Azərbaycan təhsil sistemində genişmiqyaslı dəyişikliklər dövrüdür. Bu dövr təhsilin məzmununun yenidən nəzərdən keçirilməsini tələb edən innovativ proseslərin tətbiqini tələb edir. Onun inkişafı istiqamətlərinin həyata keçirilməsi məktəb təhsilinin çevik və çoxfunksiyalı sisteminin təkmilləşdirilməsini müəyyən etdi. Ümumi təhsil üzrə təsdiq edilmiş fənn kurikulumu məktəblərdə şagirdlərin təhsil standartında göstərilən şəxsi nəticələrə nail olması, şagirdlərin şəxsiyyət kimi formalaşması; özünü inkişaf etdirməyə hazırlığı; bilik və öyrənmə üçün motivasiya; sosial əhəmiyyətli şəxsiyyət xüsusiyyətləri; ictimai əhəmiyyətli fəaliyyətlərdə fəal iştirakını tələb edir.

Azərbaycan dili fənnində yeni kurikulumlara uyğun pedaqoji prosesin təşkilində aşağıdakı ümumi prinsiplərin əsas götürülməsi zəruri hesab edilir:

- pedaqoji prosesin tamlığı - Azərbaycan dili fənninin təlimi zamanı pedaqoji prosesdə təlim məqsədləri kompleks (inkışafetdirici, öyrədici, tərbiyəedici) həyata keçirilir, real nəticələrlə yekunlaşan müəllim və şagird fəaliyyətini əhatə edir;

- təlimdə bərabər imkanların yaradılması – Azərbaycan dilinin hamı tərəfindən yüksək səviyyədə mənimsədilməsi üçün bütün şagirdlərə eyni təlim şəraiti yaradılır və pedaqoji proses onların potensial imkanları nəzərə alınmaqla tənzimlənir;

- şagirdyönümlülük - şagird pedaqoji prosesin mərkəzində dayanır. Bütün tədris və təlim işi şagirdlərin ana dilinə olan maraq və tələbatlarının ödənilməsinə, onların istedad və qabiliyyətlərinin, potensial imkanlarının inkişafına yönəldilir;

- inkişafyönümlülük - şagirdlərin idrak fəallığı izlənilir, nailiyyətləri təhlil edilir, Azərbaycan dilində ədəbi dil normalarına əməl etməklə danışıq bacarığı və vərdişlərinin inkişaf səviyyəsi tənzimlənir;

- fəaliyyətin stimullaşdırılması - pedaqoji prosesin səmərəli və effektiv qurulması, şagirdlərin ana dilini yüksək səviyyədə mənimsəməsi və təlimə marağın artırılması üçün onların fəaliyyətindəki bütün irəliləyişlər qeyd olunur və dəyərləndirilir, nəticə etibarlı ilə şagirdlərin daha uğurlu təlim nəticələrinə istiqamətləndirilməsi təmin olunur;

- dəstəkləyici mühitin yaradılması – pedaqoji prosesin münasib maddi-texniki baza əsasında və sağlam mənəvi-psixoloji mühitdə təşkil edilməsi Azərbaycan dilinin təlimində keyfiyyətin və səmərəliliyin yüksəldilməsi üçün əlverişli və təhlükəsiz təlim şəraiti yaradır.

Ayrı-ayrı fənlərin təlimində bu prinsiplərlə yanaşı, xüsusi metodik prinsiplərin də müəyyən olunması didaktik cəhətdən əhəmiyyətli hesab edilir.

Təlim strategiyaları təlim prosesində istifadə olunan forma, üsul, vasitə və yanaşmaların məcmusudur. Strategiya subyektin məqsədinə çatması üçün düşünülmüş planlı fəaliyyət modelidir. Strategiyanın məzmununu fəaliyyət istiqamətinə uyğun olaraq məntiqi qərqlər toplusu daxildir. Strategiya məqsəd və istiqamətin davamlı müəyyən edilməsi prosesi kimi müəyyən edilir. Onun əsas məqsədi təşkilatın bacarıq və resurslarını mütərəqqi yolla xarici mühitdə mövcud olan imkanlara uyğunlaşdırmaq və strategiyanın müxtəlif aspektlərinin bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə uzlaşdığına əmin olmaqdır. Strategiya həyata keçiriləcək bir plandır, qarşıya qoyulmuş məqsədə çatmaq üçün düzgün strategiya təyin olunmalıdır. Hər hansı sahədə planla götürülmüş işin və ya strategiyası müəyyən olunmuş məsələnin sonda nəticəsi də müsbət olur. Təhsil sahəsində isə müəllim dərsi nə qədər şagirdlərin marağına uyğun təşkil etsə, bir o qədər şagirdləri inkişafa yönəltmiş olacaq. Deməli, strategiyada nəticəyə çatmaq üçün mütləq məqsədimiz olmalıdır. Bir sözlə, planlı (strategiya ilə) götürülən işin nəticəsi plansız (strategiya qurmadan) görülən işin nəticəsindən yaxşı olacaq.

Müasir məktəbin tədris prosesində dəyişkənlik anlayışı sistem-fəaliyyət yanaşması, müəllimin müxtəlif informasiya, təşkilatı və digər didaktik resursları vasitəsilə həyata keçirilir. Bu o deməkdir ki, uşaqların fəaliyyətinin müxtəlifliyi onlara müxtəlif formalarda təhsil və yaradıcılıq tapşırıqları təklif etməklə, sinifdənkənar fəaliyyət kurslarına cəlb etməklə; sinifdə fəal və interaktiv təlim formalarından, formativ qiymətləndirmə üsullarından istifadə etməklə həyata keçirilir. Təhsilin yeni məzmununda təlim prosesinin təşkilinin konkret metodu və prinsipləri deyil, təlimin fərdiləşdirilməsi, müəllimin şagirdlərin inkişaf dərəcəsi və müəllimin peşəkar hazırlığı haqqında dəqiq təqdimatı vacibdir. Bu, ona tədris və təlim üçün effektiv strategiya seçməyə, onları məharətlə şaxələndirməyə imkan verir.

İdarəetmə nöqtəyi-nəzərindən strategiya istənilən gələcəyə nail olmaq üçün nəzərdə tutulmuş fəaliyyətlərin inteqrasiya olunmuş modeli kimi görünür. Ümumi inkişaf istiqamətlərinin müəyyən edilməsinə istiqamətlənir. Strategiya dəyişən və rəqabət mühitində insanın öz məqsədlərinə necə, hansı hərəkətlərlə nail ola biləcəyi sualına cavab verir. Tədris prosesində təlim strategiyasına təhsilin məqsədlərinə çatmaq üçün müəllimin işinin ümumi istiqaməti kimi, müəyyən edilmiş tədris və ya təhsil məqsədinə doğru hərəkət istiqamətini seçməyə imkan verən tədris prosesinin ümumi mənzərəsi kimi baxmaq olar.

Müasir tədqiqatlar və dövlət təhsil standartı nöqtəyi-nəzərindən metakognitiv strategiyalar ümumilikdə şagirdlərin, xüsusən də məktəbdə təlim keyfiyyətinin proqnozlaşdırıcısı kimi qəbul edilir. Dövlət Təhsil Standartına əsasən “praktiki və nəzəri məsələlərin həlli üçün zəruri olan bilik, bacarıq, təcrübə və şəxsi keyfiyyətlər”i, meta-bacarıqlar kimi də təyin etmək olar. Onlar qeyri-müəyyən, problemlə situasiyalarda şəxsə müstəqil və ya başqaları ilə əməkdaşlıq edərək mənalı məqsədlərə nəticələrə nail olmağa imkan verən müxtəlif universal psixi vasitələr, alətlər metodlar, üsullar, texnikalardır.

“Strategiya” yunan mənşəli sözdür və hərfi tərcüməsi “sərkərdənin incəsənəti” deməkdir. Təhsildə təlim strategiyası qarşıya qoyulan məqsədə çatmaq üçün öyrətmə metod və üsullarından bacarıqla istifadə etmək deməkdir. Təlim strategiyaları dəqiq nəticə əldə etmək üçün qurulan təlim modelidir və başlıca məqsədi - təlim verməkdir. Burada əsas məqsəd təlimin nəticəsidir.

Ənənəvi təlim dövründə Azərbaycan pedaqoji ədəbiyyatında strategiya anlayışından istifadə edilmirdi. Lakin son vaxtlar təhsil islahatının həyata keçirildiyi bir dövrdə fənn kurikulumları hazırlanarkən təlim strategiyası anlayışına müraciət edilməyə başlanılmışdır. Təlim

strategiyaları aşağıdakı əsaslar üzrə qurulur: fəal və özünüidarə edən təhsil; şagirdlərin bilik və bacarıqlarına əsaslanma; refleksiya istiqamətlik; şagirdin idrakının, sosial kompetentliyinin inkişafı; təlim prosesində interaktivlik və kooperativlik (həmrəylik);

Təlim strategiyaları haqqında, onun mahiyyəti və xüsusiyyətləri haqqında qısa şərh verək. Təlim strategiyaları - müəllimin təlim zamanı istifadə etdiyi formaları, metodları və üsulları tamamlayır. İndiyədək Azərbaycan pedaqoji ədəbiyyatında bu anlayışdan istifadə olunmamışdır. Lakin təhsil islahatı dövründə fənn kurikulumlarının təqdim olunmasında təlim strategiyaları konsepsiyasından istifadə olunmağa başlandı. Müəlliflərin əsərlərinə istinadən belə bir ümumiləşmiş fikir söyləyə bilərik: strategiya - qabaqcadan müəyyən edilmiş nəticələrə çatmaq üçün gözlənilən məqsədlər, subyektin məqsədə çatması üçün planlı hərəkət modelidir. Strategiya az əmək, vaxt və resurs sərf etməklə nəticəyə necə çatmağın yollarını izah edir

Strategiyanın məzmununa, istiqamətinə nizamlı olaraq məntiqi qərarlar külliyyəti daxildir. Təlim strategiyaları təlim prosesinin hazırlanmasına verilən tələbləri, istifadə edilən forma, üsul və vasitələri əhatə edir. Yeni kurikulumlarda təlim strategiyaları məfhumunun işlənilməsi və pedaqoji prosesin təşkilində ondan daha sərfəli şəkildə istifadə olunması, birinci növbədə, əsas pedaqoji anlayışlardan birincisi kimi təhsilin müasir tələblər baxımından izahını tələb edir

Təlim strategiyaları aşağıdakı məsələləri əhatə edir: pedaqoji fəaliyyətin təşkili prinsipləri, fənnə dair təlimin planlaşdırılması, təlimin təşkili üçün lazım olan forma və üsullar.

Beləliklə qeyd edə bilərik ki, strategiyanın məzmununa məntiqi də düşünülmüş qərarlar, dərslin səmərəli təşkilinə xidmət edən tələblər, forma və üsullar daxildir. Bir sözlə, təlim strategiyaları təlim prosesinin hazırlanmasına verilən tələbləri, istifadə edilən forma, üsul və vasitələri əhatə edir. Tətbiq edilən kurikulumlarda təlim strategiyaları anlayışından fəal şəkildə istifadə olunması və pedaqoji prosesin təşkilində ondan daha düzgün sərfəli şəkildə istifadə olunması, birinci növbədə, əsas pedaqoji anlayışlardan birincisi kimi təhsilin müasir tələblər baxımından izahını tələb edir.

Bir daha qeyd edək ki, təlim strategiyaları pedaqoji fəaliyyətin təşkili prinsiplərini, fənnə dair təlim prosesinin planlaşdırılmasını, təlimin təşkili üçün lazım olan forma və üsullar kimi didaktik məsələləri əhatə edir

QƏRBİ AZƏRBAYCAN DİALEKT VƏ ŞİVƏLƏRİNDƏ MÜCƏRRƏD MƏFHUMLARI BİLDİRƏN ARXAİK İSİMLƏR

Sevinc Sadıqova

ADPU-nun dosenti, f.ü.f.d.

Orcid: ID: 0000-0001-8720-3262

ÖZET.

Müasir Azərbaycan ədəbi dili üçün arxaikləşmiş bir sıra leksik vahidlər vardır ki, bunlar tarixən ədəbi dilimizdə işlək olmuş, tədrisən ədəbi dildən çıxmış, lakin dilimizin ayrı-ayrı dialekt və şivələrində bu gün də öz işləkliyini saxlamışdır. Tədqiq etdiyimiz Qərbi Azərbaycan şivələrində də bu qəbildən olan xeyli leksik vahidlər vardır. Bu leksik vahidlərdən bir qrupunu da mücərrəd məfhumları bildirən arxaik isimlər təşkil edir. Bu qəbildən olan sözlərə *afat* (*güc, qüvvə*; Dağ Borçalısı, Göyçə, İrəvan), *al* (*yalan, hiylə*; Ağbaba), *asılığ* (*etiraz*; Dərələyəz), *asıükün* (*naşükür*; İrəvan), *babal* (*günah*; İrəvan), *başarat* (*bəxt, tale*; Göyçə), *dəsdir* (*məsləhət*; Göyçə), *duş// tuş* (*yuxu*; Dərələyəz, İrəvan, Ağbaba, Dağ Borçalısı), *hən* (*güc, taqət*; İrəvan, Göyçə), *hənəx* (*zarafat*; Dərələyəz, Göyçə), *hənir* (*zəif səs*; Göyçə), *xu* (*xasiyyət*; Ağbaba,

Göyçə), *qada* (*bəla*; əks.şiv.), *qarğaşa* (*səs-küy*; Göyçə), *qaxınş* (*tənə, müəyyən bir pis iş görmüş adamın eybinin üzünə vurulması*; Ağbaba), *qırım* (*əhval, görünüş*; Göyçə, İrəvan, Ağbaba), *qut* (*güc*; Zəngəzur, Göyçə, İrəvan), *suç* (*günah*; büt.şiv.), *umur* (*ixtiyar*; Məğri), *urf// uruf* (*ruh*; Göyçə, İrəvan, Ağbaba), *uyxu* (*yuxu*; Ağbaba), *ün* (*səs*; Dərələyəz, Ağbaba, Göyçə), *üsrət* (*çətinlik*; İrəvan), *vağya// vayğa* (*yuxu*; Loru-Pəmbək, Dərələyəz, Göyçə), *yığval* (*bəxt, tale*; Ağbaba) və s. kimi leksik vahidlər aiddir.

Bu leksik vahidlər tarixən ədəbi dildə işlənmişdir, onlara “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında, Qul Əlinin “Qisseyi-Yusif” poemasında, İsanın “Mehri və Vəfa” poemasında, Qazi Bürhanəddinin “Divan”ında, “Dastani-Əhməd hərami” poemasında, Yusif Məddahın “Vərqa və Gülşah” poemasında, İmadəddin Nəsiminin, Şah İsmayıl Xətayinin, Məhəmməd Füzulinin və b. söz sənətkarlarının yaradıcılığında rast gəlinir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu leksik vahidlər təqribən XVIII əsrin sonlarına qədər ədəbi dildə işlək olmuş, sonra tədricən ədəbi dildə işləkliyini itirərək arxaikləşmişdir.

Açar sözlər: ədəbi dil, dialekt, Azərbaycan dili, arxaizm, şivə, mücərrəd isim

SUMMARY.

There are a number of archaic lexical units for the modern literary language of Azerbaijan, which have historically been used in our literary language and gradually left the literary language, but it has kept its functionality even today in different dialects and dialects of our language. There are many such lexical units in the West Azerbaijani dialects that we have studied. A group of these lexical units is made up of archaic nouns denoting abstract concepts. Such words include *afat* (strength, power; Dag Borçalısı, Goyche, Irevan), *al* (lie, trick; Aqbaba), *asılığ* (protest; Darelayaz), *asükun* (unthankful; Irevan), *babal* (sin; Irevan), *başarat* (luck, fate; Goyche), *dəsdir* (advice; Goyche), *duş//tuş* (sleep; Darelayaz, Irevan, Agbaba, Dag Borçalısı), *hən* (power, tagat; Irevan, Goyche), *hənəx`* (joke; Deraleyaz, Goycha), *hənir* (weak voice; Goycha), *xu* (character; Agbaba, Goyche), *qada* (trouble; opposite. idiom), *qarğaşa* (noise; Goyche), *qaxınş* (tena, blaming a person who has committed a certain bad deed; Agbaba), *qırım* (mood, appearance; Goyche, Irevan, Agbaba), *qut* (power; Zangezur, Goyche, Irevan), *suç* (sin; idol. shiv.), *umur* (will; Megri), *urf// uruf* (spirit; Goyche, Irevan, Agbaba), *uyxu* (sleep; Agbaba), *ün* (voice; Darelayaz, Agbaba, Goyche), *üsrət* (difficulty; Irevan), *vağya//vayğa* (sleep; Loru-Pambak, Darelayaz, Goyche), *yığval* (luck, fate; Agbaba) and etc. lexical units like. These lexical units have historically been used in the literary language, including in the epic "Kitabi-Dada Gorgud", in the poem "Qisseyi-Yusif" by Gul Ali, in the poem "Mehri va Vafa" by Jesus, in "Divan" by Gazi Burhaneddin, in the poem "Dastani-Ahmed Harami", in Yusif Maddah's poem "Varga and Gulshah", Imadedin Nasimi, Shah Ismayil Khatayi, Muhammad Fuzuli, etc. can be found in the creativity of wordsmiths. It should be noted that these lexical units were functional in the literary language until the end of the 18th century, and then gradually lost their functionality in the literary language and became archaic.

Key words: literary language, dialect, Azerbaijan language, archaism, accent, abstract noun

Müjərrəd məfhumları bildirən arxaik isimlərə *afat* (*güc, qüvvə*; Dağ Borçalısı, Göyçə, İrəvan), *al* (*yalan, hiylə*; Ağbaba), *asılığ* (*etiraz*; Dərələyəz), *asükün* (*naşükür*; İrəvan), *babal* (*günah*; İrəvan), *başarat* (*bəxt, tale*; Göyçə), *dəsdir* (*məsləhət*; Göyçə), *duş// tuş* (*yuxu*; Dərələyəz, İrəvan, Ağbaba, Dağ Borçalısı), *hən* (*güc, taqət*; İrəvan, Göyçə), *hənəx`* (*zarafat*; Dərələyəz, Göyçə), *hənir* (*zəif səs*; Göyçə), *xu* (*xasiyyət*; Ağbaba, Göyçə), *qada* (*bəla*; əks.şiv.),

qarğaşa (səs-küü; Göyçə), *qaxınş* (tənə, müəyyən bir pis iş görmüş adamın eybinin üzünə vurulması; Ağbaba), *qırım* (əhval, görünüş; Göyçə, İrəvan, Ağbaba), *qut* (güc; Zəngəzur, Göyçə, İrəvan), *suç* (günah; büt.şiv.), *umur* (ixtiyar; Meğri), *urf// uruf* (ruh; Göyçə, İrəvan, Ağbaba), *uyxu* (yuxu; Ağbaba), *ün* (səs; Dərələyəz, Ağbaba, Göyçə), *üsrət* (çətinlik; İrəvan), *vayya// vayğa* (yuxu; Loru-Pəmbək, Dərələyəz, Göyçə), *yığval* (bəxt, tale; Ağbaba) və s. kimi leksik vahidlər aiddir.

Afat sözü “güc, qüvvə” mənasında Dağ Borçalısı, Göyçə dialektlərində, *afatı alımmax* tərkibində isə İrəvan dialektinin Zəngibasar, Vedibasar şivələrində “gücdən// taqətdən düşmək” mənasında işlənir; məs.: *Çağa iriydi, çəksi də ağırıydi dein adnı Afat qoydular* (Dağ Bor.); *Səmənd dedi babamın afatı alınıp, çox çəhməz* (Zəngib.).

Bu leksem ədəbi dildə az hallarda işlənmişdir: *Ta xeyrə durur nəticə afat*. V.V.Radlovun lüğətində (1,s.I,642) bu söz “bədbəxtlik, bədbəxt hadisə” mənasında izah olunmuşdur. Bu, *afatı alımmax* tərkibinin “insanı ölüm qorxusu basması” mənasında şivələrdə işlənməsi ilə müəyyən qədər uyğunluq təşkil edir.

Ağbaba dialektində *al* sözü “hiylə” mənasında işlənir; məs.: *Mətləviñ al diliñə uyuf getdim orya* (Ağb.). Bu leksem bəzi mürəkkəb sözlərin və ifadələrin komponenti kimi də işlənir; məs.: *Zəhləm qaçır aladil adamnan* (Dağ Bor.); *Pəriyi ala çəx`məx` heylə də asant döylü* (Basark.).

Tarixən ədəbi dildə bu leksem çox məhsuldar şəkildə işlənmişdir: *Nuri-təcəlli şöləsi düşdü əzəldən alına*, *Şükr edirəm ki, düşmüşəm alə gözünüñ alına* (2,I,s.15); *Al ilə ala gözlərin aldadı aldı könlümü, Alını gör nə al edər, kimsə irişməz alinə* (2,I,43); *Al ilə ol qara gözün qəmzəsi dəldi bağrımı, Dövri-zəmanə fitnəsi yaxdı məni bu al ilə* (3,194); *Ey məkr iyəsi, kimsə sənün duymaz alını* (3,s.223); *Aldanma zinhar, ey könül kim, məkrü alə çoxdurur* (4,s.33); *Necə kim, Məcnunəm, əmma bilmədim anın alını* (4,s.137) və s.

Dərələyəz dialektində “*etiraz, üsyan, narazılıq*” mənasında *asilğ* leksemi işlənir; məs.: *Allaha asilğ olmaz, bala, Allaha asilğ olmaz* (Dər.). İrəvan, Göyçə dialektlərində “*Allahdan narazı olan, naşükür, müqəddəs inanclara asi olan, etiraz edən*” mənasında işlənən *asükün* leksemi də, Ağbaba dialektində “*Allahdan narazı olmaq, naşükür olmaq*” mənasında işlənən *asilammax* feili də bu sözlə eyni kökdəndir.

Ədəbi dildə vaxtilə bu söz həm *asilğ// asilik*, həm də *asi// assi* variantlarında işlənmişdir: *Yelə savur, suya sal, asilğ adın urma* (5,s.425); *Şol asıyyə bu ziyanı bilən, ziyanı nədə?* (2,I,s.288); *Bu höqqə asiyi gör kim, necə xəyata düşər* (3,s.289); *Hazaran məni assi edər ki, qər q olan bu dəryaya* (3,s.171); *Yalan söyləyən asidir* (3,s.26); *Asilğ bimarınə adın şəfadır, ya nəbi* (3,s.212); *Asilərin olasan pənahi* (3,s.23) və s. Bunlardan əlavə, Ş.İ.Xətayinin yaradıcılığında *asicilik* fonovariantında da rast gəlirik: *Gər zahirinizdə nəstə yoxdur, Leyk asicilik içində çoxdur* (3,s.23). Qərbi Azərbaycan şivələri bağlı tərtib edilmiş lüğətlərdə (6,s.48; 7,s.30) də bu leksem qeydə alınmışdır. V.V.Radlov (1,I,540) bu sözü “*etiraz, üsyan*” mənasında izah etmişdir.

Göyçə dialektinin Çəmbərək şivəsində “*məsləhət*” mənasında *dəsdir* leksemi, “*bu qayda ilə*” mənasında *bu dəsdiri* ifadəsi işlənir; məs.: *Səniñ dəsdirinnən getdim qapsına* (Çəm.). Bu sözün mənası dəyişkənliyə uğramışdır. Çünki vaxtilə ədəbi dildə *dəstur* fonovariantında “*icazə*” mənasında işlənmişdir. Ədəbi dildə “*Kitabi-Dədə Qorqud*” dastanlarının dilində rast gəlinir: *Yad qızı halalına dəstur versün!* (8,s.89). Dastanda “*müsaidə, izin, icazə*” mənalarını (8,s.326) bildirir.

Bu leksem Şəmkir, Cəlilabad, Qazax, Kürdəmir, Mingəçevir, Salyan dialekt və şivələrində işlənir. Müasir türk dilində *destur* “*icazə*” mənasını bildirir.

Zəngəzur dialektinin Qarakilsə, Meğri şivələrində *qut* sözü “güc, qüvvət” mənasında, İrəvan, Göyçə, Zəngəzur dialektlərində *qut olmax, qutdan düşməx`* tərkibi feillərin komponenti

kimi “*taqəti// gücü olmaq*”, “*taqətdən// gücdən düşmək*” mənalarında işlənir; məs.: *Bir ağız yedim ki, ürəyimə qut olsun* (Əşt.); *Kişi qutdan düşüpsə, qalmaz, ölər* (Meğ.).

Ədəbi dildə bu söz həm *qut*, həm də *qutlu* variantında geniş şəkildə işlənmişdir: “*Qutlu olsun dövlətiñüz!*” – *dedi* (8,s.72); *Bilə gəl gedəlim bu qutlu yola* (3,s.96); *Yağmuru dürrü taşı qut eyləyən, Yerdən, ağacdan qula qut eyləyən* (3,s.100); *Başıma qutlu ayağın gəldi basdı ol nigar* (2,I.56); *Yaquti-reyhandır xətin, ey quti-can, ləli-ləbin* (2,I.62); *Mürği ki, qapar qut Məsiha nəfəsindən* (4,s.149); *Ey sənün yüzünə baxdıq, qutlu oldu mahimiz* (4,s.106); *Bir qutlu nəfəs, Səbadır adı* (3,s.112) və s. Nümunələrin əksəriyyətində “*mübarək, xeyir*” mənasında işlənsə də, Kişvərinin yaradıcılığında bu söz məhz “*güc, qüvvə*” mənasındadır.

Maraqlıdır ki, “Qədim türk lüğəti”ndə *qut// qutlu* sözünün I mənası məhz Qərbi Azərbaycan şivələrində olduğu kimi, “*güc, qüvvət, taqət*” mənalarında izah olunmuşdur (9,s.471, 473). M.Kaşğarının (10,I,337) lüğətində “*dövlət*” mənasında izah olunmuşdur. V.V.Radlov (1,II,s.991) kut sözünün teleut dilində “*gücdən düşmək, zəifləmək, arıqlamaq*” mənasında işləndiyini göstərir.

Suç sözü Qərbi Azərbaycanın bütün şivələrində “*günah*” mənasında işlənir; məs.: *Bir suçuy yoxuydusa nəyşə dimmirdin?*(Ağb.); *Bizim uşağın suçu yoxdu ha, tovluyuf aparıflar* (Göy.).

Suç sözü ədəbi dildə yüksək işlənmə tezliyinə malik olmuşdur: *Qazılıq dağının suçu yoxdur* (8,s.33); *Beyrək dəxi suçundan keçdi* (8,s.76); *Yeridiür bu gözə hər nə ki, yoluğursa suçundan* (5,s.56); *Yüzüm qara, sözüm qısa, suçum bol* (5.20); *Suçum nədir, acəb netdim, nə qıldım* (5.65); *Başəd ki, suçundan keçə, lütf eyləyər rəzraq* (I,29); *Bu suçdan özgə kim, verübəm canü tən sana* (3,s.218); *Suçum bağışla şahı-Kərbəlayə* (3,s.191); *Hər tərəfdən taqsırım var, suç mənim* (3,s.113) və s.

Bu söz Cəbrayıl, Gədəbəy, Qax, Tovuz, Zaqatala şivələrində də eyni mənada işlənir. “Qədim türk lüğəti”ndə *suç* sözü verilmiş və “*günah*” mənasında izah edilmişdir: “*suçda baru – günahda gəzərək*” (9,s.513). M.Kaşğarının (10,I,337), V.V.Radlovun (1,IV,778) lüğətlərində qeydə alınmışdır.

Dərələyəz, İrəvan, Ağbaba, Dağ Borçalısı dialektlərində *tuş// duş* sözü “*yuxu*” mənasındadır; məs.: *Heş tuşuma gəlmə:f ölən günnən* (Dağ Bor.). Bəzən bu leksik vahidin *tüş* fonovariantında işlənməsi də qeydə alınmışdır (11,s.106).

Bu sözə *düş// duş// tuş* fonetik variantlarında ədəbi dil nümunələrində rast gəlirik: *Necə kim bu düşi gördüm, şundan bəri ağlım-ussum dərə bilmən* (8,s.40); *Dün gecə duşda bən səni bənüm ilə görür idim, Bu duşumun təbirini yorayım, andan öləyim* (3,s.50); *Məgər düş görür ol gecə Güləndam; Bu idi gördüğü düş ol nigarın* (3,s.101); *Dedi kim, ey kərim, xeyr et düşümi* (3,s.102); *Duşda görmüşdi məgər ol bəg ani...* (3,s.134); *Duşda gördüm sidraqəd, dedim bəhəddi-müntəha,* (2,I,282); *Duş ta vaxti-səhər içdik mey əz cami-səfa* (2,II, 332); *Duşda gördüm zülfini düşdüm cida səndən bəli* (3,s.218); *Görərəm zülfini hər şəb duşimdə, bildim axır kim* (4,s.35); *Hər gecə duşumda görürmən pərişan zülfini* (4,s.40); *Düşda gördüm məni sevdazadə, çin yapuşur* (3,s.88) və s. Bu leksem ədəbi dildə yüksək işlənmə tezliyinə malik olmuşdur.

Mənbələrdə bu sözün Borçalı, Gədəbəy, İmişli, Qazax, Tovuz dialekt və şivələrində “*yuxu, rəya*” mənası *tuş* Zaqatala şivəsində *düş* fonovariantında işləndiyi qeyd edilir (12,s.89).

Müasir türk dilində bu söz “*düş*” fonetik variantında işlənir.

Özbək ədəbi dilində *tuş* sözünün üç fərqli mənası vardır ki, onlardan birincisi “*yuxu görmək*” mənasıdır (13,s.42). Qeyd edək ki, sözün ikinci mənası “*günorta*”, üçüncü mənası isə “*tərəf*”dir. Özbək dilində *tuş* sözünün üçüncü mənası Azərbaycan dilinin müxtəlif dialekt və şivələrindəki “*rast gəlmək, qarşılaşmaq, qarşısına çıxmaq*” mənasına uyğun gəlir.

Bu leksem türk dillərinə aid lüğətlərdə (“Qədim türk lüğəti”ndə (9,s.599-600), M.Kaşğarının (10,III,133), V.V.Radlovun (1,III,1587,1816)) qeydə alınmışdır.

“Yuxu” mənalı sözlərdən biri də Ağbaba dialektində işlənən **vağya** leksemidir; məs.: *Oxartana vərəvurd etdim kin, vağyamı da qarışdırdım geçə* (Ağb.). Bu leksem ərəb mənşəli *vaqəə* sözünün dialektal tələffüz nəticəsində yaranmış formasıdır. Tarixən ədəbi dildə *vaqiə* fonovariantında, “yuxu” mənasında işlənmişdir: *Gecə yatırkən Qaracıq çoban qara qayğulu vaqiə gördi* (8,s.38). Mingəçevir şivəsində də bu söz həmin mənada istifadə olunur.

Qərbi Azərbaycan dialekt və şivələrində “səs” mənalı bir neçə söz vardır ki, bunlar da müasir ədəbi dil üçün arxaıqlaşmışlar, lakin müxtəlif dövrlərə aid bədii nümunələrdə işlənmişlər. Bunlara *hənir*// *hənirti*, *qarğaşa*, *ün* sözlərini göstərmək olar. Göyçə dialektinin Çəmbərək şivəsində *hənir* “zəif səs” mənasında işlənir. *Hənirti* fonovariantında bu söz İrəvan dialektinin Vedibasər, Zəngibasər şivələrində həm “səs”, həm də “nəfəs” mənalarını ifadə edir; məs.: *Bir acca keçmişdi kin, hənir kəsildi* (Çəm.); *İçərdən hənirti gəlir, kimsə var orda* (Ved.).

Ədəbi dildə “Kitabi-Dədə Qorqud”da rast gəlinir: *Qanlı-qanlı sülardan hənir keçə* (8,s.111). Dastanda *hənir* “yavaş səs, qulağa dəyən anlaşılmaz səs” (8,s.336) mənalarını ifadə edir.

Qarğaşa// **qarğaşa** leksemi Göyçə dialektinin Çəmbərək şivəsində “səs-küy” mənasında işlənir; məs.: *Buların da qarğası kəsilmir heş* (Çəm.).

Ədəbi dildə “Kitabi-Dədə Qorqud”da rast gəlinir: *Oğul, qarçar, nə qarğaşa edərsən?* (8,s.60). “Qədim türk lüğəti”ndə *qarğaşa* sözü *qarğaş* fonovariantında verilmiş və “bir-birinə qarğış etmək” mənasında izah olunmuşdur (9,s.426).

Ağbaba, Dərələyəz, Göyçə dialektlərində “səs, səda” mənasında **ün** sözü işlənir; məs.: **Ünün** *kəsilsin görüm* (Dər.).

Ədəbi dildə bu leksem yüksək işlənmə tezliyinə malik olmuşdur: **Ünüm** *anlaş bağlar, sözüm dinləş bağlar!* (8,s.37); *Bülbül ünün işitdi, qavqaya çəkər bu dil* (5,s.73); *Necə kişilər ünümdən canı verdi* (3,s.31); *Müttəsil oldu gögə hərbi ünü* (3,s.128); *Sur ünün eşitmədi qulağın* (2,II, s.253); **Ün** *verir can rıftəsi, xəmə qamətindən çəksəm ah* (3,s.195); *Bülbül kimi ünü dadlı Dili gərək yol əhlinin!* (3,s.29); *Dönübən sahib əzayə ün çəkübən dərd ilə* (3, s.234); *Ki, çıxmaz ünü bülbülün gülüstani-xəzan görgəc* (4,s.21) və s.

Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində bu leksem çox geniş şəkildə işlənir. M.Kaşğarının lüğətində (10,I,122), “Qədim türk lüğəti”ndə: “*Ün – səs: er ünü bütti – kişinin səsi batdı; bir ünün siyəstilar – onlar bir səsdən ağlayırdılar; seviglig ünün irlaju... inča tep tedilər – xoş səslə oxuyaraq, onlar belə dedilər...*” (9,s.625) qeydə alınmışdır.

Bura qədər deyilənlərdən əlavə, Ağbaba dialektində **qaxınc**// **qaxı** sözü “müəyyən bir pis iş görmüş adamın eybinin üzünə vurulması” mənasında, əksər şivələrdə **qada** “xəta, bəla” mənasında, Zəngəzur dialektinin Qarakilsə, Məgri şivələrində **umur** “ixtiyar” mənasında, Ağbaba, Göyçə dialektlərində **xuy** “xasiyyəət” mənasında işlənir. Bu leksemələr tarixən ədəbi dildə də işlənmişdir: *Qazan fikr eylədi, aydır: “Əgər çobanla varacaq olursam, Qalın Oğuz bəgləri bənim başıma qaxınc qaxarlar; çoban bilə olmasa, Qazan kafiri alamazdı, deyərlər”, - dedi* (8,s.44); *Bu qıza basılacaq olursam, Qalın Oğuz içində başıma qaxınc, yüzimə toxınc edərlər* (8,s.57); *Qadir səniş alınığa qada yazsın, çoban!* (8,s.43); *Ay əməl azmış, feli dönmüş, Qadir Allah ağ alınığa qada yazmış!* (8,s.58); **Qadam**-*bəlam toqınar bu gün saña!* (8,s.96); *Vay, alnum-başım umuru!* (8,s.61); **Xuyı** *budur laçınıün çünki bir yaralı görə* (5,s.421); *Gecə-gündüz ağlamaq eşqində xoş xudur mana* (3,s.29); *Yaman xudur birax əldən bəratın* (3,s.2005,232) və s.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. Т.1, СПб, 1893, 968 стр.
2. Nəsimi İ. Seçilmiş əsərləri. 2 cildə, I c. Bakı, “Lider” nəşriyyat, 2004, 336 s.
3. Azərbaycan klassik ədəbiyyatından seçmələr. II c., Bakı, “Şərq-Qərb”, 2005, 408 s.
4. Kişvəri. Əsərləri. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2004, 176 s.
5. Bühranəddin Q. Divan. Bakı, “Öndər nəşriyyat”, 2005, 728 s.
6. Bayramov İ. Qərbi Azərbaycan şivələrinin leksikası. Bakı, “Elm və təhsil”, 2011, 440 s.
7. Bayramov A., Bayramova A. Ağbaba şivəsi sözlüyü. Sumqayıt, 2014, 280 s.
8. Kitabı-Dədə Qorqud. Əsli və sadələşdirilmiş mətnlər. Bakı, “Pndər nəşriyyat”, 2004, 376 s.
9. Древнетюркский словарь. Л., Наука, 1969, 676 стр.
10. Kaşğari M. Divani-lüğət-it-türk. I c., Bakı, “Ozan”, 2006, 400 s.
11. Babayev F. Masis rayonu şivələrində səslərin əvəzlənməsi. Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının Xəbərləri. Ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası, Bakı, 1985, № 4, səh.105-107.
12. Мехтиева С.Г. Насими и диалекты современного азербайджанского языка. Известия АН Азерб.ССР, 1980, № 1, с.87-98,
13. Турсунов У.Т., Раджабов Н.Р. Из истории изучения омонимов в узбекском литературном языке. Тюркская лексикология и лексикография. Москва, «Наука», 1971, 312 с., с.37-47.

İBTİDAİ SİNİFLƏRDƏ MORFOLOGİYANIN TƏDRİSİ YOLLARI

Səfərəliyeva Fəridə Akif qızı

*Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent,
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
<https://orcid.org/0000-0003-1161-5759>*

ÖZET. Azərbaycan dilinin qrammatikasını şagirdlərə qavratmaq üçün müəllim bədii ədəbiyyatdan, elmi-kütləvi mətnlərdən bacardığı qədər istifadə etməlidir. Şagirdlər başa düşməlidir ki, qrammatikanın qanunlarına riayət edilməsi nitq mədəniyyətinin əsas vasitələrindən biridir. İbtidai sinif müəllimi Azərbaycan dili dərsinə hazırlaşarkən həmişə bir sıra məsələlərə diqqət yetirməlidir: İlk olaraq, bu fənnlə bağlı şagirdlərə öyrədiləcək bilik, bacarıq və vərdişlər dilçilik elminə söykənməli, pedaqogika, psixologiya və metodikanın tələblərinə uyğun şəkildə təşkil edilməlidir. Müəllim bu zaman dərsin məzmunu və öyrədilməsi yollarını qabaqcadan düşünməli, həmçinin Azərbaycan dili dərslərində bütün bölmələr arasında (leksika, qrammatika, orfoepiya, orfoqrafiya, durğu işarələri və üslubiyyat) qarşılıqlı əlaqə qurmalıdır. Morfologiyaya gəldikdə isə geniş mənada sözlərin qrammatik tərkibini, qrammatik quruluşunu, nitq hissələrini öyrənən sahədir. Morfologiya düzgün nitq qurmaq bacarığı, ədəbi dilin normalarına riayət etmək vərdişlərini aşılayır. Fonetika, leksikologiya bölmələri ilə əks əlaqə qurur, sintaksis üçün, onun ayrı-ayrı mövzularının daha dərinə mənimsədilməsi üçün real imkanlar açır. Məqələmizdə nitq hissələrinin ibtidai siniflərdə tədrisindən və dərslərdə verilmiş müxtəlif səpgili çalışmaları tədqiqatə cəlb etmişik. Nitq hissələri haqqında ilk praktik anlayış isə savad təlimi dövründən başlayaraq verilir. İsmnin tədrisində ən mühüm və vaxt tələb edən məsələ onun hallanmasının öyrədilməsidir. Qarşıya çıxan çətinliklərdən biri də şagirdlər əlamət və keyfiyyət bildirən sifətləri qarışdırırlar, həmçinin bitişik və defislə yazılan sifətlərin yazılmasına da xüsusi diqqət

yetirilməlidir. İbtidai sinif şagirdlərinin dilin qrammatik formalarını şüurlu şəkildə dərk etmələri, onların lüğət ehtiyatını sürətlə mənimsəmələri üçün geniş imkanlar yaradır.

Bir məqamı unutmamaq olmaz ki, Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası dilçilik elmi ilə sıx əlaqədədir. Qrammatikanın tədrisi posesində tez-tez fonetik, morfoloji, sintaktik formalarla qarşılaşarkən, dilçiliyin müvafiq sahələrinə - fonetika və qrammatikaya müraciət etməli oluruq, lakin elmi qrammatikanı məktəbə eynilə gətirmək olmaz. Elmi qrammatikanı, müasir Azərbaycan dili üzrə aparılan tədqiqatları oxumadan, onlara istinad etmədən ibtidai siniflərdə qrammatik materialı tədris etmək çətindir. Dilçilik elmi metodikaya material verir, metodika şagirdlərin yaş xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla onu hazırlayır, rəngarəng tapşırıq və çalışmalarla zənginləşdirir. Hər hansı qrammatik anlayışı kiçikyaşlı şagirdlərə başa düşə biləcəkləri şəkildə, həm də elmi cəhətdən dəqiq aydınlaşdırmaq məqsədilə xüsusi araşdırmalar aparmaq lazımdır. Buna ehtiyac duymayan, yalnız dərslərdə verilənləri oxumaqla kifayətlənən müəllimlər, şübhəsiz, lazımı nəticə əldə edə bilməzlər.

Açar söz: ibtidai sinif dərsləkləri, dil qaydaları, metod və yollar

SUMMARY.

In order to understand the grammar of the Azerbaijani language, the teacher should use fiction, scientific and mass texts as best he can. Students should understand that the observance of the laws of grammar is one of the main means of speech culture. The primary school teacher should always pay attention to a number of issues when preparing for the Azerbaijani language lesson: first of all, the knowledge, skills and habits that will be taught to students in this subject should be based on Linguistic Science, organized in accordance with the requirements of pedagogy, psychology and methodology. In this case, the teacher should think in advance about the content and ways of teaching the lesson, as well as establish interaction between all sections (lexicon, grammar, orthoepy, spelling, punctuation and Stylistics) in the lessons of the Azerbaijani language. As for morphology, in a broad sense, it is the field that studies the grammatical composition of words, their grammatical structure, parts of speech. Morphology instills the ability to build correct speech, the habit of observing the norms of the literary language. It establishes feedback with sections of phonetics, lexicology, opens up real opportunities for syntax, for a deeper assimilation of its individual topics. In our article, we have involved in the study of speech sensations in primary schools and various rash exercises given in the textbook. And the first practical understanding of parts of speech is given starting from the era of literacy training. The most important and time-consuming issue in the teaching of the name is the teaching of its hallization. One of the difficulties encountered is that students confuse adjectives denoting signs and qualities, and special attention should also be paid to writing adjacency and hyphenated adjectives. It provides ample opportunities for Primary School students to consciously comprehend the grammatical forms of the language, to quickly master their vocabulary.

It should not be forgotten that the teaching methods of the Azerbaijani language are closely related to linguistic science. In the position of teaching grammar, often faced with phonetic, morphological, syntactic forms, we have to turn to the relevant branches of linguistics-phonetics and grammar, but scientific grammar cannot be brought to school just like that. It is difficult to teach grammatical material in elementary grades without reading scientific grammar, research on the modern Azerbaijani language, without referring to them. Linguistics gives material to scientific methodology, the methodology prepares it taking into account the age characteristics of students, enriches it with colorful tasks and exercises. It is necessary to carry out Special Studies

in order to clarify any grammatical concepts in such a way that they can be understood by younger students, as well as scientifically. Teachers who do not need it, who are content with reading only what is given in the textbook, will certainly not be able to get the necessary result.

Keyword: elementary school textbooks, language rules, methods and ways

Məlumdur ki, ümumtəhsil məktəblərində ana dili təliminin başlıca məqsədi şagirdlərdə nitq bacarığını formalaşdırmaqdır. Bu yanaşma Azərbaycan dili ilə bağlı indi də işlənərkən olan ənənəvi proqramlarda əsas götürülür. Ancaq onun məzmunu şagirdlərin nitq inkişafına deyil, dilin daxili quruluşunu əks etdirən qaydaların mənimsənilməsinə xidmət edir. İbtidai siniflərdə ana dili üzrə dinləyib-anlama-danışma, oxu, yazı və dil qaydaları məzmun xətləri verilmişdir.

Azərbaycan dili metodikasının obyektivi həmin dilin təlim prosesidir, buna uyğun olaraq, onun qarşısında iki mühüm vəzifə durur:

1. Ana dili təlimi prosesinin mahiyyətini açmaq, onun obyektiv qanunlarını aşkara çıxarmaq;

2. Həmin qanunlardan əməli fəaliyyətdə istifadə etmək imkanlarını şərh edib əsaslandırmaq. Bəşir Əhmədov qeyd edir ki, birinci metodikanın ilk, ikincisi isə son məqsədidir. O, dilin mənimsənilməsinin obyektiv qanunlarından danışarkən qeyd edir ki, ilk olaraq ana dilini təfəkkürlə dilin vəhdəti və mübarizəsi zəminində mənimsətməkdir. İkinci dilin normalarının nitq praktikası zəminində mənimsədilməsi qanunudur. Növbəti qanun dilin təlimdə diferensiasiya edilmiş bütün komponentlərinin sistem halında birləşdirilməsi (inteqrasiya edilməsi) qanunudur. [1, s.37]

Tədris prosesində inteqrasiya fənlərarası qarşılıqlı əlaqənin ən yüksək, uğurlu və elmi formasıdır. Dil dərslərində yaradılan inteqrasiyanın hesabına şagirdlərin söz ehtiyatı zənginləşir, onlar fikirlərini rəhbərlik şəkildə ifadə edə bilirlər.

Həmçinin ibtidai siniflərdə qrammatikanın tədrisi sadə olmaqla praktik xarakter daşıyır. Praktik xarakter dedikdə, qrammatik biliklərin şagirdlərin şifahi və yazılı nitqlərinin inkişafına, orfoqrafiya qaydalarına yiyələnmələrinə xidmət nəzərdə tutulur. İbtidai siniflərdə öyrədilən qrammatik məlumatın hamısı ilk növbədə bu məqsədin yerinə yetirilməsinə yönəldilməlidir. Qrammatik biliklər şagirdlərin orfoqrafiya, punktuasiya, digər yazı qaydaları üzrə vərdişlərə yiyələnmələrinə də kömək göstərir. Məhz isimlərin öyrədilməsi zamanı müəllim şagirdlərin bu vərdişlərə yiyələnməsinə kömək etməlidir.

Bilirik ki, isim adlar qrupuna daxil olan ən əsas nitq hissəsidir. İsim digər nitq hissələrinin, həm də sintaksisdə mövzuların çoxunun mənimsənilməsində böyük rol oynayır. İsmnin tədrisində ən mühüm məsələ onun hallanmasının öyrədilməsidir. Burada bir məsələ var ki, isimləri hallandırarkən şagirdlər halların adlarını (ardıcılığını) suallarını, şəkildələrini səhv salırlar. Ona görə də hər bir halın nə üçün belə adlanması, ardıcılığı, sualı, şəkildələri (səhvlər və samitlə qurtaran isimlərin qəbul etdiyi şəkildələrin variantını, bu variantın mahiyyətini), axırı q və k ilə bitən çoxhecalı isimlərdə q və k samitinin hansı hallarda və nə səbəbdən ğ və y ilə əvəz olunmasını bilməlidir. Müəllim ismin çıxışlıq halının yazılışına da ciddi nəzarət etməli və çalışmalıdır ki, orfoepiyanın orfoqrafiyaya təsir göstərməsinə yol verilməsin. Sınıf, isim, nəsil, fəsil, fikir, şeir kimi sözlərin hallanmasının özünəməxsus xüsusiyyəti şagirdlərə izah olunmalıdır. İbtidai sinif şagirdi bilməlidir ki, belə sözlər hallanarkən yiyəlik, yönlük, təsirlik hallarında sözün ikinci hecasındakı i səsi (hərfi) düşür.

Nitq hissələri arasında sifətin xüsusi yeri vardır. Sifət dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsində, poetik təfəkkürün inkişaf etdirilməsində xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Həmçinin sifət Azərbaycan dilçilik ədəbiyyatında ən geniş tədqiq olunmuş nitq hissəsidir.

Azərbaycan dilində əsas nitq hissələri içində sifət öz işlənmə dərəcəsinə və zənginliyinə görə isim və feildən sonra əsas yerlərdən birini tutur. Həmçinin digər nitq hissələrindən semantik və qrammatik təbiətinə, morfoloji əlamətinə, sintaktik vəzifəsinə görə seçilir. Sifət qəbul edilən sözlərin leksik təbiətində əlamət və keyfiyyət məzmunu olduğu kimi, ümumi qrammatik mənasında da əlamət, keyfiyyət xarakteri vardır. Bu xüsusiyyət onun isim, say, əvəzlik, feil və zərflərdən fərqlənməsində əsas rol oynayır.

Sifət mövzusunun tədrisi, lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsinə, şifahi və yazılı nitqdə sifətlərin yerli-yerində işlətmək vərdişi əldə etməyə kömək etməlidir. Məsələn, müəllim sifət bəhsini induksiya üsuli ilə apardıqda tərkibində sifət olan bir-iki cümlə və ya kiçik mətni yazı taxtasında yazır. İzahat zamanı şagirdlərin diqqəti oradakı sifətlərə cəlb olunur və həmin sifətlər bu bəhsdən əvvəl keçilmiş isimlərlə müqayisə edilir. Sonra hər iki nitq hissəsinin ümumi əlamətləri göstərilir. Nəhayət müəllim sifət haqqında şagirdlərə verdiyi məlumatı ümumiləşdirib nəticə çıxarır, yəni sifətin tərifini söyləyir. Həmin bəhs deduksiya üsulu ilə keçərkən, müəllim əvvəlcə sifət haqqında ümumi məlumat verir, sifətin tərifini söyləyir və sonra həmin tərfi təsdiq etmək üçün nümunələr gətirir.

Bir məqamı da qeyd edim ki, ibtidai siniflərdə dil qaydaları ilə yanaşı, oxu da çox önəmlidir. Oxu təlimi prosesində əsərin bədii cəhətlərinə diqqət yetirilməsi mövzunun şagirdlər tərəfindən daha dərindən başa düşülməsini təmin edir və eyni zamanda əsərin tərbiyəvi gücünü artırır. İbtidai siniflərdə bədii əsərlərin dili üzərində iş yuxarı siniflərdə olduğu kimi geniş şəkildə aparıla bilməz, çünki həmin yaş qrupunun özünəməxsus psixoloji xüsusiyyətləri vardır, burada ilk növbədə, oxunun məzmunu, iş metod və vasitələri ön plana çəkilməlidir.

Müəllim şagirdlərin lüğət ehtiyatını genişləndirmək məqsədi ilə onlara Azərbaycan dilinin lüğət zənginliyi haqqında müəyyən qədər bilik verməyə çalışmalıdır. Bu zaman şagirdlər Azərbaycan ədəbi dilinin ümumi lüğətinə əməli surətdə yiyələnirlər. Həm oxu, həm də dil dərslərində aparılan lüğət işləri şagirdlərin söz ehtiyatını artırır. Bu zaman müəllim həm dilin zəngin fonetik imkanlarını aydınlaşdırmalı, həm də sintaktik vasitələrini göstərməlidir. Nitq hissələrinin öyrənilməsi zamanı leksik işlərin xüsusi yeri var. Müəllim dərslərdə nitq hissələri ilə bağlı leksik işlər üçün nəzərə alınmış tapşırıqların sayını artırmağa bilər. Bəzi qrammatik qaydalar eyni zamanda orfoqrafiya təlimi və nitq inkişafına xidmət göstərir. Metodist Yəhya Kərimov haqlı olaraq qeyd edir ki, qrammatikanın tədrisi prosesində nitq inkişafına saat ayırmağa ehtiyac yoxdur. [3, s. 379]

İsmin öyrədilməsi ilə əlaqədar olaraq nitq inkişafına aid aparılacaq işlərin əhəmiyyəti böyükdür. Müəllim hər bir nitq hissəsini öyrədərkən onu nitq inkişafı ilə əlaqələndirməlidir. Məsələn, isim bəhsini öyrədərkən onun məna cəhətini şagirdlərə daha yaxşı öyrətmək üçün nitq inkişafına dair bu işləri görmək olar: sinonimləri işlətməklə bu və ya digər ismin məna və əhəmiyyətini dəqiqləşdirmək olar. Metaforaların işlədilməsində ismin məna cəhəti özünü qabarıq göstərir. Misal olaraq, həyatın ləzzəti, dağın ətəyi və s. İsmi şagirdlərə daha mükəmməl mənimsətmək üçün antonimlərlə bağlı aparılan çalışmaların rolu böyükdür. Nitq inkişafı üzrə aparılacaq məşğələlərdən biri feilləri feildən düzələn isimlərlə dəyişməkdir.

Qrammatika dərslərində lüğət işi, adətən, cümlə təhlili və şagirdlərin müstəqil nümunələri əsasında təşkil olunur. İbtidai sinif şagirdi sözün məna çalarlarını öyrənir, eyniköklü sözləri fərqləndirə bilər, gündəlik praktikada istifadə edərək özünün fəal nitqinə daxil edir. Ayrı-ayrı nitq hissələri keçilərkən şagirdlər tərəfindən nümunələrin tapılması, onların zamana, şəxsə görə dəyişməsi, bir nitq hissəsindən başqa bir nitq hissəsinin əmələ gətirilməsi və s. nəticədə şagirdlərin lüğətini zənginləşdirməyə gətirib çıxarır. Böyük rus alimi M.V.Lomonosov yazırdı:

“Bütün elmlərin qrammatikaya böyük ehtiyacı vardır: Qrammatikasız natiqlik kütdür, poeziya pəltəkdir, fəlsəfə əsassızdır, tarix anlaşılmazdır. [2, s. 7]

Bu gün ibtidai sinif müəllimi dərk edir ki, şagirdlərdə üslubi bacarıq və vərdişlərin yaranmasında qrammatik biliklərin rolu əvəzsizdir. Dilin qrammatik üslubi planda öyrənilməsi şagirdlərin ədəbi nitq normalarını daha dərinlən öyrənmələrinə imkan yaradır.

Qrammatikanı şagirdlərə mənimsətmək üçün gətirilən nümunələr, orfoqrafiya və durğu işarələrinə aid mətnlər kiçik yaşlı məktəblilərin biliklərini formalaşdırmağa kömək etməlidir. Mətnlər isə yalnız dar bir ixtisasa aid mövzunu deyil, həyatın bütün sahələrini əhatə etməlidir.

Son dövrlərdə ibtidai siniflər üçün yazılmış Azərbaycan dili dərsliyi (I, II, III siniflər üçün) iki hissədən ibarətdir. Apardığım tədqiqatlardan belə bir nəticəyə gəldim ki, qrammatik qayda və tərifin öyrənilməsi, işin bir tərəfidir. Başlıca məsələ qazanılmış biliklərin möhkəmlənməsi, şagirdlərin qrammatik biliklərini başqa faktlara tətbiq edə bilmələridir. Bu prosesdə biliklər möhkəmlənir, dəqiqləşir, şagirdlərin müstəqillik dərəcəsi artır. I sinif Azərbaycan dili dərsliyində morfolojiyanın tədrisi ilə bağlı- “Ad bildirən sözlər”, “Hərəkət bildirən sözlər”, “Say bildirən sözlər”, “Əlamət bildirən sözlər”, “Şəxs adları həmişə böyük hərflə yazılır”, “Yer adlarının yazılışı” öyrədilir. II sinifdə “Əlamət bildirən sözlərin məna növləri”, “Hərəkətin zamanı”, “-lar, -lər çoxluq bildirən hissəcik”, “Hərəkətin təsdiqi və inkarı”, “-ıncı hissəciyi”, “Həm böyük, həm də kiçik hərflə yazılan sözlər” dil qaydaları olaraq tədris edilir. III sinifdə morfolojiya ilə bağlı isə aşağıdakı qaydalar öyrədilir: “Sözün tərkibi”, “İsim-ad bildirən söz”, “Ümumi və xüsusi isimlər”, “Sifət, əlamət, keyfiyyət bildirənlər”, “Xüsusi isimlərin yazılması”, “Say”, “Sayın yazılış forması”, “Köməkçi sözlər”, “Bağlayıcıların növləri”, “Feil”, “Feilin şəxsə görə dəyişməsi”, “Feilin zamanları”, “Feilin şəxsə və zamana görə dəyişməsi”, “Əsas və köməkçi sözlər” tədris olunur.

II sinif Azərbaycan dili dərsliyində verilmiş dil qaydasında-ıncı hissəciyi haqqında da məlumat verilmişdir. Şagirdlər 4-cü sinfi bitirsələr də çox vaxt sayların orfoqrafiyasında müəyyən səhvlərə yol verirlər.

Bəzi say bildirən sözlərə **-ıncı** hissəciyi artırıqda varlığın sıradakı yeri bildirilir.

Bu hissəcik ahəng qanununa uyğun olaraq dəyişir. Məsələn: qırxıncı, beşinci, onuncu, üçüncü. Bu sözləri rəqəmlə də ifadə etmək olur. Bu zaman **-ıncı** hissəciyi qısaldılır: - **ıncı**. Nümunə: 40-cı, 5-ci, 10-cu, 3-cü.

Şagirdlərə şəxs əvəzliliklərinin tək və cəm olmaqla iki yerə ayrıldığını mənimsəmələri üçün cəm şəkilçiləri haqqında bildikləri təkrar olunmalıdır: oğlan-oğlanlar anlayışından mən-biz anlayışına keçmək asan olur. İşarə əvəzliyindən söz düşərkən işarə sözünün mahiyyəti ilk növbədə açılmalıdır. Burada çətinlik o işarə əvəzliyinin III şəxsin təkli ilə eyni cür səslənməsi və yazılmasındadır. Müəllim o şəxs və işarə əvəzliliklərinin qarışdırılmasının qarşısını almaq məqsədilə fərqli cümlələr verməli və nümunələrə söykənərək izahat verməlidir. İbtidai sinif şagirdi bilməlidir ki, o yalnız şəxs əvəzliyi olanda ondan sonra vergül işarəsi qoyulur.

Sözün tərkibinin öyrənilməsi nitq inkişafı və orfoqrafik vərdişlərin möhkəmlənməsi üçün faydalıdır. Bu zaman şagirdlər sözün qrammatik əlamətlərini öyrənməklə, qohum sözlərdə söz köklərinin eyni cür yazıldığını müəyyənləşdirməyi, morfoloji prinsipə uyğun sözləri düzgün yazmağı vərdiş edirlər. İbtidai sinifdən başlayaraq şagirdləri qohum sözlərin müqayisəsi üzrə məşq etdirmək lazımdır. Sözün kökü mövzusu ilə əlaqədar ilk dərslərdə sözün hissələri-kök və şəkilçi haqqında praktik anlayış verirlər. Şagirdlər cümlədə buraxılmış sözü ismin müxtəlif hallarında işlətməklə rəbitəli mətni tamamlayır, hər dəfə əlavə etdiyi sözü əvvəlki ilə müqayisə edir, onların şəkilçilərinin müxtəlif, köklərinin isə eyni olduğunu görürlər.

İbtidai siniflərdə müəllim şagirdin bədii nitqini inkişaf etdirmək üçün üç vacib cəhətə-ədəbi tələffüz, düzgün tələffüz, loru tələffüz qaydalarına əməl etməlidir. Həsən Balıyev göstərir

ki, İbtidai və orta məktəbdə Azərbaycan dili təliminin əsas didaktik vəzifəsi şagirdlərin şifahi və yazılı nitq vərdişlərini inkişaf etdirməkdir: istər fonetika, leksikologiya, morfolojiya, istərsə də sintaksisdən proqrama daxil edilən mövzuların birinci növbədə praktik əhəmiyyəti nəzərə alınmalıdır.

Bilirik ki, ibtidai sinif şagirdlərinin təhlil qabiliyyəti, onların təfəkkür inkişafından asılı olaraq müxtəlif olur. İbtidai sinif müəllimi şagirdin təfəkkürünü inkişaf etdirmək üçün çətini asana, asanı isə vərdişə çevirməlidir.

Dərslərdə hərəkətin zamanı ilə bağlı qayda verilmişdir.

Hər bir hərəkət keçmişdə, indi və gələcəkdə baş verə bilər. Buna hərəkətin zamanı deyilir.

Keçmiş zaman: Su buxarı göyə qalxdı (nə etdi?)

İndiki zaman: Günəş buludun qarşısını kəsir (nə edir?)

Gələcək zaman: Havalər istiləşəcək (nə edəcək?)

C. Nöqtələrin yerinə uyğun gələn hərəkət bildirən söz artırmaqla cümlələri köçürün.

artdı, batacaq, donur, əriyəcək

Bir azdan günəş

Şaxtalı havada su

Yağış yağdı, çayın suyu

Gün çıxan kimi qar ... [4, s.63]

Bu nümunələrdən görünür ki, şagird həm feili cümlədə yerinə qoyur, həm də şəkilçilərin cümlədə işlənmə məqamına nəzər yetirir.

IV sinifdə həmçinin şagirdlər isim və sifətdən feillərin əmələ gəlməsini öyrənirlər. Onlar müəllimin verdiyi baş, iz, yağ, göz, bel, saz və s. isimlərinə -la,-lə şəkilçilərini artırmaqla başla, izlə, yağla, gözlə, bellə, sazla feillərini, şad, geniş, rahat, lovğa sifətlərindən, -lan,-lən şəkilçilərinin köməyi ilə şadlan, genişlən, rahatlan, lovğalan feillərini düzəldirlər. Belə çalışmalar isə bir növ şagirdləri morfoloji təhlilə hazırlayır.

III-IV siniflərdə şagirdlər əvvəlki siniflərdə qazandıqları vərdişlərlə yanaşı, ayrı-ayrı nitq hissələrini qrammatik əlamətlərinə, cümləni isə cümlə üzvlərinə görə təhlil etməyi, müxtəlif qrammatik qaydaların arasındakı oxşar və fərqli cəhətləri tapmağı öyrənirlər. İbtidai sinifdə şagird öyrənir ki, söz həm leksik, həm də qrammatik mənaya malikdir. Deməli, dilin başlıca meyarı olan söz həm leksikologiyanın, həm də morfolojiyanın obyektidir. Leksikologiyada sözlər təklikdə götürülür, onun mahiyyəti, sözün lüğəvi mənası, çoxmənalılığı, omonimliyi, sinonim və antonimliyi, işlənmə dairəsi, mənşəyi öyrənilirsə, morfolojiyada onun qrammatik mənası, sualı, sintaktik vəzifəsi araşdırılır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Əhmədov B. Azərbaycan dili təliminin qanunları, prinsipləri və metodları. Bakı, 1974.
2. Hümətova R.Ə. Ana dili II. Dərs vəsaiti. Bakı, 2019, 290 s.
3. Kərimov Y.Ş. Ana dilinin tədrisi metodikası, Bakı, 2011, 563 s.
4. Nurullayeva Ü., Zahidova Ş., Bayramova İ., Xanahyeva A. Azərbaycan dili (tədris dili) Ümumtəhsil məktəblərinin 2-ci sinfi üçün Azərbaycan dili fənni üzrə dərslik, I hissə. Bakı, 2020.

OĞUZ QRUPU TÜRK DİLLƏRİNDƏ UZUN SAİTLƏR

Təranə Şükürlü

AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun aparıcı elmi işçisi,
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

ÖZET.

Oğuz qrupu türk dilləri içərisində Azərbaycan və türk dillərində uzun sait fonemlər yoxdur.

A.Axundovun fikrinə görə, Azərbaycan dilində altı uzun sait fonem vardır: i:, ə:, e:, u:,ö:, a:
[1.19]

Azərbaycan dilində ümumtürk mənşəli uzun saıtlər yoxdur. Bu hal Azərbaycan dilinin bütün inkişaf mərhələlərində mühafizə olunmuşdur.

Ümumi türkaloji fikrə görə, kök türkcənin saıtlər sisteminə səkkiz qısa saıtlə yanaşı, səkkiz də uzun sait olmuşdur.

Uzun saıtlərin türkologiyada ilkin uzanma və sonrakı uzanma olaraq üzrə iki yerə bölündüyünü qeyd etdikdən sonra A.M.Şerbak göstərir ki, İlkin uzun saıtlər kökdilin mövcud olduğu dövrlərə gedib ki, ona da ümumtürk hadisəsi kimi baxılmalıdır. [2.19]

Oğuz qrupu türk dilləri içərisində türkmən və qaqaüz dillərində saıtlər müstəqil fonem kimi çıxış edir. Türkmən ədəbi dilindəki 1 saıtlər müstəqil fonem kimi çıxış edir. Türkmən ədəbi dilindəki saıtlər iki qrupa bölünür:

1. İlkin uzun saıtlər a:, i:, o:, ö:, u:, ü:, ə:, ı:
2. Sonrakı uzun saıtlər.

Türkmən dilində bəzi sözlərin tərkibində olan ilkin uzun saıtlərqədim türk yazılı abidələrində də qeyd olunmuşdur və bu günə qalmışdır. Buna görə də bu cür uzun saıtlərə ilkin, etimoloji və yam türk saıtləri deyilir: o:t “od”, ot “ot”, ö:l “yaş”, öl “ölmək”. Etimoloji uzun saıtlər əsasən söz kökündə işlənir, sözün mənasını göstərməyə xidmət edir.

Türkmən dilində olan uzun saıtlər heç də həmişə sözün mənasını göstərməyə xidmət etmir: qü:və “şahid”, qo:r “isti”, buz “buz”. Uzunrlə olan bu cür sözlərin qısa saıtlərlə olan cütlükləri yoxdur, bu cürsaıtlər qeyri-diferensial saıtlər adlanırlar.

Bir çox sözlərin tərkibində olan saıtlər sonrakı uzun saıtlərdir. Onlarsa samitindüşməsi və iki saıtlin birləşməsi nəticəsində əmələ gəlir. Buna görə də bu cür saıtlərə sonrakı və ya kombinator uzun deyilir, məs: ma:nı < maqnı “məna”, oka:n< oko+an “oxuyan”.

Həmçinin kombinator uzun saıtlər müəyyən morfoloji xüsusiyyətlərə məxsusdur. Ancaq bu o demək deyildir ki, ilkin uzun ancaq söz köklərində, kombinator uzun saıtlər isə morfoloji areallarda olur. Belə ki, uça:n “uçan”, ulura:k “böyük” sözlərindəki a:k şəkilçilərindəki uzun saıtlər ilkin uzun saıtlərdir. Dü:n “dünən”.

Qaqaüz dilində ilkin uzun saıtlərə söz köklərində rast gəlirik. Onlar məna fərqi ada bilirlər, ara “orta”, aara-“axtar”, at-“atmaq”, aat “ad”.

Etimaloji uzun saıtlər ərəb-fars dillərindən alınma sözlərin tərkibində iştirak edir: maavi “mavi”, laazım “lazım”, zoor “çətin”.

Müasir qaqaüz dilində sonrakı uzun saıtlər iki saıtlin birləşməsi və lar arasında olan k, v, ğ, h, q, ı samitlərinin düşməsi nəticəsində əmələ gəlir.

Açar sözlər: uzun sait, qısa sait, fonem, türk dilləri, fonetik

ABSTRACT

Among the Turkic languages of the Oghuz group, Azerbaijani and Turkic languages do not have long vowel phonemes.

According to A. Akhundov, there are six long vowel phonemes in the Azerbaijani language: i:, ə:, e:, u:, ö:, a: [1.19]

There are no long vowels of Turkic origin in the Azerbaijani language. This situation has been preserved in all stages of the development of the Azerbaijani language.

According to the general Turkological opinion, there were eight long vowels in addition to eight short vowels in the root Turkish vowel system.

After noting that long vowels are divided into two parts as initial lengthening and later lengthening in Turkology, A. M. Sherbak shows that the initial long vowels went to the times when the root language existed, which should be considered as a common Turkic phenomenon. [2.19]

Among the Turkic languages of the Oghuz group, vowels in Turkmen and Gagauz languages act as independent phonemes. Vowels in Turkmen literary language act as independent phonemes.

Vowels in Turkmen literary language are divided into two groups:

1. Initial long vowels a:, i:, o:, ö:, u:, ü:, ə:, ı:
2. Subsequent long vowels.

The initial long vowels contained in some words in the Turkmen language were also recorded in ancient Turkic written monuments and have survived. Therefore, such long vowels are called primary, etymological and yam Turkish vowels: o:t "fire", ot "grass", ö:l "wet", öl "to die".

Etymological long vowels are used mainly in the root of the word and serve to indicate the meaning of the word.

Long vowels in the Turkmen language do not always serve to indicate the meaning of the word: gu:va "witness", qo:r "hot", buz "ice". Such words with long vowels do not have pairs with short vowels, such vowels are called non-differential vowels.

The vowels in many words are the following long vowels. They are formed as a result of consonant reduction and the combination of two vowels.

Therefore, such vowels are called post or combinatory long, for example: ma:nı < magnı "meaning", oka:n < oko+an "singer".

Combinatorial long vowels also have certain morphological characteristics. However, this does not mean that initial long vowels are found only in word roots, and combinatory long vowels are found in morphological areas. Thus, the long vowels in the suffixes a:k in the words ucha:n "flying" and ulura:k "big" are initial long vowels. Dü:n "yesterday".

In the Gagauz language, initial long vowels are found in word roots. They can name the difference in meaning, ara "middle", aara-"search", at-"to throw", aat "name".

Etymological long vowels are included in words borrowed from Arabic-Persian languages: maavi "blue", laazim "necessary", zoor "difficult".

In the modern Gagauz language, the following long vowels are formed as a result of the combination of two vowels and the dropping of the consonants k, v, ğ, h, q, Ы between lar.

Key words: long vowel, short vowel, phoneme, Turkic languages, phonetics

Oğuz qrupu türk dillərinin fonetik quruluşu uzun illərin tarixi inkişafının məhsulu olub, özünəməxsus cəhətlərə malikdir.

Oğuz qrupu türk dilləri içərisində Azərbaycan və türk dillərində uzun sait fonemlər yoxdur.

A.Axundovun fikrinə görə, Azərbaycan dilində altı uzun sait fonem vardır: i:, ə:, e:, u:, ö:, a: [1.19]

Azərbaycan dilində ümumtürk mənşəli uzun saitlər yoxdur. Bu hal Azərbaycan dilinin bütün inkişaf mərhələlərində mühafizə olunmuşdur.

Bütün dillərdə olduğu kimi Oğuz qrupu dillərində də özünəməxsus fonetik və qrammatik normalaşma prosesi baş vermişdir. Lakin bu dillərin hamısında fonetik və qrafik normalaşma biristiqamətli şəkildə baş vermişdir.

Azərbaycan dilinin fonem tərkibi türk dilləri içərisində ən sabit fonetik sistemdir. Müstəqil vahid kimi normalaşmış fonetik elementlər yazıda vahidliyi icbari qaydalara əsaslanır və dəyişmir. Şifahi nitqdə də fonetik elementlərin variantlığına demək olar ki, yol verilmir.

Azərbaycan dili fonemlərinin bu istiqamətdəki təkamülü, sabitləşməsi və normalaşması min ilin, iki min ilin işi deyildir. Bu cür normalaşma və saflaşma min-min illərin süzgəcindən keçmiş bir hadisədir. Həm də nəzərə almaq lazımdır ki, tarix boyu Azərbaycan dilinin və onun struktur mexanizmini təşkil edən elementlərin saflaşması yazılı dildən qat-qat çox şifahi dilin ənənələri üzrə baş vermişdir.

Ümumi türkaloji fikrə görə, kök türkcənin saitlər sistemində səkkiz qısa saitle yanaşı, səkkiz də uzun sait olmuşdur.

Uzun saitlərin türkologiyada ilkin uzanma və sonrakı uzanma olaraq üzrə iki yerə bölündüyünü qeyd etdikdən sonra A.M.Şərbak göstərir ki, ilkin uzun saitlər kökdilin mövcud olduğu dövrlərə gedib ki, ona da ümumtürk hadisəsi kimi baxılmalıdır. [2.19]

Azərbaycan dilində bütün uzun saitlər sonrakı uzanma nəticəsində meydana gəlmişdir. [3, 71]

Oğuz qrupu türk dilləri içərisində türkmən və qaqauz dillərində uzun saitlər müstəqil fonem kimi çıxış edir. Türkmən ədəbi dilindəki 1 saitlər müstəqil fonem kimi çıxış edir. Türkmən ədəbi dilindəki saitlər iki qrupa bölünür:

1. İlk uzun saitlər a:, i:, o:, ö:, u:, ü:, ə:, ı:
2. Sonrakı uzun saitlər.

Sonrakı uzanma türk dillərində daha geniş yayılmışdır. Sonrakı uzanma müəyyən səslərin düşməsi nəticəsində əmələ gəlir. Sonrakı uzanma dedikdə kombinator və ya spontan xarakterli hadisələr bir-birindən fərqləndirilmir, öz sözlərimizlə alınma sözlər arasında fərq qoyulmur.

Latın qrafikalı müasir türk əlifbasında 29 işarə vardır. Onlardan 8-i saitlərin, 21-i samitlərin işarəsindən ibarətdir.

Türk əlifbasında istifadə olunan saitlərlə Azərbaycan dili saitləri arasındakı fərq budur ki, Azərbaycan dilində norma kimi ə saitinin işarəsi verildiyi halda, türk dili əlifbasında bu saitin işarəsi yoxdur.

Türkmən dilində bəzi sözlərin tərkibində olan ilkin uzun saitlər qədim türk yazılı abidələrində də qeyd olunmuşdur və bu günə qədər qalmışdır. Buna görə də bu cür uzun saidlərə ilkin, etimoloji türk saitləri deyilir: o:t “od”, ot “ot”, ö:l “yaş”, öl “ölmək”. Etimoloji uzun saitlər əsasən söz kökündə işləyir, sözün mənasını göstərməyə xidmət edir.

Türkmən dilində olan uzun saitlər heç də həmişə sözün mənasını göstərməyə xidmət etmir: qü:və “şahid”, qo:r “isti”, buz “buz”. Uzunrlə olan bu cür sözlərin qısa saidlərlə olan cütlükləri yoxdur, bu cürsaitlər qeyri-diferensial saitlər adlanırlar.

Türkmən dilində a saiti Azərbaycan və türk dillərində olduğu kimi intensiv işləyir: *adağ*, *adağlamak*

Bir çox sözlərin tərkibində olan saitlər sonrakı uzun saidlərdir. Onlarsa samitin düşməsi və iki sait birləşməsi nəticəsində əmələ gəlir. Buna görə də bu cür saidlərə sonrakı və ya kombinator uzun saitlər deyilir, məs: ma:nı < maqnı “məna”, oka:n< oko+an “oxuyan”.

Həmçinin kombinator uzun saitlər müəyyən morfoloji xüsusiyyətlərə məxsusdur. Ancaq bu o demək deyildir ki, ilkin uzun ancaq söz köklərində, kombinator uzun saitlər isə morfoloji areallarda

olur. Belə ki, uça:n “uçan”, ulura:k “böyük” sözlərindəki a:k şəkilçilərindəki uzun saitlər ilkin uzun saitlərdir. Dü:n “dünən”.

Qaqauz dilinin saitləri Azərbaycan və türkmən dillərinin saitlərindən demək olar ki, fərqlənmir. Türk dili saitlərindən fərqi odur ki, qaqauz dilində ə saiti nitq prosesində normalaşaraq ümumdil elementinə çevrildiyi halda, türk dilində ə saiti fonetik normaya düşə bilməmişdir.

Qaqauz dilində ilkin uzun saitlərə söz köklərində rast gəlirik. Onlar mənə fərqi yarada bilirlər, ara “orta”, aara-“axtar”, at-“atmaq”, aat “ad”.

Etimaloji uzun saitlər ərəb-fars dillərindən alınma sözlərin tərkibində iştirak edir: maavi “mavi”, laazım “lazım”, zoor “çətin”.

a: *saiti*. Azərbaycan və türk dillərində a saiti alınma sözlərin tərkibində iştirak edir, məs: alim, Ädil (Azərb), bəriz “aydın”, mənə “mənə”,

Türkmən dilində ilkin uzun a: saitinə sözün hər yerində rast gəlmək olur: da:ş “daş”, a:t.

Türkmən dilində ı: saitinin mövqe məhdudiyəti yoxdur: ılamak “izləmək”, di:z “diz”, quzi: “quzu”.

Qaqauz dilində u saitinə həm söz kökündə, həm də kök və şəkilçinin birləşməsində təsadüf olunur: ııın//ııvın <ıığın “yığın”,

o:- *saiti*. Türkmən və qaqauz dillərində yalnız sözün ilk hecasında işlənir: o:lu “oğlu”, qo:r “isti”.

u: *saiti*. Türkmən dilində u: fonemi sözün əvvəlində açıq və qapalı hecada işlənir: qu:rı “quru”, u:kı “yuxu”.

Qaqauz dilində u: saitinə əsasən kökdə, həm də köklə şəkilçinin birləşdiyi yerdə rast gəlirik: u:-r “uğur”, suuk < soğun “soyuq”.

əə: *saiti*. Oğuz qrupu türk dilləri içərisində yalnız qaqauz dilində iştirak dir. əə saiti u və e fonemlərinin köməyiylə əmələ gəlir. Hansı ki, onlardan biri felin kökünə, digəri isə felin indiki zaman şəkilçisinə aid dur: doku+ər > dokuər//dokəər “tikir”.

Qaqauz dilində əəsaitinə söz kökündə rast gəlinmir. Əə fonemi məhdudi yayılır və tam formalaşmayıb. Onu sərbəst fonem saymaq olmaz.

e: *saiti*. Azərbaycan dilində uzun e: saitinə ərəb dilindən keçmiş pmiyə qədər sözdə təsadüf olunur. Belə sözlərdə e saitindən sonra apastrof işarəsi qoyulur: etiraz [e:tiraz], elan [e:lan].

Türk dilində uzun e:saiti müəyyən samitlərin düşməsi nəticəsində əmələ gəlir: eer < e:r, “yəhər”.

Türkmən dilində e fonemi qısa fonem kimi çıxış edir.

Qaqauz ədəbi dilində e fonemi i+ğ, e+ı, ı+e səslərinin birləşməsindən əmələ gəlir: beenməə beğenmə (ı)+ə “bəyənmək”.

Həmçinin ee fonemi köklə şəkilçinin birləşməsində olur: üreemdə ürek (>ı)+im+də “ürəyimdə”.

Alınma sözlərdə də ee saitinə rast gəlirik: zeedə “daha çox”.

ə: *saiti*. Türkmən dilində ə fonemi uzun sait kimi çıxış edir. ə:fonemi bu dildə sözün bütün mövqeyində işlənir: xə:zir “indi”, ə: ynək “eynək”, qüvə: “şahid”.

Qaqauz dilində əə fonemi köklə şəkilçinin birləşməsində olur: köpəə köpek(>ı)+ə “itə”.

Azərbaycaycan dilində i saitinin uzun variantı nisbətən çox işlənir: təqi:qə, səli:qə.

Türkmən dilində i: fonemi sözün birinci və ikinci hecalarında işlənir: kəti:p “katib”, şkr “şi:r”, si:l “sel”.

Qaqauz dilində ii saiti i+ğ, e+ğ, ı+e səslərinin birləşməsi nəticəsində əmələ gəlir.ii saiti sözün kökündə və köklə şəkilçinin birləşməsində olur: ii<ııi “yaxşı”, qençlii <qençlik (>ı)+i “gəncliyi”.

*ü: saiti.*ü:fonemi türkmən dilində əsasən sözün birinci hecasında, bəzən isə ikinci hecasında işlənir: qü:ç “güc”, müdü:r “müdür”.

Qaqauz dilində üü fonemi Ü+ÿ, ö+ğ, ü+ğ səslərinin birləşməsi nəticəsində meydana çıxır: büyük <büyük//böyük “böyük”.

Ö..saiti. Oğuz qrupu türk dillərində ö: saitinin işlənmə dairəsi məhduddur. Türkmən dilində ö: saiti sözün kökündə işlənir: ö:l “yaş”, ’qö:n “dəri”.

Qaqauz dilində öö saiti demək olar ki, işlənmir. O, bir neçə sözdə işlədilir və bəzən danışıq zamanı üü saitle növbələşir: süülə >sölə “söylə”.

Müasir qaqauz dilində sonrakı uzun saitlər iki saitin birləşməsi və lar arasında olan k, v, ğ, h, q, ÿ samitlərinin düşməsi nəticəsində əmələ gəlir.

Fonetik vahidlərin təkamül ardıcılığının mükəmməl olmasını onunla izah etmək mümkündür ki, bu ardıcılıq nitq prosesinin uzun dövrlər ərzində genetik struktura təsir göstərərək onun dəyişdirilməsinə səbəb olmuşdur. Onu da nəzərə almaq mümkündür ki, fonetik vahidlərin təkamülü və saflaşaraq sabit norma halına düşməsi qısa zamanların, bir neçə yüz ilin işi olmayıb min illər boyu baş verən təkmilləşmənin nəticəsidir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. A. Axundov. Azərbaycan dilinin fonetikasi, Bakı, Maarif, 1984
2. Щербак А. М. Сравнительная фонетика тюркских языков. Л., наука, 1970.
3. A. Axundov. Azərbaycan dilinin fonemlər sistemi. Bakı, 1973

OXUDUQCA DÜŞÜNDÜRƏN, DÜŞÜNDÜKCƏ DƏRİNLƏŞƏN POEZİYA

Yeganə Qürbət qızı Qəhrəmanova

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin dosenti, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

<https://orcid.org/0000-0003-3730-7674>

İnsan var əməli ilə tanınar, insan var sözü ilə sözü ilə tanınır. Elə insanlar da var ki, həm əməli, həm də sözü yaddaşlara yazılır. Şairi düşündürən çox mətləblər var: dünyanın yalanı, doğrusu, əyrisi, düzü, hər gün ömrümüzdən kəsilən illər, keçdiyimiz günahlı-günahsız yollar, təkcə insanların deyil, təbiətin digər canlılarının da dərdi, qayğısı. Amma şair istəsə də, istəməsə də, dünyanın öz gerçəkliyi, öz qanunları var. Şair zahirən bu dünya ilə barışdığını desə də, olanları, keçənləri, illərin yaşanan gerçəkliklərini unuda bilmir. Zahirən barışdığı dünyanın ziddiyyətlərinə etiraz edir, dərdlərə dəm tutmağa yol axtarır:

Mən də barışıram bu dünya ilə,
yalanı yalandı, doğrusu doğru.
İllərin yaşanan gerçəkliyində
hər gün ömrümüzdən kəsən bir oğru.

Mən də barışıram tale, bəxt ilə,
günahlı yolları necə unudum?
Yarpağın, balığın, quşun dərdinə
insanın gözündə necə dəm tutum?

Uca Allah insanlara düşünmək, dərk etmək qabiliyyəti, beynindəkiləri danışmaq, fikirlərini bəyan etmək bacarığı verib. Beyinlə, şüurla bərabər insanlara dil verib, danışıq verib. Bu dünyaya

ilk gələn də söz olub, dünyadan son gedən də söz olacaq. Allahın yaratdığı hər bir insan düşünmək qabiliyyətinə, düşüdüklərini yazmaq, söyləmək bacarığına malikdir. Lakin öz fikir və düşüncələrini poetik sözə çevirmək, fikrini obrazlı şəkildə ifadə etmək bacarığı yalnız bədii təfəkkür sahiblərinə, qələm əhlinə nəsib olur. Bu mənada dəyərli şair Qədiməli Əhməd də düşüncələrini ustalıqla misralara köçürən, misralara dünyaları sığdıran şairlərdəndir. Şeirlərinin birində yazdığı kimi, onun söz şəhərində yağışlı gecələr dil açır, nağıllı küçələr canlanır, xəyal, ümid cilvələnir, payızlar, qışlar saçlarına qırov salır, ömründən keçən illərin həzin xatirələri canlanır:

Mənim söz şəhərimdə
yağışlı gecələr,
nağıllı küçələr var...
Xatirələr baxışlarıdı
yol gözləyən qadının.
Mənim söz şəhərimdə
bir az xəyal,
bir az ümid,
bir az ayrılıq var,
Vağzallar,
qatarlar darıxmaq yeri...
Payızlar,
qışlar gəlib,
saçlarımda qırovdu,
Saatların,
günlərin ləpirləri alnımda...
Sevənim,
unudanım,
Sevib unutduqlarım
həzin xatirələrdi...
Mənim söz şəhərimdə
illər keçib ömrümdən...

Şeirlərinin birində bu soyuq dünyanın hər üzünü görməkdən şikayətlənən, addımlamağa məcbur olduğu bu yollarda susduğunu yazan şair əslində saplaqdan qırılan bir yarpağın ağrısını da ovundurmağa çalışır. Dünyanın özü kimi bu həssas insanın fikirləri, düşüncələri də təsirlidir; hər dəfə bir baxta, taleyə düşən həsrətlərin fikrini çəkir, bəxtinə düşən taleyindən incimədiyini dilə gətirsə də, dəmi çox qısa olan bu dünyada nə torpaq, nə də quş ola bildiyindən gileylənir, alınma düşən qədərdən doyduğunu söyləyir:

incimirəm...
bilirsən yolları addımlamaqla
susmaq da
içimdə bir vaxta düşür.
həsrət də yürəkdi quş ayağıtək,
hər dəfə bir tale,
bir baxta düşür.
tərk edib gedirəm bu otağı da,
soyuq divarları kim isidəcək?
saplaqdan qırılan bu yarpağı da

bir qucaq ağrıyla ovudam gərək.
gördüm hər üzünü soyuq dünyanın,
gördüm ki, dəmin də ömrü çox qısa.
nə yerdə torpağam,
nə göydə bir quş,
bağışla, əfv elə, bu, günahdısa.
daha diləmirəm səndən, İlahi,
doymuşam alnıma düşən qədərdən.
bilirəm, hər kəsə bir bəxt yazırsan,
yazdığın taledən incimirəm mən...

Yolları qəribə, taleləri qərib olan bu dünyada şairin ürəyi qürbətdə azan kimidir. İllərin tamı əlindən sürüşən şair sükutu gözüne, ağrını içinə yığıb gedir...

Gəlmişəm bir ömrün yaşıl üzündən,
Gedişim tökülən xəzan kimidi.
Yollar da qəribə, talelər qərib,
Ürəyim qürbətdə azan kimidi.

Çəkir vücudumu bir səssiz xəyal,
Sükutu gözüme yığıb gedirəm.
Sürüşür əlimdən illərin tamı,
Ağrını içimə yığıb gedirəm.

Şeirlərinin birində maraqlı bədii təzad yaradan şair hər birimizə tanış olan təbiət hadisəsini- qarın yağmasını bədii boyalara bürüyərək ona içtimai-fəlsəfi məzmun verir, yağın ağappaq qar dənəciklərinin xəyanətlərin qara izini örtsə də, zamanın, vaxtın insanların qaranlıq xislətlərini silə bilməməsindən söz açır. Ədalətinə kimsənin inanmadığı bu dünyada yağın qar təkə yerlərə, ağaclara, dağlara, dərələrə yağmır, çoxlarının taleyinə, səbrinə, əmanətinə yağır. Şair gözlərimiz önündə gah ağrıları içində üşüyən məhbus obrazlarını canlandırır, gah da qar altında buza dönən əsgər səngərlərini. Bu təzadlar arasında bir ümid işartısı var ki, o da zamanın və qarın örtə bilmədiklərini görə, anlayan, bilən ən uca qüvvədir- Tanrıdır. Onun baxışlarından heç nə yayına bilmir.

Yağın ağappaq qar dənəcikləri aydınladır gecəni,
Örtür xəyanətlərin qara izini yenə...
Qaranlıq xislətləri silə bilməsə də vaxt,
nimdaş düşüncələrin
üstündən qələm çəkir.....
Tanrı baxışlarından heç nə yayına bilmir...
Bir məhbusun içində ağrıları üşüyür,
Bir əsgərin qar altı səngəri buza dönür...
Göy üzündən qar yağır
Çoxunun taleyinə,
səbri,
əmanətinə.
Kimsə inana bilmir vaxtın ədalətinə.
Qar yağır, hələ yağır...

Maraqlıdır ki, Qədiməli müəllimin şeirlərinin əksəriyyətində misralar, kəlmələr bir-birinə o qədər qovuşur, məzmun yükü əvvəldən sona qədər elə bərabər paylanır ki, bu şeirləri

parçalamaq, hissələrə, bəndlərə bölmək olmur. Belə şeirlərinin birində - şairin öz yazdığı kimi ümid şeirlərində ağaclar da darıxır, bir tərəfdə ağ yalanlara aldanıb hələ də suçlu yollara baxan poetik subyektin, digər tərəfdə isə kölgəsini itirən ağaclar kimi rüzgarlar qol-budağını döyən, döydükcə də darıxan şairin obrazları qarşılaşdırılaraq böyük sənətkarlıq ustalığı ilə bu ziddiyyətlər dünyasının təzadlı mənzərəsi yaradılır:

Mən bir ümid şeirini yazdım,
içində darıxdı ağaclar
susan adamlar kimi...
Ayaqlarımdan sürüşən
yolları yığdım gözümlə...
Nə az, nə çox, üç yarpaqdı ayrılıq,
Kökləmişəm sinəm üstə sim kimi.
Quşlar çoxdan uçub gedib baharla,
Sənsə aldanmısan ağ yalanlara,
Baxırsan hələ də suçlu yollara...
Mən də darıxıram
kölgəsini itirən ağaclar kimi indi.
Rüzgarlar da acımır, doyür qol-budağımı...

Şairin təsəvvüründə şam kimi yanan ürəyin işığına yığışan xatirələr, kölgətək izinə düşən qaranlıq kimidir; baxdıqca görünməz, nə uzağına əlin çatar, nə yaxınına... Heç yollar da qayıtmaz:

balaca şam kimi yanar ürəyin,
işığa yığışar xatirələrin.
kölgətək izinə düşər qaranlıq,
baxarsan,
baxarsan,
uzaqlar da görünməz,
yaxınlar da sənə olmaz...
yollar da qayıtmaz...

“Göz ağrısı” şeirində də şairin poetik düşüncə və ifadə tərzini maraqlı doğurur. Şairə görə dünyanın qara üzünə baxmağa göz gərək deyil, çünki hər şeyi görəni, duyan qəlbi var:

Bir göz ağrısı nədi ki...
Olsa-olsa,
Baxmayacaqsan
Dünyanın qara üzünə.
Onsuz da hər şeyi görəni qəlbin var.

Bir göz ağrısı nədi ki,
Addımlarını saxlayır
yalançı ümid,
aldadıcı sükut...

Bir də
özündən razı cavablar,
sözündə müştəbeh cənablar
tutulub var ağrısına.

Bir göz ağrısı nədi ki...

Qədiməli Əhmədin çoxşaxəli mövzu seçimi, eyni şeir daxilində bir deyil, bir çox mətləbləri ifadə etmək bacarığı onun poeziyasının əsas fərdi əlamətlərindən biri kimi diqqəti cəlb eləyir. Şairin şeirlərində ictimai məzmunun məhəbbət motivinə, sevgi çalarlarının ictimai-fəlsəfi məzmunla yüklənməsinə çox tez-tez təsadüf olunur. Belə şeirlərində şairin müraciət obyektinə təkcə bir-birini sevən və ya bir-birindən ayrılan iki nəfər deyil, ümumilikdə insanlardır - taleyini düşündüyü, indisindən, gələcəyindən narahat olduğu insanlar:

Son addım atılar kimsəsizliyə,
Soyuq divarlar da barmaqlıq kimi
sıxar vücudunu,
susub baxarsan.
Baxışın asılar pəncərələrdən,
Çərçivəyə qonan o quşcuğaz da
görərsən, tənhadı lap sənin kimi.
Axşamdan yağan qar saçların kimi
örtər həsrətini
yolun, bərənin,
Baxarsan, hər yerin üzü ağarmış.
Duyarsan,
Tanrının baxışı altda
bir ömrü yollarda qoymaq da varmış...
Son addım atılar kimsəsizliyə,
içində ağrısı bitməz yolların...

Doğru deyirlər ki, yaxşı bir oxçu yayı ilə yox, hədəfi ilə tanınar. Qədiməli Əhməd hədəfləri çox dərinədə olan, oxunan və düşündürən şairdir. Bu şeirlərdə zaman keçdikcə sınağından çıxıb bildiyimiz illəri xatırlayırıq, anaların saçlarında şırım açan tellərin izlərini görür, yurdumuzu talayanların ürəklərdə od qalayan ağrı-acısını duyur, məzarında güllər əmanət qalan müqəddəs şəhid adları ilə qürur duyuruq:

Sınağından çıxıb bildik illərin,
zaman keçir, yollar qalır əmanət.
Anaların saçlarında dumanlı
şırım açan tellər qalır əmanət.

Qapıb gedən, talayan da yad oldu,
Ağrı-acı ürəklərdə od oldu,
Şəhid adı ən müqəddəs ad oldu,
məzarında güllər qalır əmanət.

Bu şeirlər illər, fəsillər ötsə də, ürəklərdə sağalmayan yaraları, yuvasına qayıtmayan yolları bizlərə əmanət edir. bəxtinə qəm yazılan, ümidləri gözlərində bitən, sinəsindən sular keçən Vətənimizin dərdlərini dilə gətirir:

İllər ötüb vaxt dönsə də bahara,
ürəklərdə sağalmayır hər yara,
Yuvasına qayıtmayan yollara
sınıb düşən əllər qalır əmanət.

Yazısına yazılıbmış bu qəmi...
ümidləri gözlərində bitənin.
Sinəsindən sular keçdi vətənin,
dalğalanan sellər qalır əmanət.

Hər bir şairin yaradıcılığında məhəbbət mövzusu, sevgi şeirləri xüsusi yer tutur. Çünki sevgi insan qəlbinin mənəvi tələbatı, ruhunun istəyidir. Sevgini cənnətlə cəhənnəm arasında fasiləsiz hərəkət edən qatar da adlandıranlar var, ən zəif nöqtəmiz, ən güclü yerimiz də. Sevgi sirli-sehri bir aləmdir. Nə vaxt, harda, necə başlayacağı, necə bitəcəyi bilinməyən, bəzən insanlara dərd, bəzən də səadət bəxş eləyən möcüzəvi duyğudur. Qədiməli Əhmədin yaradıcılığında da sevgi çoxçalarlı, çoxcəhətlidir. Məhəbbət mövzusunda yazdığı şeirlərində şair qəlbinin həssasiyyəti, dərin bir səmimiyyət duyulur. Bu şeirlər öz axıcılığı, ritmi və ahəngdarlığı ilə seçilir:

Ayaq saxla sən də bir az,
yolu salma son tərəfə.
Qoy səni sevmədiyimi
Yalan deyim bircə dəfə.

...Nə mən səni atıb gedim,
nə sən küncdə-bucaqda qal.
Rəqib olan qadınları
Bir baxışla gözündən sal.

Şairin dərin sevgisini ifadə etməyə bəzən ikicə misra da kifayət edir:

Sən özünü mənə sevdirən qadın,
Bu sevgi dərinliyi gözlərin kimi...

Qədiməli Əhməd yaradıcılığının poetik ruhu, fikir və düşüncə aləmi haqqında çox yazmaq, çox danışmaq olar. Amma bircə bunu demək kifayətdir ki, o, misralarında özü özünü aşan, sözə poetik don geyindirməyi bacaran şairlərdəndir. Qətiyyətlə deyə bilərik ki, oxuduqca düşündürən, düşündükcə dərinləşən poeziyası ilə Qədiməli Əhməd imzası ədəbiyyatımızda yüksək yer tutmağa, sevilib-seçilməyə layiqdir.

Qələmi hər zaman yazar, qəlbi hər zaman duyur olsun! Ulu Tanrı yollarına nur çiləsin!

AZƏRBAYCAN VƏ TÜRK ƏDƏBİ DİLİNDƏ FEİLLƏRİN ÜSLUBİ İMKANLARI VƏ İNKİŞAF MEYİLLƏRİ.

Afaq Məmməd qızı Əsgərova

Dosent, Azərbaycan Texniki Universiteti

ÖZET. Aydınır ki, hər bir inkişaf etmiş dilin qrammatikasında əsas nitq hissələrindən olan feillərin özünəməxsus yeri vardır. Müasir dünya dillərindən sayılan Türk dillərinin də struktur sistemində milli mühafizəkarlığı, zənginliyi ilə fərqlənən feillər xüsusi mövqeyə malikdir. Belə ki, digər dillərlə daim qarşılıqlı təsirdə inkişaf edən türk dillərində milli müqavimətini daha çox qoruya bilən sözlər məhz feillərdir.

Türk dil ailəsinin ən zəngin qolları olan Azərbaycan və Türk ədəbi dilinin linqvistik təhlili, üslub keyfiyyətləri tarixi inkişafı baxımından çox oxşardır. Bu cəhətdən istər ümumi təşəkkül, istərsə də milliləşmə dövründə feillərin inkişaf xüsusiyyətlərini bədii nümunələr əsasında izləmək daha maraqlıdır.

*Ummanda boşuna kürək çəkməyin,
Taş yerini **bulsun**, der Yunus Emre. (Y. Emre)*

*Dərdü qəm ilə yandı könül, yar **bulunmaz**,
Çox darü diyar istədi, dəyyar bulunmaz. (Ş.İ. Xətai)
At bulunar, yəhər bulunmaz. (Atalar sözü)*

Ədəbi dilin müəyyən dövrlərində işləkliyi bu və digər şəkildə qoruya bilməyərək arxaikləşən feillər yazılı dilə nisbətən şifahi ədəbi dildə daha çox sabitliyini qoruya bilmiş, yad təsirlərdən tamamilə uzaq olmuşdur. Yəni, klassik nümunələrdə arxaikləşən bəzi vahidlər folklor nümunələrində işlənmə tezliyini saxlaya bilmişdir. Bu da həmin sözlərin həm də dialekt və şivələrdə bu günədək yaşamasına, bəzən yenidən ədəbi dilə qayıtmasına səbəb olmuşdur .

Ümumiyyətlə, öztürkcənin ən qədim layı olan feillərin tarixi inkişafını, müasir norma və üslubi imkanlarını Azərbaycan və Türk ədəbi dili kontekstində araşdırılması çağdaş türkologiyanın əsas məsələlərindən biridir. Bu sahədə görkəmli dilçilərimiz professor T.Hacıyev, H.Mirzəyev, F.Cəlilov və başqalarının tədqiqatları müstəsna əhəmiyyət daşıyır.

“Həsən Mirzəyev türkologiya sahəsində feil mövzusunun ən görkəmli tədqiqatçısı olmuşdur. O, feil bəhsini işləməklə türkologiya sahəsində mübahisəli olan bir sıra məsələlərə aydınlıq gətirmişdir. Feilin əlamətdar cəhətlərini, feillərin leksik semantik, frazeoloji, üslubi, fonetik xüsusiyyətlərini, və s. kimi bir sıra məsələləri hərtərəfli şəkildə tədqiq etmişdir. Onun bu tədqiqatı nəinki Azərbaycan dilçiliyində, həm də türkologiyada ən dəyərli mənbələrdən birinə çevrilmişdir.”

Təhlillər göstərir ki, hər iki dildə feillərin arxaikləşmə və yeniləşmə prosesi milli vahidlər hesabına baş verir. Eyni zamanda, Azərbaycan ədəbi dili üçün arxaik hesab olunan vahid ya Türk ədəbi dilində və ya öz dialektlərimizdə işləkliyi qoruyur. Eyni ilə Türk dili üçün də bu nəticə keçərlidir.

Açar sözlər: feil, ədəbi dil, müqayisə, üslub, arxaizm;

SUMMARY.

It is clear that verbs from the main parts of speech have their own place in the grammar of every developed language. In the structural system of Turkic languages, which are considered modern world languages, verbs that are distinguished by their national conservatism and richness have a special position. Thus, in Turkish languages, which are constantly developing in interaction with other languages, the words that can protect their national resistance more are verbs.

Linguistic analysis, stylistic qualities of Azerbaijani and Turkish literary languages, which are the richest branches of the Turkish language family, are very similar in terms of their historical development. In this regard, it is more interesting to follow the development characteristics of verbs in the period of general formation or nationalization based on artistic examples.

The verbs, which became archaic due to not being able to maintain the functionality of the literary language in certain periods, were able to maintain more stability in the oral literary language than in the written language, and were completely free from foreign influences. That is, some units that became archaic in classical samples were able to keep the frequency of processing in folklore samples. This has caused those words to live in dialects and idioms to this day, and sometimes to return to the literary language.

In general, researching the historical development of verbs, the oldest layer of Uzturkish, as well as modern norms and stylistic possibilities in the context of Azerbaijani and Turkish literary

languages, is one of the main issues of modern Turkology. In this field, the researches of our prominent linguists Professor T. Hacıyev, H. Mirzayev, F. Jalilov and others are of exceptional importance.

"Hasan Mirzayev was the most prominent researcher of the subject of verbs in the field of Turkology. He brought clarity to a number of controversial issues in the field of Turkology by working on the use of verbs. The characteristic features of verbs, lexical-semantic, phraseological, stylistic, phonetic features of verbs, etc. has comprehensively studied a number of issues such as His research has become one of the most valuable sources not only in Azerbaijani linguistics, but also in Turkology.

The analysis shows that the process of archaization and renewal of verbs in both languages takes place at the expense of national units. At the same time, the unit considered archaic for the literary language of Azerbaijan preserves its functionality either in the Turkish literary language or in our own dialects. This result is also valid for the Turkish language.

Keywords: verb, literary language, comparison, style, archaism;

HƏSƏN MİRZƏYEV VƏ YENİ AZƏRBAYCAN PARTİYASI

Dos. Allahverdi Hacıyev

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

orcid ID:0000-0001-9408-3377

ÖZET.

Azərbaycanın ictimai-siyasi,ədəbi-mədəni həyatında müstəsna yeri olan filologiya elmləri doktoru, professor, əməkdar elm xadimi, Prezident təqaüdçüsü, şöhrət ordenli dilçi alim, pedoqoq, şair, publisist Həsən İbrahim oğlu Mirzəyev Yeni Azərbaycan Partiyasının yaranmasında və inkişaf etdirilməsində möhtəşəm rol oynamışdır. O,özünün çoxşaxəli fəaliyyətinin bütün sahələrində çoxlarına örnək olmuş, uzaqgörən və ardıcıl siyasətçi, sədaqətli Heydər Əliyevçi olmuş və bunu əməli şəkildə daima sübut etmişdir.

Mərhum professor Həsən Mirzəyev 1992-ci ilin oktyabr ayında Yeni Azərbaycan Partiyasını yaratmaq təşəbbüsü ilə zəmanəmizin böyük şəxsiyyəti Heydər Əliyevə müraciətə imza atan 91 vətənpərvər ziyalının təşkilatçısı və ağısaqqalı olmuşdur. O eyni zamanda Ulu öndər Heydər Əliyevin şəxsiyyətinin ideyalarının yorulmaz təbliğatçısı və təşviqatçısı olmuşdur.

Bütün bu deyilənlər prof. Həsən Mirzəyevin 2010-cu ildə nəşr etdirdiyi “Heydər Əliyev Azərbaycan Respublikasının memarı, xilaskarı və qurucusudur” adlı kitabında öz əksini tapmışdır. Bu kitab onun nəşr etdirdiyi çoxcildliyin 14-cü cildini təşkil edir.

Kitabda H.Mirzəyevin ümummillə liderimiz Heydər Əliyevlə bağlı Milli Məclisdə, müxtəlif mövzulu toplantı, konfrans,tədbir və məclislərdə, televiziya və radio kanallarında, şeirlərində söylədiyi fikir və düşüncələr öz əksini tapmışdır. Bu fikir və düşüncələrin ən böyük dəyəri 1990-cı ildən başlayaraq səsləndirilməsində, ictimaiyyətə vaxtında çatdırılmasındadır. Halbuki, həmin dövrdə Heydər Əliyevin Azərbaycana birinci rəhbərliyi dövründə vəzifə verdiyi adamların çoxu orda-burda gizlənərək ona qarşı sədaqətsizlik nümayiş etdirmişlər.

Kitabda öz əksini tapmış H.Mirzəyevin Ulu Öndərlə şəxsi görüşü və münasibətləri Azərbaycanın siyasi tarixində daima anıla biləcək hadisələrdən olacaq.

Kitabda Ulu öndər Heydər Əliyevin siyasi varisi və ən layiqli davamçısı Cənab Prezident İlham Əliyevlə bağlı Həsən Mirzəyevin inam və qürur dolu çıxış və yazıları da geniş şəkildə işıqlandırılmışdır.

SUMMARY.

Hasan Mirzayev, doctor of philological sciences, professor, distinguished scientist, Presidential scholar, linguist with the Order of Fame, pedagogue, poet, publicist, who has an exceptional place in the social, political, literary and cultural life of Azerbaijan, played a great role in the creation and development of the New Azerbaijan Party. He was an example to many in all areas of his multifaceted activity, a far-sighted and consistent politician, a loyal Heydar Aliyev and he always proved it in practice.

Late professor Hasan Mirzayev was the organizer and elder of 91 patriotic intellectuals who signed an appeal to Heydar Aliyev, the great personality of our time, with the initiative to create the New Azerbaijan Party in October 1992. At the same time, he was a tireless propagandist and promoter of the ideas of the great leader Heydar Aliyev.

All this said prof. It was reflected in the book "Heydar Aliyev is the architect, savior and founder of the Republic of Azerbaijan" published by Hasan Mirzayev in 2010. This book is the 14th volume of the multivolume he published.

The book reflects H. Mirzayev's ideas and thoughts about our national leader Heydar Aliyev in the Milli Majlis, at various meetings, conferences, events and assemblies, on television and radio channels, and in his poems. The greatest value of these ideas and thoughts is that they were voiced and delivered to the public on time starting from 1990. However, at that time, many of the people Heydar Aliyev appointed during the first leadership of Azerbaijan showed disloyalty to him by hiding here and there.

The personal meeting and relations of H. Mirzayev with the Great Leader reflected in the book will be one of the events that can always be remembered in the political history of Azerbaijan.

In the book, Hasan Mirzayev's confident and proud speeches and writings about Mr. President İlham Aliyev, the political successor and most worthy follower of the great leader Heydar Aliyev, are also widely covered.

Azərbaycanın ictimai-siyasi,ədəbi-mədəni həyatında müstəsna yeri olan filologiya elmləri doktoru, professor, əməkdar elm xadimi, Prezident təqaüdcüsü, şöhrət ordenli dilçi alim, pedoqoq, şair, publisist Həsən İbrahim oğlu Mirzəyev Yeni Azərbaycan Partiyasının yaranmasında və inkişaf etdirilməsində möhtəşəm rol oynamışdır. O,özünün çoxşaxəli fəaliyyətinin bütün sahələrində çoxlarına örnək olmuş, uzaqgörən və ardıcıl siyasətçi, sədaqətli Heydər Əliyevçi olmuş və bunu əməli şəkildə daima sübut etmişdir.

Mərhum professor Həsən Mirzəyev 1992-ci ilin oktyabr ayında Yeni Azərbaycan Partiyasını yaratmaq təşəbbüsü ilə zamanəmizin böyük şəxsiyyəti Heydər Əliyevə müraciətə imza atan 91 vətənpərvər ziyalının təşkilatçısı və ağısaqqalı olmuşdur. O eyni zamanda Ulu öndər Heydər Əliyevin şəxsiyyətinin ideyalarının yorulmaz təbliğatçısı və təşviqatçısı olmuşdur.

Bütün bu deyilənlər prof. Həsən Mirzəyevin 2010-cu ildə nəşr etdirdiyi “Heydər Əliyev Azərbaycan Respublikasının memarı, xilaskarı və qurucusudur” adlı kitabında öz əksini tapmışdır. Bu kitab onun nəşr etdirdiyi çoxcildliyin 14-cü cildini təşkil edir.

H.Mirzəyevin ümummillî liderimiz Heydər Əliyevlə bağlı Milli Məclisdə, müxtəlif mövzulu toplantı, konfrans,tədbir və məclislərdə, televiziya və radio kanallarında, şeirlərində söylədiyi fikir və düşüncələrin ən böyük dəyəri 1990-cı ildən başlayaraq səsləndirilməsində, ictimaiyyətə vaxtında çatdırılmasındadır. Halbuki, həmin dövrdə Heydər Əliyevin Azərbaycana birinci rəhbərliyi dövründə vəzifə verdiyi adamların çoxu orda-burda gizlənərək ona qarşı sədaqətsizlik nümayiş etdirmişlər.

H.Mirzəyevin Ulu Öndərlə şəxsi görüşü və münasibətləri Azərbaycanın siyasi tarixində daima anıla biləcək hadisələrdən olacaq.

Ulu öndər Heydər Əliyevin siyasi varisi və ən layiqli davamçısı Cənab Prezident İlham Əliyevlə bağlı Həsən Mirzəyevin inam və qürur dolu çıxış və yazıları da müasir cəmiyyətimizdə böyük müsbət rezonans doğurmuşdu.

Prof. H.Mirzəyev bir şəxsiyyət kimi canı ilə,qanı ilə ömrünün sonuna qədər Heydər Əliyevə bağlı olmuş, onu ideal bir dahi şəxsiyyət kimi müxtəlif mətbuat və televiziya,radio verilişlərində bütün parametrləri ilə işıqlandıрмаğa çalışmışdır. O, Heydər Əliyev haqqında belə bir ümumiləşdirilmiş nəticəyə gəlmişdir:”Heydər Əliyev Azərbaycanın xilaskarı,qurucusu və qarantıdır”. Bu ümumi tezis altında Heydər Əliyevin Azərbaycan xalqı və dövləti qarşısındakı xidmətlərini 32 maddədə göstərməyə çalışmış, bununla da kifayətlənməyərək dünya miqyasında tanınmış adamların Heydər Əliyev haqqında söylədiyi ürək sözlərini xatırlatmağa çalışmışdır.

Həsən Mirzəyev təbiət etibarını ilə olduqca prinsipial,haqsızlığa, ədalətsizliyə qarşı barışmaz, sözü üzə deyən bir insan idi. Bunun nəticəsidir ki, o, ali məktəb müəllimi olmasına baxmayaraq daima yaşadığımız cəmiyyətin çatışmayan cəhətlərini,meydana çıxan taleyüklü problemlərini ictimaiyyətə, rəhbər işçilərin diqqətinə çatdırmağı özünə borc bilirdi. Məsələn, 1992-ci il martın 12-də Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin sədri Yaqub Məmmədova, Azərbaycan Xalq Cəbhəsinin sədri Əbülfəz Elçibəyə ünvanladığı məktubda Azərbaycanın böyük təhlükə qarşısında dayandığı haqqında həyəcan təbili çalır: “Arzu edirik ki, xalqımızın xilasını üçün siz əlinizdən gələni əsirgəməyəsiz. Biz Xalq Cəbhəsinin və partokratların sırasında deyilik. Bununla bərabər vətən və xalqımız üçün hər şeydən keçməyə, varlığımızı bu xalqa, bu vətənə qurban verməyə hazır olan adamlarıq. Ona görə də xalqımızın,Azərbaycanın böyük bir təhlükə qarşısında dayandığını bir daha sizin nəzərinizə çatdırmaq,ağlımıza gəlmiş bir sıra təkliflərimizi bildirmək istəyirik”. Beləliklə,Həsən Mirzəyev həmin məktubunda ilk dəfə olaraq Azərbaycanı düşdüyü ağır vəziyyətdən çıxara biləcək yeganə şəxsiyyətin Heydər Əliyevin olduğunu uzaqgörənliklə onların diqqətinə çatdırır: ”Xalqda belə bir inam əmələ gəlmişdir ki,Heydər Əliyev başda olsa biz qalib gələrik. Bizcə, xalq düzgün fikirləşir.”

Həsən Mirzəyevin zəmanəmizin böyük tarixi şəxsiyyəti olan Heydər Əliyevi xalqımızın xilaskarı kimi dilə gətirməsi həmin dövr üçün olduqca təhlükəli idi. Həsən Mirzəyev bunun üçün ailəsinin və özünün həyatını riskə atmışdır.

Xoşbəxtlikdən xalqın böyük əksəriyyətinin Heydər Əliyev haqqındakı rəyi Həsən Mirzəyevin istəyi ilə üst-üstə düşmüşdür. Bu tarixi zərurət 1992-ci ilin oktyabrın 16-da “Səs” qəzetində 91 vətənpərvər ziyalının Heydər Əliyevə “Azərbaycan Sizin sözlünüzü gözləyir” adlı müraciətin dərc olunmasına səbəb oldu. Bu 91 vətənpərvər ziyalının içərisində çoxdandır bu anı gözləyən və həmin müraciətə canıdildən imza atan Həsən Mirzəyev də var idi.

Həmin müraciətdə Həsən Mirzəyevin dəfələrlə xatırladığı Azərbaycanın ağır vəziyyəti faktlarla təhlil olunur. Və Azərbaycanı düşdüyü bu fəlakətli vəziyyətdən çıxara biləcək yeganə şəxsiyyətin

Heydər Əliyev olduğu bildirilir. Beləliklə, Həsən Mirzəyevin çoxdan arzuladığı və gözlədiyi tarixi hadisə- Heydər Əliyevin 91-lərin müraciətinə cavab verməsi və Yeni Azərbaycan Partiyasının yaradılması prosesi başlanmışdır. Bu tarixi proses başlamazdan əvvəl və sonra Həsən Mirzəyev daima Heydər Əliyev və onun yaratdığı Yeni Azərbaycan Partiyasının yanında olmuş, ömrünün sonuna qədər bu siyasi kursun ən güclü təbliğatçısı və təşviqatçısı kimi möhtəşəm fəaliyyət göstərmişdir.

Yeni Azərbaycan Partiyası demək olar ki, Həsən Mirzəyevin gündəlik fəaliyyətinin bir hissəsinə çevrilmişdir.YAP-ın bütün tədbirlərində, ildönümlərində,qurultaylarında,Azərbaycan

cəmiyyətinin çoxsahəli fəaliyyətində Həsən Mirzəyev yüksək enerji ilə gənclik həvəsilə iştirak edirdi. O özünü 91-lərin ADPU-dan və başqa ali məktəblərdən olan nümayəndələrinin ağısaqqalı hesab edirdi və hər yerdə, hər zaman onların arzu və təkliflərinin həyata keçməsinə məmnuniyyətlə köməklik göstərirdi. 1997-ci il noyabrın 29-da Heydər Əliyev adına Respublika sarayında YAP-ın yaradılmasının 5-ci ildönümü təntənəli şəkildə keçirildi. Həmin yığıncağa başda Həsən Mirzəyev olmaqla biz də dəvət olunmuşduq. Həsən müəllim bizə dedi ki, burada çıxış edib 91-lərlə bağlı bir sıra problemləri Heydər Əliyevə çatdırmaq istəyir. 91-lərin Heydər Əliyevlə görüşünə, yazılan məktubların, vurulan teleqramların Heydər Əliyevə çatdırılmasına mane olanlar və s. bu problemlərdən idi. O, çox çətinliklə olsa da çıxış üçün söz alıb tribunaya yaxınlaşdı və həmin problemləri Heydər Əliyevin diqqətinə çatdırdı. Çıxış toplantı iştirakçıları tərəfindən çox hərarətlə qarşılandı. Həsən Mirzəyevin çıxışından sonra ümummilli lider Heydər Əliyev tribunaya qalxdı və Həsən müəllimin çıxışı ilə bağlı hamının ürəyindən olan ürək sözlərini dedi. O, çıxışında müraciətə imza atmış 91 şəxsi çox yüksək qiymətləndirdi, onların hamısına öz hörmət və ehtiramını, xüsusi minnətdarlığını və təşəkkürünü bildirdi. O, Həsən müəllimin çıxışında səsləndirdiyi fikirlərə münasibət bildirərək onun dediklərinin həqiqət olduğunu etiraf etdi. Həsən Mirzəyevin oradakı çıxışından və Heydər Əliyevin ona müsbət münasibətindən sonra Həsən müəllim özünü mənən çox rahat hiss edirdi. O sanki bu çıxışı ilə 91-lərə qarşə qısqanc mövqedə duranların üzərində mənəvi qələbə çalmasından daxili razılıq hissi keçirirdi.

Həsən Mirzəyev Ulu ondərimiz Heydər Əliyevin ən layiqli davamçısı Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin həm prezidentlik, həm də Yeni Azərbaycan Partiyasına sədrlik fəaliyyətinə ömrünün sonuna qədər dəstək olmuş, var qüvvəsi ilə əlindən gələn köməyi əsirgəməmişdir. O, 2004-cü ilin yanvarında Prezident İlham Əliyevə ünvanlanmış müraciətdə Heydər Əliyevin Azərbaycan xalqı qarşısındakı tarixi xidmətlərini bir daha xatırladaraq bu böyük siyasi kursun ən layiqli davamçısı kimi ona daim prezident və YAP sədri kimi hər zaman kömək və dəstək olacağını bildirmişdir. (“Azərbaycan reallığı” qəzeti, №2, 16-23 yanvar 2004-cü il)

2000-ci ildə Ulu Ondər Heydər Əliyev Yeni Azərbaycan Partiyasından seçilmiş millət vəkillərinə Həsən Mirzəyevi ağısaqqal kimi qəbul etməyi tövsiyə etmişdir. Mövcud proseduraya görə seçilmiş Milli Məclisin ilk iclasının aparılması hər hansı hörmətli, nüfuzlu millət vəkilinə həvalə olunur. Ulu Ondərin tövsiyəsi ilə bu missiyanı Həsən Mirzəyev apardı. Həmin gündən etibarən 5 il ərzində Həsən Mirzəyev həm iqtidardan, həm də müxalifətdən olan millət vəkillərinə ağısaqqal oldu.

Mərhum Xalq şairi Zəlimxan Yaqub deyirdi: “Həsən Mirzə gülləni hədəfə atdı, onluğa tutdurdu, sözü vaxtında, vədəsində, zamanında dedi, kəkələmədi, nala-mıxa döymədi, gündüz iqtidar, gecə müxalifət olmadı”. Həsən müəllim həmişə Heydər Əliyev ideyalarına sadıq qalan, prinsipial, obyektiv, səmimi, sədaqətli, mehriban, təvazökar, birsözlü, birüzlü, Heydər Əliyev və onun ən layiqli davamçısı İlham Əliyevin həyata keçirdiyi siyasətin ən fəal, ləyaqətli ögullərindən biri olmuşdur. Yeni Azərbaycan Partiyasının o qurultayı, tədbiri, yığıncağı, təqdimat mərasimləri, konfransları, Heydər Əliyevin doğum günü, məzarını ziyarət, şəhidlərin məzarını ziyarət və s. olmazdı ki, Həsən Mirzəyev orada olmasın. Onun nəşr etdirdiyi 14-cü cilddə fotosəkilləri verilmiş 100-dən çox dəvətnamə bunu bir daha sübut edir.

Kitabda verilmiş zəngin fotosəkillər də Həsən Mirzəyevin Azərbaycan cəmiyyətində, o cümlədən Yeni Azərbaycan Partiyasında tutduğu yeri, mövqeyi parlaq şəkildə əks etdirir.

Dövlətimiz Həsən Mirzəyevin Xalqımız və Yeni Azərbaycan Partiyası qarşısında misilsiz xidmətlərini layiqincə qiymətləndirmişdir. O, “Şöhrət” ordeni, Əməkdar elm xadimi, Prezidentin fərdi təqaüdü və çoxlu sayda orden və medallarla, fəxri adlar və titullarla təltif olunmuşdur.

2015-ci ildə Həsən Mirzəyevin dünyasını dəyişməsi Azərbaycan ictimaiyyəti və Yeni Azərbaycan Partiyası üçün ağır itki olmuşdur. Cəmiyyətimizdə onun boş qalan yeri həmişə görünəcək, xalqımız belə bir müdrik, böyük şəxsiyyəti həmişə ürəyində yaşadacaq, yada salacaq, xatırlayacaqdır.

Ölüm sevinməsin qoy, ömrünü vermir bada
El qədrini canından daha əziz bilənlər!
Şirin bir xatirətək qalacaqdır dünyada
Sevərək yaşayanlar, sevilərək ölənlər! (Səməd Vurğun)

VƏTƏN MÜHARİBƏSİ, TARİXİ ZƏFƏRLƏ BAĞLI HƏQİQƏTLƏRİN VƏTƏNDAŞLIQ LİRİKASINDA BƏDİİ ƏKSI

Bilal Həsəni

Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

ÖZET.

Ədəbiyyatımızın müasir inkişaf mərhələsində tanınmış şair Mahirə Nağıqızının poeziyası, lirik istedadı bütövlüyü, qeyri-adiliyi ilə seçilir. Sənətkar öz yaradıcılığı ilə yeni dövrün poeziyasının özünəməxsusluğunu, səciyyəvi xüsusiyyətlərini dərk etdiyini aydın şəkildə sübut edir. Eyni zamanda ədibin lirik əsərlərində özündən əvvəl yaranmış bədii irsin ən yaxşı ənənələrinə, milli- mənəvi dəyərlərə bağlılıq diqqəti cəlb edir.

Şair bədii yaradıcılığa, xalqın taleyüklü məsələlərinə bədii əksinə həm dərk edilmiş ictimai borcun, həm də daxili, mənəvi tələbatın təzahürü kimi yanaşır. Ədibin çoxcəhətli yaradıcılığında elə bir əsər yoxdur ki, müasir həyatla bağlı olmasın, taleyüklü məsələləri, həyat həqiqətlərini, munis, insani hissləri əks etdirməsin. Onun hər bir şeirində həyatın nəbzi, vətəndaşlıq mövqeyi duyulur.

Bu əsərlər fəal həyat mövqeyi tutan sənətkarın duyğularını, düşüncələrini, gələcəyə inamını ifadə etdiyi üçün təbiiliyi, emosionallığı ilə seçilir, oxucu qəlbində əks -səda tapır. Eyni zamanda ədibin şeirləri müasir mərhələdə ölkəmizin, xalqımızın həyatında baş verən mühüm tarixi hadisələrlə səsleşir, bu hadisələrin poetik tərcümanına çevrilir.

Vətən, vətənpərvərlik, xalqa, xalq işinə sədaqət, mənəvi dəyərlərin tərənnümü poeziyamızın həmişəyaşar mövzularındandır. M.Nağıqızının lirikasında aparıcı yer tutan vətən müharibəsi, tarixi zəfərlə bağlı əsərlər mövzuya orijinal yanaşma, bədii sənətkarlığın dəyərli nümunələri kimi diqqəti cəlb edir. Şairin vətəndaş mövqeyini əks etdirən bu poetik nümunələr hər bir oxucunun qəlbinə yol tapır. Bunun başlıca səbəbi həmin əsərlərdə yurd sevgisi, mərdlik, qəhrəmanlıq, şəhidlik zirvəsinə yüksəlişin, soykökünə bağlılığın ülvi bir hiss kimi tərənnüm olunmasıdır.

Şair hər zaman – düşmən təcavüzünə məruz qalmış Vətənin ağrı-acılarının, itkilərimizin verdiyi dərslərin, təcrübənin, tarixi zəfərin, dünyaya səs salmış qəhrəmanlıq, şücaət nümunələrinin sevincini əks etdirən əsərlərində yaşadığı dövrün, zamanın poetik yaddaşını yaradır. Vətən müharibəsi mövzusunda əsərlərində o, xalqımızın qələbəsinə, insanlarımızın fədakarlığına, bütün çətinliklərə rəğmən, düşmən üzərində böyük Zəfərə - həm hərbi, həm də mənəvi qələbəyə inamını qətiyyətlə ifadə edir və bu inamı müqəddəs bir hiss kimi oxucuya aşılayır.

Açar sözlər: ədəbiyyat, poeziya, lirika, vətən, vətənpərvərlik, yaradıcılıq, müasir, şair, həyat

ABSTRACT.

In the modern stage of the development of our literature, the poetry of the well-known poet Mahira Nagygyzi, her lyrical talent is distinguished by its integrity and unusualness. With his creativity, the artist clearly proves that he understands the uniqueness and characteristic features of the poetry of the new era. At the same time, in the lyrical works of the writer, attention is drawn to the best traditions of artistic heritage, national and spiritual values.

The poet treats the artistic creation, the fateful issues of the people as a manifestation of the perceived social debt and internal, spiritual need. There is no work in the writer's multifaceted creativity that is not related to modern life, does not reflect fateful issues, truths of life, munis, human feelings. The pulse of life and the position of citizenship can be felt in each of his poems.

These works stand out for their naturalness and emotionality, as they express the feelings, thoughts, and faith of the artist who takes an active life position, and finds an echo in the reader's heart. At the same time, the writer's poems resonate with important historical events in the life of our country and people at the modern stage, and become a poetic interpretation of these events.

Motherland, patriotism, loyalty to the people, public work, glorification of moral values are among the eternal themes of our poetry. The works related to the homeland war and historical victory, which occupy a leading place in the lyrics of M. Nagygyzi, attract attention as an original approach to the subject and valuable examples of artistic craftsmanship. These poetic examples, reflecting the poet's civic position, find their way to the heart of every reader. The main reason for this is that love of country, bravery, heroism, rising to the peak of martyrdom, loyalty to one's roots are glorified as a sublime feeling in those works.

The poet always creates a poetic memory of the era and time in which he lived in his works, reflecting the joy of the pains of the Motherland that was attacked by the enemy, the lessons of our losses, experience, historical victory, examples of heroism and bravery that resonated with the world. In his works on the topic of the Patriotic War, he firmly expresses his belief in the victory of our nation, the sacrifice of our people, the great Victory over the enemy, both military and moral, despite all difficulties, and instills this belief in the reader as a sacred feeling.

Key words : literature, poetry, lyrics, homeland, patriotism, creativity, modern, poet, life

DƏRƏLƏYƏZ FOLKLORUNUN JANR İMKANLARI HƏSƏN MİRZƏYEV YARADICILIĞINDA

Bilal Hüseynağa oğlu HÜSEYNOV

ADPU Cəlilabad Filialının müəllimi, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,

Naxçıvan Dövlət Universitetinin elmlər doktorluğu üzrə dissertantı

ORCID İD 0000-0002-2249-6487

ÖZET.

Həsən Mirzəyevin elmi yaradıcılığında folklorşünaslıq fəaliyyəti xüsusi yer tutur. Onun adət-ənənələrini, şivəsini və tarixini araşdırdığı qədim türk-oğuz məskəni olan Dərələyəz bölgəsi folkloru ilə də zəngin olmuşdur. Həsən Mirzəyev Dərələyəzin şifahi söz sənətini bir elm qayğıkeşi kimi səbrlə toplamış, janr təyinatını aparmış, nəşrinə nail olmuşdur. Bütün toplayıcılıq prinsiplərini gözləyən Həsən Mirzəyev yazıya aldığı nümunənin məkanını və söyləyicisini də unutmur, topladığı folklor materiallarının janr təyinatını yüksək səviyyədə həyata keçirir. Onun janr təyinatında tematik və struktural janrlar elmi ardıcılıqla aparılır, janrdaxili dəyişmələrin assignmentasiyası elmi səviyyədə həyata keçirilir.

Həsən Mirzəyev həmin folklor nümunələrini yazıya alarkən dialektal xüsusiyyətləri gözləyir. Dialektal xüsusiyyətlərin gözlənilməsi həmin folklor örnəkləri əsasında Dərələyəz bölgəsinin şivəsini öyrənməyə imkan verir. Həsən Mirzəyev Qərbi Azərbaycan toponimlərini araşdırarkən elmi mənbələrlə yanaşı, folklor nümunələrinə də müraciət edir, oronim, hidronim və oykonimlərlə bağlı əfsanə və rəvayətləri, xalq yozumlarını da araşdırır. O, etnonim, etnotoponim, antrotoponim, hidrotoponim kimi onomastik vahidlərin xarakterik xüsusiyyətlərini el deyimləri, xalq yozumları ilə qarşılıqlı şəkildə öyrənir. Dərələyəz mahalının şivə sözlərinə diqqət çəkən Həsən Mirzəyev ifadələrin folklor qatına enir və bu əsasda onların lüğətini yaradır.

Həsən Mirzəyev Dərələyəz aşıq sənətinin bilicilərindən biri olmuşdur. Onun Azərbaycan folkloru qarşısında xidmətlərindən biri aşıqların və el şairlərinin şeirlərinə diqqət çəkməsidir. Həsən Mirzəyevin qələmə aldığı *səfərnəmələr*, *qıfılbəndlər* və *deyişmələr* də maraqlıdır. Onun Dərələyəzlə bağlı yazıya aldığı *hadisə* və *əhvalatlar* janr baxımından folklorla tarixi birləşdirir. Maraqlısı isə budur ki, hadisə ayrıca janr təsiri bağışlayır və bir hadisədə bir neçə tarixi məqam öz əksini tapır. *Hadisə* janrının bir qismi isə aşıq rəvayətini xatırladır, lakin onlarda tarixi əhvalatlara daha çox diqqət yetirilir.

Həsən Mirzəyevin topladığı miflər ayrı-ayrı folklor obrazları ilə bağlıdır. Əfsanələr toponimlər haqqındadır, yer-yurd adlarının xalq yozumuna əsaslanır.

Inamlar, *etiqaqlar*, *inanclar*, *sınamalar* inam janrının janrdaxili dəyişmələri kimi təqdim olunur. Maraqlıdır ki, Həsən Mirzəyev inam və inanc anlayışlarını fərqləndirir. Əslində, inam etiqaqla bağlıdır. Hətta *yasaq* da inamlara söykənir. *Sinama* da inamdır, ancaq sınıamada dəfələrlə təkrarlanan, yəni sınaqdan “çıxarılan” hadisələrə və mülahizələrə üstünlük verilir. *İnanc*, *etiqaqlar* bir cümlə ilə ifadə olunur və lakonik məzmunludur. Həsən Mirzəyev *yuxuyozmaları* folklor janrı kimi öyrənir və hər yozumu bir sözlə ifadə edir. Həsən Mirzəyev *türkcəçarələri* də folklor nümunələri kimi yazıya alır, hətta bitkilərin müalicəvi əhəmiyyəti haqqında tövsiyələri oxuculara təqdim edir. Onun yazıya aldığı *andlar*, *hədə-qorxular*, *yalvarışlar*, *söyüşlər*, *lağlar*, *öyüd-nəsihətlər* və *məsləhətlər*, *sızlamalar* janr baxımından ilk dəfə araşdırılır. *Lağları* və *atmacaları* bir başlıq altında təqdim edən Həsən Mirzəyev əslində onların eyni mahiyyət daşıdığını bildirir və bir-birindən fərqləndirmir. *Vəşflər*, *bənəzmələr* və *deyimləri* ayrıca janr kimi təqdim edən Həsən Mirzəyev frazeoloji birləşmələrə üz tutur, onların folklor çalarını izah edir. Qərbi Azərbaycanda, o cümlədən Dərələyəz bölgəsində lətifə *gülməcə* janrı kimi tanınır. *Təmsillər* isə həm nəsr, həm də nəzm şəklindədir. *Ovsunlar* təbiiq olunan folklor janrıdır. Janr özəlliyi ilə fərqlənən *nanaylar*, *bağlamalar*, *müəmma-bağlamalar* xalqın şifahi təfəkkürünün zəngin çalarını kimi özünü göstərir.

Həsən Mirzəyev topladığı nümunələrlə Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatını janr baxımından xeyli zənginləşdirmişdir.

Açar sözlər: Dərələyəz folkloru, folklorun janr imkanları, janrdaxili dəyişmələr.

ABSTRACT.

In Hasan Mirzayev's scientific work, folkloristic activity occupies a special place. Daralayaz region, the ancient Turkic-Oghuz settlement where he researched its traditions, dialect and history, was also rich in folklore. Hasan Mirzayev patiently collected the oral art of Daralayaz as a scholar, determined the genre, and managed to publish it. Observing all the principles of collecting, Hasan Mirzayev does not forget the place and narrator of the example he recorded, and performs the genre assignment of the collected folklore materials at a high level. In its genre

designation, thematic and structural genres are carried out in a scientific sequence, the assignment of intra-genre changes is carried out at a scientific level.

Hasan Mirzeyev expects dialectal features while writing those folklore examples. Anticipation of dialectal features allows learning the dialect of Darelaz region based on those folklore examples. When researching the toponyms of West Azerbaijan, Hasan Mirzeyev turns to folklore examples in addition to scientific sources, and also examines legends and narratives and folk interpretations related to oronyms, hydronyms and oikonoms. He learns the characteristic features of onomastic units such as ethnonym, ethnotoponym, anthropotonym, hydrotoponym in interaction with idioms and folk interpretations. Hasan Mirzeyev, paying attention to the slang words of Daraleyaz district, goes down to the folklore layer of expressions and creates their dictionary on this basis.

Hasan Mirzeyev was one of the connoisseurs of Darelaz ashıq art. One of his services to Azerbaijani folklore is to draw attention to the poems of Ashiqs and folk poets. The travelogues, lock-ups and conversations (*səfərnəmələr, qıfılbəndlər və deyişmələr*) written by Hasan Mirzeyev are also interesting. The events and stories (*hadisə və əhvalatlar*) he wrote about Darelaz combine folklore and history in terms of genre. What is interesting is that the event has a separate genre effect and several historical moments are reflected in one event. Part of the event genre is reminiscent of a love story, but in them, more attention is paid to historical stories.

The myths collected by Hasan Mirzeyev are related to individual folklore images. Legends are about toponyms, based on folk interpretation of place names.

İnamlar, etiqadlar, inanclar, sınımalar are presented as intra-genre variations of the belief genre. Hasan Mirzeyev distinguishes between the concepts of trust (faith) and belief. In fact, faith is about belief. Even prohibition (*yasaq*) is based on beliefs. Testing (*sınama*) is also a belief, but in testing, events and considerations that are repeatedly repeated, that is, "removed" from testing, are preferred. Belief (*inanc, etiqad*) is expressed in one sentence and has a laconic content. Hasan Mirzeyev studies dream interpretations (*yuxuyozmalar*) as a folklore genre and expresses each interpretation in one word. Hasan Mirzeyev also writes quackery (*türkəçarə*) as examples of folklore, and even offers readers recommendations about the medicinal value of plants. His written *andlar, hədə-qorxular, yalvarışlar, söyüşlər, lağlar, öyüd-nəsihətlər və məsləhətlər, sızlamalar* are examined in terms of genre for the first time. Hasan Mirzeyev, who presents jokes/mockery (*lağlar*) and pranks/retorts (*atmacalar*) under one title, actually states that they have the same essence and does not distinguish them from each other. Presenting epithets, similes and idioms (*vəşflər, bənzətmələr və deyimlər*) as separate genres, Hasan Mirzeyev turns to phraseological combinations and explains their folklore shades. Latifah is known as humor (*gülməcə*) genre in Western Azerbaijan, including the Darelaz region. Representations (*təmsillər*) are both prose and poetry. Exorcism (*ovsun*) are a genre of applied folklore. *Nanays, baghlams, riddles (müəmma)*, which are distinguished by their genre, show themselves as rich shades of the oral thinking of the people.

Hasan Mirzeyev greatly enriched the oral folk literature of Azerbaijan in terms of genre with the examples he collected.

Key words: Darelaz folklore, genre possibilities of folklore, changes within the genre.

GİRİŞ.

Qərbi Azərbaycanın Ağbaba, İrəvan, Qaraqoyunlu, Zəngəzur, Göyçə mahallarının folklorunun öyrənilməsi həmişə diqqət mərkəzində olmuşdur. Toplanılan folklor örnəkləri janr

zənginliyi ilə fərqlənir. Ağbaba folklorunda nanaylar, lağamalar, boranlar (AFA, 3, Ağbaba folkloru, 1997: 34-37; 44-46; 208-213), bəxtaçmalar, papaqaltılar və yaylaqaltılar, tırnqılar (AFA, 7, Ağbaba folkloru, 2003: 35-37; 261-273), İrəvan folklorunda haxıştalar (AFA, 10, İrəvan çuxuru folkloru, 2004: 394-401), Qaraqoyunlu folklorunda yasaqlar, yalvarışlar (AFA, 7, Qaraqoyunlu folkloru, 2002: 34-38; 63-65), Zəngəzur folklorunda diləklər, hekayətlər, dodaqqaçmalar (AFA, 19, Zəngəzur folkloru, 2, 2009: 52-53; 54-56; 113-172; 173-323), Göyçə folklorunda sicilləmələr (AFA, 3, Göyçə folkloru, 2000: 711-716) janr baxımından ətraflı şəkildə öyrənilməmiş folklor örnəkləridir. Belə az öyrənilmiş, yaxud yetərincə araşdırılmamış folklor örnəklərinin bir qismini Həsən Mirzəyev Dərələyəz mahalından yazıya almışdır.

ƏSAS MƏTN. Həsən Mirzəyevin elmi yaradıcılığında folklorşünaslıq fəaliyyəti xüsusi yer tutur. Onun adət-ənənələrini, şivəsini və tarixini araşdırdığı qədim türk-oğuz məskəni olan Dərələyəz bölgəsi folkloru ilə də zəngin olmuşdur. Həsən Mirzəyev Dərələyəzin şifahi söz sənətini bir elm qayğıkeşi kimi səbrlə toplamış, janr təyinatını aparmış, nəşrinə nail olmuşdur. Bütün toplayıcılıq prinsiplərini gözləyən Həsən Mirzəyev yazıya aldığı nümunənin məkanını və söyləyicisini də unutmur, topladığı folklor materiallarının janr təyinatını yüksək səviyyədə həyata keçirmişdir. Onun folklorşünaslıq fəaliyyətində tematik və struktural janrlar elmi ardıcılıqla aparılır, janrdaxili dəyişmələrin assiqnmentasiyası yüksək səviyyədə həyata keçirilir.

Mövsüm və mərasim nəğmələri bölgəsində təqdim olunan nümunələrin oxunduğu mərasimlər də təsvir olunur. Holavar, sayaçı sözü, eydirmə kimi əmək nəğmələrinin ardınca “Qodu-qodu”, “Kosa-Kosa”, “Yel Baba”, “Xıdır Nəbi” nəğmələri verilir və bu təqdimat “Çillə”, “Boz Ay”, “Üzərlikyandırma”, “Yağışkəsmə” kimi mərasimlərin təsviri ilə tamamlanır (Mirzəyev, 2006: 17-28). Folklor nümunələrinin bu şəkildə təqdimi onların mahiyyətini, məqsədini və vəzifəsini hərtərəfli anlamağa kömək edir. Həsən Mirzəyev həmin folklor nümunələrini yazıya alarkən dialektal xüsusiyyətləri gözləyir. Dialektal xüsusiyyətlərin gözlənilməsi həmin folklor örnəkləri əsasında Dərələyəz bölgəsinin şivəsini öyrənməyə imkan verir. Çillələrlə bağlı çoxsaylı mətnlərdən birində deyilir: “Böyük Çiləynən Kiçik Çilə bacıdılar. Kiçik Çilə Böyük Çilədən soruşur ki, getdin neynədin? Böyük çilə deyir ki, getdim camahatın dənənərini üyütdüm, qavırmalarını elədim, qalaxlarını yardım, çörəklərini bişirib gəldim. Kiçik Çilə deyir ki, kül başına. Mən gedijam qocaları təndirdən basır küflədən çıxarıjam. Hayif ki, ömrüm azdı” (Mirzəyev, 2006: 24-25).

Həsən Mirzəyev “toponimlərin leksik-semantik və qrammatik xüsusiyyətlərini”, “ermənilər tərəfindən təhrif olunması səbəbini və reallığını” göstərir, Azərbaycan türklərinin bu bölgənin avtohton əhalisi olmasını etimoloji təhlillərlə sübut edir” (Mirzəyev, 2006: 4-9). O, Qərbi Azərbaycan toponimlərini araşdırarkən elmi mənbələrlə yanaşı, folklor nümunələrinə də müraciət edir, oronim, hidronim və oykonimlərlə bağlı əfsanə və rəvayətləri, xalq yozumlarını da araşdırır (Mirzəyev, 2004: 478-482). Həsən Mirzəyev etnonim, etnotoponim, antrotoponim, hidrotoponim kimi onomastik vahidlərin xarakterik xüsusiyyətlərini el deyimləri, xalq yozumları ilə qarşılıqlı şəkildə öyrənir. Dərələyəz mahalının şivə sözlərinə diqqət çəkən Həsən Mirzəyev ifadələrin folklor qatına enir və bu əsasda onların lüğətini yaradır (Mirzəyev, 2004: 483-512).

Həsən Mirzəyevin Azərbaycan folkloru qarşısında xidmətlərindən biri də “aşıq, şair və şair təbiətli adamların” şeirlərinə diqqət çəkməsidir. Aşıq Cəlil, Aşıq Qəhrəman, Aşıq Fətulla, Aşıq Mehdi, Aşıq Qulu və başqalarının qoşmalarını, gəraylılarını toplaması onun folklorşünaslıq elmi qarşısında möhtəşəm xidməti sayılır (Mirzəyev, 2004: 513-526).

Həsən Mirzəyevin Dərələyəzlə bağlı yazıya aldığı *hadisə və əhvalatlar* janr baxımından folklorla tarixi birləşdirir. Maraqlısı isə budur ki, hadisə ayrıca janr təsiri bağışlayır və bir hadisədə bir neçə tarixi məqam öz əksini tapır. “Qaçaq Nəbinin Dərələyəzdə kazaklarla döyüşü və Qəndbölən toponimi” hadisəsi belə nümunələrdən biridir (Mirzəyev, 2004: 606-607). “Şahbaz oğlu Cəlal Qanlı dərən qisasını “Bərk dərə”də aldı” adlı başqa bir “hadisə” isə toponimik rəvayət xarakterlidir (Mirzəyev, 2004: 609-610). *Hadisə* janrının bir qismi isə aşiq rəvayətini xatırladır, lakin onlarda tarixi əhvalatlara daha çox diqqət yetirilir. “Göyçəli Aşiq İmanla Qovuşuqlu Axund Əlinin söhbəti və sazın qələbəsi” hadisəsində xatirə nümunələrinə müraciət olunur (Mirzəyev, 2004: 613-615). Aşiq İmanın qarşısında məğlub olan Axund Əli deyir ki, mən aşıqlar və saz haqqında yanlış fikirdə olmuşam: “Sizin sazla dediyiniz sözlər bizim söhbətlərimizdən daha qüvvəlidir” (Mirzəyev, 2004: 614). “Hürü qarı ilə Aşiq Paşanın qarşılaşması” adlı hadisədə tapmaca üslubundan istifadə edilir və maraqlı bir deyişmə nümunəsi yaradılır. Hürü qarı Aşiq Paşaya belə bir *bayatı-tapmaca* söyləyir:

*Əzizim müşkül açar,
Müşkülü müşkül açar.
İldə bir, ayda iki,
Həftədə üç gül açar* (Mirzəyev, 2004: 616).

Aşiq Paşa tapmacanı *qoşma* ilə cavablandırır:

*Bir yemişi alıb kəsdim bu yolda,
İnsaf deyil Paşa qalsın xəyalda.
Dediyin ümməni tapdım bu yolda,
Sən də bil ki, məndə hünər var, Hürü!*

*Telli haqda sən öyrətdin elini,
Mənə çox işlətdin fənd-felini.
Canına qıymaram şirin dilini,
Ya əqrəb dişləsin, ya da mar, Hürü!*

*Yazıq Paşa cavanların mədidir,
Məni öldürən sən Hürünün dədidir.
Sən dediyin baramanın qurdudur,
Üç gırvəngə tənəkimi ver, Hürü!*

Həsən Mirzəyevin qələmə aldığı hadisələrin içərisində *səfərnəmələr* də diqqət çəkir. “Borçalı aşıqlarının Dərələyəz səfəri” aşiq rəvayəti olsa da, burada tarixi məqama, daha doğrusu, olmuş hadisəyə üstünlük verilir (Mirzəyev, 2004: 627-629). “Aşiq Alının Türkiyə səfəri” (Mirzəyev, 2004: 404-441); “Qaçaq Səfəralının Zəngəzur səfəri”, “Qaçaq Səfəralının Qaraarxac səfəri”, “Qaçaq Səfəralının Gindivas səfəri”, “Qaçaq Səfəralının Türkiyə səfəri” və “Qaçaq Səfəralının Naxçıvan səfəri” (Mirzəyev, 2004: 452-476) aşiq səfərnəmələri sırasına daxildir. Dastan janrının təkmilləşməsində mühüm rol oynayan nümunələrdən biri əhvalatlardır. “Səfəralı ilə Murovun əhvalatı” janr imkanlarına görə aşiq rəvayətlərindən fərqlənir (Mirzəyev, 2004: 449-451). Maraqlı nümunələrdən biri *mənzum dastan* adlanır. Aşiq Mirzəyev

Əziz oğlundan yazıya alınan “Mirzəli və Kətan” adlı mənzum dastan düzɡü (məsnəvi) şəklindədir (Mirzəyev, 2004: 328-331).

Həsən Mirzəyevin qələmə aldığı *qıfılbəndlər və dəyişmələr* də maraqlıdır. Belə qıfılbəndlərdən biri “Valeh və Zərnigar” dastanının qəhrəmanları tərəfindən söylənilir (Mirzəyev, 2004: 631-632). Qıfılbəndlər xitab-qıfılbənd, qıfılbənd müxəmməs, qıfılbənd dəyişmə şəkillərindədir (Mirzəyev, 2004: 523-527). Aşıq şeir şəkilləri zənginliyi ilə fərqlənir. Həsən Mirzəyevin qələmə aldığı bağlamalar (Mirzəyev, 2004: 267; 268; 674-675), vəsiyyətlər (Mirzəyev, 2004: 270), ustadnamələr (Mirzəyev, 2004: 286-287; 311—312; 591-592; 606-607), ustadnamə-nəsihətnamələr (Mirzəyev, 2004: 548-549), ithaflar (Mirzəyev, 2004: 301; 359), müraciətlər (Mirzəyev, 2004: 301; 319; 323-326; 523), həcvlər (Mirzəyev, 2004: 302-303), ərizələr, yaxud ərzi-hallar (Mirzəyev, 2004: 312), nəsihətlər (Mirzəyev, 2004: 313-314), tərənnümlər (Mirzəyev, 2004: 549-555), duetlər (Mirzəyev, 2004: 571), nəzirələr (Mirzəyev, 2004: 640) ilk dəfə janr fərqləri ilə təqdim olunur. Bir janrın janrdaxili dəyişmələri aşıq şeiri şəkillərində daha qabarıq görünür. Məsələn, təcnisin növlərinə dodaqdəyməz təcnis, cıǵalı təcnis, hərfi təcnis, hərfi qalın təcnis, hərfi cıǵalı təcnis, qoşayarpaq təcnis kimi nümunələr daxildir (Mirzəyev, 2004: 650-661). Bayatılar da gəraylı bayatı (Mirzəyev, 2004: 659-660), qarǵış bayatı (Mirzəyev, 2004: 679-680) kimi növlərə bölünür. Qarǵış bayatı bədduani xatırladır:

Mən aşıq üstün gələ,
Dost yada üstün gələ.
Səni elə yanasan,
Təpəndən tüstün gələ.

Tanıdım əla səni,
Tutubdur bəla səni.
Ocaqdan tonqal çatam,
Atam tonqala səni (Mirzəyev, 2004: 678).

Həsən Mirzəyev Dərələyəz aşıq sənətinin bilicilərindən biri olmuşdur. Özü bu barədə yazır: “Mən aspiranturaya qəbula gələndə “Abbas və Gülgəz”, “Şah İsmayıl”, “Tahir və Zöhrə”, “Novruz və Qəndab”, “Dilsuz və Xəzangül”, “Minayə”, “Koroǵlunun Toqat səfəri”, “Əmrah” kimi dastanları, Aşıq Ələsgər, Qurbani, Xəstə Qasım, Aşıq Əli, Valeh, Hüseyin Şəmkirli, Hüseyin Bozalqanlının bir çox qoşma, gəraylı, dodaqdəyməz, təcnis, cıǵalı təcnis və qıfılbəndlərini əzbər bilirdim” (Mirzəyev, 2004: 627).

Həsən Mirzəyevin topladığı miflər Gözəgörməz, Cin, Əjdaha, Hal Arvad, Hal Anası, Nuh obrazları ilə bağlıdır (Mirzəyev, 2006: 31-40). Əfsanələr toponimlər haqqındadır. Gəlin qayası, Qısır daǵ, Səhənguçan təpə, Ərgəz Piri, Ertiş Piri, Sal-sal Qaya, haqqında əfsanələr yer-yurd adlarının xalq yozumuna əsaslanır (Mirzəyev, 2006: 41-47).

İnamlar, etiqadlar, inanclar, sınımalar inam janrının janrdaxili dəyişmələri kimi təqdim olunur. Maraqlıdır ki, Həsən Mirzəyev inam və inanc anlayışlarını fərqləndirir (Mirzəyev, 2006: 54-59). Əslində, inam etiqadla bağlıdır. Hətta *yasaq* da inamlara söykənir: “Əncir ağacının dibində yatan xəstələnər, ya da onu vurğun vurur”. Yaxud: “Günəş batannan sonra evdən başqasına heç nə vermək olmaz. Yoxsa evin bərəkəti qaçar” (Mirzəyev, 2006: 58). *Sinama* da inamdır, ancaq sınıamada dəfələrlə təkrarlanan, yəni sınaqdan “çıxarılan” hadisələrə

və mülahizələrə üstünlük verilir: “Duz günü səfərə çıxmazlar”. Yaxud: “Yemək vaxtı duz tökülürsə, ehtiyatlı olmaq lazımdı, evdə dava düşə bilər, bu zaman duzun üzərinə şəkər qoymaq lazımdı” (Mirzəyev, 2006:59).

İnanc, etiqad bir cümlə ilə ifadə olunur və lakonik məzmunludur: “At nalını ağzı yuxarı evin qapısına vururlar ki, xoşbəxtlik gətirsin. Əgər ağzı aşağı vurularsa, bədbəxtlik gətirər”. Yaxud: “At nalı alıb saxlayanın işləri uğurlu olar” (Mirzəyev, 2006: 54-55). İnam isə əhvalatla, icra olunan presedurla bağlıdır. Məsələn, “Qurd ağzı bağlamaq” inamını dualar oxuya-oxuya icra edirlər (Mirzəyev, 2006: 59).

Həsən Mirzəyev topladığı nümunələrlə Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatını janr baxımından xeyli zənginləşdirmişdir. O, yuxuyozmaları folklor janrı kimi öyrənir və hər yozumu bir sözlə ifadə edir. Məsələn, el arasında deyilir ki, yuxusunda buğda görün ruzi tapar. Həsən Mirzəyev bu yuxuyozmanı belə ifadə edir: “Buğda – ruzi” (Mirzəyev, 2006: 60). Lüğətvəri tərtibat toplayıcını uzun-uzadı izahlardan (əslində, söz yığımından) azad edir. Onun yazıya aldığı *andlar, hədə-qorxular, yalvarışlar, söyüşlər, lağlar, öyüd-nəsihətlər və məsləhətlər, sızlamalar* janr baxımından ilk dəfə araşdırılır. *Andlar* “And olsun” ənənəvi ifadəsi ilə yanaşı, müqəddəs varlıqların haqqına güvənci də ifadə edir. “Allah haqqı!” və “Allaha and olsun!” deyimləri sinonimik şəkildə eyni andı ifadə edir. “İşiq haqqı!” və “İşığa kor baxım!” andları da oxşar mənələrdədir. İnama, etiqada söykənən andlar qarşı tərəfi inandırmağa hesablanır, xüsusi vurğu ilə söylənilir və buna görə də nida işarəsi ilə tamamlanır:

Çörəh haqqı!

Göy haqqı!

Quran haqqı!

Vicdan haqqı! (Mirzəyev, 2006:61).

Dərələyəz bölgəsindən toplanmış *hədə-qorxular* nitq janrı (etiketi) kimi maraqlı doğurur və folklor nümunələri sayılır. Adından da göründüyü kimi, bu janrın məqsədi qarşı tərəfi hədələmək, qorxutmaqdır:

Atanı yandıracam!

Adam kişi olar!

Açıl başımdan! (Mirzəyev, 2006:72).

Folklorun nitq janrları sırasına daxil olan *yalvarışlar və söyüşlər* də Həsən Mirzəyevin diqqətindən kənar qalmır. Lakin *söyüşləri* tam toplamaq və xarakterizə etmək çətindir, çünki bu nümunələrdəki kobud, vulqar ifadələr oxucular tərəfindən də yaxşı qarşılanmaya bilər. Buna görə də Həsən Mirzəyev toplayıcı kimi bu janrın mövcudluğunu xatırladan iki nümunə ilə kifayətlənir:

Köpək oğlu!

Yetimçə! (Mirzəyev, 2006:73).

Yalvarışlar isə folklor janrı kimi ilk dəfə öyrənilir. “Başına dönüm”, “Qurban olum” kimi lakonik yalvarışlarla birlikdə “Əlimi əldən üzmə” və “Əl mənim, ətək sənin” şəkildə olan və daha çox Tanrıya ünvanlanan folklor örnəkləri də mövcuddur (Mirzəyev, 2006:73). *Lağları və atmacaları* bir başlıq altında təqdim edən Həsən Mirzəyev əslində onların eyni mahiyyət daşıdığını bildirir və bir-birindən fərqləndirmir. Bu nümunələrin bir qismi nəzm şəkildədir:

A keçəl, haran yaxşısı,

Dağdan aran yaxşısı.

Başın keçəl, göziün kor,

Sənin haran yaxşısı? (Mirzəyev, 2006:73).

Həsən Mirzəyevin topladığı *cırnatmalar və dolamalar* da komik janr nümunələridir (Mirzəyev, 2006:194-195).

Vəşflər, bənzətmələr və deyimləri ayrıca janr kimi təqdim edən Həsən Mehdiyev frazeoloji birləşmələrə üz tutur, onların folklor çalarını izah edir. Məsələn, “İt sümüyünə calanmaq” bənzətməsi “Pis adamla qohum olmaq” kimi izah olunur (Mirzəyev, 2006:75). *Deyimlər* də sabit söz birləşmələridir. Bir neçə deyimi nəzərdən keçirsək, görürük ki, bu deyimlərdəki söz birləşmələrinin folklor tutumu çox zəngindir və hər birinin sətiraltı mənası var:

Ağul dəryasıdı.

Ağzınnan quş tutur.

Ağzının kəsəri yoxdu.

Aşını bişiriblər.

Abrını atəyinə büküb.

Adama oxşamayan və sair (Mirzəyev, 2006:78).

Bənzətmələr oxşamaların bir növü kimi təqdim olunur, lakin oxşamalardan fərqləndirilir:

Dağ başına qar yağar,

Bulud keçər, ay doğar,

Sənin tək ay parçasın

Analar tək-tək doğar.

Bağda bülbül oxuyur,

Saça sünbül toxuyur.

Balamı iyləyirəm,

Elə bil gül qoxuyur (AFA, 15, Dərələyəz folkloru, 2006: 334).

Oxşamaların digər janr imkanları özünü *nazlamalar və əzizləmələrdə* göstərir. Həsən Mirzəyev beşik nəğmələrinin bir növü sayılan qurbanları ayrıca təqdim edir (Mirzəyev, 2006:191-193). Beşik nəğmələrinin içərisində *arzulamalar* da diqqət çəkir:

Dəryalar dərin,

Bulaqlar sərin.

Tez böyü, oğul,

Toyunu görüm (Mirzəyev, 2006:190).

Öyüdlər, nəsihətlər, məsləhətlər böyüklərin yeniyetmələrə, gənclərə söylədikləri tərbiyəvi əhəmiyyətli fikirlər üzərində qurulub. Məsələn, “Ağzına çəpər çək” məsləhəti məqamına görə öyüd və nəsihət sayılır. Məsləhəti hər kəs verə bilər, öyüdü isə dünyagörmüş ağsaqqallar edirlər. *Nəsihət* valideyn öyüdüdür, dinləyicisinə davranış mədəniyyətini aşılayır (Mirzəyev, 2006:79).

Vəşflər, vəsfi-hallar nəzm parçalarından ibarətdir. Vəsfi-hal bayatı şəkillidir, ənənəvi vəsfi-hallardan fərqlənir:

Tanrı, məni quş elə,

Qanadı gümüş elə.

Dar yolda, dar küçədə

Yarı mənə tuş elə (Mirzəyev, 2006:79).

Vəsfı-haldan fərqli olaraq, *vəsf* nümunəsi xalq şeiri (qoşma) üslubunda olsa da, *mərsiyəni* xatırladır. Dərələyəz ağsaqqallarının və Dərələyəz camaatının dilində əzbər olan “Xəbər al, deyim” qoşması imamların vəsfından ibarətdir:

Ərəb atlar qoç igidə meydandı,
Məhəmməd sərindən tökülən qandı.
Birinci imamım Şahi-mərdandı,
İkincisin məndən xəbər al deyim.

Atını minəndə yel kimi əsən,
Yetircək kafirin başını kəsən.
İkinci imamım ya İmam Həsən,
Üçüncüsün məndən xəbər al deyim... (Mirzəyev, 2006:80).

Vəsfın hər bəndində bir imamın adı çəkilir və nəticədə imamların sayına uyğun olaraq, mənzum folklor nümunəsinin bəndləri də on iki olur.

Həsən Mirzəyevin oxuculara təqdim etdiyi bir çox *oyunlar, bayatılar, mahnılar, dəyişmələr, atalar sözü və məsəllər, tapmacalar* ilk dəfə onun özü tərəfindən yazıya alınmışdır. Belə folklor nümunələrindən biri sızlamalardır. *Sızlamalar* ağının bir növüdür, daha doğrusu ağının janrdaxili dəyişimidir və vəfat edən şəxs üçün həzin-həzin, astadan xüsusi avazla ifa olunur:

*Gözləri ağlar qoydun,
Qolları bağlar qoydun.
Evin yıxılsın, düşmən,
Sinəmi dağlar qoydun.*

*Bu dağlara çən düşdü,
Yel əsdi duman düşdü.
Balamı öldürdülər,
Canıma talan düşdü* (Mirzəyev, 2006:116).

Qərbi Azərbaycanda, o cümlədən Dərələyəz bölgəsində lətifə *gülməcə* janrı kimi tanınır. *Təmsillər* isə həm nəsr, həm də nəzm şəklindədir (Mirzəyev, 2006:167-181). Həsən Mirzəyev *türkcəzarələri* folklor nümunələri kimi yazıya alır, hətta bitkilərin müalicəvi əhəmiyyəti haqqında tövsiyələri də oxuculara təqdim edir (Mirzəyev, 2006:182-187). *Ovsunlar* tətbiq olunan folklor janrıdır. Ziyili yox etmək, yaxud göz dəyən adamı nəzərdən xilas etmək üçün duzyandırma belə nümunələrdir (Mirzəyev, 2006:187). “Dərələyəz ayamaları”nın folklor nümunələri içərisində təqdim olunması bu nümunələrin janr imkanlarını üzə çıxarır. *Ayamalar* gülüş doğduğu üçün gülməcənin bir növü sayıla bilər. Həsən Mirzəyevin təqdim etdiyi ayamalar adları çəkilən şəxslərin xarakterik xüsusiyyətlərini dəqiq ifadə edir. Kişi və qadın ayamalarının fərqləndirilməsi cinsi göstəricilərdən irəli gəlir. Məsələn, “Danqa Zahid” və “Təlxəy Abbas” kişiyyə məxsus əlamətləri, “Key Balaxanım” və “Saçlı Sənəm” qadına məxsus əlamətləri ifadə edir (AFA, 15, Dərələyəz folkloru, 2006: 365-366).

NƏTİCƏ.

Qərbi Azərbaycan folklorunun öyrənilməsi şifahi söz sənətinin toplanılması ilə başa çatmır. Folklor nümunələri özündə tarix yaşadır. Buna görə həmin bölgənin folklorunun öyrənilməsinə xüsusi əhəmiyyət verilir. Həsən Mirzəyevin fərdi təşəbbüsü ilə toplanılan, qruplaşdırılan, nəsr olunan və araşdırılan Dərələyəz folklor örnəkləri janr baxımından

heyvətəmiz dərəcədə zəngindir. Bu folklor nümunələrinin janr xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi Azərbaycan folklorşünaslığının tədqiqat imkanlarını bir qədər də zənginləşdirir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI.

1. Azərbaycan folkloru antologiyası, 3-cü cild, Ağbaba folkloru. Toplayanı və tərtibçisi: Sürəyya Ağbabalı. Bakı, Azərnaşr, 1997, 256 s.
2. Azərbaycan folkloru antologiyası, 3-cü cild, Göyçə folkloru. Toplayanı, tərtib edəni və ön sözün müəllifi: Hüseyn İsmayılov. Bakı, Səda, 2000, 768 s.
3. Azərbaycan folkloru antologiyası, 7-ci cild, Qaraqoyunlu folkloru. Toplayıb tərtib edənlər: Hüseyn İsmayılov və Qurban Süleymanov. Bakı, Səda, 2002, 464 s.
4. Azərbaycan folkloru antologiyası, 8-ci cild, Ağbaba folkloru. Toplayıb tərtib edənlər: Hüseyn İsmayılov və Tacir Qurbanov. Bakı, Səda, 2003, 476 s.
5. Azərbaycan folkloru antologiyası, 10-cu cild, İrəvan çuxuru folkloru. Toplayıb tərtib edənlər: Hüseyn İsmayılov və Əziz Ələkbərli. Bakı, Səda, 2004, 472 s.
6. Azərbaycan folkloru antologiyası, 15-ci cild, Dərələyöz folkloru. Toplayıb tərtib edənlər: Həsən Mirzəyev, Hüseyn İsmayılov, Əziz Ələkbərli. Bakı, Səda, 2006, 484 s.
7. Azərbaycan folkloru antologiyası, 19-cu cild, Zəngəzur folkloru. Toplayanı və ön sözün müəllifi Rəşid Təhməzoğlu. Bakı, Nurlan, 2009, 416 s.
8. Mirzəyev H. Əsərləri, 1-ci cild, Qərbi Azərbaycanın Dərələyöz mahalı. Bakı, Elm, 2004, 856 s.
9. Mirzəyev H. Əsərləri, 8-ci cild, Dərələyöz folkloru. Bakı, Elm, 2006, 768 s.

HƏSƏN MİRZƏ DİLÇİLİYİN ZİRVƏSİNDƏ

Dosent Cəmilə Oruc qızı Məhərrəmovə

ADPU, Ədəbiyyat və onun tədrisi texnologiyası kafedrası

ÖZET.

Feil və feili sifətlə bağlı araşdırmalar onun elmi yaradıcılığının mühüm bir qolunu təşkil etmişdir. Azərbaycan aşıqlarının yaradıcılığında xüsusi sözlərin-onimlərin funksional-üslubi cəhətlərinin təhlili böyük alimi hər zaman düşündürmüş və Dərələyöz toponimləri fonunda – el-oba adlarında daşlaşaraq qalmış qədim türk-oğuz torpaqlarının ilkin varisləri haqqında dəyərli fikirlər söyləmişdir. Dərələyöz mahalı şivələrinin doğma dilimiz üçün verdiyi faydanı yüksək qiymətləndirmişdir. Bu faydanın böyüklüyü, hər şeydən əvvəl, həmin şivələrin (9, s. 35) təhlili bir-biri ilə uzun illər qonşu yaşamış və möhkəm təmasda olmuş türk xalqları arasındakı əlaqələri, onların keçmiş həyat tərzini, mədəniyyətini, məişətini öyrənmək işində də qiymətli material verir. Azərbaycan dilinin bir sıra qədim xüsusiyyətlərini və qrammatik formalarını özündə saxlayan Dərələyöz şivələrinin də ilk dəfə Həsən Mirzəyev tərəfindən necə araşdırılması onun elmi əsərlərini oxuyan hər bir oxucunun gözü qarşısında canlanır. Oxucu Həsən Mirzəyevin ürək yanğısını hiss edir. Onun yaradıcılığında Dərələyöz toponimlərinin, aşıq poeziyasındakı onomastik vahidlərin tədqiqi xalqımızın tarixən məskunlaşdığı ərazilər, babalarımızın yaşadığı coğrafiya haqqında dəqiq məlumatları əks etdirir.

Azərbaycan onomastik vahidlərinin öyrənilməsi metodologiyası dilçilər, tarixçilər, coğrafiyaşünaslar tərəfindən müəyyənləşdirmiş, onomastik sistemin ayrıca bir qolunu təşkil edən toponimlər bu günümüze kimi dilçi, coğrafiyaçılar tərəfindən müxtəlif istiqamətlərdən

tədqiq olunmuşdur. Həsən Mirzəyev onomalogiya sahəsində mövcud tədqiqatları təkrar etməmiş, özünəməxsus forma və metodlardan istifadə etmişdir (9, s.53 15) .

Alimin bu istiqamətdə tədqiqatları keçən əsrin 80-ci illərindən başlamışdır. O, uzun müddət Qərbi Azərbaycanın Dərələyəz mahalı toponimlərinin tədqiqi ilə məşğul olmuşdur. Həmin istiqamətdə iki monoqrafiya yazmış, yüz iyirmi beşdən çox məqalə çap etdirmişdir. Alim xalqın həyatında mühüm əhəmiyyət kəsb edən toponimlərifərdi şəkildə öyrənmiş, Azərbaycan dilçiliyinə və türkoloji dilçiliyin inkişafına öz təhəvəsini vermişdir. Həmin araşdırmalar Həsən Mirzəyevin həm dilçi, həm tarixçi, həm də coğrafiyaçı kimi dərin biliyə sahib olduğunu da üzə çıxarmışdır.

Açar sözlər: onomastika, toponimlər, tədqiqatçı, mahal, məna, el-oba, Dərələyəz, tarixçi, dilçilik, metodologiya

SUMMARY.

The study of verbs and adjectives constituted an important branch of his scientific work. An analysis of the functional and stylistic aspects of special words-onyms which is given as name to motherland places in the works of Azerbaijani amateurs always made the great scientist think and gave valuable ideas about the original heirs of the ancient Turkic-Oghuz lands, petrified against the background of Deraliaz toponyms. He highly appreciated the benefits of the dialects of the Deraliaz district for our native language. The greatness of this manual, first of all, the analysis of these dialects (9, p. 35) provides valuable material for studying the relationship of the Turkic peoples who lived in close contact with each other for many years, their past way of life, culture, and everyday life. Every reader who reads his scientific works will see how the Daraliaz dialects, which preserve a number of ancient features and grammatical forms of the Azerbaijani language, were first studied by Hasan Mirzoev. The reader feels the grief of Hasan Mirzoev. The study of toponyms and onomastic units of Deraliaz in ashug poetry in his work reflects accurate information about the areas of historical settlement of our people and the geography where our ancestors lived.

The methodology for studying Azerbaijani onomastic units was determined by linguists, historians and geographers, and toponyms, which constitute a separate branch of the onomastic system, are still being studied by linguists and geographers from different directions. Hasan Mirzoev did not repeat existing research in the field of onomology, but used unique forms and methods (9, p. 53-15).

Research scientist in this direction began in the 80s of the last century. For a long time he was engaged in the study of toponyms of the Deraliaz region of Western Azerbaijan. He wrote two monographs in this direction and published more than one hundred and twenty-five articles. The scientist individually studied toponyms, which are important in the life of the people, and contributed to the development of Azerbaijani linguistics and Turkic linguistics. These studies also showed that Hasan Mirzoev has deep knowledge as a linguist, historian and geographer.

Keywords: onomastics, toponyms, researcher, district, meaning, motherland, Deraliaz, historian, linguistics, methodology.

GİRİŞ.

Professor Həsən Mirzəyevin elmi yaradıcılığı bu günə qədər sistemli şəkildə tədqiq edilməmişdir. Böyük alimin yaradıcılığı ilə bağlı yüzlərlə məqalə yazılıb, dəyərli fikirlər söylənməsinə baxmayaraq, onun filologiya məsələləri ilə bağlı orijinal görüşləri sistemli şəkildə

tədqiq olunmamışdır. Həsən Mirzəyevin filologiya tarixində fəaliyyətinin, xidmətlərinin tədqiqi bütün dövrlərdə aktual sayılmalıdır. Həsən Mirzəyevi, demək olar ki, Azərbaycan filologiyasının bütün sahələri üzrə problemlər maraqlandırmış, həmin sahələr üzrə maksimum dərəcədə tədqiqatlar aparmış, böyük bir tədqiqatçı nəslini yetirmişdir.

Həsən Mirzəyevi, haqlı olaraq, filologiyamızda müasir ədəbi dilimizin morfoloji quruluşunu, xüsusən dilin qrammatik sistemini tarixi istiqamətdə araşdırılmasında, eyni zamanda xalqın qədim tarixini, dilini, milli orijinallığını daha yaxşı mühafizə edib saxlayan fellərin mahir tədqiqatçısı hesab edirlər. Nəinki Azərbaycan dilçiliyində, o cümlədən türkologiyada indiyədək xüsusi olaraq tədqiq olunmayan və özünün hərtərəfli həllini tapmayan morfolojiyanın feil və feili sifət bəhsi geniş planda həmin alim tərəfindən araşdırılmışdır. Həsən Mirzəyevin tədqiqatlarının təhlil obyektinə olduqca aktual və filologiyamızın az araşdırılmış sahələri ilə bağlıdır.

Feil və feili sifətlə bağlı araşdırmalar onun elmi yaradıcılığının mühüm bir qolunu təşkil etmişdir. Azərbaycan aşıqlarının yaradıcılığında xüsusi sözlərin-onimlərin funksional-üslubi cəhətlərinin təhlili böyük alimi hər zaman düşündürmüş və Dərələyəz toponimləri fonunda – el-oba adlarında daşlaşaraq qalmış qədim türk-oğuz torpaqlarının ilkin varisləri haqqında dəyərli fikirlər söyləmişdir. Dərələyəz mahalı şivələrinin doğma dilimiz üçün verdiyi faydanı yüksək qiymətləndirmişdir. Bu faydanın böyüklüyü, hər şeydən əvvəl, həmin şivələrin (9, s. 35) təhlili bir-biri ilə uzun illər qonşu yaşamış və möhkəm təmasda olmuş türk xalqları arasındakı əlaqələri, onların keçmiş həyat tərzini, mədəniyyətini, məişətini öyrənmək işində də qiymətli material verir. Azərbaycan dilinin bir sıra qədim xüsusiyyətlərini və qrammatik formalarını özündə saxlayan Dərələyəz şivələrinin də ilk dəfə Həsən Mirzəyev tərəfindən necə araşdırılması onun elmi əsərlərini oxuyan hər bir oxucunun gözü qarşısında canlanır. Oxucu Həsən Mirzəyevin ürək yanğısını hiss edir. Onun yaradıcılığında Dərələyəz toponimlərinin, aşıq poeziyasındakı onomastik vahidlərin tədqiqi xalqımızın tarixən məskunlaşdığı ərazilər, babalarımızın yaşadığı coğrafiya haqqında dəqiq məlumatları əks etdirir.

Azərbaycan onomastik vahidlərinin öyrənilməsi metodologiyası dilçilər, tarixçilər, coğrafiyaşünaslar tərəfindən müəyyənləşdirmiş, onomastik sistemin ayrıca bir qolunu təşkil edən toponimlər bu günümüzdə kimi dilçi, coğrafiyaçılar tərəfindən müxtəlif istiqamətlərdən tədqiq olunmuşdur. Həsən Mirzəyev onomastika sahəsində mövcud tədqiqatları təkrar etməmiş, özünəməxsus forma və metodlardan istifadə etmişdir (9, s.53-15).

Alimin bu istiqamətdə tədqiqatları keçən əsrin 80-ci illərindən başlamışdır. O, uzun müddət Qərbi Azərbaycanın Dərələyəz mahalı toponimlərinin tədqiqi ilə məşğul olmuşdur. Həmin istiqamətdə iki monoqrafiya yazmış, yüz iyirmi beşdən çox məqalə çap etdirmişdir. Alim xalqın həyatında mühüm əhəmiyyət kəsb edən toponimlərifərdi şəkildə öyrənmiş, Azərbaycan dilçiliyinə və türkoloji dilçiliyin inkişafına öz təhəvvəsini vermişdir. Həmin araşdırmalar Həsən Mirzəyevin həm dilçi, həm tarixçi, həm də coğrafiyaçı kimi dərin biliyə sahib olduğunu da üzə çıxarmışdır.

O, Azərbaycan toponimiyasının tərkib hissəsi olan Dərələyəz bölgəsinin toponimik sistemini üç istiqamətdə araşdırmışdır: Dilçilik istiqamətində; tarix istiqamətində; coğrafi istiqamətdə. H.Mirzəyev Dərələyəz bölgəsinin toponimlərini dilçilik elmi istiqamətində dərin biliklə, yüksək məntiqlə tədqiq etməyə çalışmış, tədqiqatlarında leksik-semantik, fonetik və morfoloji prinsiplərə cavab verməyən, ancaq zahiri bəzəyişə arxalanan quru fərziyyələrə, dilin daxili qanunları ilə səsəlməyən rəvayət və yozmalara, xalq etimologiyasına qətiyyənlə yol verməmişdir. Dərələyəzə məxsus oykonim, oronim və hidronimlərin leksik-semantik, morfoloji və sintaktik xüsusiyyətlərini dilin norma, qanun və prinsipləri çərçivəsində qruplaşdırmışdır. O, Dərələyəz bölgəsinin toponimik sistemini tarixilik istiqamətində də əsaslı şəkildə araşdırmışdır.

Dərələyəz toponimlərinin hər birinin böyük bir tarixçəsi var və şübhəsiz ki, bu yer adları tarixdən ayrı deyil, tarixlə birgə addımlayır. Qədim mənbələrdən istifadə edən alim Dərələyəz bölgəsinə məxsus olan Təhlə, Qarqar, Ketı, Murquz, Meşin, Herher, Hors, Hostun, Hort, Çul, Vers, Xalaclar, Əyricə, Çivə, Şorca, Cıgətay, Çanaqlı, Vəng, Qaravəng, Qoşavəng, Şadıvəng, Keşışkənd, Moz, Əmağı, Dədəli, Çanı, Qəndbölən, Göyərçin, Ağxac, Qaraxaç, Axta, Arpa, Sallı, Salsal, Kotanlı, Qovuşuq, Ərgəz, Ələyəz, Dərələyəz və s. yer-yurd adlarına tarixilik prinsipindən yanaşmış, həmin adların formalaşma və inkişafının köklərini, sonrakı dövrlərdə dəyişmə səbəblərini aydınlaşdırmış və çox dürüst şəkildə izləyə bilmişdir.

Dərələyəz mahalının tarixi-coğrafi ərazisi genişdir. İlk öncə toponimin yerini, məkanını, ünvanını coğrafiya elmi təyin edir. H.Mirzəyev ərazinin coğrafi koordinatlarına yaxından bələd olduğu üçün toplayıb sistemə saldığı toponimlərin sərhədlərini dəqiq müəyyənləşdirmişdir. Ona görə də onun bu istiqamətdəki araşdırmaları da qiymətlidir. Maraqlı burasıdır ki, o, 20 ildən artıq bir zaman məsafəsində erməni daşnaqlarının tapdığına çevrilən Dərələyəz mahalının 170-dən çox yaşayış məntəqəsinin mövqeyini, relyefini, 16 landşaftını təyin etmiş və bu toponimlərin respublikamızda, o cümlədən türk ölkələrindəki areallarını axtarıb tapmışdır. Beləliklə, H.Mirzəyevin Dərələyəz mahalının toponimiyasına həsr olunmuş əsərləri kəmiyyətcə çoxluq təşkil edir ki, bunlar da faktların zənginliyi ilə diqqəti daha çox çəkir.

Həsən Mirzəyevin yaradıcılığında xalqımızın soykökü, tarixi, coğrafi əraziləri, dilimizin qədim xüsusiyyətləri mükəmməl və əhatəli şəkildə tədqiq olunmuşdur. H.Mirzəyevin filoloji aspektdə tədqiqatlarının sferaları çox genişdir. O, səriştəli bir filoloq alim kimi aşiq ədəbiyyatına da dərinədən bələddir. Odur ki, aşiq poeziyasında işlənmiş adlarımızı tədqiq edərkən onların daha çox diqqəti cəlb edən funksiyasına, adların həyatla, cəmiyyətlə bağlılığına, bədii mühitdəki üslubi vəziyyətinə və sairəyə diqqət yetirmişdir.

O, xalq yaradıcılığında işlənən onomastik vahidlərin köməyi ilə yaddaşlardan silinən, köhnəlib işləklidən qalan, forma və quruluşunu qismən də olsa dəyişən sözlərin, xüsusi adların sirtini açmış, Azərbaycan xalqının tarixən hansı ərazilərdə yaşamasını, hansı xalq və ölkələrlə qonşuluq şəraitində olmasını, siyasi-iqtisadi əlaqə qurmasına dair çoxlu faktlar üzə çıxara bilmişdir. Antroponimlərin törəmə mənbələri çox və rəngarəngdir: quş, heyvan, bitki, daş-qaş, səma cisimləri adları əsasında təşəkkül tapmış insan adları aşiq poeziyasında çoxluq təşkil edir.

Həsən Mirzəyev Azərbaycan aşiq ədəbiyyatından antroponimləri toplayaraq zəngin material əsasında onların maddi əsaslarını müəyyənləşdirmiş, hansı məqsədlər üçün işləndiyini aydınlaşdırmışdır. Xalqın etnik tərkibi, mənşəyi, etnogenezi, inkişaf tarixi haqqında xüsusi əhəmiyyət kəsb edən etnonimlərin, xüsusən də türk mənşəli etnonimlərin aşiq poeziyasında işlənmə səbəbləri də Həsən Mirzəyevin diqqətindən kənar qalmamış, o, bu poeziyada işlənən qəbilə, tayfa, nəsil və xalq adlarını hərtərəfli şəkildə tədqiqata cəlb etmiş, onların etimologiyasını üzə çıxarmış, zaman-zaman üst-üstə gəlmiş və ya ixtisara düşmüş söz qatlarını çözləmiş və bununla da Azərbaycan torpaqları haqqında düşmən uydurmalarına, saxtakarlıqlara, yalan və böhtanlara tutarlı cavab verə bilmişdir.

Həsən Mirzəyev hər hansı bir aşiq və el şairinin əsərində neçə onomastik vahidin işləndiyini və onlardan hansılarının etnonim səciyyəli olduğunu da göstərir. H.Mirzəyev dilimizin lüğət tərkibindəki bu söz qatlarının da necə yarandığını, hansı dəyişikliklərə uğradığını, hansı məqsədlə işləndiyini, bir sözlə, ad sistemindəki yerini, mövqeyini dəqiq dil faktları əsasında təhlil etmişdir.

NƏTİCƏ.

Sonda onu deyə bilərik ki, H.Mirzəyev onomastik vahidlərin üslubi cəhətləri üzərində də maraqlı müşahidələr aparmış, XVI əsrdən bu günə qədər aşiq yaradıcılığında yaşayan onomastik

vahidləri-toponimləri, antroponimləri təsnif etmiş, onların xarakterik cəhətlərini onomastik qaydalara uyğun olaraq dərin elmi araşdırmalara cəlb etmiş, aşıq poeziyası nümunələri və öz şeirlərindən nümunələrlə əsaslandırmışdır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Azərbaycan aşıqları və el şairləri. 2 cildə. II cild. Bakı: Elm, 1984, 544 s.
2. Azərbaycan folklor antologiyası. 2 cildə. I cild. Bakı: Azərnəşr, 1969, 248 s.
3. Əfəndiyev Paşa. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. Bakı: Elm və təhsil, 2013, 600 s.
4. Həkimov Mürsəl. Xalqımızın deyimləri və duyumları. Bakı: Maarif, 1986, 392 s.
5. Mirzəyev Həsən. Dərələyəz folkloru. Bakı: Elm, 2006, 768 s.
6. Mirzəyev Həsən. Hanı o səndəki el, Dərələyəz. Bakı: Elm, 2007, 800 s.
7. Mirzəyev Həsən. Elmi, pedaqoji fəaliyyətim və ömür yolumdan sətirlər. Bakı: Elm, 2008, 826 s.
8. Mirzəyev H. Azərbaycan dilində fel. Bakı: Elm, 2006, s.53 15
9. H.Mirzəyevin “Müasir Azərbaycan dilində təsirli və təsirsiz fellər” kitabına ön söz. Bakı, 1979, s. 35

HƏSƏN MİRZƏYEV YARADICILIĞINDA HEYDƏR ƏLİYEV OBRAZI **THE IMAGE OF HEYDAR ALIYEV IN THE WORK OF HASAN MIRZAYEV**

Nazile Abdullazade

*Doç.dr, Azərbaycan Devlet Pedaqoji Üniversitesi,
Filoloji Fakültesi, Edebiyatın Eğitimi teknolojisi Anabilim Dalı
ORCID No: <https://orcid.org/0000-0002-1829-7178>*

ÖZET.

Azərbaycan filoloji fikir tarixində professor Həsən Mirzəyevin müstəsna xidmətləri vardır. Dilin və dilçiliyin mübahisə doğuran bir çox məsələlərinə öz elmi təfəkkürü ilə aydınlıq gətirən alim özündən sonra bir məktəb yaratmış, bir-birindən sanballı monoqrafiyalar ərsəyə gətirmişdir.

Həsən Mirzəyevin ömür yolunu nəzərdən keçirdikcə üç fərqli şəxsiyyətin bir insan ömrünə sığa bilən tarixçəsi ilə qarşılaşırıq; dilçi-alim, şair-aşıq, vətəndaş-insan. Həsən Mirzəyevin ömrü və bədii yaradıcılığını vərəqlədikcə üç obrazın sehrinə düşürük; dil, Dərələyəz və saz, Heydər Əliyev şəxsiyyəti. Dil onun elmi təfəkkürünün, Dərələyəz və saz bədii ruhunun ziyasıdırsa, Heydər Əliyev obrazı vətəndaşlıq missiyası və ictimai-siyasi görüşlərinin yekunu kimi səciyyələndirilə bilər. Təsadüfi deyil ki, Həsən Mirzəyevin 14 cildlik monoqrafiyasının 4 cildində Heydər Əliyev şəxsiyyətinə pərəstiş, xatirəsinə hörmət və ehtiram ifadəsini tapmışdır.

Heydər Əliyevin insan, vətəndaş, dövlət xadimi kimi bədii portretini Həsən Mirzəyev “Heydər Əliyev Azərbaycan Respublikasının memarı, xilaskarı və qurucusudur” monoqrafiyasında geniş şəkildə qələmə almışdır. O, haqlı olaraq göstərirdi ki, Azərbaycanın suverenliyinin, müstəqilliyinin, ərazi bütövlüyünün qorunmasında Heydər Əliyevin xidmətləri misilsizdir. Dünya siyasətçiləri, dünya şəxsiyyətləri içərisində Məhəmməd Peyğəmbərdən sonra ikinci yerdə ulu öndər Heydər Əliyevi görən Həsən Mirzəyev onu (Heydər Əliyevi – N.A.) Azərbaycanın xoşbəxtliyi adlandırır.

Həsən Mirzəyevə görə, Heydər Əliyev, hər şeydən əvvəl, Azərbaycan Respublikasının memarı, xilaskarı və qurucusudur. Ulu öndərin şəxsiyyəti və ideyalarının yorulmaz təbliğatçısı və havadarlarından olan Həsən Mirzəyev yaxşı bilirdi ki, 90-cı illər hadisələrində xalqı böhrandan qurtaran məhz Heydər Əliyev olmuşdur. Ümummilli liderin çoxşaxəli fəaliyyətinə münasibəti, fikirləri Həsən Mirzəyevin təkcə məqalələrində deyil, tele-radiodakı çıxışlarında, lirik şeirlərində əksini tapmışdır.

Həsən Mirzəyevin qələminin mürəkkəbindən tökülən, ürəyindən, düşüncələrindən gələn hər söz, ifadə bu böyük alimin təmkini, emosionallığı, həyəcanı və müdriqliyi ilə Heydər Əliyev siyasətini sevərək dəstəkləyən, əsl “Əliyevçi” olduğunu ifadə edir.

Açar sözlər: Həsən Mirzəyev yaradıcılığı, vətəndaş, alim, Heydər Əliyev, dövlətçilik, elmi təfəkkür, bədii yaradıcılıq.

ABSTRACT.

Professor Hasan Mirzayev has exceptional merits in the history of philological thought of Azerbaijan. The scientist, who clarified with his scientific thinking many controversial issues of language and linguistics, created a school after himself and created monographs unlike each other.

As we consider the life path of Hasan Mirzayev, we encounter the history of three different personalities that can fit into one human life; linguist-scientist, poet-ashuq, citizen-human. As we scroll through the life and artistic work of Hasan Mirzayev, we fall under the spell of three characters: language, Daralayaz and saz and the personality of Heydar Aliyev. If the language is the result of his scientific thinking, Daralayaz and saz his artistic soul, then the image of Heydar Aliyev can be characterized as the conclusion of his civic mission and socio-political meetings. It is no coincidence that in 4 volumes of Hasan Mirzayev's 14-volume monograph, he showed the expression of admiration for Heydar Aliyev's personality, respect and reverence for his memory.

The artistic portrait of Heydar Aliyev as a person, a citizen, and a statesman was extensively written by Hasan Mirzayev in the monograph “Heydar Aliyev is the architect, savior and founder of the Republic of Azerbaijan”. He rightly shows that Heydar Aliyev's services in protecting Azerbaijan's sovereignty, independence, and territorial integrity are unparalleled. Hasan Mirzayev, who saw the great leader Heydar Aliyev in the second place after Muhammad the Prophet among world politicians and personalities, called him (Heydar Aliyev – N.A.) the happiness of Azerbaijan.

According to Hasan Mirzayev, Heydar Aliyev is, first of all, the architect, savior and founder of the Republic of Azerbaijan. Hasan Mirzayev, a tireless propagandist and supporter of the personality and ideas of the great leader, knew well that it was Heydar Aliyev who saved the nation from the crisis in the events of the 90s. His attitude and views on the multifaceted activities of the national leader are reflected not only in his articles, but also in his speeches and lyric poems on TV and radio.

Every word and expression coming from the ink of Hasan Mirzayev's pen, from his heart and thoughts shows that this great scientist is a real “Aliyev supporter” who lovingly supports Heydar Aliyev's policy with restraint, emotionality, excitement and wisdom.

Keywords: works of Hasan Mirzayev, citizen, scholar, Heydar Aliyev, statehood, scientific thinking, artistic creativity.

TÜRK DİLLƏRİNİN SÖZ YARADICILIĞI VƏ FEİL DÜZƏLTMƏ

Mahmudova Qətibə Çingiz qızı

AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu Türk dilləri şöbəsi,
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

ÖZET.

Müasir Azərbaycan dilində düzəltmə feillər müxtəlif nitq hissələrinin (isim, sifət, say, əvəzlik, feili sifət və s.) sonuna feil düzəldən şəkilçilərdən birini əlavə etməklə yaranır. Ad düzəldən şəkilçilərə nisbətən feil düzəldən şəkilçi morfem olduqca məhdud və azdır. Türk dillərinin tarixinə nəzər saldıqda məlum olur ki, türk dillərinin bütün dövrlərində feil düzəldən şəkilçilər aktiv olmuşdur. Lakin sabit şəkilçilərlə yanaşı bir sıra feil düzəldən şəkilçilər tarixi yazıların dilində passiv mövqe nümayiş etdirir. Bəlkə də, bu şəkilçilər türkcənin əvvəlki inkişaf mərhələsində məhsuldar olmuş, sonralar öz məhsuldarlığını azaltmışdır. Həmin şəkilçilərin söz-feil yaratmaq qabiliyyətinin zəifləməsinin tarixi bir neçə əsr bundan əvvəl başlamışdır.

Bu şəkilçilər isim köklərinə, isimdən düzəlmiş isimlərin başlanğıc formalarına və feildən düzəlmiş isimlərə əlavə olunur. Yəni isimdən feil düzəldən şəkilçilər isimdən isim düzəldən şəkilçilər və feildən isim düzəldən şəkilçilərdən sonra gələ bilər, lakin budaq morfemlər başlanğıc formalarından feil düzəltmədə çox az iştirak edir. Başlanğıc formalarından düzələn çox az saydakı feillərdə də ancaq çox işlək olan isimdən feil düzəldən şəkilçilər işləyə bilər. İsmədən düzəlmiş isimlərin başlanğıc formaları feil düzəltmədə daha aktivdir.

Ümumiyyətlə, feil dildə başqa nitq hissələrinə nisbətən özünə xas əlamətlərlə daha çox fərqlənən bir kateqoriya olduğundan onun söz yaradıcılığı prosesi də (feildən feil düzəltmə) maraqlı xüsusiyyətlərə malikdir.

Məlum məsələdir ki, feilin növləri kateqoriyası türk dillərində, ümumiyyətlə, söz yaradıcılığının sözdəyişdirmə sistemi ilə yaxınlığını, başqa sözlə desək, bir tərəfdən leksik, digər tərəfdən qrammatik hadisələrin bir-birinə keçməsinə göstərən ən yaxşı bir dil hadisəsindən ibarətdir. Şübhəsiz, müəllif belə bir mühüm məsələyə etinasız yanaşaraq ondan kənar qala bilməzdi.

İlkin feillər bir çox (bəlkə də bütün) təsadüflərdə tarixən daimi bir təsirlik və ya təsirsizlik mənasına malik olmamışdır. Lakin bunun indi də belə davam etdiyini söyləmək olmaz, çünki bir çox türk dillərinin, o cümlədən Azərbaycan dilinin müasir inkişaf vəziyyətində feillərin təsirliklik və təsirsizlik kateqoriyası olduqca dəqiq diferensiallaşmış bir səviyyəyə daşmaqdadır.

Feildən feil düzəldən şəkilçilərin iki mühüm funksiyası meydana çıxır: 1. Yeni məfhum əmələ gətirir; 2. Hərəkətin obyekt və subyektlə olan əlaqəsini müəyyənləşdirir. Bu mənada feildən feil düzəldən şəkilçiləri leksika və qrammatika arasındakı sıx əlaqəni daha əyani göstərən dil ünsürləri hesab etmək olar.

Məlumdur ki, feillər nitqimizdə, ümumiyyətlə, bir tərəfdən subyekt və obyektə olan əlaqələri, digər tərəfdən zaman və məkan münasibətlərini müəyyənləşdirən bir nitq hissəsidir. Ona görə də feildən feil düzəldən şəkilçiləri, iki qismə ayırmaq olar: feillərdən zamanla əlaqədar tərz mənası əmələ gətirən şəkilçilər; feillərdə subyekt və obyektə münasibət mənası əmələ gətirən şəkilçilər.

Mənbələrdə növlərin tarixinin çox qədim olduğunu, qayıdış və icbar növlərinin bəşərin dil açdığı ilkin mərhələdə yarandığını, bu növlərin daha çox ümumi hərəkəti yaxınlaşdırmaq və ya uzaqlaşdırmaq mənalərini ifadə etdi qeyd olunur.

Müasir Türkiyə türkcəsində feillərdən feil yaradan 27 şəkilçi göstərilir. “Qutadqu Biliq” də isə feildən feil düzəldən 21 şəkilçi göstərilir.

In this large-scale literary work, which consists of approximately 13 thousand verses, from the morphological point of view, it is situational The multitude of them attracts attention and it is possible to meet all the artists there.

KARDAŞ HALKLAR ESERLERİ ÇEVİRİSİNDEKİ PROBLEMLER ÇÖZÜMÜ HAKKINDA

Doç.Dr. Cumali Şabanov
Özbekistan Şarkşinaslık Universitesi
Türkoloji Fakülte dekanı

ÖZET.

Özbek ve Türk halkları çok eski zamanlardan beri kan akrabasıdır. Melodiler aynı. Türkler Özbekistan'ı anavatan olarak tanıyor. Özbekistan bağımsızlığını kazandığında, onu ilk tanıyan ülke Türkiye oldu.21 Ekim 1996'da Özbekistan ile Türkiye Cumhuriyeti arasında ebedi dostluk anlaşması imzalandı. Çok eski zamanlardan beri Özbek şair ve yazarlar Türk yazarlarını Özbekçeye çevirmişlerdir. Bir sanat eserinin çevirisinin akraba, yakın bir dilden de olsa çevrilmesi ve bu işin içerdiği eserin farklı dil ailelerine ait dillerden yapılan çevirilere göre daha kolay olduğunu düşünmek tamamen yanlıştır. Bunun çevirmen için zor ve düşündürücü yönleri vardır. Çeviri sırasında orijinal kelime ve deyimlerin anlamını tam olarak kapsayan kelime ve deyimleri bulmak ve değiştirmek kolay bir iş değildir. Çeviride her zaman kültürel bir bileşen, yani bir ulusa özgü kültürel bir öge - halk atasözleri vardır. Çevirmen, yaratıcı süreçte kültürel olarak renklendirilmiş bu kelimelere sürekli olarak dikkat etmelidir.

Özbekistan'da Türkçeden Özbekçeye ve Özbekçeden Türkçeye tercüme yapabilen birçok tercümanlar yetişti. Mirzakalon Ismaili, Miyat Hakimov, Fayz Şaismail, Bobohan Şarif, Miraziz Azamov, Hayrulla Hamidov, Tahir Kahhar, Abduvali Tilavovlar türk eserlerini özbekçeye, Ahsan Batur, Mahir Ünlü, Aziz Merhan, Şuayb Karakaşler özbek eserlerini türkçeye çevirdiler, buraya daha birçok isim eklenebilir. Özbekçeden türkçeye çevirilen bazı örnekler:

Sait Ahmet'in "Меҳрибон" ("Uvey Anne"), "Кўклам чечаклари", ("Kardelen"), "Сурат" ("Fotograf"), "Қорақўз Мажнун" ("Karagöz Mecnun") , "Кўклам тароналари" ("Ikbahar-Senfonisi") ,Ölmas Umarbekov'un "Абдулла Қовунчи" ("Abdulla Kavuncu") ve "Кўклам нафаси" ("Bahar Nefesi")

"Дафтар хошиясидаги битиклар" ("Derkenar Yazıları), "Дунёнинг ишлари" ("Dünyanın İşleri"), Farhot Musadov'un "Ёнмаган жоним менинг" ("Yanmamış Canım Benim"), Muhammad Ali'nin "Алтойир юлдузи" ("El Tayir Yıldızı"), Toğay Murad'ın "Бобоси билан невараси" ("Dede ve Torunu"), Ahmet Arzam'ın "Ойимнинг гарашалари" ("Annemin Garaşa'sı"), Ulugbek Hamdam'ın "Бир пиёла сув" ("Bir Kâse Su") ва Ҳайкаллар ороли" ("Heykeller Adası").

Çeviride her zaman kültürel bir bileşen, yani bir ulusa özgü kültürel bir öge - halk atasözleri vardır. Çevirmen, yaratıcı süreçte kültürel olarak renklendirilmiş kelimelere sürekli olarak dikkat etmelidir.

Çeviride tercümede bazı yanlışlar olabiliyor. Bunda tercümanın çevirilen eser yazıldığı dili, kültürü, medeniyeti, tarihi iyi bilmemesi veya tercümede tecrübesi yokluğu neden oluyor.

2020 de Türkiye de Nergiz Esed'in "Хушхабар" adlı eseri Emine Bakar'ın tercümesiyle Türkçe "Müjde" başlığıyla yayınlandı. Ben bu tercmenden bazı örnekler vereceğim

“Навоий ҳайкали пойида” (Nevalı'nin heykeli huzurunda) şiirinde “Бунда туруп бир улуғвор зот” mısrasındaki “durur” sözcüğü “kalkar” diye tercüme edilmiş. Aslında, “Burada durur” olursa daha iyi olacaktır. Çünkü “kalkar” kelimesi “yerinden yükselmek” anlamındadır.

“Мўғил, отинг ўчсин, уйгинанг куйсин” mısrası Türkçeye “Moğol atın kesilsin, evin yansın” diye aktarılmış. Burada “от” kelimesi Türkçedeki “ad” olduğu fark edilmeden “atın kesilsin” diye tercüme edilmiş ve Türkçedeki “at” her iki dilde de kullanılan binilecek “at”a (binek hayvanı) dönüşmüştür. Aslında adın (ismin) batsın olması gerekir.

Hamid Alimcan'a adanmış şiirinin sonunda şöyle bir mısra vardır “Dünyaya döner Hamid Alimcan” “Дунёга айланар Ҳамид Олимжон”. “Айланар” sözü Türkçede “döner” diye ifade edilmiş. Aslında, “dönüşür” olması gerekir.

Çeviride yanlışlıklar olmaması ve çevirilerin daha güzel ve kaliteli olması için aşağıdakilerin yapılması gerekir:

1. Özbekçe-Türkçe Türkçe-Özbekçe açıklamalı sözcükler yaratılması;
2. Cumhuriyetimizde çeviri alanında yetiştirilen uzmanlara daha eksiksiz bir bilimsel-egitimsel-metodolojik destek sağlamak, akılcı ve etkin kullanımını sağlamak, eğitimsel-metodolojik literatür oluşturmak ve geliştirmek;
3. bilimin daha da geliştirilmesi için önlemlerin geliştirilmesi ve uygulanması, yetenekli yaratıcı gençlerin sanatsal çeviri ve bilimsel faaliyetlere geniş katılımı, yaratıcı ve entelektüel potansiyellerini gerçekleştirmeleri için koşulların yaratılması;
4. çeviri teorisi ve pratiği hakkında modern eğitimsel ve bilimsel literatürün oluşturulması, eğitim kurumlarında okuyan yetenekli gençleri zahmetli sanatsal çeviri çalışmalarına ve bu sorunun çözümüyle doğrudan ilgili organizasyonel ve pratik görevlere çekme.

AZƏRBAYCAN TARİXŞÜNASLIQ ELMİNDƏ MİRZƏ KAZIMBƏYİN ROLU

Əhmədova Naibə Əhmədağa qızı

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin

“Azərbaycan tarixi kafedrası”nın müdiri

t.ü.f.d., dosent

ÖZET.

Görkəmli Azərbaycan şərqsünas alimi, çar Rusiyasında şərqsünaslıq elminin banilərindən olan **Mirzə Məhəmmədəli Kazimbəy** (1802-1870) çar Rusiyasının və Azərbaycanın elm tarixində silinməz izlər qoymuşdur. Elm aləmində Mirzə Kazım bəyin azərbaycanlı olması haqqında bir çox qaranlıq məqamlar vardı. Hüquq elmləri doktoru, professor Ağababa Rzayev Mirzə Kazım bəyin azərbaycanlı olduğunu sübut edərək son nöqtəni qoymuşdu. Lakin bir çox Moskva alimləri, o cümlədən Mirzə Kazım bəyin tələbəsi olmuş İ.N.Berezin, V.V. Bartold, A.N. Kononov, M.A. Smirnov onun tədqiqatlarına səthi yanaşaraq Gilanda doğulduğunu əsas gətirib, fars olduğunu söyləyirlər. Həm də Kazım bəyin özünü “persiyanın” adlandırmasına istinad edirlər. Onlar bilməlidirlər ki, orta əsrlərdə, hətta 1926-cı ilədək Mozdokdan, Dərbənddən tutmuş Fars körfəzinədək ərazi Persiya, əhalisi isə persiyanın adlandırılırdı. Mirzə Kazimbəy həm ruhunda, həm də qanında Azərbaycan mədəniyyətini və düşüncəsini daşıyan dəyərli bir şəxsiyyət olmuşdur.

Məhəmmədəli gənc yaşlarında ikən atasına qarşı olan intriqalarla əlaqədar Dərbənddən Həştərxana gəlmişdir. Bu mühacirət onun həyatında dönüş nöqtəsi olmuşdur. Mirzə Kazım bəy Kazanda “Yeddi səyyar”, “1660-cı ildə Həştərxanın alınması”, “Türk-tatar dilinin

qrammatikası”, “Uyğurlar haqqında tədqiqatlar”, Ə.Firdovsinin “Şahnamə” əsərini nəşr etdirir. O, gələcəyin böyük yazıçısı L.Tolstoya türk-tatar dilindən dərs demişdir.

Mirzə Kazımbəyin elmi fəaliyyəti, dinini dəyişib xristian olması onu az qala Azərbaycan xalqının yaddaşından silmişdir. Mirzə Kazımbəy nə qədər islamı tərk edib xristian olsa idi də, bir ömür Azərbaycan – türk təfəkkürü ilə yaşamışdır .

Mirzə Kazımbəy bir tərəfdən çoxillik müşahidələrinin, o biri tərəfdən Şeyx Şamilə görüşlərinin təsiri altında 1859-cu ildə çox qısa müddət ərzində “Müridizm və Şamil” monoqrafiyasını yazmış və həmin ilin dekabrında onu “Russkoe slovo” jurnalında dərc etdirmişdi. O, dövrünün mütərəqqi alim və mütəfəkkiri kimi Şamil hərəkatını araşdırmışdır .

Qafqaz qəhrəmanı Şeyx Şamilin anadan olmasının 200 illiyi (1999-cu il-N.Əhmədova) prezident Heydər Əliyevin sərəncamı ilə ölkəmizdə geniş qeyd edildi. məşhur dağlının yubileyi Azərbaycanda heç də vətəni Dağıstandan az təntənə ilə keçirilmədi. Şeyx Şamil belə bir ehtirama layiqdir. Çünki o, düz iyirmi beş il rus imperiyasına qarşı mübarizə aparmış (1834-1859), bütün Qafqaza və qafqazlılara hüsr və azad yaşamağın yolunun yalnız əldə silah öz torpaqlarını qorumaq olduğunu göstərmişdi.Məqalədə Mirzə Kazımbəyin tarixşünaslıq elmindəki rolu onun öz əsərləri əsasında təhlil edilmiş və elmi nəticələr çıxarılmışdır.

Açar sözlər: XIX əsr,tarixşünaslıq elmi, Mirzə Kazımbəy,türk təfəkkürü

SUMMARY:

Mirza Mahammadali Kazymbey (1802-1870), a prominent Azerbaijani orientalist, one of the founders of Orientalism in Tsarist Russia, left an indelible mark on the scientific history of Tsarist Russia and Azerbaijan. In the world of science, there were many dark moments about Mirza Kazim Bey being an Azerbaijani. The doctor of legal sciences, professor Agababa Rzayev proved that Mirza Kazim was an Azerbaijani. However, many Moscow scientists, including I.N. Berezin, V.V., who was a student of Mirza Kazim, Barthold, A.N. Kononov, M.A. Smirnov takes a superficial approach to his research, citing the fact that he was born in Gilan and saying that he is a Persian. They also refer to Kazim Bey calling himself "Persian". They should know that in the Middle Ages, even until 1926, the territory from Mozdok and Darband to the Persian Gulf was called Persia, and its people were Persian. Mirza Kazymbey was a valuable personality who carried Azerbaijani culture and thought both in his soul and in his blood.

When Mohammadali was young, he came to Astrakhan from Darband due to the intrigues against his father. This migration was a turning point in his life. In Kazan, Mirza Kazim bey publishes "Yeddi sayayar", "Taking Astrakhan in 1660", "Grammar of Turkish-Tatar language", "Studies about Uighurs", A. Firdovsi's "Shahnama". He taught the Turkish-Tatar language to the future great writer L. Tolstoy.

Mirza Kazymbey's scientific activity, his conversion to Christianity almost erased him from the memory of the Azerbaijani people. No matter how much Mirza Kazymbey left Islam and became a Christian, he lived with the Azerbaijani-Turkish mentality all his life.

Mirza Kazymbey wrote the monograph "Muridism and Shamil" in a very short period of time in 1859 under the influence of his long-term observations on the one hand, and his meetings with Sheikh Shamil on the other hand, and published it in the "Russkoe slovo" magazine in December of the same year. He studied the Shamil movement as a progressive scientist and thinker of his time.

The 200th anniversary of the Caucasian hero Sheikh Shamil's birth (1999-N. Ahmadova) was widely celebrated in our country by order of President Heydar Aliyev. ... the jubilee of the famous mountaineer was celebrated in Azerbaijan with no less ceremony than in his native

Dagestan. Sheikh Shamil deserves such respect. Because he fought against the Russian Empire for exactly twenty-five years (1834-1859), he showed the entire Caucasus and Caucasians that the only way to live peacefully and freely is to protect their land with arms. conclusions have

Key words: XIX century, historiography, Mirza Kazımbey, Turkish thought

AZƏRBAYCAN VƏ TÜRK DİLLƏRİNDƏ İSMİN HAL KATEQORİYASINDA FƏRQLİ MORFOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏR

Dos.Tamam Mehrabova

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

orcid ID:0000-0001-7719-9546

ÖZET.

Dil ümumi hadisə kimi cəmiyyətin fəaliyyətinin müxtəlif sferaları ilə yaxından bağlıdır. Cəmiyyətin məşğul olduğu və dərindən maraq göstərdiyi sahələrdən biri də türkologiya elmidir. Bu elmin hələ də tam şəkildə həll edilməmiş problemləri var. Onlardan biri qohum dillərin bir-biri ilə qarşılaşdırılması və müqayisə olunması məsələsidir. Bu sahədə ilk müəllif XI yüzilliyin böyük türkoloqu Mahmud Kaşğaridir. O, müqayisəli-tarixi, müqayisəli-qarşılaşdırma metodunun banisidir. Mahmud Kaşğari məşhur «Divani lüğət-it türk» əsərində uyğur dilinin materialları əsasında türk dillərinin xaqaniyə türkcəsini oğuz və qıpçaq dilləri, dialektləri ilə müqayisə etmişdir. Bu lüğətdə türk dillərinin, dialektlərinin müqayisəli fonetika, leksika və qrammatikasına müraciət edilir, irili-xırdalı türk tayfa dillərinin fono-morfoloji tərkibi aydınlaşdırılır. Müqayisəli dilçiliyin aktual problemlərindən biri də qohum dillər arasında olan qrammatik eyniliyin və fərqliliyin aşkara çıxarılmasıdır. Bu sahədə son illər daha çox araşdırma aparılır, müqayisəli tədqiqatın prinsip və istiqamətləri müəyyənləşdirilir. Müqayisə dil tarixini tərtib etmək üçün genetik tədqiqatların aparılmasında yeganə vasitədir. Eyni zamanda mövcud olan fərqlər dil tarixini tərtib etmək üçün əsas müəyyənləşdirici amillərdən biridir. Müqayisəli tədqiqatlar qrammatik qanunauyğunluqları müəyyənləşdirir, qrammatik kateqoriyalar arasında olan fərdi dil yeniliklərini üzə çıxarır.

Türk dillərinin qədim və indiki vəziyyəti, ümumi təkamül xüsusiyyətləri, çoxsaylı linqvistik hadisələri və faktları sübut edir ki, onları bir-biri ilə qarşılaşdırmaq, müqayisə etmək və inkişaf gedişində baş vermiş fonetik, morfoloji, sintaktik və s. dəyişiklikləri aşkar etmək çox vacib məsələlərdəndir. Dilin inkişafını yalnız nəticələri tutuşdurmaqla, müqayisə etməklə izləmək olar. Müqayisəli metodun mahiyyəti qohum dillərin oxşar və fərqli cəhətlərini aydınlaşdırmaq və bu dillərin daşıyıcılarının bir-birlərini anlama məsələsi probleminin həllinə nail olmaqdır. Türk dillərinin qarşılaşdırılması təkcə, fonetikanın, leksikanın, qrammatikanın kompleks tədqiqi ilə məhdudlaşdırılmır, burada sahəli qarşılaşdırma vasitələrindən də geniş istifadə edilir, dilçiliyin hər hansı bir sahəsi əsas götürülür, bu sahəyə nə aiddirsə, müqayisə edilir.

Açar sozlər: qrammatika, morfolojiya, müqayisə

SUMMARY.

Language as a general phenomenon is closely related to various spheres of society's activity. The science of Turkology is one of the fields in which the society is engaged and shows deep interest. This science still has problems that have not been fully resolved. One of them is the issue of confronting and comparing related languages. The first author in this field is Mahmud

Kashgari, a great Turkologist of the 11th century. He is the founder of the comparative-historical, comparative-contrast method. Mahmud Kashgari compared the Khaganiya Turkish of the Turkish languages with the Oghuz and Kipchak languages and dialects based on the materials of the Uighur language in his famous work "Divani dictionary-it Turk". In this dictionary, the comparative phonetics, lexicon and grammar of Turkish languages and dialects are addressed, and the phono-morphological composition of major and minor Turkish tribal languages is clarified. One of the actual problems of comparative linguistics is to reveal grammatical similarities and differences between related languages. More research has been conducted in this area in recent years, principles and directions of comparative research are defined. Comparison is the only tool in genetic research to construct language history. Concurrent differences are one of the main determining factors for constructing language history. Comparative studies identify grammatical regularities, reveal individual language innovations between grammatical categories.

The ancient and present state of Turkish languages, common evolutionary features, numerous linguistic events and facts prove that they should be compared, compared and phonetic, morphological, syntactic, etc. detecting changes is one of the most important issues. The development of the language can be followed only by harmonizing and comparing the results. The essence of the comparative method is to clarify the similarities and differences of related languages and to achieve a solution to the problem of understanding each other by the speakers of these languages. Comparison of Turkish languages is not only limited to the complex study of phonetics, lexicon, grammar, field comparison tools are also widely used here, any field of linguistics is taken as a basis, and everything related to this field is compared.

Keywords: grammar, morphology, compariso

Türk dillərinin qədim və indiki vəziyyəti, ümumi təkamül xüsusiyyətləri, çoxsaylı linqvistik hadisələri və faktları sübut edir ki, onları bir-biri ilə qarşılaşdırmaq, müqayisə etmək və inkişaf gedişində baş vermiş fonetik, morfoloji, sintaktik və s. dəyişiklikləri aşkar etmək çox vacib məsələlərdəndir. Dilin inkişafını yalnız nəticələri tutuşdurmaqla, müqayisə etməklə izləmək olar. Müqayisəli metodun mahiyyəti qohum dillərin oxşar və fərqli cəhətlərini aydınlaşdırmaq və bu dillərin daşıyıcılarının bir-birlərini anlama məsələsi probleminin həllinə nail olmaqdır. Türk dillərinin qarşılaşdırılması təkcə, fonetikanın, leksikanın, qrammatikanın kompleks tədqiqi ilə məhdudlaşdırılmır, burada sahəli qarşılaşdırma vasitələrindən də geniş istifadə edilir, dilçiliyin hər hansı bir sahəsi əsas götürülür, bu sahəyə nə aiddirsə, müqayisə edilir. Türkologiyada sahəli qarşılaşdırma üsulu ilə bir çox araşdırmalar aparılmışdır.

Dillərin müqayisəsi insanların düşüncə fəaliyyətində həmişə mühüm və mərkəzi yerlərdən birini tutmuşdur. Müasir türk ədəbi dilləri dünya dilləri arasında ən zəngin dillərdəndir. Bunlar milli dil səviyyəsində inkişaf etmiş, qədim yazı ənənələrini qoruyub saxlamışlar. Ən yüksək formada ümummilli xüsusiyyətlərə sahib çıxmışlar. Türk ədəbi dillərini həmin xalqların daşıyıcıları yaratmışlar. Həmin dillərin inkişafı prosesində onun normaları yaranmışdır. Müasir türk ədəbi dillərinin xronoloji sərhədləri onun fonetik, leksik və qrammatik quruluşunun qismən də olsa dəyişməsi ilə xarakterizə olunur. Bununla yanaşı, qrammatik quruluşu əhatə edən əsas kateqoriyalar formalaşmış, tarixi normalar yeni dövrdə sabitləşmiş, bir nəsilədən o biri nəslə ötürülmüşdür.

Türk dillərinin inkişafının ümumi və səciyyəvi qanunauyğunluqlarını, həmin dillər arasındakı əlaqələri, münasibətləri müqayisəli qrammatika müəyyənləşdirir.

Türkiyə türkcəsi və Azərbaycan dili morfoloji və genoloji baxımdan qohum dillərdir. Onları eyni bir dil ailəsində birləşdirən başlıca əlamət Azərbaycan və Türk dillərinin qrammatik

quruluşlarının və əsas lüğət fondlarının ümumi olmasıdır. Lakin bu ümumilik, belə bir yanlış təsəvvür oyatmamalıdır ki, azərbaycanlı üçün türk dilini öyrənmək, bu dildə danışmaq çox asandır.

Qədim türk xalqlarının coğrafiyası geniş olduğu kimi, türk dillərinin coğrafiyası da geniş olmuşdur. Bu coğrafi genişlik nəticəsində qədim kökə malik bir türk dilindən fərqli dil xüsusiyyətləri ilə seçilən bir neçə türk mənşəli dil formalaşmışdır. Bunların hər birinin özünəməxsus adları meydana gəlmişdir: Azərbaycan dili, Altay dili, Başqırd dili, çuvaş dili, xakas dili, Karaim dili, Qaqauz dili, Qaraçay-bilkar dili, Qaraqalpaq dili, Qazax dili, Qağız dili, Qumuq dili, Noqay dili, Özbək dili, Salar dili, Şor dili, Tatar dili, Tofalar dili, Tuva dili, Türk dili, Türkmən dili, Uyğur dili, Yakut dili.

Bu dillər bir-birindən fərqli fonetik, leksik, semantik, morfoloji, sintaktik xüsusiyyətlərə malik olsa da onları vahid bir dil qrupu kimi birləşdirən ortaqlı linqvistik xüsusiyyətlər də vardır.

Cümlədəki isimlərlə fellər arasında müvəqqəti mənə bağları yaratmaq üçün ismin daxil olduğu vəziyyətlərə cavab verən şəkilçilər isim şəkilçiləridir. Azərbaycan dilində olduğu kimi türk dilində də ismin halları var. Türkiyə türkcəsindəki əsas isim halları və onlara uyğun gələn fleksiya şəkilçiləri aşağıdakılardır:

1. Yalın durum (Adlıq hal):

İsmin bu halının heç bir şəkilçisi yoxdur və predmet funksiyası ilə yüklənmir: başak, dağ, tepe, kuş, eğlence.

2. İlgi durumu (Yiyəlik hal): (-ın,-in,-un,-ün,-nın,-nin,-nun,-nün)

Onun əlavə olunduğu adla başqa ad arasında əlaqə quran ad halıdır. Bu vəziyyət samitlə bitən isim köklərindən və gövdələrindən sonra +In l+Un, saitlə bitənlərdən sonra isə +nln /+nUn şəkilçisinin əlavə edilməsi ilə qarşılır. Şəkilçisi alır: ata yurdu, yük gemisi, işin başı, yolun sonu, kardeşimin evi kimi.

3. Varımlı hal (Yönlük hal): (-a,-e,-ya,-ye) bahçe-ye, ev-e, tepe-ye və s.

4. Belli işlənmiş hal (Təsirlilik hal): (-ı,-i,-u,-ü,-yı,-yi,-yu,-yü) anlam-ı, bey-i, ana-yı, oda-yı

5. Durumlu hal (Yerlik hal): (-da,-de,-ta,-te) akıl-da, açık-ta, beşik-te, kişi-de

6. Çıxımlı hal (Çıxışlıq hal): (-dan,-den,-tan,-ten) ağaç-tan, gürültü-den, sessizlik-ten, odadan

Hər iki dildə ismin hallarının sualları və şəkilləri də əsas etibarilə eynidir. Bununla yanaşı, türk və Azərbaycan dillərində ismin hallarının bəzi fərqləri var, onlar aşağıdakılardır:

1. Türk dilində təsirlilik hal şəkilçisi (-ı, -i, -u, -ü) saitlə bitən sözlə artırılarkən sözlə şəkilçi arasına bitişdirici "y" samiti, Azərbaycan dilində isə "n" samiti əlavə edilir.

kapı+y+ı - kapıyı; qapı-n-ı - qapını;

anne+y+i - anneyi; ana-n-ı - anam;

Saitlə bitən söz birləşmələrinin hallanması zamanı bu fərq aradan qalxır:

Çocuk bahçe+si+ni uşaq bağça+sı+nı

Yazı levha+sı+nı yazı taxta+sı+nı

2. Şəxs əvəzlilikləri "ben" və "sen" türk dilində yönlük halda "bana", "sana" şəklində işlədilir.

Kitabı bana ver - Kitabı mənə ver.

Sana söylüyorum - Sənə deyirəm.

3. Xüsusi isimlərə artırılan yönlük hal şəkilçisi (-a, -e, -ya, -ye) həm də Azərbaycan dilindəki "gil" şəkilçisinin ifadə etdiyi mənalara uyğun gəlir:

Orhan'a gidiyorum - Orxangilə gedirəm.

Babamlara misafir geldi - Atamgilə qonaq gəlib.

4. Bir sıra eyni mənalı fellər və qoşmalar türk və Azərbaycan dillərində isimlərin müxtəlif hallarda idarə edirlər.

Ahmed'e sormak / Əhməddən soruşmaq

Zile basmaq / Zəngi çalmaq

Beş saat kadar/ Beş saata qədər

Birisine danışmaq / biri ilə danışmaq

5. Türk dilində yerlik və çıxışlıq hal şəkilçilərinin (-da, -de, -dan, -den) həm də kar variantları işlədilir (-ta, -te, -tan, -ten).

Kitapta, ağaçtan, çiçektən, dolapta;

6. "ne" sual əvəzliyinin hallanması spesifikdir: ne, neyin, neyə, neyi (nesi), nede, neden.

Əvəzlilərin hallanması

Y.h ben	sen	o	bu	şu
İ.h benim	senin	onun	bunun	şunun
V.h bana	sana	ona	buna	şuna
B.İ.h beni	seni	onu	bunu	şunu
D.h bende	sende	onda	bunda	şunda
Ç.h benden	senden	ondan	bundan	şundan

Söz birləşmələrinin hallanması

Y.h çocuk bahçesi	elma ağacı
İ.h çocuk bahçesinin	elma ağacının
V.h çocuk bahçesine	elma ağacına
B.İ.h çocuk bahçesini	elma ağacını
D.h çocuk bahçesinde	elma ağacında
Ç.h çocuk bahçesinden	elma ağacından

Məsdərlərin hallanması

Y.h okumak	bilmek
İ.h okumağın	bilmeyin
V.h okumağa	bilmeye
B.İ.h okumağı	bilmeyi
D.h okumakta	bilmekte
Ç.h okumaktan	bilmekten

Türk dilinin yeni orfoqrafiya qaydalarına görə tələffüzü asanlaşdırmaq məqsədilə yiyəlik, yönlük və təsirlik hallarında -rak, -mek şəkilçisi ilə bitən məsdərlərin yerinə -ma, -me şəkilçisi ilə fəldən düzələn isimlərin hallandırılması tövsiyə edilir:

okumanın, okumaya, okumayı, bilmənin, bilməyə, bilmeyi.

Müqayisəli tədqiqatlar qrammatik qanunauyğunluqları müəyyənləşdirir, qrammatik kateqoriyalar arasında olan fərdi dil yeniliklərini üzə çıxarır. Türk dillərinin qədim və indiki vəziyyəti, ümumi təkamül xüsusiyyətləri, çoxsaylı linqvistik hadisələri və faktları sübut edir ki, onları bir-biri ilə qarşılaşdırmaq, müqayisə etmək və inkişaf gedişində baş vermiş fonetik, morfoloji, sintaktik və s. dəyişiklikləri aşkar etmək çox vacib məsələlərdəndir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. B. Xəlilov “Müasir Azərbaycan dilinin morfolojiyası”.2 hissədə. I hissə. Bakı: Elm,2007
2. B. Xəlilov “Müasir Azərbaycan dilinin morfolojiyası”.2 hissədə. II hissə. Bakı: Elm,2007
3. M.Hüseynzadə “Müasir Azərbaycan dili”. III hissə. Morfolojiya. Bakı: Şərq-Qərb,2007
4. İsmayıl Kazımov “Türk dillərinin müqayisəli morfolojiyası III cild Bakı– «Elm» – 2019
5. B.Xəlilov “Türkolojiyaya giriş”. Bakı: Nurlan, 2006
6. Ə.Rəsulov,R.Rüstəmov “Türk dili”. Bakı-2007
7. F.R.Zeynalov “Türk dillərinin müqayisəli qrammatikası”. I hissə. (Fonetika,leksika,morfolojiya). Bakı-2008
8. Zeynep Korkmaz “Türkiye Türkçesi Qrameri”,Türk Dil KurumuYayınları, Ankara,2009

**XIII-XVI ƏSRLƏRƏ AİD ELMİ ƏSƏRLƏRDƏ TABELİ MÜRƏKKƏB CÜMLƏ
THE SUBORDİNATE COMPLEX SENTENCE IN SCIENTİFIC WORKS OF THE
XIII-XVI CENTURİES.**

Şəbnəm Rasim qızı Həsənli- Qəribova

Fil.ü.f.d., dosent Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Dilçilik İnstitutu

ÖZET.

XIII-XVI əsrlərə aid elmi əsərlərdə tabeli mürəkkəb cümlələr işlənmə xüsusiyyətlərinə və struktur modellərinə görə fərqlənir. Tabeli mürəkkəb cümlələr tabeədən cümlə strukturunda tam şəkildə idarəedici rola malik olduğu, tabe olunan tərəfin tabeədən semantik çərçivəsində ancaq izahedici, genişləndirici funksiya daşdığı cümlələrdir. Belə cümlələrin məna və qrammatik cəhətdən birləşməsi tərəflərdən birinin semantik və quruluş baxımından digərinin təsiri altında assimile olunması nəticəsində vahid strukturun yaranması ilə meydana çıxır. Bu dövrdə tabeli mürəkkəb cümlələrin yaranmasında bağlayıcılardan istifadə olunmuşdur. Məsələn, “*Şükri sipah ol yaradıcıya kim, əql cövhərini qamu nəsnəyi bilməyə və incə aňlamağa səbəb yaratdı*” [HB, 1b.1] cümləsində cümlənin ikinci hissəsi semantik baxımdan birinci hissədəki “yaradıcı” sözünün semantik sahəsinə aiddir. Təyin budaq cümləsi olan bu nümunədə budaq cümlə baş cümlədəki “ol” qəlib sözünü izahedici mahiyyət daşıyır və natiqin nəzərdə tutduğu semantik çərçivəni bütünlüklə ifadə edir. Yəni, baş cümlədə “ol” sözü ilə budaq cümlə üçün semantik zəmin yaradılır, “kim” bağlayıcısı ilə struktur baxımından cümlənin genişlənməsi, mürəkkəbləşməsi formalaşır və nəticə etibarilə iki müstəqil işləmə biləcək cümlə mürəkkəb struktur çərçivəsində semantik- qrammatik vahidlik yaradır. Tabeli mürəkkəb cümlə əsasən baş cümlə, budaq cümlə, bəzən isə budaq cümlə, baş cümlə ardıcılığı ilə əmələ gəlir. Lakin dövrün əsərlərinin dilində mürəkkəb cümlə quruluşlarında heç də hər zaman baş cümlə- budaq cümlə ardıcılığı gözlənilmir. Belə ki, “*Bu cedvel şol yavuz nişanlar kim bunuñ filinden belürür anı bildürür*” cümləsində də eyni hal təkrarlanır. Belə cümlə tiplərində baş cümlənin tərkib hissələri arasındakı semantik əlaqə budaq cümlə vasitəsilə parçalanmış, budaq cümlə baş cümlənin tərkibinə daxil olmuşdur.

XIII-XVI əsrlərdə elmi üsluba dair əsərlərdə müxtəlif tabeli mürəkkəb cümlələr işlənmişdir. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, dövrün elmi əsərlərinin yazılma arealı geniş regional sahəni əhatə etdiyi üçün cümlə quruluşlarında, xüsusilə tabeli mürəkkəb cümlələrdə müxtəlifliklər özünü göstərir. Elmi əsərlərin quruluşu və belə əsərlərin yazılmasındakı qaynaqların müxtəlif dillərə mənsubluğu, bəzi məqamlarda belə əsərlərin tərcümə xarakteri daşması, mürəkkəb cümlələrin quruluşlarında nəzərə çarpır. Elmi üslubun spesifik cəhəti olan mürəkkəb və qarışıq fikirləri ifadə etmə xüsusiyyəti belə cümlələrin strukturuna da təsir etmiş, qarışıq və qoşulma tipli cümlələr əsərlərdə üstünlük təşkil etmişdir.

Açar sözlər: elmi üslub, mürəkkəb cümlə, qıpçaq dili, budaq cümlə, çağatay dili

ABSTRACT.

Subordinate complex sentences in scientific works of the XIII-XVI centuries differ according to their processing characteristics and structural models. Subordinate complex sentences are sentences in which the subordinate has a fully controlling role in the sentence structure, and the subordinate part has only an explanatory, expanding function in the semantic framework of the subordinate. The combination of such sentences in terms of meaning and grammar emerges as a result of the assimilation of one of the parties under the influence of the other in terms of semantics and structure, creating a single structure. In this period, conjunctions were used to create subordinate complex sentences. For example, in the sentence "“*Şükürü sipah ol yaradıcıya kim, əql cövhərini qamu nəsnəyi bilməyə və incə aňlamağa səbəb yaratdı*” [HB, 1b.1] from the semantic point of view, the second part of the sentence belongs to the semantic field of the word " yaradıcı (creator)" in the first part. In this example, which is a definite branch sentence, the branch sentence carries the explanatory essence of the word "ol (be)" in the main sentence and fully expresses the semantic framework intended by the speaker. That is, the word "ol (be)" in the main sentence creates a semantic basis for the branch sentence, the expansion, and complexity of the sentence in terms of structure is formed with the conjunction "kim", and as a result, two sentences that can be used independently create a semantic-grammatical unity within the framework of a complex structure. A subordinate complex sentence is mainly formed by the sequence of the main clause, a branch clause, and sometimes a branch clause and the main clause. However, in the language of the works of the period, in complex sentence structures, the main sentence-branch sentence sequence is not always expected. Thus, the same situation is repeated in the sentence " *Bu cedvel şol yavuz nişanlar kim bunuñ filinden belürür anı bildürür* ". In such types of sentences, the semantic relationship between the constituent parts of the main sentence is broken through a branch sentence, and the branch sentence is included in the main sentence.

In the XIII-XVI centuries, various subordinate complex sentences were used in works on scientific style. However, it should be noted that since the writing area of the scientific works of the period covers a wide regional area, the sentence structures, especially the subordinate complex sentences, show variations. The structure of scientific works and the sources used in the writing of such works belong to different languages, and the nature of translations of such works at some points is noticeable in the structures of complex sentences. The feature of expressing complex and mixed ideas, which is a specific aspect of the scientific style, also affected the structure of such sentences, mixed and connecting sentences prevailed in the works.

Keywords: scientific style, complex sentence, Kipchak language, relative clauses, Chagatai language

XIII-XVI əsrlərə aid elmi əsərlərdə tabeli mürəkkəb cümlələr işlənmə xüsusiyyətlərinə və struktur modellərinə görə fərqlənir. Tabeli mürəkkəb cümlələr tabeədən cümlə strukturunda tam şəkildə idarəedici rola malik olduğu, tabe olunan tərəfin tabeədən semantik çərçivəsində ancaq izahedici, genişləndirici funksiya daşdığı cümlələrdir. Belə cümlələrin məna və qrammatik cəhətdən birləşməsi tərəflərdən birinin semantik və quruluş baxımından digərinin təsiri altında assimile olunması nəticəsində vahid strukturun yaranması ilə meydana çıxır. Bu dövrdə tabeli mürəkkəb cümlələrin yaranmasında bağlayıcılardan istifadə olunmuşdur. Məsələn, “*Şükri sipah ol yaradıcıya kim, əql cövhərini qamu nəsnəyi bilməyə və incə aňlamağa səbəb yaradı*” [1, 1b.1] cümləsində cümlənin ikinci hissəsi semantik baxımdan birinci hissədəki “yaradıcı” sözünün semantik sahəsinə aiddir. Təyin budaq cümləsi olan bu nümunədə budaq cümlə baş cümlədəki “ol” qəlib sözünü izahedici mahiyyət daşıyır və natiqin nəzərdə tutduğu semantik çərçivəni bütünlüklə ifadə edir. Yəni, baş cümlədə “ol” sözü ilə budaq cümlə üçün semantik zəmin yaradılır, “kim” bağlayıcısı ilə struktur baxımından cümlənin genişlənməsi, mürəkkəbləşməsi formalaşır və nəticə etibarilə iki müstəqil işləmə biləcək cümlə mürəkkəb struktur çərçivəsində semantik- qrammatik vahidlik yaradır. Yaxud da, XVI əsrdə yaşamış Seydi Əli Rəisin “*Miratül-memalik*” əsərində verilən “*Eğərçi kim çekilen şedayide nisbet “Mihnetname” olup amma her vilayətin ahvali andan numayan olmağın ismi “Miratül-memalik” olmak müveccəh görüldü*” cümləsində “*əğərçi kim*”, “*amma*”, “*olmağın*” kimi vasitələr iki müstəqil işləmə biləcək sadə cümləni qarşılaşdırma semantik çərçivəsi daxilində birləşdirir. Baş və budaq cümlədəki fikirlər bir-birinə qarşı qoyulsa da, baş cümlədəki nəticə cümlənin mürəkkəb strukturunda tamamlayıcı sonluğu ifadə edir. Cümlədə diqqət çəkən əsas əlamət “*andan numayan olmağın*” birləşməsidir ki, burada hal şəkilçisi üçün, görə bağlayıcısının funksiyasını daşımışdır. Yəni, “*andan numayan olduğu üçün*” yaxud da “*andan numayan olmağına görə*” birləşməsi yerinə “*andan numayan olmağın “şəklində birləşmə ilə intonasiyanın da köməyi ilə cümlədaxili səbəb- nəticə əlaqəsi qurulmuşdur. XVI əsr çağatay mühiti əsəri olan “Mizanül-övzan” əsərində də bağlayıcı vasitələr tabeli mürəkkəb cümlənin semantik strukturunun qrammatik çərçivədə tam ifadəsi üçün zəmin rolu oynayır. “Və kamil bəhri bilə vəfir bəhri də çün nəzm kəm vəqə boluptur, əğərçi salim və mətbu bəhrlərdür amma dayirəsiğə az taarruz qılıpdurlar” cümləsində “və” bağlayıcısı cümləyə giriş məqsədi daşısa da, çün müəllifin vəznələr haqqında verdiyi əlavəyə yön verir. “Əğərçi” ilə verilən fikir daha da genişləndirilir və nəhayət “amma” bağlayıcısı ilə cümlədəki əsas məqsəd qarşılaşdırma yolu ilə nəzərə çatdırılır. Bir mürəkkəb konstruksiya daxilində qrammatik vasitələrinin köməyi ilə bir neçə yarım-müstəqil fikri əhatə edən qapalı semantik çərçivə yaranır.*

Tabeli mürəkkəb cümlə əsasən baş cümlə, budaq cümlə, bəzən isə budaq cümlə, baş cümlə ardıcılığı ilə əmələ gəlir. Lakin dövrün əsərlərinin dilində mürəkkəb cümlə quruluşlarında heç də hər zaman baş cümlə- budaq cümlə ardıcılığı gözlənilmir. Belə ki, “*Bu cedvel şol yavuz nişanlar kim bunuñ fülinden belürür anı bildürür*” cümləsində də eyni hal təkrarlanır. Belə cümlə tiplərində baş cümlənin tərkib hissələri arasındakı semantik əlaqə budaq cümlə vasitəsilə parçalanmış, budaq cümlə baş cümlənin tərkibinə daxil olmuşdur.

XIII-XVI əsrlərdə elmi üsluba dair əsərlərdə müxtəlif tabeli mürəkkəb cümlələr işlənmişdir. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, dövrün elmi əsərlərinin yazılma arealı geniş regional sahəni əhatə etdiyi üçün cümlə quruluşlarında, xüsusilə tabeli mürəkkəb cümlələrdə müxtəlifliklər özünü göstərir. Elmi əsərlərin quruluşu və belə əsərlərin yazılmasındakı qaynaqların müxtəlif dillərə mənsubluğu, bəzi məqamlarda belə əsərlərin tərcümə xarakteri daşması, mürəkkəb cümlələrin quruluşlarında nəzərə çarpır. Belə ki, mürəkkəb cümlələr arasında qarışıq tipli cümlələr üstünlük təşkil edir. Ümumilikdə, elmi üslubda işlənən tabeli mürəkkəb cümlələri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

Mübtəda budaq cümləsi. XIII-XVI əsrlərdə yazılmış elmi əsərlərdə mübtəda budaq cümləsinin işlənmə tezliyi fərqlidir. Tibb və coğrafiya əsərlərində belə tip cümlələr daha çox işlənir, zəngin konstruksiya və bağlayıcı vasitələrdən istifadə edilir. Məsələn, *Aq nəsnə qusmaq ki, suya bənzər ya gey qızıl qusmaq helaklik nişanıdır* [1,5b.3];

Xəbər budaq cümləsi. Bu tipli tabeli mürəkkəb cümlələrdə adətən “ol” və “bu” əvəzliliklərinin, “degil” sözünün sonuna xəbərlik şəkilçisi artırılaraq baş və budaq cümlə arasında əlaqə qurulur. “Kim” bağlayıcısına bu əlaqədə bəzən müraciət edilir, bəzən də cümlə daxilində buraxılır. Məsələn, *Balğamdan olduğunun nişanı oldur kim, rənclü kişini dərisi aq olur və teni semiz olur və gövdəsi qılsuz olur* [1, 6b.1-2]; *Ve tariqi budur kim, çulahaza hareketning nefsiğa vaqi bolğay* [2,s.30];

Tamamlıq budaq cümləsi. Elmi əsərlərdə belə cümlələr kimin ki, anon kim, her kim və s. bağlayıcı sözlərlə mürəkkəb cümlə tərkibindəki tərəflər arasında əlaqə qurulur və baş cümlədə budaq cümlədə bağlayıcı sözlərlə ifadə edilən tamamlıq izah edilir. *Bilmək gərək kim, ol sovuqlıq dimağa qanqı endamdan götürülür* [1,18 a.4]; *Andaq malum bolur ki, Türk Sardıın tiz fehmraq və bülendiraqrek və xilqatı safrağ və pakrek maxluq boluptur* [3,s.169];

Təyin budaq cümləsi. Dövrün elmi əsərlərində təyin budaq cümlələri əsasən tibb əsərlərində işlənir. Məsələn, *“Darüs-saleb rənci ki, sevdadan olmuş ola anuñ dərmanuñ və çaresin bildürür”* [1,.7b.]; *“Baş ağrısı kim safradan ola, anuñ dərmanı bildürür”* [1,8b.]; *“Sersam olan kişiyə şol təamı hərgiz yedürmək gərəkmez kim, anuñ içində xaşxaş ola”* [1,14a.10-11]; *“Hamnu ki, ebül- Hind dipdürlər, Hindistan biladığa uzattı”* [3,s.168]; *“Ol cümlədin Remeli-mahbundur ki, her mısrai sikkiz rükndür ki, beyti on altı bolğay”* [2,s.58];

Zərflik budaq cümləsi. Elmi əsərlərdə zərflik budaq cümlələrinin müxtəlif növləri işlənir. Məsələn: *“Qaçan baş ağrısınıñ səbəbi balğam ola anuñ nişanı sümük çoqlığı və baş yumuşaqlığıdır ağrısı qatılığudur”* [1,9b.1-2]; *“Bu huçeste zamanda kim zaman padişahı divan tertib birdiler ve mübarek hatırların şir vezniğa ve beyt taqtığa meşğul qıldılar, bu cihetdin Türki şirining payesi Parsi şiridin ötti ve beytning mertebesi Beytül- haremğa yitti”*[2,s.61];

Şərt budaq cümləsi. Bu cümlə növü türk dillərində ən qədim işlənmə tezliyinə malik budaq cümlə növlərindəndir. Belə cümlələr “əgər”, “əgərçi”, “ola kim” bağlayıcı sözləri və -sa,- sə şəkilçisi ilə, yaxud da yalnız -sa,- sə şərt şəkilçisi ilə əmələ gəlir. *“Əgər bu rencüñ sebebi safra olurısa, nişanı oldur”* [1,5b.3]; *“Əgər bu rənc qüvvətli tenlərdə bəlırsə bu yaquyu eyləyə”* [1, 7b.10]; *“Ola kim ekhel tamarından qan alurısa hacamat hacət olmaya”* [1, 18b. 7-8];

Qarışıq tipli cümlələr. Belə mürəkkəb cümlələrdə tabeli və tabesiz cümlələr birgə konstruksiya daxilində verilir. Qeyd etmək lazımdır ki, elmi əsərlərdə mürəkkəb fikrin təsviri üçün belə cümlələr daha münasib hesab edildiyindən, əsərlərdə onların işlənmə intensivliyi yüksəkdir. Məsələn, *“Qaçan baş ağrısınıñ səbəbi safra buxarı dimağa ağmaqdan olsa anuñ nişanı ağız quruluğı və acılığı və susalıq və bəñiz saru olmaq və göñli ekşilər diləməkdir”* [1,8b.1-3]; *“Baş ağrısı kim aña beyza derlər yani aşaaq baş qaplu ağrır dermanın bildürür”* [1,11a B];

Elmi əsərlərdə işlənən tabeli mürəkkəb cümlə növləri çox çeşidlidir və onlar qıpçaq, çağatay və osmanlı dil mühitinin XIII-XVI əsrlər cümlə strukturunu özündə əks etdirir. Elmi üslubun spesifik cəhəti olan mürəkkəb və qarışıq fikirləri ifadə etmə xüsusiyyəti belə cümlələrin strukturuna da təsir etmiş, qarışıq və qoşulma tipli cümlələr əsərlərdə üstünlük təşkil etmişdir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Bereket, H. Hulasa/ H. Bereket, hazırlayan. B. Erdağı Doğuer. – Ankara: 2016. – 623 s.

2. Nevayi, A. Mizanül-evzan / A.Nevayi, hazırlayan. K.Eraslan. – Ankara: TDK yayınları, – 2015. – 138 s.
3. Nevayi, A. Muhakemetul- luğateyn / A.Nevayi, haz. F.S.Barutçu Önder. – Ankara: TDK yayınları, – 1996. – 244 s.

“ORXON-YENİSEY” ABİDƏLƏRİNDƏ FEİLİ SİFƏT VƏ FEİLİ BAĞLAMA BİRLƏŞMƏLƏRİ

Təranə Nağıyeva

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin baş müəllimi,

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

<https://orcid.org/0000-0002-5322-2446>

ÖZET.

Müasir Azərbaycan dilində olduğu kimi “Orxon-Yenisey” abidələrinin dilində işlənən feili birləşmələri də əsas tərəfin-ikinci tərəfin ifadə olunduğu morfoloji əlamətinə görə üç yerə ayırmaq olar: məsdər tərkibləri, feili sifət tərkibləri, feili bağlama tərkibləri. İkinci tərəfi yaradan, həm feilin, həm də digər nitq hissələrinin xüsusiyyətlərini daşıyan- məsdər, feili sifət, feili bağlama bəzi fonetik və morfoloji xüsusiyyətlərinə görə müasir dildən fərqlənir.

Belə ki, müasir dildə məsdər -maq² şəkilçisi ilə düzəldiyi halda abidələrin dilində apardığımız müşahidələr deməyə imkan verir ki, məsdərlər -maq² şəkilçisi ilə düzəlməmişdir. Məsdərə aid olan morfoloji əlamətlərin bəzilərini feili bağlamada da görmək olur.

Əsas tərəfi feili sifətlə ifadə olunan feili birləşmələrin ikinci tərəfində müasir Azərbaycan dilində işlənən feili sifət şəkilçilərindən -mı⁴ şəkilçisi işlənməklə yanaşı, fonetik cəhətdən dəyişdirilmiş -dukın², -tukin², -ukın, -tağın, -duk², -tuk², həmçinin müasir dildə işlənməyən -i, -iğ, -ig, igmə, -niğ, -mığ, -ğa, -gu, -sık⁴, -sıkda, -azu, -mə və başqa şəkilçiləri də görmək mümkündür.

Müasir Azərbaycan dili üçün işlək olan -ası², -malı², -an², -acaq² şəkilçilərinin işlənməsi müşahidə olunmadı.

Feili sifətin sintaktik vəzifəsi təyin olmaqla yanaşı, həm də isimləşməsi də müşahidə olunur.

Əsas tərəfi feili bağlama ilə ifadə olunan feili birləşmələrin ikinci tərəfində müasir Azərbaycan dilində işlənən bəzi şəkilçilərin – -ıb⁴, -dıqda⁴, -madan² fonetik cəhətdən dəyişik formalarına – -ıp⁴, -ıpan², -pən, -p, -tıkda⁴, -tukunda, -ıkda, -sıkda⁴, -matın, həmçinin ədəbi dildə işlənməyən -ı⁴, -a², -ür, -ru şəkilçiləri işlənməmişdir.

Feili bağlama şəkilçilərindən daha çox işlək olanı ıp⁴, -tıkda⁴ şəkilçiləridir. Onu da qeyd edək ki, ıp⁴ şəkilçisi Zaqatala, Qax şivələrində bu gündə işlənməkdədir. Həmçinin bu şəkilçi tatar dilində də üstün forma kimi işlənir.

Müasir Azərbaycan ədəbi dilində feili bağlama şəkilçisi kimi işlənən a-a² şəkilçisi abidələrin dilində -a² şəklində işlənməkdədir. Məs.: Üç oğuz süsi *basa* kəlti.

Araşdırmalar deməyə əsas verir ki, feilə aid olan morfoloji əlamətlər milli dilimizin xüsusiyyətlərini özündə əks etdirir.

Açar sözlər: feil, feili birləşmə, feili sifət, feili bağlama, məsdər.

ABSTRACT .

As in the modern Azerbaijani language, the verb compounds used in the language of “Orkhon-Yenisei” monuments can be divided into three places according to the morphological sign of which the main side-the second side is expressed: infinitive constituents, adjective

constituents of the verb, binding constituents of the verb. Forming the second side, bearing the properties of both the verb and other parts of speech - infinitive, the verb adjective, the verb conjugation differs from the modern language in some phonetic and morphological features. Thus, our observations in the modern language with the infinitive -maq² suffix allow us to say that the infinitives -maq² is not corrected with the suffix. Some of the morphological signs related to the infinitive can be seen in the verb attachment.

On the second side of the verb combinations, the main side of which is expressed by a verb, the suffix -mı⁴ is used from the verb adjectives used in modern Azerbaijani, as well as the phonetically modified -dukin², -tukin², -ukın, -tağın, -duk², -tuk², and other suffixes -i, -ig, -ig, -igmə, -niğ, -inig, -ğa, -gu, -sık⁴, -sıkda, -azu, -mə and other suffixes, which are not used in modern language, can also be seen on the second side of the conjugation of the verb expressed in the adjective.

There was no processing of the suffixes -ası², -malı², -an², -acaq² used for modern Azerbaijani language.

The verb is defined as the syntactic task of the adjective, as well as its noun. On the second side of the conjugation of the verb the main side of the conjugation of the verb has been used for phonetically different forms of some suffixes -ıb⁴, -dıqda⁴, -madan².

To phonetically different forms -ıp⁴, -ipan², -pən, -p, -tıkda⁴, -tukunda, -ıkda, -sıkda⁴, -matın, and also the suffixes -ı⁴, -a², -ür, -ru which are not used in literary language.

The most active of the verb conjugation suffixes are the suffixes -ıp⁴, -tıkda⁴. It should be noted that the suffix -ıp⁴ is being developed in Zagatala and Gakh dialects today. This suffix is also used as a superior form in the Tatar language.

The suffix a-a², which is used as a verb conjugation suffix in the modern Azerbaijani literary language, is used as -a² in the language of monuments. For example: Üç oğuz süsi basa kəlti.

Studies don't suggest that the morphological features related to the verb reflect the features of our national language.

Key words: *verb, verb combination, verb adjective, verb conjugation, infinitive.*

GİRİŞ.

Dilçilikdə feili birləşmələrin əsas tərəfi feilin təsriflənməyən formaları-məsdər, feili sifət, feili bağlama ilə ifadə olunur. Feili birləşmələr milliliyi ilə seçildiyi üçün bu birləşmələr müasir dövrə qədər az dəyişikliyi uğramışdır. Təbii ki, bu birləşmələrdə də təkamül özünü göstərir. Bu daha çox təsriflənməyən forma şəkildələrinin bəzilərinin fonetik dəyişikliyi, bəzilərinin isə dildən çıxması, unudulması ilə müşahidə olunur. Bu da həm dildaxili, həm dilxarici təsirlərlə bağlıdır. “Orxon-Yenisey” abidələrinin dilində işlənən feili birləşmələri ikinci tərəfin ifadəsinə görə aşağıdakı növlərə ayırmaq olar:

1. Feili sifət birləşmələri;
2. Feili bağlama birləşmələri;
3. Məsdər birləşmələri

Feili sifət birləşmələri.

“Orxon-Yenisey” abidələrinin dilində feili sifət və feili sifət birləşmələri bir qrammatik kateqoriya kimi aşağıdakı şəkildələrin vasitəsilə yaranmışdır.

1. **-mı⁴, -mı⁴, -mu⁴, -mü⁴ şəkilçili feili sifət birləşmələri.** Bu şəkilçi qədim şəkilçilərdən olub, Göytürk abidələrinin dilində həm zaman, həm feili bağlama, həm də feili sifət şəkilçisi kimi işlənmişdir. Məs.: **Teñri tæg teñridə bolmış** (Tanrı tək göylərdə

doğulmuş) türk bilgə kağan bu ödkə olurtım (4, 290). **Teñri tæg teñri yaratmış** türk bilgə kağan sabım. (4,338).

Abidələrin dilində bu şəkilçinin **mıs⁴** forması daha işləkdir. Təbii ki, müasir Azərbaycan dilində **mıs⁴** formasının işlənməsi müşahidə olunmur. Lakin abidələrin dilində daha çox işlənməsi müşahidə olunur: **Eçümüz-apamız tutmış** (Əcdadlanmızın tütüdüğü) yir, sub idisiz bolmazun tiyin az bodunıg itip (4, 293). **Taluy ügüzükə tægmiş** (Dəniz çayına çatdığı) yok ermiş.(4,373)

Nümunələrdən aydın olur ki, abidələrin dilində işlənen feili sifətin **mış⁴** şəkilçisi müasir ədəbi dilimizdə işlənen **mış⁴** feili sifət şəkilçisi ilə eynilik təşkil edir. Yəni müasir dillə mövqeyini dəyişməmişdir. Lakin feili sifət şəkilçisinin **mıs⁴** forması isə müasir dildə işlənen **dıq⁴** + mənsubiyyət şəkilçili feili sifətlə üst-üstə düşür.

Onu da qeyd edək ki, **mıs⁴** şəkilçisi müasir Qazax dilində uzaq keçmiş zaman şəkilçisi kimi işlənməkdədir (7, 177).

2. -dıkın⁴ şəkilçili feili sifət birləşmələri. Bu şəkilçi müasir Azərbaycan dilində işlənen **dıq⁴** +mənsubiyyət şəkilçili feili sifət şəkilçisidir. Göründüyü kimi, abidələrin dilində bu şəkilçinin birinci hissəsinin son samiti müasir dildən fərqli olaraq **k** samiti ilə işlənməmişdir. **Teñri yarlıkadukın üçün** (Tanrının iradəsi olduğu üçün) , özüm kutım bar üçün kağan olurtım. (4, 291)

Abidələrin dilində bu şəkilçi müxtəlif fonetik dəyişmələrlə özünü göstərməkdədir. Belə ki, daha çox işlək olan forması ilk hərfin **t** samiti ilə işlənməsidir. **-tükın⁴ forması işləkliyinə görə dıkın⁴ şəklindən daha çoxdur.** Məs.: Bəgləri, bodunı tüzsis üçün, Tabğaç bodun təbligın kürlig üçün, armakçısın üçün, **inii-eçili kişürtükün üçün** (kiçik qardaşlarla böyük qardaşları bir-birinin üstünə saldığı üçün), **bəgli-bodunlıg yonşurtukın** (bəyləri xalqı bir-birinin üstünə qaldırdığı üçün) üçün türk bodun illədük ilin içgmu idmıs...(4, 292). **Mən (özüm kağan olurtukıma...)** (Mən özüm xaqan oturduğuma)yir sayu barmış bodun ölü, yitü yadağın, yalınğın yana kəlti (4, 294).

Abidələrin dilində bu şəkilçinin ən işlək forması 3-cü şəxsin mənsubiyyəti ilə işlənməsidir. Müasir ədəbi dildən fərqli olaraq, bu şəkilçi ilə işlənen 3-cü şəxsin mənsubiyyəti **-ın⁴** şəklindədir.

H. Mirzəzadə bu şəkilçinin əsasında duran **-dıq⁴** elementinin şahidi keçmişin **-dı, -di, -du, -dü** şəkilçisi ilə isim düzəldən **-q, -k** şəkilçisindən düzəlmiş olduğunu qeyd etmişdir (3,170).

Q. Kazımov bu şəkilçinin bütün feili sifət şəkilçilərindən fəal olduğunu, bu çəhətdən də yalnız **-an, -ən** şəkilçisi ilə müqayisə oluna bildiyini qeyd edir.(1, 156)

Abidələrin dilində də bu şəkilçi digər şəkilçilərə nisbətə daha işləkdir. Müasir ədəbi dildən fərqli olaraq bu şəkilçinin mənsubiyyətsiz işlənmə variantlarını da abidələrin dilində görmək mümkündür. Yəni bu şəkilçi abidələrin dilində çox vaxt mənsubiyyət şəkilçisi olmadan **-dık⁴ və tük⁴** şəklərində də işlənilir. Məs.: Anta **kisrə inisi eçisin tæg kılınmaduk erinç** (kiçik qardaşı böyük qardaş tək olmadığından), **oğlı kağın tæg kılınmaduk** (oğlu atası tək olmadığından) erinç... (4, 292). ...bəgli bodunlıg yonşurtukın üçün **türk bodun illədük** (türk xalqı yaratdığı) ilin içgını idmıs, kağanladuk kağanm yitirü idmıs. (4,292).

Müasir Azərbaycan dilində işlənen **-malı, -məli feili** sifət şəkilçisinə abidələrin dilində təsadüf olunmur. Lakin bu şəkilçinin mənasını ifadə edən və müasir dildə işlənməyən **-ıg, -ig feili sifət** şəkilçilərini görmək mümkündür. Bu (erig) ersər, amtıka erig yirtə irsər, **ança erig (indiki yaşamalı)**yertə beğgü taş tokıtdım, bitidim (4, 291).

Qeyd edək ki, abidələrin dilində **-ıg, -ig** şəkilçisi demək olar ki, bir-iki dəfə işlənməmişdir.

Müasir ədəbi dil üçün işlək olan **-an, -ən** feili sifət şəkilçisinə abidələrin dilində rast gəlinmir. Halbuki bu şəkilçi müasir dildə ən çox işlək olan feili sifət şəkilçisidir. “Kitabi-Dədə Qorqud” un və XIII-XIV əsrlərin dilində özünü tam formalaşmış şəkildə göstərir. Dastan

boylarında Oğuz bəylərinin tərfi əksərən bu şəkilçinin köməyi ilə ifadə olunmuşdur; məs.: Dəmür qapı Dərvəndəki dəmir qapuyı qapub alan, altmış tutam ala göndərinin ucunda ər böyürdən, Qazan kimi pəhləvəni bir savaşa üç kərrə atından yıqan Qıyan Səlçik oğlu Dəlü Tondaz şapar yetdi. (2) Lakin “Orxon-Yenisey abidələri”nin dilində bu şəkilçi işlənməmişdir. Bu şəkilçinin işləndiyi mənəni ifadə edən çox şəkilçilər vardır ki, onlardan biri də **-mə** şəkilçisidir. **-mə** şəkilçisinə abidələrin dilində çox az şəkildə rast gəlinir. məs.: Bu **bitig bitigmə** (Bu yazını yazan) atısı Yolığ t(igin) (4, 291).

Abidələrin dilində **-an, -ən** şəkilçisinin funksiyasını daşıyan şəkilçilərdən **-ür, -sıkda (bu şəkilçi əsasən feili bağlama şəkilçisi kimi işlənilir), -igmə, -niğ, -ımığ** kimi şəkilçiləri də göstərmək olar. Nümunələrə nəzər yetirək: Altun, kümüş, isigiti, kutay **buñsız ança birür** (o qədər çox verən) Tabğaç bodun sabı süçig, ağısı yımşak ermiş (4, 290); **İlgərü kün toğsıkda** (Şərqə - gün doğana) Bökh kağanka təgi süləyü birmis... (4, 292); **Bunça bitig bitigmə** (Bunca yazı yazan) Kül tigin atısı Yolığ tigin bitidim (4,297) və s.

Feili bağlama birləşmələri.

“Orxon-Yenisey” abidələrinin dilində feili bağlama və feili bağlama birləşmələri bir qrammatik kateqoriya kimi aşağıdakı şəkilçilərin vasitəsilə yaranmışdır.

1. **-ıp, -ip, -up, -üp** şəkilçili feili bağlama birləşmələri. Abidələrin dilində bu şəkilçinin iki variantı işləkdir: **-ıp, -ip**. Nümunələrə baxaq: Kül tigin **Azman akığ binip** (Kültigin Azmanın ağını minib)təgdi, sancdı. (4, 296); Oza kəlmiş süsin Kül tigin ağıtıp (Kültigin qovub) Toñra bir oğuş alpağı on ərığ **Toña tigin yoğmta əgirip** (Tonatiginin dəfnində mühasirə edib) ölürtimiz.(4, 296); **Yigirni kün olurıp** (iyirmi gün oturub)bu taşka bu tamka kop Yolığ tigin bitidim. (4, 297).

Onu da qeyd etmək ki, müasir dildə olduğu kimi, tarixən də bu şəkilçi çox işlək olmuşdur. Lakin müasir Azərbaycan dilindən fərqli olaraq, bu şəkilçinin dodaq variantna abidələrdə rast gəlinmir. Halbuki “Kitabi-Dədə-Qorqud” dastanında demək olar ki, bu şəkilçi dörd variantlı şəkildə tam formalaşmışdır. **Oğlam alıb** baba sına vardı. (2, 27); **Evdən çıqub** yürüyəndə səlvə boylum! (2, 25); **Oğuz bəgləri birin gəlib**, yığnaq olmağa başladı. (2, 24).

“Dədə-Qorqud” dastanında maraqlı xüsusiyyətlərdən biri də bu şəkilçinin dodaq variantının daha çox işlənməsidir. Belə ki, damaq ahəngi olan sözlərə belə dodaq ahəngi ilə ifadə olunan şəkilçilərin artırılmasını aydın görmək mümkündür. Məs: Dirse xanın xatum qayıtdı, gerü döndü. Qatlanmadı, qırq incə qızı boyına aldı, **bədəvi ata binüb**, oğlancuğun istəyü getdi. Alçaqdan yuca **yerlərə çapub** çıqdı. (2,31) .

Qəzənfər Kazımov haqlı olaraq yazır: “Müasir dilimizdə olduğu kimi, abidələrin dilində də bu şəkilçinin düzəltdiyi feili bağlamanın müstəqil subyektli olmur, yalnız xəbərlə müştərək subyektə malikdir”(1, 104).“Orxon-Yenisey” abidələrinin dilində də bunu görmək mümkündür. Məs.:Taşra yoriyur tiyin **kü esidip** bahkdakı tağıkmıs, tağdakı inmis, tirilip yetmiş ər bolmıs.(4, 292) Sərhəddən kənarda yürüyür deyər **xəbər eşidib** şəhərdəkilər dağa qalxmıs, dağ dakılar arana enmiş, toplaşıb yetmiş igid olmuş. Göründüyü kimi, **bahdakı** subyekt olaraq həm **kü esidip** feili bağlama tərkibinə, həm də **inmis, ər bolmıs** xəbərlərinə aiddir.

Məmmədəğa Şirəliyev qeyd edir, **-ıp⁴** şəkilçisi İrəvan, Zaqatala, Qax dialekt və şivələrində işlənməkdədir (6, 271)

-ıp şəkilçili feili bağlamalar tarixən yanaşma və idarə əlaqələri ilə öz ətrafına söz toplayaraq feili birləşmələr-tərkiblər əmələ gətirmiş, əsas işdən əvvəl baş verən işi bildirməklə cümlədə tərz, zaman, səbəb zərfliyi vəzifələrində işlənməmiş, yeni bir sintaktik mərkəz yaratmaqla cümlənin həcmi genişləndirmişdir. Məhz abidələrin dilində də bu əlamətlər özünü göstərir.

Tərzi-hərəkət zərfliyi vəzifəsində: Kül tigin **Başğu boz at binip**(Bayıkunun (ağ aygırını) minib) təgdi.(4, 295) . **Anı yayıp** (Onu dağıdıb)Türgi Yarğun költə buzdımız. (4, 295). **Bu yirdə olurup** (Bu yerdə oturub)Tabğaç bodun birlə tüzəltim. (4, 292).

Zaman zərfliyi vəzifəsində: **Xaqan oturub** (xaqan oturub) yoxsul, kasıb xalqı bütünlüklə topladım, yoxsul xalqı varh etdim, az xalqı çox etdim. (4, 291).Eçim kağan oku-ı pan türk bodunıg yiçə itdi, igitı, çığayığ bay kılta, azığ ük (4, 291)

Səbəb zərfliyi vəzifəsində: **Süçig sabıga, yımşak ağısıga arturıp** (Şirin sözoinə (dilinə), yurnşaq hədiyyəsinə aldanıb)üküs, türk bodun, öltig.(4, 290). Bilig bilməz kisi, **ol sabıg alıp, yağru barıp**,(o sözə aldanıb, yaxın gedib) üküs kişi öltig (4, 290). Taşra yorıyur tiyin **kü esidip** (xəbər eşidib) bahkdakı tağıkmıs, tağdakı inmis, tirilip yetmis ər bolmıs.(4, 291)

Ədəbi dildən fərqli olaraq abidələrin dilində - **ip⁴** şəkilçisinin bəzən saitini itirərək **-p** formasında işlənməsini də görə bilirik. Mağa (S.Y.Malov: Mağı) **kurğan kışlap** (Mağa kurqanda qışlayıb)yazıña oğuzğaru sü taşıkdıımız (4, 296).

Göründüyü kimi, bu cümlədə işlənən kışlab sözü müasir dildə işlənən qışlayıb sözüdür. **-ip** şəkilçisinin **-p** formasında işlənməsinin səbəbi sözün sonunun saitle bitməsidir. Müasir dilimizdə isə saitle bitən feillər **-ib** şəkilçisi qəbul etdikdə iki sait arasına **y** bitişdirici samit artırılır. Məs.: başla+y+ıb, oxu+y+ub və s.

Bəzi cümlələrdə bu şəkilçi müasir dildən fərqli olaraq **-ipan²**, **-pən** formasında da işlənir. Məs.: ...bunça **bodun kəlipən** sıgıtamıs, yuğlamıs. (...bunca xalq gəlib sıtqımıs, dəfin etmiş) (4, 292). Türk bəglər türk atın ıtı Tabğaçğı bəglər **Tabğaç atın tutıpan** (Tabğac atı götürüb)Tabğaç kağanka körmıs (4, 292). **Eçim kağan olurıpan** (əmim kağan otuub) türk bodunıg yiçə itdi, igitı, çığayığ bay kılta, azığ üküş kılta (4, 293).

Bu şəkilçinin **-iban⁴** formasına İsmayılı, Qax, Qarabağ, Zaqatala, Mərəzə, Şəki və b. dialekt və şivələrimizdə də rast gəlinir (6, 272).

Şəkilçinin mənşəyi barədə akademik F.Y.Korşun maraqlı fikri var. Onun fikrincə, **-ipan,-ipən** feili bağlama şəkilçiləri **-ı⁴** feili bağlama şəkilçisinə monqol dilindəki keçmiş zamanı bildiren **-ba,-bə** şəkilçisinin və **-n** ünsürünün artilması ilə düzəlmişdir.(5, 421) .

Q.Kazımov isə bu haqda yazır: “Şəkilçinin əsasında **-ı** şəkilçisinin olması ağlabatandır. Lakin feili bağlama şəkilçisindən sonra zaman şəkilçisi necə işlənə bilər? Belə bir təcrübə yoxdur. Həm də monqol dillərindən türk dillərinə. Monqol dili bu qədər geniş yayılmış türk dillərinə bu şəkilçini necə verə bilərdi? Alimin fikrincə, bu şəkilçinin tərkibindəki **-an** şəxs mənasını itirmiş şəxs şəkilçisidir. **-bən** sözüdür: al-ıb-ən. Sonralar tədricən **-an** hissəsini itirmiş, **-ib** qalmışdır” (1. 114)

“Orxon-Yenisey” abidələrinin dilində işlənən feili bağlama şəkilçi lərindən biri də **-dukda,-tukda** şəkilçisidir. Məs.:Üzə kök teñri, asra yağız yer **kılntukda** (yerlər yarandıqda) ekin ara kisi oğlı kuhnms. (4, 291).

Müasir dilimizdə bu şəkilçinin **-dıqda⁴** forması işləkdir. Fərqli cəhətlərdən biri də abidələrin dilində bu şəkilçinin damaq variantına, bir də **-ü** dodaq saiti ilə

işlənən variantına rast gəlinmir. Lakin bəzi nümunələrdə şəkilçinin ilk samitinin **-d** olması variantı da özünü göstərir: **-dukda** şəklində. Şəkilçinin **-d** samiti ilə işlənən **-dukda** forması da **-tukda** forması kimi yalnız **-u** saiti ilə işlənir. Məs.: **Kağın kağan uçdukda** (Atam xaqan öldükdə) özüm səkiz yaşda kaltım. (4, 293).

Bəzi cümlələrdə **-tukda** şəkilçisinin ilk samitin **-s** formasında olduğu nümunələri də görmək olur. Lakin bu şəkilçi dodaq samiti **-u** ilə deyil. Damaq samiti **-ı** ilə işlənmişdir. **-sıkda** formasında işlənən feili bağlama şəkilçisi müasir dilimizdə **-anda²** şəkilçisinin funksiyasını yerinə yetirir. Yuğçı, sıgıtçı öñrə **kün toğsıkda** (gün doğanda) Bökli çölig el, Tabğaç, Tüpüt, apar (4,

291). İlgəri **kün toğsıkda** (gün doğanda) Bökh kağanca təgi süləyü birmis...(4, 292). Apardığımız tədqiqata əsasən deyə bilərik ki, **-sıkda** şəkilçisi abidələrin dilində az işlənməklə yanaşı. Həm də yalnız doğmaq feili ilə işlənmişdir.

-a² şəkilçisi. Bu şəkilçinin müasir ədəbi dilimizdən fərqli şəkildə işlənməsini görürük. Belə ki, müasir ədəbi dilimizdə bu şəkilçinin **a-a²** qoşa işlənməsini gördüyümüz halda, məs.: qaça-qaça. Gülə-gülə və s., abidələrin dilində qoşa deyil. tək işlənmə formasını görmüş oluruq: Ötükən yış olursar, **bedgü il tuta**(əbədi el düzəldərək) olurtaçısən, turk bodım, tok.(4, 290). Ol yıлка түргis (tapa Altun yışığ) toğa, **ertis ügüzig keçə** (üzüyuxarı qalxaraq)yorıdımız **Türgis boduniğ uda** (İrtış çayını keçərək) basdıımız.(4, 291)

Nümunələrdən aydın olur ki, abidələrin dilində işlənen **-a** feili bağlama şəkilçisi müasir dilimizdə **-araq²** şəkilçisinin funksiyasını yerinə yetirir.

Doğrudur, **-a²** şəkilçisi müasir ədəbi dilimizdə də istər tək işləkliyi olsun **-a**, istərsə də qoşa işləkliyi olsun **a-a²**, hər iki variantda **-araq²** şəkilçisinin sinonimi kimi çıxış edir. Məs.: Ana oğluna: “Mənim ağıllı balam”-**deyə** (deyərək)əzizlədi. Uşaqlar **gülə-gülə** (gülərək)uzaqlaşdılar.

Q. Kazımov bu şəkilçi ilə bağlı yazır: “Şəkilçinin açıq saitli variantının qoşa işlənen forması müasir dilimizdə də fəaldır. Tək işlənen forması arxaıkləşmişdir və yalnız özündən əvvəlki çümləni tərkibə çevirən deyə sözündə qalmışdır” (1. 128)

Deməli, bu gün istifadə etdiyimiz qoşa **-a-a²** feili bağlama şəkilçisi qədim dövrdə **-a²** tək işlənməmişdir. Bu şəkilçinin **-ı⁴** variantı da abidələrin dilində işləkliyi ilə seçilir. Könjültkəki sabımm u ... (on ok oğğ)a, tatıña təgi **bunı körü** (bunu görərək) bilin (4, 291). **İlgəri Kadırkan yışığ aşa** (Şərqə Kadırkan ormanını aşaraq) boduniğ ança konturtınnız, ança itdimiz(4, 293)

-ı⁴ feili bağlama şəkilçisi Yeni dövrün ikinci mərhələsinə qədər işlənməmişdir. Doğrudur, bu şəkilçinin daha işlək forması abidələrin dilindədir. Həmçinin orta dövr nümunələrində də işlək formadır. Vaqif dilində isə artıq bu şəkilçinin zəif şəkildə işləndiyini görürük. Müasir dilimizdə isə **-ı⁴** şəkilçi arxaıkləşmişdir.

-matın şəkilçisi. Zaman anlayışı ifadə edir. Bu şəkilçiyə demək olar ki, çox az hallarda rast gəlinir, müasir dilimizdə işlənen **-madan²** feili bağlama şəkilçisinin funksiyasını daşıyır. Abidələrin dilində bu şəkilçinin ikinci hecasındakı sait qapalı saıtdır. Antağmm üçün igidmiş **kağanıñın sabın almatın (kağanın sözünə qulaq asmadan)** yir sayu bardığ, kop anta alkıntığ, arılığ.(4, 292). “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında da bu şəkilçini ikinci hecasının qapalı saıtlə işləndiyini görürük. Məs.: ...**bəg babamın, qadın anamın yüzin görmədin** bu gərdəgə girərsəm (5). Orta dövr yazılı nümunələrin dilində də bu şəkilçinin bu formasına rast gəlmək olur. Çələbımdan dilərəm kim, **Yusif yüzini ölmədin** görəm. (Suli Fəqih).

Çox güman ki, bu şəkilçinin ikinci hecasındakı qapalı saıtlə açıq saıtlə əvəzlənməsi orta dövrə aiddir. Çünki Suli Fəqihın dilində bu şəkilçinin müasir dildə işlənen **-madan, -mədən** şəklində də rast gəlmək olur. Ol Yusifin hüsnü zıbasını Aşıq olur **görmədən vəsfinə**. (Suli Fəqih).

H.Mirzəzadə şəkilçinin inkar mənə yaradan **-ma, -mə** şəkilçisi ilə çıxışlıq hal şəkilçisinin birliyindən düzəldiyini göstərir. (3,175). Bunun əksinə olaraq,

Q. Kazımov qeyd edir ki, inkar feildən sonra hal şəkilçisi işlənə bilməz. Çox güman ki, **-dın** şəkilçisi keçmiş zaman mənəli **-dıq** feili sifət şəkilçisidir (görməmiş, görməyən, görməyəcək sözlərində olduğu kimi), sondakı **q** samiti tədricən **n** samitinə keçmiş, hal şəkilçisi ilə omonimləşmişdir. Daha ağılabatan variant odur ki, **-dıq** şəkilçisinin son səsi bir vaxtlar saf **q** səsi ilə deyil, sağır **ñ** səsi ilə ifadə olunmuş, tədricən saf **n** səsinə keçmişdir. Bunu “Dastani-Əhməd Hərəmi” nin dilində **-madan** feili bağlama şəkilçisinə yaxın mənə və şəkildə **-mədik** şəkilçisinin

işlənməsi də təsdiq edə bilər: **Dökülmədik** durur yüzüm suyu. Sözüün sonundakı k saf k səsi deyil, güman ki, sağır **ŋ** səsi olmuşdur(1, 140).

Bütün bunları yekunlaşdıraraq, belə nəticəyə gəlmək olar ki, “Orxon-Yenisey” abidələrinin dilində işlənen feili birləşmələr geniş işləkliyi ilə seçilir. Bu birləşmələrin ikinci tərəfinin morfoloji xüsusiyyətləri müsir dil ilə həm eynilik, həm də fonetik cəhətdən dəyişikliyi ilə seçilir. Onu da qeyd edək ki, bu mövzu daha geniş şəkildə tədqiq olunmalıdır. Çünki bu məqalədə demədiyimiz fikirlərin və əksiklərimizin olduğu göz önündədir. Gələcəkdə bu mövzunu daha geniş şəkildə tədqiqata cəlb edəcəyimizi düşünürük.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Kazımov. Q. Azərbaycan dilinin tarixi sintaksisi. Bakı, Elm, 2019.
2. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı. Bakı, Öndər nəşriyyatı, 2004
3. Mirzəzadə.H. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası.Azərbaycan Universiteti Nəşriyyatı, Bakı, 1990.
4. Rəcəbli. Ə. Qədim türk yazısı abidələri. I hissə. Bakı, Nurlan, 2009
5. Rəcəbli. Ə. Göytürk dilinin morfoloqiyası. Bakı, 2022.
6. Şirəliyev M. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı, Şərq-Qərb, 2008.
7. Zeynalov. F. Türkologiyanın əsasları. Bakı, Maarif nəşriyyatı, 1981.

N.GƏNCƏVİ YARADICILIĞINDA UŞAQ MÜTALİƏ NÜMUNƏLƏRİNDƏ TƏRBIYƏ MƏSƏLƏLƏRİ

F.ü.f.d.Ülkər Elman qızı Baxşiyeva

ADPU-nun Filologiya fakültəsinin Ədəbiyyatın tədrisi texnologiyası kafedrasının müəllimi

ÖZET.

Yaradıcılığı dünyanın müxtəlif ölkələrində, şərqşünaslıq mərkəzlərində öyrənilən Nizami irsinin ən geniş şəkildə öyrənilməsi məkan Azərbaycandır. Çünki Nizami bütün qanı, canı, ruhu, mənəviyyatı, milli kimliyi və varlığı ilə Azərbaycana bağlı olmuş, Vətən torpağı və suyunun yetişdirdiyi insan kimi Azərbaycan ruhunu öz əsərlərinin bədii-estetik ruhuna çevirmişdir. Nizaminin zəngin ədəbi, bədii, fəlsəfi, elmi qaynaqlar əsasında yazılmış əsərlərinin əsas ideya xəttini müsbət əxlaqi-mənəvi keyfiyyətlərin təbliği ,humanizm ideyaları, təlim-tərbiyə məsələlərinin əxzi təşkil edir. Şairin yaradıcılığının ana xəttini təşkil edən kamil insan obrazının formalaşmasında təlim və tərbiyə məsələlərinin mühüm rolu vardır. Hegel estetik predmet kimi təbiət gözəlliklərini deyil bədii yaradıcılığı əsas götürmüşdür. Hegelin fikirlərinə əsaslanaraq deyə bilərik ki, Nizami Gəncəvinin bədii yaradıcılığı estetik predmet kimi dəyərləndirilə bilər. Çünki Nizaminin yaradıcılığı məzmun və ideya istiqaməti baxımından tərbiyənin tərkib hissələri olan əxlaqi tərbiyənin, estetik tərbiyənin ,əqli tərbiyənin,ekoloji tərbiyənin ,əmək tərbiyəsinin,fiziki tərbiyənin ,iqtisadi tərbiyənin, hüquq tərbiyəsinin və s. təbliği baxımından mühüm yer tutur.

Nizami yaradıcılığındakı əxlaqi-tərbiyəvi məzmun kəsb edən əsərlərindən müəyyən qismi uşaq mütaliə nümunəsi kimi dəyərləndirilmişdir.Məsələn: “Sirlər xəzinəsi” poemasında “Ümidsiz padşahın bağışlanması dastanı” ,”Adil Nuşirəvan ilə vəzirin hekayəti” , “Qarı ilə Sultan Səncərin hekayəti”,”Zalım padşahla düz danışan kişinin dastanı” mənzum hekayələrində zülmün tənqidi,ədalətin bərpası,zalım hökmdarların əməllərinin ifşası ,ədalətli cəmiyyətin qurulması

məsələləri əsas ideya xəttini təşkil edir . Bu detallar ilə hələ XII əsrdə dahi Nizami tərbiyənin tərkib hissələrindən olan əxlaqi və hüquqi tərbiyə məsələlərinə toxunmuşdur.”Firudun şahın ceyran ovu hekayəti” mənzum hekayəsində isə ekoloji tərbiyə məsələlərindən bəhs olunmuşdur. ”Çəkişən iki filosofun dastanı”, “Yaralı çocuğun dastanı”, “Sirr saxlayan ilə Cəmşidin dastanı”, “Bülbül ilə qızılquşun dastanında ” , “Yeddi gözəl” poeməsindəki «Mahanın hekayəti», «Xeyir ilə Şər hekayəti», «Fitnə»də isə xeyirxahlıq,əməyə sevgi, insanın nəfsinə hakim olmaq, dözümlülük, haqq-ədalətin qorunması kimi və s. əxlaqi-mənəvi keyfiyyətlərin təbliği əmək tərbiyəsinə, əxlaqi tərbiyəyə,əqli tərbiyəyə ,estetik tərbiyəyə nümunədir .

ABSTRACT.

Azerbaijan is the place where Nizami's legacy, whose creativity is studied in different countries of the world, in centers of oriental studies, is the most widely studied. Because Nizami was connected to Azerbaijan with all his blood, soul, spirit, spirituality, national identity and being, and as a person raised by the soil and water of the motherland, he turned the spirit of Azerbaijan into the artistic and aesthetic spirit of his works. The main line of ideas of Nizami's works written on the basis of rich literary, artistic, philosophical and scientific sources is the promotion of positive moral and spiritual qualities, ideas of humanism, education issues. Education and training issues play an important role in the formation of the image of a perfect person, which forms the main line of the poet's creativity. Hegel did not consider natural beauty as an aesthetic subject, but artistic creativity. Based on Hegel's ideas, we can say that Nizami Ganjavi's artistic creativity can be evaluated as an aesthetic object. Because Nizami's creativity, in terms of content and idea direction, is a part of moral education, aesthetic education, mental education, ecological education, labor education, physical education, economic education, legal education, etc. it occupies an important place in terms of promotion. Some of Nizami's works with moral and educational content have been evaluated as examples of children's reading. For example: in the poem "Treasure of Secrets", "The story of the forgiveness of the hopeless king", "The story of Adil Nushiravan and the vizier", "The story of Sultan Sanjar with old woman", "The story of the man who speaks the truth to the cruel king" criticism of oppression, restoration of justice, exposure of the actions of oppressors in the poems. , the issues of building a fair society form the main line of ideas. With these details, even in the 12th century, even Nizami touched upon the issues of moral and legal education, which are integral parts of education. "Epic of Two Conflicting Philosophers", "Epic of the Wounded Child", "Epic of the Secret Keeper and Jamshid", "Epic of the Nightingale and the Goldfinch", "The Story of Mahan" in the poem "Seven Beautiful", "The Story of Good and Evil", " In Fitna" kindness, love for work, control over one's soul, tolerance, protection of justice, etc. promotion of moral and spiritual qualities is an example of labor education, moral education, mental education, aesthetic education.

Yaradıcılığı dünyanın müxtəlif ölkələrində, şərqşünaslıq mərkəzlərində öyrənilən Nizami irsinin ən geniş şəkildə öyrənilədiyi məkan Azərbaycandır. Çünki Nizami bütün qanı, canı, ruhu, mənəviyyəti, milli kimliyi və varlığı ilə Azərbaycana bağlı olmuş, Vətən torpağı və suyunun yetişdirdiyi insan kimi Azərbaycan ruhunu öz əsərlərinin bədii-estetik ruhuna çevirmişdir. Lakin Avropada və digər ölkələrdə bir qrup alimlər , farspərəst qüvvələr Nizamini fars şairi kimi qələmə verirlər. Ədəbiyyatşünas alimlərimiz bu fikirlərin əsassız olduğunu çoxlu sayda tutarlı faktlarla sübuta yetirmişlər. Belə nümunələrdən birinə “Sirlər xəzinəsi” poeməsində “Qarı ilə Sultan Səncərin hekayətində” qarının Sultan Səncərə etdiyi şikayəti nümunə göstərə bilərik:

Adillik eşqindəsən bəs hanı ədalətin?

Haçan sona yetəcək sitəmin qəbahətin ?
Qaydadır ki,sultandan xalqa güc ,qüvvət gələr
Bəs niyə səndən bizə daim həqarət gələr?
Yetim malını yemək ədalətimdir məgər?
Hələ də lənətlənir Abxazda qarətçilər.

Nizami sonuncu misradakı “Hələ də lənətlənir Abxazda qarətçilər” fikri ilə 1139-cu ildə Gəncədə baş vermiş dəhşətli zəlzələdən sonra şəhərə hücum edərək oranı yağmalayan Gürcü çarı Demetrenin hərəkətinə xalqın nifrətini bildirmişdir. Bu qarət zamanı (əsası XI əsrdə Şəddadi hökmdarı Əbüləşvar Şavurun göstərişi ilə) 1063-cü ildə usta İbrahim Osman oğlu tərəfindən düzəldilmiş məşhur Gəncə darvazalarının bir tayı Gürcüstana qənimət kimi aparılmış və hazırda Helati monastrında saxlanılır.Nizami “İsgəndərnamə” poemasında da Gəncə zəlzələsindən bəhs etmişdir. Göstərdiyimiz bu nümunələrdən belə məntiqi nəticəyə gələ bilərik ki, yalnız türk milli kimliyi olan bir şəxs Azərbaycan tarixinin,Azərbaycan mədəniyyətinin təəssübünü çəkə bilər.Xəmsədə mövcud olan bu kimi faktlar Nizamini fars şairi adlandıranların fikirlərini bir daha təkzib etmiş olur. Nizaminin əsərlərinə haradan baxılırsa-baxılsın, hər səhifəsində Azərbaycan xalqının milli mənəviyyəti, adət-ənənələri, milli-bədii ruhu, epik-estetik ənənələri açıq şəkildə boy verir.Cəmiyyətdə düzgün tərbiyənin formalaşmasının kökündə milli-mənəvi dəyərlərə,soykökünə bağlılıq dayanır. Bu cəhətdən, Nizaminin zəngin ədəbi, bədii, fəlsəfi, elmi qaynaqlar əsasında yazılmış əsərlərinin əsas ideya xəttini müsbət əxlaqi-mənəvi keyfiyyətlərin təbliği ,humanizm ideyaları, təlim-tərbiyə məsələlərinin əzvi təşkil edir. Şairin yaradıcılığının ana xəttini təşkil edən kamil insan obrazının formalaşmasında təlim və tərbiyə məsələlərinin mühüm rolu vardır.

Hegel estetik predmet kimi təbiət gözəlliklərini deyil bədii yaradıcılığı əsas götürmüşdür. Hegelin fikirlərinə əsaslanaraq deyə bilərik ki, Nizami Gəncəvinin bədii yaradıcılığı estetik predmet kimi dəyərləndirilə bilər. Çünki Nizaminin yaradıcılığı məzmun və ideya istiqaməti baxımından tərbiyənin tərkib hissələri olan əxlaqi tərbiyənin, estetik tərbiyənin ,əqli tərbiyənin,ekoloji tərbiyənin ,əmək tərbiyəsinin,fiziki tərbiyənin ,iqtisadi tərbiyənin, hüquq tərbiyəsinin və s. təbliği baxımından mühüm yer tutur.

Nizami yaradıcılığındakı əxlaqi-tərbiyəvi məzmun kəsb edən əsərlərindən müəyyən qismi uşaq mütaliə nümunəsi kimi dəyərləndirilmişdir. Şairin yaradıcılığında humanizm ideyasını, xeyirxahlığı təbliğ edən , milli-mənəvi dəyərlərə bağlı, əxlaqi-tərbiyəvi məzmunlu , elmə sevgi yaradan əsərlər mühüm yer tutur.Bu əsərləri uşaqların mənəvi dünyasının zənginləşməsinə, düzgün tərbiyə sisteminin qurulmasına xidmət edən əsərlər kimi dəyərləndirmək olar. Məsələn : “Sirlər xəzinəsi” poemasında “Ümitsiz padşahın bağışlanması dastanı” ,”Adil Nuşirəvan ilə vəzirin hekayəti” , “Qarı ilə Sultan Səncərin hekayəti”,”Kərpickəsən qocanın hekayəti”, “Ovçu ilə itin və tülkünün hekayəti” ,” Firudun şahın ceyran ovu hekayəti”, “Meyvəsatan tülkünün və cibkəsənin hekayəti” , “Tövbəsini pozan zahidin hekayəti” ,”Çəkişən iki filosofun dastanı”,”Zalım padşahla düz danışan kişinin dastanı” , “Yaralı çocuğun dastanı”, “Sırr saxlayan ilə Cəmşidin dastanı”,” Bülbül ilə qızılquşun dastanı” , «Yeddi gözəl» poemasından «Kənz satan padşahın hekayəti», «Mahanın hekayəti», «Xeyir ilə Şər hekayəti», «Fitnə»ni , “Leyli Məcnun” poemasından “Az danışmağın fəziləti” şeirini, eləcə də şairin sözlə bağlı müxtəlif şeirlərini və s. yuxarıda sadaladığımız xüsusiyyətlərin təbliği baxımından nümunə göstərə bilərik. “Sirlər xəzinəsi” poemasında “Ümitsiz padşahın bağışlanması dastanı” ,”Adil Nuşirəvan ilə vəzirin hekayəti” , “Qarı ilə Sultan Səncərin hekayəti”,”Zalım padşahla düz danışan kişinin dastanı” mənzum hekayələrində zülmün tənqidi,ədalətin bərpası,zalım hökmdarların əməllərinin ifşası ,ədalətli cəmiyyətin qurulması məsələləri əsas ideya xəttini təşkil edir . Bu detallar ilə hələ

XII əsrdə dahi Nizami tərbiyənin tərkib hissələrindən olan əxlaqi və hüquqi tərbiyə məsələlərinə toxunmuşdur. "Firudun şahın ceyran ovu hekayəti" mənzum hekayəsində isə ekoloji tərbiyə məsələlərindən bəhs olunmuşdur. "Çəkişən iki filosofun dastanı", "Yaralı çocuğun dastanı", "Sırr saxlayan ilə Cəmşidin dastanı", "Bülbül ilə qızılquşun dastanında", "Yeddi gözəl" poeməsindəki «Mahanın hekayəti», «Xeyir ilə Şər hekayəti», «Fitnə»də isə xeyirxahlıq, əməyə sevgi, insanın nəfsinə hakim olmaq, dözümlülük, haqq-ədalətin qorunması kimi və s. əxlaqi-mənəvi keyfiyyətlərin təbliği əmək tərbiyəsinə, əxlaqi tərbiyəyə, əqli tərbiyəyə, estetik tərbiyəyə nümunədir.

Nizami yaradıcılığında nəsihətamiz məzmun daşıyan söz haqqında dediyi fikirlər uşaqların tərbiyəsində mühüm yer tutur. Bu fikirlər dərin hikmətamiz məna qatına görə əsrlər boyu insanları düşündürmüşdür. Əxlaqi-tərbiyəvi məzmunu ilə seçilən Nizami aforizmləri hər bir oxucunun, xüsusilə də uşaqların dillərinin əzbəridir. Bildiyimiz kimi, təlim və tərbiyənin ən mühüm vasitələrindən biri sözdür. Söz haqqında dahi Nizaminin çox müdrik fikirləri vardır. N. Gəncəvi "Sirlər xəzinəsi" poemasının "Söz qoşmağın fəziləti haqqında", "Ölçülü sözün ölçüsüz sözdən üstünlüyü", "Leyli və Məcnun" poemasında "Az danışmağın gözəlliyi" hissəsində tərbiyənin ən təsirli vasitələrindən biri olan sözlə bağlı dəyərli fikirlərini bildirmişdir.

Prof. Sərdar Quliyev dahi şairin söz haqqında fikirlərinin pədaqoji dəyərini yüksək qiymətləndirərək yazır: "... sözün müdrikliyi, onun qiyməti haqqında şairin dediyi sözlər insanlar üçün, xüsusən gənclər üçün ibrətamizdir. Şair sözün qüdrətini bütün dünyaya elan etmək üçün onu qızıldan qiymətli hesab edərək deyir:

...Səncə köhnə qızılı, təzə sözmü yaxşıdır?

Söz sərrafı söylədi: "Söz dünyanın naxşıdır" [7, 230]

Nizami Gəncəvi "Sirlər xəzinəsi" poemasında "Söz qoşmağın fəziləti haqqında" olan hissədə sözə çox gözəl bədii-poetik naxışlarla bəzək vurmuşdur:

İlk dəfə tərənəndə sözdən güc aldı qələm,

Sözdən doğuldu ilk hərf...şahiddir bütün aləm.

Şair sözü ölçüb-biçib danışmağı nəsihət etmiş, sözü dünyada olan ən dəyərli məfhum hesab etmişdir. İnsan danışmazdan əvvəl fikirləşməli, onun acı nəticələr yaratmadığından əmin olmalıdır. Nizami ağıllı müdrik sözü ən bahalı ləl-cəvahiratdan üstün tutmuşdur.

Sözlə kəşf eləyiblər hər qaydanı, hər yönü,

Həm təbiət mülkünü, həm şəriət möhrünü.

Mədən söz və qızılı təklif edib sərrafa,

Sərraf tərəzisində söz qızıldan çox baha!

Təzə söz, köhnə altun hansı hakim kəsilir?

Söz hara, qızıl hara? Bunu sözdoğan bilir!

Nizami sonuncu misra ilə öz zamanındakı bəzi şairləri tənqid etmək istəmişdir. Onlar şeiri, sənəti şəxsi mənafeələrinə qurban verərək sözün dəyərini bilməyən, şeiri, sənəti ucuzlaşdıran şairlərdir. Şairə görə sözün qiymətini əsl sənətkar duyar, ona layiqli qiymətini verir.

Əyilib məğrur başı ayağını salamlar,

Dirsəklənər dizinə kamanlaşar sənətkar.

Öz kaman halqasını qırmaq istəyən şair

Bükülüb açılınca, təb üstündə dikəlir.

Bu misralarda şair gözəl bənzətmələrdən istifadə etmişdir. Şair dizinə dirsəklənərək başını aşağı dikən sənətkarı bu vəziyyəti ilə gərilməmiş kamana bənzədir. Şairin dilindən saçılaraq mənəvi dünyamızı zənginləşdirən bədii sözü isə kamandan çıxan oxa bənzətmişdir. Əsl sənəti duyan

sənətkarlar böyük sevgilə,məsuliyyətlə istədiyi sözü tapır və bundan sonra düşdüyü əzabdan qurtulur və öz kaman həlqəsini qırır dikəlir.

“Leyli və Məcnun” poemasında “Az danışmağın gözəlləyi” adlı hissədə insanlara az və mənalı danışmağı, danışarkən inci sözlərdən istifadə edərək nitqimizə solmayan bir bəzək vurmağı tövsiyə edir.

Sözün də su kimi lətafəti var,
Hər sözü az demək daha xoş olar.
Bir inci saflığı varsa da suda.
Artıq içildikdə dərd verir su da.
İncitək sözlər seç, az danış, az din,
Qoy az sözlərlə dünya bəzənsin.
Az sözün incitək mənası solmaz.
Çox sözün kərpictək qiyməti olmaz.

Nizaminin yaradıcılığında kamil insan fəlsəfəsi mühüm ter tutur. Sənətkarın “Yeddi gözəl” məsnəvisində də onun bütün “Xəmsə”də gerçəkləşdirdiyi kamil insan fəlsəfəsinin bədii təcəssümü əks olunmuşdur. Kamil insanın formalaşmasında təlim və tərbiyə prosesi mühüm rol oynayır. “Yeddi gözəl” poemasına daxil olan «Xeyir ilə Şər hekayəti», «Fitnə» uşaqların sevə-sevə mütaliə etdiyi əsərlər sırasındadır. Bu mənzum hekayələrdə əxlaqi tərbiyənin elementlərini təşkil edən əməksevərlik, ədalətsizliyə, haqsızlığa etiraz, xeyirlə şərin mübarizəsi mövzuları başlıca yer tutur. Nizami mənzum hekayələrində sadə insanı, zəhmət adamını məhəbbətlə təsvir edir.

“Yeddi gözəl” məsnəvisində də şahzadələrin danışdığı bütün nağıllar öz tərbiyəvi məzmunu ilə önəmlidir. “Mahanın nağılında” Mahanın başına gələn bədbəxtliklərin səbəbi onun sərxoşluğu və tamahıdır. Allahın haram buyurduğu şərab onun aqlını əlindən alır, Mahan ayıq-sayıqlığını, huşyarlığını itirir və qaranlıqda ona rast gələn varlığın öz dostu yox, bir başqası (“çöllər hayili” olan div) olduğundan şübhələnir. Nizaminin bütöv nağılda və eyni zamanda bu epizodda təcəssüm etdirdiyi əxlaqi-mənəvi ideya ondan ibarətdir ki, insanın qəlbindəki şər hisslər – tamah, acgözlük, harama meyl və s. onun aqlını, zəkasını, məntiqi düşünmə qabiliyyətini əlindən alır və insan Allahın onun üçün qoyduğu doğru yoldan azıb, bədbəxtliyə düşər olur. Nizami bu parçada Mahanın nümunəsində bütün insanların yeganə nicat yolunun öz pis əməllərinə, şər düşüncə və niyyətlərinə tövbə edərək Allaha sığınmaqdan keçdiyini göstərir. Yalnız Allaha sığınan insan doğru yoldan azmaz və heç vaxt şeytanın tələsinə düşməz. Sənətkarın fəlsəfi-bədii düşüncələrinə görə, şeytanın insana qurduğu tələlərdən biri elə onun öz tamahıdır. Mahan məhz tamahının qurbanı olaraq tələyə düşüb, rəzil günlərə qaldı. O, elə ki etdiyi əməllərindən peşman olub, tövbə elədi və qəlbini xeyir niyyətlərə köklədi, həmin niyyətlər yaxşılıqlar şəklində onun qabağına çıxdı.

“Sirlər xəzinəsi” poemasının “Tövbəsini pozan zahidin hekayəti” ideya xətti baxımından “Mahanın nağılı” ilə səsleşir. “Tövbəsini pozan zahidin hekayətində” Nizami nəfsinin qurbanına çevrilmiş zahid obrazı yaratmışdır. Şair zahidin üsyan edərək yenidən pak,təmiz həyatına dönmək istəyini çox gözəl poetik boyalarla canlandırmışdır. Əsərdə diqqətimizi maraqlı bir nüans çəkir.Şair tərbiyə üsullarından olan müqayisə üsulundan istifadə edərək zahidi islah yoluna cəlb edir. Belə ki ,zahid özü əvvəlki həyatını və son durumunu müqayisə edərək ”ətəyindəki ləkəni” təmizləmək qərarına gəlir :

Nəfs ilə həvəs quşu könlümdə axtardı dən,
Heyhat,tələ qurdular təsbeh danələrindən.

Kəbəm çıxdı əlimdən, Kəbə artıq mənə yad,
Ev-eşiyim dəyişdi, dönüb oldu xərabat....
Bu dünya darlığından qurtula bilsəydim ,ah!
Ətəyimdən ləkəni bir silə bilsəydim, ah!

Müasir pedaqogikada tərbiyə üsullarından biri də öyüd-nəsihət vermə üsuludur. Nizami əsərdə gənc obrazı vasitəsilə zahidə mənən saflaşmağı, günahlarını təmizləməyi nəsihət edir və onu tövbə etməyə çağırır:

Tövbə qapısına gəl, təmizlə günahını ,
Başqa hədyan söyləmə , seç Tanrı dərgahını!
Üzr istəyib , tövbə qıl, keçərlər günahından,
Qolu bağlı gedərsən yoxsa ora bir zaman.

Nizami insanlara nəfsinin qurbanına çevrilmiş zahidin acı aqibətini göstərməklə , onları çirkin əməllərdən uzaq olmağa səsləyir.

Şair “Sirlər xəzinəsi” poemasının “Yaradılışın hüsnünə dair“ səkkizinci söhbətində də nəfsin insan taleyində yaratdığı acı nəticələrdən bəhs etmişdir. Qədimdə şəkər qamışından hazırlanan xüsusi təbaşir susuzluğu yatıran vasitə sayılırmış. Nizami də insanlara nəfs adlı hissənin alovunu qəlblərdən söndürmək üçün həmin təbaşirdən istifadə etməyi məsləhət görür.

Fələk sənə göstərsə uzaqdan bulaq suyu ,
Aldanma ki, su deyil, sərabdır , ilğimdir o.
Nəfs atını bu qədər havalandırma , yetər.
Tap bir təmiz su iç ki, sənə duz yediriblər.
Nəfsinin xırmanına od vur, elə bir od ki,
Nəfsin qoy yanıb sönsün suda təbaşir tək.

“Məsləkdə çapıq irəliləmə” adlı on altıncı söhbətdə Nizami insanlara aqibəti xatırladır. Şair demək istəyir ki, insan bu dünyaya necə gəlibsə , dünyadan köçəndə də əliboş köçəcəkdir. İnsan maddi dünyasını zənginləşdirməməlidir, insanın mənəviyyatı varlı və pak olmalıdır. Nizami dühasının təbliğ etdiyi fəlsəfi, bəşəri ideyalar əsrlər keçsə də aktuallığını qorumuşdur.

Nə vaxtacan əl atıb özgə budağına sən,
-Dövlətim kaş bir az da çox olsun! -deyəcəksən?
Tutalım , qamarlayıb, ələmi tutdun da sən,
Gedəndə ki, əl çəkib əliboş gedəcəksən!
Nəfs vurub dağıdır hər cür qayda-qanunu,
Qoy qənaət qılıncı vursun nəfsin boynunu .

Nizaminin əsərlərinin əsas ideyasını təşkil edən əxlaqi -tərbiyəvi məqamlar, uşaq mütaliə nümunəsi kimi uşaqların təlim-tərbiyəsində çox mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Şairin yaradıcılığına nəzər saldıqda onun əsərlərinin məzmun və ideya xəttində tərbiyənin bir çox növlərinin , xüsusilə də əqli tərbiyənin mövcudluğunu görə bilirik. N.Gəncəvi müasir elmi pedaqogikadan səkkiz əsr əvvəl göstərmişdir ki, əqli tərbiyənin başlıca vasitəsi təlimdir. Şairə görə, təlim dərin bilikləri mənimsətməklə əqli zənginləşdirir, “qəlbə nur”, “ürəyə qüvvət” verir, eyni zamanda insanın əxlaqını saflaşdırır, onun mənəviyyatını yüksəldir. Nizami ağıl tərbiyəsi ilə tərbiyənin digər tərkib hissələri, xüsusilə, əxlaq tərbiyəsi arasında sıx qarşılıqlı əlaqəni aydın görmüş və ona görə də yaradıcılığında tərbiyə ilə bağlı məqamlara həssas yanaşmışdır. Bu cəhəti xüsusi vurğulayan M. Cəfər yazır: “Nizaminin fikrincə, insan ağıl-kamalı təcrübə vasitəsilə və təlim-tərbiyə yolu ilə əldə edir” [9, 64]

Nizamiyə görə bütün yaradılmışların ən birincisi ağıldır, dünyada mövcud olan hər şeyi yalnız ağılın gücü ilə dərk etmək mümkündür, ağıl – insanı digər canlılardan fərqləndirən ,Allahdan insana bəxş olunmuş ən dəyərli nemətdir.Ağıl tərbiyəsinin başlıca vəzifəsi zəngin elmi dünyagörüşünə sahib, bütün elmlərin sirlərinə dərinləndən bələd olan, hər şeyi kamil bilən insan yetişdirməkdir.Bunun üçün insan gecə- gündüz çalışıb oxuyub öyrənməlidir. Bu proses eyni zamanda insana səbr və zəhmətə qatlaşmağı öyrədir. Bütün sadələdiyimiz məqamlar insanın mənən kamilləşməsinə ,mənəvi -əxlaqi keyfiyyətlərlə zənginləşməsinə gətirib çıxaran əsas amillərdən biridir. Nizaminin “Sirlər xəzinəsi” poemasında uşaq mütaliə nümunəsi kimi dəyərləndirilən “Yaralı çocuğun dastanı” hekayəsində ağılın insan həyatında mühüm rol oynamasından bəhs olunur.Bir neçə uşaq birlikdə oynayarkən onlardan biri yıxılaraq əzilir.Yoldaşları onu quyuya atmağı təklif edirlər.Lakin həmin uşaqla yaxşı münasibət olmayan biri, yoldaşlarının məsləhətinə qulaq asmır ,öz ağılına güvənərək yaralanmış uşağın atasına övladının əzilməsi xəbərini ilk çatdırır.

Ciddiləşib ,üz tutdu öz arxadaşlarına ,
-Örtmək olmaz bu işi!-dedi yoldaşlarına .
Məndən görərlər.Məni düşmən bilirlər ona,
Büdrəyənin suçunu yükləyərlər boynuma.
-Qoy gəlib çarə qılsın!-Yürüdü zirək oğlan,
Uşağın atasına xəbər apardı əlan.

Nizami bu hekayədə əsas ideya xətti kimi ağılın üstünlüyünü təbliğ etmişdir.Şairə görə insan ağılı, cəsarəti sayəsində hər çətinlikdən üzü ağ çıxa bilər.

Kimin ki ,xilqətində hikmət cövhəri vardır,
Hər şeyə çarə tapır , həmişə üz ağardır.
Göylər vuran düyünü ,soruş,yerdə kim açar?
Ayağımı göylərə cəsarətlə basanlar

Əsərdən görürük ki,uşaq ağılı sayəsində həm özünü ,həm də yoldaşını çətinlikdən xilas etmiş olur.

Sonda belə bir nəticəyə gələ bilərik ki , Nizami yaradıcılığının məzmun və ideya xəttini təşkil edən əxlaqi-tərbiyəvi məzmunlu nümunələr, humanizm ideyalarını ,milli və bəşəri ideyaları təbliğ edən əsərlər bilavasitə tərbiyənin formalaşmasında mühüm rol oynayır. Nizami yaradıcılığının mayasını təşkil edən humanist dəyərlərə malik kamil insan ucalığına insan öz ağılı ,zəkası ,yüksək əxlaqi keyfiyyətləri ilə yüksələ bilər. Bütün bu sadələnan keyfiyyətlərə nail olmaqdan ötrü düzgün təlim və tərbiyə üsullarından istifadə olunmalıdır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

- 1.Anar. Nizami bizimlədir, burdadır... / Nizami Gəncəvi klassik və müasir tədqiqlərdə (məqalələr məcmuəsi). – Bakı: Elm və təhsil, – 2021, – s. 624-627
- 2.Araslı, H. Ölməz dastan // “Kommunist” qəz., – 18 yanvar, – 1940-cı il
- 3.Araslı, H. Ölməz məhəbbət dastanı // “Kommunist” qəz., – 17 avqust, – 1947-ci il
- 4.Araslı, N. “Nizami Gəncəvi və qədim hind mədəniyyəti” oçerki / Nizami Gəncəvi: həyatı və yaradıcılığı. Sənətkarın elmi pasportu – 25 (Kollektiv). – Bakı: Elm, – 2021, – s. 612-626
- 5.Araslı, N. “Nizami Gəncəvi və Ərəb mədəniyyəti” oçerki / Nizami Gəncəvi: həyatı və yaradıcılığı. Sənətkarın elmi pasportu – 25 (Kollektiv). – Bakı: Elm, – 2021, – s. 660-680

6. Araslı, N. “Beş incinin dördüncüsü – Nizami Gəncəvinin “Yeddin gözəl” poeması” oçerki / Nizami Gəncəvi: həyatı və yaradıcılığı. Sənətkarın elmi pasportu – 25 (Kollektiv). – Bakı: Elm, – 2021, – s. 312-339
7. Ağayev Ə.Ə. Azərbaycan pədaqoji fikrində şəxsiyyətin formalaşması problemi. Bakı: Avropa, 2005, 288 s.
8. Алиев, Г.Ю. Темы и сюжеты Низами в литературах народов Востока / Г.Ю.Алиев. – Москва: Наука, –1985, – 332 с.
9. Cəfər M. Nizami yaradıcılığında humanizm // Cəfər M. Seçilmiş əsərləri. I cild. Bakı: Çinar-çap, 2003, s. 62-69
10. Əliyev, Q. Qəhrəmanlıq dastanı / N.Gəncəvi. İskəndərnamə. Şərəfnamə. Fars dilindən tərcümə edən Abdulla Şaiq. İqbalnamə. Fars dilindən tərcümə edən Mikayıl Rzaquluzadə. – Bakı: Yazıçı, – 1982, – s. 7-14
11. Həmidov, İ. Nizami “Leyli və Məcnun”unun ərəb qaynaqları” oçerki / Nizami Gəncəvi: həyatı və yaradıcılığı. Sənətkarın elmi pasportu – 25 (Kollektiv). – Bakı: Elm, – 2021, – s. 589-611
12. Həbibbəyli, İ. Böyük Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvi (Azərbaycan, türk, ingilis, rus, alman, Çin, polyak, gürcü, Ukrayna və bolqar dillərində) / İ.Həbibbəyli. – Bakı: Elm, – 2021, – 440 s.
13. Кули-заде, З. Теоретические проблемы истории культуры Востока и низамиведение. З.Кули-заде– Баку: ЭЛМ, – 1987, –232 с.
14. Qarayev, Y. Bütün xalqların dövrlərin kitabı / Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər. X kitab. – Bakı: Səda, – 2001, – s. 4-10
- 15 . Quluzadə, Z. Kamillik zirvəsi / N.Gəncəvi. İskəndərnamə. Şərəfnamə. Fars dilindən tərcümə edən Abdulla Şaiq. İqbalnamə. Fars dilindən tərcümə edən Mikayıl Rzaquluzadə. – Bakı: Yazıçı, – 1982, – s. 401-409
- 16 . Mikayılov Ş. Nizami Gəncəvinin pədaqoji görüşlərinə dair // Azərbaycan məktəbi, 1984, № 9, s. 47-52).
- 17 . Makovelski, A. Nizaminin “İskəndərnamə” poeması haqqında / / “Nizami” məcmuəsi, 4 kitabda, 4-cü kitab. – Bakı: Azər nəşr, – 1947, – s. 52-63
- 18 . N.Gəncəvi .Xosrov və Şirin/ Tərcümə edən Rəsul Rza .İzahların müəllifi Məmmədəğa Sultanov. Bakı:Lider nəşriyyatı,2004,391 s.
- 19 . Nizami Gəncəvi. Leyli və Məcnun / Tərcümə edən S. Vurğun. İzahların müəllifi M. Əlizadə. Bakı: Yazıçı, 1983, 303 s.
- 20 . Nizami Gəncəvi. İsgəndərnamə. Şərəfnamə / Fars dilindən tərcümə edən Abdulla Şaiq. Elmi redaktoru və ön sözün müəllifi prof. Q. Əliyev İqbalnamə. Fars dilindən tərc. ed. M. Rzaquluzadə. İzahlar Ə. Cəfərindir. Bakı: Yazıçı, 1982, 688 s.
- 21 . Nizami Gəncəvi. İsgəndərnamə / Tərcümə ed. A. Şaiq, M. Rzaquluzadə. İzahların müəll. Ə. Cəfər; ön söz müəll. Q. Əliyev, Z. Quluzadə; elmi red. X. Yusifli. Bakı: Adiloğlu, 2011, 662 s.
- 22 . Nizami Gəncəvi. Yeddi gözəl / Tərcümə edən M. Rahim. Ön sözün, izahların müəllifi və elmi redaktoru R. Əliyev. Bakı: Yazıçı, 1983, 355 s.
- 23 . Nizami Gəncəvi.Sirlər Xəzinəsi/ Farscadan tərcümə edən və izahların müəllifi X.R.Ulutürk.Ön sözün, izahların müəllifi və elmi redaktoru X.Yusifli.Bakı: Lider nəş, 2004,262s.
- 24 . Rza, R. Yüksək eşqin böyük heykəli // “Ədəbiyyat qəzeti”, – 27 sentyabr, – 1947-ci il

- 25 . Talıbov Y., Sadıqov F., Quliyev S. Azərbaycanca məktəb və pedaqoji fikir tarixi. Bakı: Ünsiyyət, 2000, 516 s.
- 26 . Yusifli X. Nağıllar aləmi və həyat həqiqətləri / Nizami Gəncəvi. Yeddi gözəl. Ön söz. Bakı: Adiloğlu, 2011, s. 5-15
- 27 . Yusifli, X. “Xosrov və Şirin” poeması ilə bağlı bəzi uydurmalar və həqiqətlər // Nizami Gəncəvi klassik və müasir tədqiqlərdə (məqalələr məcmuəsi). – Bakı: Elm və təhsil, – 2021, – s. 593-596

HƏSƏN MİRZƏYEV VƏ DİLÇİLİK ELMİMİZ

Fil.ü.f.d. Zemfira Abbasova

ADPU-nun Filologiya fakültəsinin dekan müavini

ÖZET.

Dərələyəz toponimləri fonunda el-oba adlarında daşlaşaraq qalmış qədim türk-oğuz torpaqlarının ilkin varisləri haqqında dəyərli fikirlərin təhlili. Dərələyəz mahalı şivələrinin doğma dilimiz üçün verdiyi fayda olduqca böyükdür. Bu faydanın böyüklüyü, hər şeydən əvvəl, həmin şivələrintəhlili bir-biri ilə uzun illər qonşu yaşamış və möhkəm təmasda olmuş türk xalqları arasındakı əlaqələri, onların keçmiş həyat tərzini, mədəniyyətini, məişətini öyrənmək işində də qiymətli material verir. H.Mirzəyevin tədqiqatlarının təhlil obyektı olduqca aktual və filologiyamızın az araşdırılmış sahələri ilə bağlıdır: Feil və feili sifətlə bağlı araşdırmalar. Azərbaycan aşıqlarının yaradıcılığında onomastik vahidlərin funksional-üslubi cəhətlərinin təhlili. Azərbaycan dilinin bir sıra qədim xüsusiyyətlərini və qrammatik formalarını özündə saxlayan Dərələyəz şivələrinin də ilk dəfə H.Mirzəyev tərəfindən necə araşdırılması mövzunun aktual cəhətlərindən biridir.

Açar sözlər: tədqiqat, feil, feili sifət, toponim, vahidlər, aktual

SUMMARY.

The object of analysis of H.Mirzayev's research is related to very relevant and little-researched areas of our philology: researches on verbs and adjectives. Analysis of the functional and stylistic aspects of onomastic units in the works of Azerbaijani lovers. Elaboration of valuable ideas about the original heirs of the ancient Turkic-Oghuz lands fossilized in el-oba names against the background of Deraleaz toponyms. The benefits of Deraleaz district dialects for our native language are very great. The greatness of this benefit, above all, the analysis of those dialects provides valuable material for studying the relations between the Turkic peoples who have lived in close contact with each other for many years, their past way of life, culture, and everyday life. One of the topical aspects of the topic is how Daraleyaz dialects, which retain a number of ancient features and grammatical forms of the Azerbaijani language, were first investigated by H. Mirzayev.

Key words: research, verb, verb adjective, toponym, units, actual

İBTİDAİ SİNİF ŞAĞIRDLƏRİNİN NİTQİNİN İNKİŞAFINDA BƏDİİ MATERİALLARIN ROLU

Könül Zaur Qızı Şxəliyeva

*Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktorantı, müəllim
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti*

ÖZET. Nitqin insanların həyatında nə qədər mühüm rol oynaması hamıya məlumdur. İnsanlar nitqin köməyi ilə öz təəssüratlarını mübadilə etmək, bir-birini başa düşməklə yanaşı, həm də öz arzu və istəklərini ifadə edirlər. Nitq təfəkkürlə bilavasitə bağlı olub iki funksiyanı yerinə yetirir. O, bir tərəfdən başqaları ilə ünsiyyət vasitəsidir, digər tərəfdən, təfəkkür formasıdır. Belə ki, insan daxili nitqin köməyi ilə sözlərlə fikirləşir. Nitq insanın öz fikirlərini, bilik və hisslərini ötürməsi, ünsiyyət üçün dildən istifadəsidir. İnsan ömrü boyu nitqini təkmilləşdirir, dilin zənginliklərini mənimsəyir. Erkən uşaqlıq dövründə uşaqda ünsiyyətə tələbat baş qaldırır ki, onu sadə nitq elementləri vasitəsilə aradan qaldırır. Uşağın yaşı artdıqca öz fikirlərini ifadə etməyə tələbatı artır, inkişaf edərək daha çətin söz vahidlərindən istifadə edir. Hamıya məlumdur ki, nitqi pis inkişaf etmiş uşaqlar həmişə geri qalır, tapşırıqlarının öhdəsindən vaxtında gələ bilmirlər. Şagird üçün yaxşı nitq uğurlu təhsilin və inkişafın göstəricisidir. İbtidai təhsil pilləsində olan şagirdlərin nitq inkişafında xüsusi rol oynayan hekayələrdə hadisələr müəyyən bir ardıcılıqla təqdim olunur və proses canlı dillə nağıl olunur. Şagirdlər bu hadisələri asanlıqla müşahidə edib, yadda saxlamağı bacarırlar. Hekayələrin oxunması düzgün oxu texnikasının inkişafı baxımından da faydalıdır. Bu məqsədlə I-II siniflərdə hekayənin müəllim tərəfindən oxusu çox vacibdir. III-IV siniflərdə buna o qədər də ehtiyac qalmır. Dramatik hadisələrlə zəngin, emosional hekayələri şagirdlər müəllimin ifadəli oxusu nümunəsində daha yaxşı mənimsəyirlər. Hekayələr şagirdlərə xalq dilinin nüfuzedic gücü ilə təqdim olunur ki, məhz bu da onların təfəkkürünü inkişaf etdirir. Hər bir nağıl şagirdin təfəkkürünü, təxəyyülünü, dünyagörüşünü, düşünmə qabiliyyətini genişləndirir, əməksevərliyi, dürüstlüyü, ədalətliyi, dostluğu, ailə mehribanlığını, xeyirxah insanlara hörməti artırır, söz ehtiyatını zənginləşdirir, şifahi nitq bacarıqlarını inkişaf etdirir.

Hekayələrin məzmunundan, şagirdlərin yaşı və dərk etmə səviyyəsindən asılı olaraq onların tədrisi müxtəlif üsullarla təşkil edilir. Şagirdlər hekayədə olan hadisələri xüsusi maraqla izləyə və yadda saxlaya bilirlər. Hekayə süjetinin şagirdlərə dərinə təsir etməsi üçün müəllimlər onlarda hekayədəki situasiya və personajlar haqqında aydın təsəvvür yaratmaq məqsədilə əllərindən gələni etməlidirlər. Şagirdlər hekayələrdəki personajları, onlara xas olan xüsusiyyətləri, görünüşlərini müəyyən etməyə çalışmalıdırlar. Hekayə oxunduqdan sonra müəllim hekayədən qəhrəmana aid xüsusiyyətləri (sifətləri) bildirən sözləri seçməyi, ona xasiyyətnamə tərtib etməyi tələb edə bilər, lakin əvvəlcə müəllim şagirdlərə obrazlara sadə xasiyyətnamə tərtib etməyi öyrətməlidir. IV siniflərdə bu sahədə iş bir qədər də mürəkkəbləşir. Şagirdlər süjet etibarilə oxşar bədii əsər personajlarını müqayisə etməyə, qəhrəmanların hərəkətlərini qiymətləndirməklə yanaşı, onlara münasibət bildirməyə, həm də bunun səbəbini izah etməyə çalışırlar.

Hekayənin ifadəli oxusu şagirdlərin əsərdəki obrazlara emosional münasibətini, intonasiyada əzmkarlığı, cümlələrdəki sözlərin mənasını dərk etməyi, əsərdə təsvir olunan insanlara qarşı səmimiyyət hisslərini stimullaşdırır. Nağılların ən yaxşı səviyyədə olduğu halda, bu, şagirdlərin oxu və danışma bacarıqlarının inkişaf etdirilməsində, onların bədii hissi və emosional səviyyəsinin yüksəldilməsində mühüm rol oynayır.

İbtidai sinif şagirdlərinin nitqinin inkişafında xüsusi rol oynayan bədii ədəbiyyat nümunələrindən biri də məhz nağıllardır. Belə ki, nağıllar quruluşuna görə hekayələrə yaxındır.

Hekayədə olduğu kimi nağıllarda da ideya, iştirak edən şəxslər vardır. Hər xalqın tarixi nağıllarda öz obrazlı əksini tapıb. Nağıllar hər bir xalqın dünyagörüşünü, həyata münasibətini, zülmə qarşı mübarizəsini, gələcək üçün arzularını və inamını əks etdirən şifahi xalq ədəbiyyatının çox qədim və geniş yayılmış növlərindəndir, lakin nağıllarda reallıqdan uzaq həyata uyğun olmayan, fantastik hadisələr, əşyalar vardır. Nağıllar uşağın sirli-sehrli qəlbinə yol tapa bilən yaxın dostu, onun fərəhli hissələrinin mənbəyidir [1, s.307]. Nağıllardan istifadə uşaqların dünyagörüşünü genişləndirir, təfəkkürünü inkişaf etdirir, yaddaşını gücləndirir. Nağılların oxusu şagirdlərin təxəyyülünü inkişaf etdirir. Çünki, nağıllarda hadisələr əyləncəli kompozisiyada, parlaq obrazlarla verilir. Nağılların dili sadə, zəngin və obrazlı ifadələrlə verilir ki, bu da şagirdlərin nitqini inkişaf etdirir. Nağılda başlanğıc və sonluq təkrar olunur. Nağıllarda hadisələr dramatik, personajlar canlı verilir. Nağıllarda hadisələrin bu cür verilməsi uşaqları xarici aləmi obrazlı görməyə alışdırır, onların yaradıcı marağını inkişaf etdirir. Eyni zamanda nağıllar rəhbərlik nitqi inkişaf etdirir, bədii təxəyyülün, fantaziyanın genişlənməsinə əhəmiyyətli dərəcədə kömək edir. Kiçikyaşlı məktəblilərin nitqinin inkişaf etdirilməsində nağılların geniş imkanları vardır. Nağılların bu cəhətinə görə ibtidai siniflərdə ondan geniş istifadə edilir. Nağıllar uşaqların təfəkkürünün və nitqinin inkişafına güclü təsir göstərərək, onları düşünməyə, fakt və hadisələri tutuşdurmağa, fərqli və oxşar cəhətlərini müəyyənləşdirməyə istiqamətləndirir. İbtidai sinif şagirdlərinin nitq inkişafı, düzgün danışıq və tələffüz vərdişlərinə yiyələnmələri, söz ehtiyatının artması vacib məsələ kimi hər bir müəllimi və valideyni düşündürür. Böyüklərin uşaqlar üçün yaratdıqları nağıllar böyük tərbiyəvi əhəmiyyəti ilə seçilərək, uşaqlarda ədəbiyyata həvəs oyadır, onların bədii zövqünü oxşayır. Nağıllardakı oyun-nəğmələr də uşaqların məntiqi təfəkkürünü, bədii zövqünü və rəhbərlik nitqini inkişaf etdirir, onları kitab oxumağa həvəsləndirir. İbtidai sinif şagirdlərinin mütaliəsində nağıllar mühüm yer tutur. İbtidai siniflərdə xalq nağılları ilə yanaşı, yazıçılar tərəfindən yazılmış nağılların tədrisinə də geniş yer verilir. İbtidai sinif “Azərbaycan dili” dərslində bu janra kifayət qədər yer ayrılışdır [2, s.152]. Nağılı maraqlı edən cəhətlərdən ən mühümü onun təhkiyə formasında qurulmasıdır. Nağılın əhəmiyyətini, uşaqların tərbiyəsində oynadığı rolu heç nə ilə əvəz etmək olmaz. Nağıllar vasitəsi ilə şagirdlər müsbət əxlaqi-mənəvi keyfiyyətlərə yiyələnirlər. Savad təlimindən sonrakı dövrdə oxu vərdişlərinin inkişaf etdirilməsi baxımından nağılların oxusu vacib sayılır. Nağılların ifadəli oxusu-şagirdin canlı danışıq üçün zəruri vasitədir. Nağılın məzmunundakı hadisənin müxtəlifliyi şagird oxusunda özünü göstərir. Yuxarıda qeyd etdiklərimizə əsasən belə nəticəyə gəlirik ki, ibtidai sinif şagirdlərinin intellekt qabiliyyətlərini, nitq və təfəkkürünü inkişaf etdirən “Azərbaycan dili” fənni digər fənlərin öyrənilməsinə də güclü təsir göstərir. Bu gün təhsilimizin yeniləşməsinə tələb edən mühüm amillərdən biri də fənlərin həddindən artıq çoxalmasıdır. Bu fənlərin tədrisi şagirdlərin dünyagörüşünün artmasına, məntiqi təfəkkürünün inkişafına hədsiz təsir edir. Uşaqların cəmiyyət üçün yararlı bir şəxsiyyət kimi formalaşmasında müxtəlif fənlərin tədrisi zamanı bədii materiallara yer verilməsinin də önəmi çoxdur.

Açar sözlər: nitq, nitqin inkişafı, nağılların rolu, hekayələrin rolu.

ABSTRACT. Everyone knows how important speech plays in people's lives. With the help of speech, people not only exchange their impressions, understand each other, but also express their wishes and desires. Speech is directly related to thinking and performs two functions. On the one hand, it is a means of communication with others, on the other hand, it is a form of thinking. So, a person thinks with words with the help of inner speech.

Speech is the transfer of one's thoughts, knowledge and feelings, the use of language for communication. A person improves his speech throughout his life and learns the riches of the

language. In early childhood, the need for communication arises in the child, which is eliminated through simple speech elements. As the age of the child increases, the need to express his ideas increases, he develops and uses more difficult word units. It is well known that children with poorly developed speech always lag behind and cannot complete their tasks on time. For a student, good speech is an indicator of successful education and development.

In stories that play a special role in the speech development of elementary school students, the events are presented in a certain sequence and the process is narrated in vivid language. Students can easily observe and remember these events. Reading stories is also beneficial in terms of developing proper reading technique. For this purpose, it is very important for the teacher to read the story in grades I-II. It is not so necessary in III-IV classes. Students learn emotional stories rich in dramatic events better in the example of the teacher's expressive reading.

Stories are presented to students with the penetrating power of the vernacular, which develops their thinking. Each story expands the student's thinking, imagination, worldview, thinking ability, increases diligence, honesty, fairness, friendship, family kindness, respect for good people, enriches vocabulary, develops oral speech skills. [3, p. 210].

Depending on the content of the stories, the age and level of understanding of the students, their teaching is organized in different ways. Students can follow and remember the events in the story with special interest. In order for the plot of the story to have a deep impact on the students, teachers should do their best to create a clear picture of the situation and characters in the story. Students should try to identify the characters in the stories, their characteristics, their appearance. After the story is read, the teacher can ask the students to choose the words that express the characteristics (adjectives) of the hero, to write a characterization of the character, but first, the teacher should teach the students to write a simple characterization of the characters. In IV classes, the work in this field becomes somewhat more complicated. Pupils try to compare the characters of a fictional work similar in terms of plot, to evaluate the actions of the heroes, to express their attitude towards them, and to explain the reason for it.

Expressive reading of the story stimulates students' emotional attitude to the characters in the work, persistence in intonation, understanding the meaning of words in sentences, feelings of sincerity towards the people depicted in the work. At its best, stories play an important role in developing students' reading and speaking skills, and enhancing their artistic sense and emotional level.

Fairy tales are one of the examples of fiction that play a special role in the development of the speech of primary school students. Thus, fairy tales are close to stories in their structure. As in stories, there are ideas and characters in fairy tales. The history of every nation has found its figurative reflection in fairy tales. Tales are one of the most ancient and widespread types of oral folk literature that reflect the worldview, attitude to life, struggle against oppression, dreams and beliefs for the future of every nation, but there are fantastic events and objects in the tales that are far from reality and do not correspond to life. Fairy tales are a child's close friend that can find its way into the mysterious-magical heart, the source of his joyful feelings [1, p.307].

The use of fairy tales expands children's outlook, develops their thinking, and strengthens their memory. Reading fairy tales develops students' imagination. Because in fairy tales, the events are presented in a fun composition, with bright images. The language of fairy tales is given in simple, rich and figurative expressions, which develops the students' speech. The beginning and the end are repeated in the tale. In fairy tales, the events are dramatic, and the characters are vivid. This kind of presentation of events in fairy tales accustoms children to see the outside world figuratively, develops their creative interest. At the same time, fairy tales

develop communicative speech, significantly contribute to the expansion of artistic imagination and fantasy. Tales have a wide range of possibilities in developing the speech of young schoolchildren. Due to this aspect of fairy tales, it is widely used in primary classes. Tales have a strong influence on the development of children's thinking and speech, guiding them to think, reconcile facts and events, and identify their differences and similarities. Speech development of elementary school students, acquisition of correct speech and pronunciation habits, increase of vocabulary is an important issue for every teacher and parent. The fairy tales created by adults for children are distinguished by their great educational value, they arouse the desire for literature in children, and please their artistic taste. Games and songs in fairy tales also develop children's logical thinking, artistic taste and communicative speech, and encourage them to read books. Fairy tales play an important role in the reading of elementary school students. In primary classes, along with folk tales, fairy tales written by writers are also taught. In the elementary school "Azerbaijani language" textbook, enough space is devoted to this genre [2, p.152].

The most important aspect of the story that makes it interesting is its construction in the form of an exhortation. The importance of the fairy tale, the role it plays in the education of children cannot be replaced by anything. Through fairy tales, students acquire positive moral and spiritual qualities. In terms of developing reading habits in the period after literacy training, reading stories is considered important. Expressive reading of fairy tales is a necessary tool for a student's lively speech. The variety of events in the story's content is reflected in the student's reading.

Based on what we mentioned above, we come to the conclusion that the "Azerbaijani language" subject, which develops the intellectual abilities, speech and thinking of elementary school students, has a strong impact on the learning of other subjects. One of the important factors that require the renewal of our education today is the overabundance of subjects. The teaching of these subjects has an enormous impact on the growth of students' worldview and the development of their logical thinking. It is important to give place to artistic materials during the teaching of various subjects in the formation of children as useful personalities for society.

Key words: speech, speech development, the role of tales, the role of stories

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

- 1.Cəfərova N.B İbtidai siniflərdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. I hissə. (Dərslik). Bakı: ADPU, 2016, 403 s.
- 2.Kərimov Y. Ana dilinin tədrisi metodikası. Bakı, 2013.
- 3.Kərimov Y.Ş. Ana dilinin tədrisi metodikası. Bakı: Nasir, 2003, 520 s.
- 4.Nəbiyev A.M. Azərbaycan xalq ədəbiyyatı. II hissə. Bakı: Elm, 2006, 648 s.

**TÜRKİYƏ AZƏRBAYCAN SOVET ZİYALILARININ YARADICILIĞINDA
Nigar Rəfibəyli “Sağlıqla qal, yaxın qonşu” (1970)**

Dr. Namiq ƏHMƏDOV

*Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Bakı Dövlət Universiteti, Beynəlxalq Jurnalistika və
informasiya siyasəti kafedrası.
ORCID 0000-0003-1970-182X*

ÖZET.

Azərbaycanın sovet dövrü ədəbiyyatında və publisistikasında Türkiyə mövzusu deyəndə Mehdi Hüseynin, Qasım Qasımzadənin, Elçinin, Məmməd Aslanın, “İzvestiya” qəzetinin Türkiyə müxbirləri Azad Şərifov və Zaur Qədimbəyovun adları yada düşür. Nigar Rəfibəylinin “Sağlıqla qal, yaxın qonşu” Türkiyə səfəri ilə bağlı yazılmış, “Azərbaycan” jurnalının 1970-ci il 3 və 4-cü saylarında çap olunmuş əsəri də bu sahədə ilklərdəndir.

Əsərdə müəllif Türkiyənin Ankara, İzmir, Bursa, İstanbul şəhərlərindən aldığı təəsüratları xoş duyğularla oxucuya çatdırır. Bu səmimiyyət əsəri sevdirdiyi qədər də, Türkiyəyə, türk insanına və onun həyat tərzinə maraq və sevgi yaradır. Səfər boyu türk ədəbiyyatı və yazarları, Türkiyənin mədəniyyət və teatr həyatı müəllifin diqqətinin fəvqündə dayanır.

Nigar xanımın tale yolunu bilənlər üçün Türkiyə təkcə qardaş ölkə yox, həm də uşaqlıq illərində itirdiyi qardaşı Kamilin sığındığı ölkə olub. Ona görə də Türkiyə Nigar xanım üçün ikiqat əzizdir. Bu ülvü hisslər Nigar xanımın təkcə poeziyasında yox, həm də Türkiyə təəsüratlarının təqdim edildiyi yol qeydlərində də xüsusi bir ruh və ilhamla təqdim olunur. Kamil bəyin ailəsi, onun həyat yoldaşı Ruqiyyə xanım, övladları Aydın, Bertan və Nigardan səmimi duyğularla söhbət açılır.

Nigar xanımın şerlərindəki ezop dili vasitəsi ilə çatdırdığı ehkamlardan fərqli olaraq bu əsərdə hər şeyə açıq və aydın bir münasibət var. Türkiyədən böyük sevgi və məhəbbətlə danışılır. Dövrün mətbuatında dərc olunan, xarici ölkə həyatından bəhs edən məqalələrdən fərqli olaraq bu əsərdə ideoloji təsirləri və sovet quruluşunun, sovet “hümanist” həyat tərzinin tərənnümünü görmürük. “Azərbaycan” jurnalında dərc edilmiş bu yazının hansısa bir hissəsinin belə o dövrdə digər bir mətbuat orqanında dərc edilməsi mümkünsüz idi.

Nigar xanımın yol qeydlərinin onun yaradıcılığının fəvqündə durduğunu söyləmək də olmaz. Amma indi hər kəsin danışdığı və yazdığı Türkiyə haqqında, əslində bu da alqışlanmalıdır, qadağaların zahirən səngidiyi bir dövürdə söz demək asan deyildi. Amma Nigar Rəfibəyli cəsarətlə dedi və təqdim olunan məqalədə bu barədə danışılır.

Acar sözlər: Türkiyə, Nigar Rəfibəyli, “Azərbaycan” jurnalı, sovet dövrü, yasaq və qadağalar.

ABSTRACT.

When we talk about the Turkish theme in the Azerbaijani literature and journalism of the Soviet era, the names of Mehdi Huseyn, Kasım Kasımzade, Elchin, Mammad Aslan, and, finally, Azad Sharifov and Zaur Kadymbekov, the correspondents of the “İzvestiya” newspaper in Turkiye, come to mind. Nigar Rafibeyli’s work “Good-bye, close neighbor”, written about her visit to Turkiye and published in the 3rd and 4th issues of “Azerbaijan” magazine in 1970, is one of the very first journalistic works in this field.

In the work, the author conveys with warm feelings her impressions to the reader received from the cities of Ankara, Izmir, Bursa, and Istanbul in Turkiye. This sincerity inspires interest in

and love for Türkiye, the Turkish people and their way of life as much as it endears the work. Throughout the travel, the Turkish literature and writers, cultural and theatrical life of Türkiye stand at the forefront of the author’s attention.

For those who know the destiny path of Nigar khanum, Türkiye was not only a brotherly country, but also a country where her brother Kamil, whom she lost in her childhood, took refuge. This is why Türkiye is doubly dear to Nigar khanum. These high feelings are conveyed with a special spirit and inspiration not only in Nigar khanum’s poetry, but also in her travel notes where impressions from Türkiye are presented. Kamil bey’s family, his wife Ruqiyya khanum, their children Aydın, Bertan and Nigar are discussed with sincere feelings.

In contrast to the tenets that Nigar khanum conveys through Aesopian language in her poems, in this work there is an open and clear attitude to everything. Türkiye is spoken of with great love and affection. Unlike the articles about the life in a foreign country published in the press of the time, in this work we do not see the ideological influences and glorification of the Soviet system and the Soviet “humanist” way of life. At that time, it was impossible to publish even a part of this article published in the “Azerbaijan” magazine in another media outlet.

We cannot say that Nigar khanum’s travel notes stand at the forefront of her creativity. However, now everyone is talking and writing about Türkiye, and this should be welcomed indeed, but it was not easy to do say a word in a time when the prohibitions were seemingly subsided. But Nigar Rafibeyli spoke boldly and the presented article talks about it.

Key words: Türkiye, Nigar Rafibeyli, “Azerbaijan” magazine, Soviet era, bans and prohibitions.

MÜASİR AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ TƏSİRLİ VƏ TƏSİRSİZ FEİLLƏRİN FUNKSIONAL XÜSUSİYYƏTLƏRİ

İlkin Əsgər

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

ÖZET. Müasir Azərbaycan dilində leksik-qrammatik mənasına, morfoloji əlamətinə və sintaktik funksiyasına görə fərqlənən söz qruplarından birini də hərəkət bildirən sözlər, yəni feillər təşkil edir. Feillər öz milliliyinə görə dilin leksik quruluşunda xüsusi çəkiyə malik olmaqla yanaşı, eyni zamanda dilin qrammatik quruluşunun sabitliyinin qorunub saxlanılmasında mühüm rol oynayır. Demək olar ki, müasir Azərbaycan dilində həm qrammatik kateqoriyaların çoxluğu, həm də derivatoloji prosesdə iştirak edən morfoloji əlamətlərin zənginliyi baxımından feillər bütün əsas və köməkçi nitq hissələrini üstələyir. Qədim nitq hissəsi olan və zəngin inkişaf yolu keçmiş feillərin bir sıra özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır.

Həmin xüsusiyyətlərin hər biri öz funksional keyfiyyətlərinə görə bir-birindən əsaslı şəkildə fərqlənir. Onlardan biri də xüsusi qrammatik kateqoriya kimi sabitləşmiş təsirli və təsirsizlik kateqoriyasıdır. Məlumdur ki, təsirli və təsirsiz feillər subyektin obyektə təsir edib-etməməsinə görə müəyyənləşir. Belə ki, iş görən, yəni subyekt bəzən icra etdiyi işi bu və ya digər bir obyektin üzərində yerinə yetirir, ona təsir edir, bəzən də subyekt nəzərdə tutduğu işi icra etmək üçün obyektə ehtiyac duymur. Beləliklə, təsirli və təsirsiz feillər yaranır. Dilçilikdə qəbul olunmuş, ümumiləşmiş fikrə görə, təsirli feillər üzərində iş icra olunan, bu və ya digər dərəcədə hərəkətin təsirinə məruz qalan əşya, obyekt tələb edir. Təsirsiz feillər isə işin icrası üçün obyekt tələb etmədiyi üçün müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik bildirən təsirlik halda olan isim və substantivləşmiş sözlərlə əlaqəyə girə bilmir. Bu mənada təsirli və təsirsiz feillərin hər biri öz

funksional xüsusiyyətlərinə görə fərqlənir. Məsələn, təsirli feillərin işləndiyi cümlələrdə subyektin obyektə təsir dərəcəsi müxtəlif şəkildə təzahür edə bilər. Bundan başqa, qeyd etmək olar ki, bu kateqoriya həm morfolojiya, həm də sintaksis bölməsindəki bəzi məsələlərin daha yaxşı dərindən dərk edilməsində böyük rola malikdir.

Açar sözlər: Feil, feil düzəldən şəkilçilər, obyekt, təsirli feillər, təsirsiz feillər

SUMMARY.

In the modern Azerbaijani language, one of the groups of words that differ according to their lexical-grammatical meaning, morphological features and syntactic function are the words denoting action, i.e. verbs. Due to their nationality, verbs have a special weight in the lexical structure of the language, and at the same time, they play an important role in maintaining the stability of the grammatical structure of the language. It can be said that verbs exceed all main and auxiliary parts of speech in terms of both the number of grammatical categories and the wealth of morphological features involved in the derivational process in the modern Azerbaijani language. Verbs, which are an ancient part of speech and have undergone a rich development, have a number of unique features.

Each of these features is fundamentally different from each other due to its functional qualities. One of them is the transitive and intransitive category, which is fixed as a special grammatical category. It is known that transitive and intransitive verbs are determined by whether the subject affects the object or not. Thus, the person doing the work, that is, the subject, sometimes performs his work on this or that object, affects it, and sometimes the subject does not need the object to perform the work he intended. Thus, transitive and intransitive verbs are formed. According to the accepted and generalized opinion in linguistics, transitive verbs require an object, which is acted upon and is affected by the action to one degree or another. Intransitive verbs do not require an object for the performance of the work, so they cannot connect with nouns and substantive words in the transitive case, which express indefiniteness. In this sense, each of the transitive and intransitive verbs differs according to their functional characteristics. For example, in sentences with transitive verbs, the degree of influence of the subject on the object can be manifested in different ways. In addition, it can be noted that this category has a great role in better in-depth understanding of some issues in both morphology and syntax section.

Keywords: Verb, verb forming suffixes, object, transitive verbs, intransitive verbs

XVI-XVII ƏSRLƏR QRIQORIAN QIPIÇAQ DİLİ VƏ ƏSƏRLƏRİ

İmanyar Quliyev

AMEA, Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, Türk dilləri şöbəsi, elmi işçi, f.ü.f.d.

ÖZET.

XVI-XVII əsrlərdə Dəşti-Qıpçaqda, indiki Ukraynanın Komenetse-Podolski və Lvov bölgəsində erməni əlifbası ilə qıpçaq dilində yazılan əsərlərin dili ilə əlaqədar “erməni qıpçaqcası”, “erməni hərflə qıpçaq əsərləri” və s. anlayışlardan istifadə olunmuşdur. Burada əsas problem əlifba məsələsinin millətlə eyniləşdirilib etnosun qabardılmasıdır ki, bu da tamamilə ideoloji-siyasi yanaşmanın nəticəsidir. Qərb türkoloqları arasında vaxtilə təkcə C.Klauson məsələyə obyektiv və əsaslı yanaşması ilə seçilir.

Əlifba dinlə birlikdə gəldiyinə görə inancın vacib ünsürü hesab edilmişdir. Elə erməni əlifbasının icadı da dini məsələdən irəli gəlmişdir. Yəni qriqorianlığı ənənəvi xristianlıqdan

əlifbada da ayırmaq məqsədi ilə icad edilmişdir. Provaslavlığa aid mətnlər yunan və suryani, katolik mətnləri isə latın əlifbası ilə yazılmışdır. Xristianlığın etiqadi məsələsində provaslavlıqdan ayrılan (İsa peyğəmbəri Tanrı hesab edən) ermənilər özlərinə yeni əlifba icad etməklə qriqorianlığı milliləşdirmək yolunda önəmli addımlardan birini atmışlar. Ona görə də qriqorianlığı qəbul edən qıpçaqlar erməni, bu əlifbada yazılan əsərlər erməni qıpçaq əsərləri, bu əsərlərin dili isə erməni qıpçaq dili hesab edilmişdir. Yəni erməni sözünün burada işlənməsinin 3 əsas səbəbi var: 1. əlifbanın aid olduğu xalqda dinlə (çünki həmin xalq özünə erməni deyil, hay deyir) – qriqorianlıqla millət anlayışının eyniliyi; 2. Erməni adının siyasi-ideoloji məqsədlərə xidmət etməsi (saxta “Böyük Ermənistan” ideyası). 3. Qıpçaqları türk kimliyindən, müsəlman türk kimliyindən, ümumiyyətlə türk dünyasından qoparmaq cəhdləri.

Nəticə etibarilə, XIII-XIV əsrlərdə xristian missionerlər və italyan tacirlər tərəfindən qələmə alınan “Codex Cumanicus”un təmsalında qıpçaqların dili xristian qıpçaq türkcəsi, mətnlər latın əlifbalı qıpçaq əsərləri adlandırılmadığı kimi, bu əsərləri də din və ya əlifba mənsubiyyəti ilə adlandırmaq doğru deyildir. Əsərləri və dili başqa dövrlərdən fərqləndirmək üçün qriqorian qıpçaq əsərləri demək mümkündür, ancaq bölgənin qıpçaq dilini ümumilikdə şimal qıpçaq türkcəsi adlandırmaq daha doğrudur.

ABSTRACT.

In the 16th and 17th centuries in Dashti-Kipchak, in the Komenetse-Podolsky and Lviv region of present-day Ukraine, the works written in the Kipchak Turkic language with the armenian alphabet are called "armenian Kipchak", "Kipchak works with armenian letters" etc. concepts were used. The main problem here is the identification of the alphabet with the nation and the exaggeration of ethnos, which is the result of an ideological-political approach. Among Western Turkologists, only G. Clauson stood out for his objective and fundamental approach to the issue.

The alphabet came together with religion, it was considered an important element of faith. The invention of the armenian alphabet also arose from a religious issue. So, gregorianism was invented in order to separate it from traditional Christianity in the alphabet too. Proto-Slavic texts are written in greek and syriac, while catholic texts are written in the Latin alphabet. Armenians who separated from Proto-Christianity (who consider the Prophet Jesus as God) took one of the important steps towards nationalizing gregorianism by inventing a new alphabet for themselves. Therefore, Kipchaks who adopted gregorianism were considered armenian, works written in this alphabet were considered armenian Kipchak works, and the language of these works was considered armenian kipchak language. So, there are 3 main reasons why the word "armenian" is used here: 1. The identity of the concept of nation in the nation to which the alphabet belongs to the religion-gregorian (because that nation calls itself "hay", not "armenian"); 2. The name Armenian serves political-ideological purposes (false "Great Armenia" idea). 3. Attempts to separate the Kipchaks from their Turkic identity, Muslim Turkic identity, and the Turkic world in general.

As a result, in the example of "Codex Cumanicus" written by Christian missionaries and Italian merchants in the 13th-14th centuries, the language of the Kipchaks is not called Christian Kipchak Turkic language, and the texts are not called Kipchak works with the Latin alphabet. To distinguish the works and the language from other periods, it is possible to say gregorian Kipchak works, but it is more correct to call the Kipchak language of the region generally Northern Kipchak Turkic language.

GİRİŞ.

Səlcuqlular 1064-cü ildə Ani (Qars) şəhərini tutaraq erməni dövlətinin varlığına son qoydular. Şəhərdə yaşayan ermənilər Krım bölgəsinə köçməli oldular. 1239-cu il monqol yürüşləri və 1319-cu ildə Ani şəhərinin zəlzələ nəticəsində dağılması bu köçlərin müntəzəmliyini təmin elədi. Digər tərəfdən, Bizans provaslav kilsəsinin nüfuz sahəsində yaşamaları, üstəlik, Bizans provaslav kilsəsinin əsas etiqadi məsələdə ənənəvi xristianlıqla ziddləşən erməni qriqorian məzhəbini qəbul və himayə etməməsi də bu prosesdə müəyyən rol oynadı. Qriqorian məzhəbini mənimsəyən və bir mənada milliləşdirən ermənilərin Qara dənizin şimal bölgəsinə – müsəlman dövlətinin hakim olmadığı bölgəyə, qıpçaqların, slavyanların yaşadığı, missioner təşkilatlarının (xüsusən də katoliklərin) sərbəst təbliğatla məşğul olduğu torpaqlara köçü nəticəsində həmin bölgədə erməni icması formalaşdı.

XI-XIV əsrlərdə ermənilərlə qıpçaqların qaynayıb qarışması, ticari, mədəni və məişət əlaqələri qıpçaqların qriqorianlığı qəbul etməsi ilə nəticələnmişdir. XVI-XVII (1559-1664) əsrlərdə Qərbi Ukraynanın Kamenets-Podolski və Lvov bölgələrində qıpçaq dili yazı ilə olaraq istifadə edilmiş, çox sayda dini və hüquqi məzmunlu mətn erməni əlifbasında qıpçaq dilində qələmə alınmışdır.

Dəşti-Qıpçaq bölgəsində erməni əlifbası ilə qıpçaq dilində yazılan əsərlərin dili mənasında E.Tyarjaski, E.Şütz, O.Pritsak, C.Deni kimi alimlər əsasən “erməni qıpçaqcası”, T.İ.Qrunin, Y.R.Daşkeviç və V.R.Qriqorian bu dil və mətnlərlə əlaqədar “erməni qıpçaqcası”, “erməni hərfli qıpçaq əsərləri”, “erməni qıpçaqları”, “qıpçaq dilli ermənilər”, “türkdilli ermənilər”, ya da eləcə “ermənilər” anlayışlarından istifadə ediblər (Bax. 3, s. 759). Burada əsas problem əlifba məsələsinin millətlə eyniləşdirilib etnosun qabardılmasıdır ki, bu da tamamilə ideoloji-siyasi yanaşmanın nəticəsidir. Qərb türkoqları arasında C.Klauson məsələyə obyektiv və əsaslı yanaşması ilə seçilir. C.Klauson qeyd olunan əsərlərdə dilin əsas lüğət fondunun (əsas anlayışların, feillərin, əvəzliliklərin, sayların, isimlərin – İ.Q.) qıpçaq türkcəsində olduğunu, bu yazı dilinin “Codex Cumanicus”un (XIII-XIV əsrlərdə yazılmış qıpçaq əsəri – İ.Q.) dilinə çox bənzədiyini, ikinci qat kimi alınma sözlərin slavyan mənşəli olduğunu, erməni mənşəli sözlərin hətta slavyan alınmalarından da az olduğunu qeyd etmişdir. Onun fikrincə, əgər bu xalq erməni əsilli olsaydı, onların əsas sözləri türk deyil, erməni mənşəli olmalı idi (2, s.7-13).

Qıpçaq türklərinin erməni əlifbasından istifadəsinin səbəblərinə gəlinə:

Tarix boyu əksər türk xalqları qəbul etdikləri dinin əlifbasından istifadə etmişlər. Uyğurlar, qaraxanlılar və s. türk xalqları yeni dinlə yanaşı, həmin dinin əlifbasını da qəbul edib işlətmişlər. Bu gün Tenriçiliyə inananların sayı az olduğu qədər qədim türk əlifbasından istifadə də yox dərəcədədir. Hülya Kasapoğlunun sözləri ilə desək, “*bu gün, buddist və manixəist uyğurların dininə baxıb türk olub-olmadıqlarını müzakirə etmirik*” (6, s.17-81). Əlifba dinlə birlikdə gəldiyinə görə dinin vacib ünsürü hesab edilmişdir. Bunun bir səbəbi də dini qaydaların cəmiyyət həyatında mühüm rol oyanması ilə bağlıdır. Elə erməni əlifbasının icadı da dini məsələdən irəli gəlmişdir. Yəni bu əlifba qriqorianlığı ənənəvi xristianlıqdan əlifbada da ayırmaq məqsədi ilə icad edilmişdir. Provaslavlığa aid yazılı mətnlər yunan, katolik mətnləri isə latın əlifbası ilə yazılmışdır. Xristianlığın etiqadi məsələsində provaslavlıqdan ayrılan (İsa peyğəmbəri Tanrı hesab edən) ermənilər özlərinə yeni əlifba icad etməklə qriqorianlığı milliləşdirmək yolunda önəmli addımlardan birini atmışlar. Yəhudi milləti ilə dini (eyni zamanda əlifbası) ayrılmaz parçalar hesab edildiyi kimi erməni xalqı ilə qriqorianlıq da bir anlayış hesab edilmişdir. Ona görə də qriqorianlığı qəbul edən qıpçaqlar erməni, bu əlifbada yazılan əsərlər erməni qıpçaq əsərləri, bu əsərlərin dili isə erməni qıpçaq dili hesab edilmişdir. Yəni erməni sözünün burada işlənməsinin 3 əsas səbəbi var: 1. əlifbanın aid olduğu xalqda dinlə (çünki həmin xalq özünə

erməni deyil, hay deyir) – qriqoyanlıqla millət anlayışının eyniliyi; 2. Erməni adının siyasi-ideoloji məqsədlərə xidmət etməsi (Böyük Ermənistan). 3. Qıpçaqları türk kimliyindən, müsəlman olan türk kimliyindən qoparmaq cədləri.

C.Klauson Qriqorian qıpçaq əsərlərində rast gəlinən erməni adlarına da toxunmuşdur. O, tarixçi olmadığını, lakin daha əvvəl müsəlman olan toplumlardan bəzi nəticələr çıxarmaq istədiyini bildirir və tropik Afrikada dini qəbul etmiş xalqlardan nümunələr gətirir. Tropik Afrikada missionerlik fəaliyyətləri başladıqdan sonra, xristianlığı qəbul edən müsəlmanlara Ceyms və Cons kimi Bibliya adları verilmişdir və çox az adam Afrika adları ilə çağırıldı. Ona görə də qriqoyan-xristian qıpçaqlarında Aksent, Krikor, Hovannes kimi erməni xristian adlarının olmasında qeyri-adi bir şey yoxdur. Əslində qriqorian məzhəbini qəbul edib, milli adlarını saxlasaydılar, onda qəribə olardı. Yəni mətnlərdə qeyd olunan hər bir erməni adı o adın sahibinin erməni olması mənasına gəlmir (2, s.10-11).

B.A.Gökdağ və Y.Şimşək görə, bu yazı dili ermənilərdən çox, qriqorianların yazı dilidir. Ona görə də *“erməni”dən çox “qriqorian”ı bildirir. Bundan əlavə, “Erməni hərfləri qıpçaq türkcəsi” termini Osmanlı türkcəsini “Ərəb hərfləri Osmanlı türkcəsi” adlandırmaq kimidir. Göytürk türkcəsi, ardınca Qədim uşur türkcəsi, Qaraxanlı türkcəsi, Xarəzm türkcəsi, Çağatay türkcəsi, Qədim Oğuz türkcəsi, Məmlük-Qıpçaq türkcəsi, Osmanlı türkcəsi kimi adlandırmaları da türk xalqlarının daxilində coğrafi, etnik fərqləri və siyasi formasiyaları ehtiva edir. Bunların heç birində “əlifba” ünsürü əsas götürülmür... “Erməni hərfləri qıpçaq türkcəsi” termini bu qaydaya uyğun gəlməməklə yanaşı, nə bu yazı dilinin yarandığı bölgəni, nə də siyasi formasiyaları ifadə edir... Yəni mətnlərdəki “erməni” adı “etnik” məzmun daşımır, eyni din ətrafında birləşmiş xalq kütlələrini ifadə edir” (3, s.766). B.A.Gökdağ və Y.Şimşək məqalənin sonunda belə qənaətə gəlir ki, coğrafi, siyasi və etnik təşəkkülü “Qriqorian qıpçaq türkcəsi” ifadəsi daha yaxşı ifadə edir.*

“1824-cü ildə əhalinin siyahıya alınması zamanı Nic kəndində 1997 nəfər (müsəlmanlar: 341 nəfər; qriqorian udilər: 1656 nəfər), Vartaşen kəndində 3203 nəfər (müsəlmanlar: 282; qriqorian udilər: 1067; pravoslav udilər: 706; yəhudilər: 1148) və Cəlüt kəndində isə 1048 nəfər (müsəlmanlar: 218; qriqorian udilər: 830) qeydə alınmışdır... Amma nəzərə alınmalıdır ki, bu siyahıyaalma sənədlərində bütün müsəlmanlar “tatar”, qriqorian xristianlar “erməni”, pravoslavlar isə “gürcü” kimi qeydə alınmışdır”.

“1878-ci ildə çap olunmuş bir kitabda isə göstərilir ki Nuxa qəzasının erməni-qriqorian əhalisindən yerli hesab olunanları udilərdir. Onlar yalnız Nic və Vartaşen kəndlərində yaşayırlar və öz dillərində danışırlar. Udi dili başqa heç bir kənddə işlədilmir. Udilərin yazısı yoxdur, onlar erməni danışmaq dilində yazırlar və dini ayinləri erməni kilsə dilində yerinə yetirirlər” (4).

Göründüyü kimi, millətin dini mənsubiyyətinin siyahıyalmada əsas götürülməsi hallarına XIX əsrdə Azərbaycanda, məhz qriqorianlıqla bağlı rast gəlinir.

C.Klauson qeyd edir ki, Polşada erməni qıpçaqları kimi tanınan və əksəriyyəti erməni, yaxud erməni geyimli yunan hesab edilən insanların soyadları ermənicə deyil, qıpçaqcadır. Məsələn, “Chronicle of Komieniec”də qeyd olunan bir şəxsin adı *“Aksent der Krikor oğlu Hovannes Anakrecin nəvəsi”* şəklindədir. Əgər onlar mənşəcə erməni olsaydılar, öz milli terminologiyalarına uyğun olaraq *“Aksent Krikoryan”* adlandırılardılar (2, s.9).

Qarışıq dillər güclü bir dildə danışanların təzyiqi və ya dominant dilin təsiri altında olan digər danışmaq dillərinin təsiri nəticəsində yarana bilər. Müvafiq olaraq, qıpçaq dilində erməni hərfləri ilə yazılan ikinci dərəcəli (periferik) sözlər slavyan mənşəli (polyak və ukrayn), əsas sözlər və dialekt isə qıpçaqdır. Üstəlik, erməni mənşəli sözləri slavyan sözlərindən sayca azdır. Bu dildə danışanlar qıpçaqlaşmış ermənilər olsaydı, dilin əsas lüğət fondunu erməni sözləri təşkil

etməli idi” (1, s.133). Burada önəmli nüanslardan biri də əslində ermənilərin qıpçaqların içində əriməsidir ki, onların da bir qismi sonralar müsəlman olmuşlar. Eyni proses Şirvan bölgəsində də getmişdir. Ərəb nəsilləri bu bölgəyə kütləvi şəkildə köçürülürdü, Azərbaycan xilafətin tərkibinə daxil oldu və islam dini ilə yanaşı ərəb əlifbasını da qəbul etdi. Ancaq bu gün Şirvan bölgəsində yaşamış ərəblərdən sadəcə bəzi yer adları qalmışdır.

Xülasə yəhudilik və iudaizm kimi qriqorianlıq və ermənilik də bir-birindən ayrılmaz anlayışlardır. Ermənilər qriqorian təriqətinə mənsub olanların hamısını erməni hesab edirdilər. Bu səbəbdən də bu iki termindən biri bir-birini əvəz edirdi. Adı çəkilən dövrdə bölgədə qriqorianlıq intensiv şəkildə yaşandığı üçün “Ermənistan Magna” və “Ermənistan Maritima” adları əslində hansısa etnos deyil, tək bir din ətrafında toplanmış insan kütlələrini ifadə edir. Bu cür adlandırmanın özü belə mübahisəlidir. Çünki həmin bölgədə 1441-1774-cü illərdə Krım xanlığı hökm sürmüşdür və məhz həmin bölgənin müsəlmanlaşması bu dövrdə daha da sürətlənmişdir.

Y.Kalafat ermənilərin millət və din anlayışlarını belə izah edir: *“Tarixin müxtəlif dövrlərində ermənilərin müxtəlif coğrafiyalarda kiçik adalar kimi səhnəyə çıxması qriqorian təriqəti ilə izah edilə bilər. Çünki ermənilər nə böyük bir xalqın qolu, nə də köçəri bir xalqdır... Ermənilər nə dərəcədə qriqorian təriqətini tam və yalnız özlərinə məxsus kimi mənimsəmişlərsə, bu inanca mənsub olan xalqları da o dərəcədə erməni saymış, bu xalqların keçmişini erməni keçmişi kimi qəbul etmişlər. Ermənilərin millət anlayışında mövcud olan bu məsələ alban-erməni mədəni miras məsələlərində də özünü göstərir. Özünü Qriqorian kilsəsinin qurucusu (bir mənada sahibi – İ.Q.) və Qafqazda xristianlığın banisi hesab edən bu xalq türk əsilli albanların mədəni irsini mənimsəmək istəmişdir (müəyyən mənada, rusların da köməyi ilə buna nail olmuşdur – İ.Q.)”* (s.17).

Qıpçaqların hansısa əlifbadan, məsələn, erməni əlifbasından istifadə etməsi nəticəsində ortaya çıxan dil qıpçaq türk dilidirsə, o dildə əks olunan bir millətin təfəkkürü hər şeydən önəmlidir. Dilin əsas lüğət fondu, morfolojiyası və sintaksisi yerindədirsə, burada əlifba məsələsinin qabardılması məqsədli və siyasi-ideoloji xarakter daşıya bilər. Müsəlman olan və ərəb əlifbasından istifadə edən, hətta bu dillə yeni mədəniyyət inşa edən türklər ərəb olmadıqları kimi, qriqorian olan və bu dildə yüzlərlə dini və hüquqi mətnlər yazıya alan qıpçaqlar da erməni deyildir. Nəticə etibarilə, XIII-XIV əsrlərdə xristian missionerlər və italyan tacirlər tərəfindən qələmə alınan “Kodeks”in – “Kodeks”in təmsalında qıpçaqların dili xristian qıpçaq türkcəsi, mətnlər latın əlifbalı qıpçaq əsərləri adlandırılmadığı kimi, bu əsərləri də din və ya əlifba mənsubiyyəti ilə adlandırmaq doğru deyildir. Əsərləri fərqləndirmək üçün qriqorian qıpçaq əsərləri demək mümkündür, ancaq bölgənin qıpçaq dilini elə şimal qıpçaq türkcəsi adlandırmaq daha doğrudur.

QQƏ-nə ilahilər, dua kitabları, moizlər, xristian müqəddəslərinin həyatları kimi dini əsərlər, kilsə qeydləri, Kamanets-Podolsk erməni koloniyası almanaxları, 1519-cu ilə aid erməni nizamnaməsi, erməni camaatı qərarları və ermənicə-qıpçaqca lüğət daxildir. II Dünya müharibəsindən salamat qalan əsərlər Yerevan, Vyana, Paris, Polşa, Almaniya və Ukrayna kitabxanalarında saxlanılır.

Dünyanın bir çox kitabxanalarında olan qriqorian qıpçaq mətnləri

1. Kiyevdə (28 məhkəmə dəftəri)
2. Lvovda (1 lüğət və 26 müxtəlif sənəd)
3. İrəvanda (filoloji məzmunlu və kilsəyə aid 9 əlyazması)
4. Sankt-Peterburqda (lüğət, Valideynlərin həyatı kitabı və Zəbur)
5. Vyanada (3 lüğət, xristianlıq və məhkəmə haqqında 13 qanun kitabı - əlyazma şəklində, məhkəmə dəftərləri, “Zəbur” kitabları, dua kitabları, Anton Vertabedin 3 moizə kitabı),

6. Venesiyada vəqianamələr (salnamələr), məhkəmə dəftərləri, Zəbur və dua kitabları – cəmi 10 əlyazma),

7. Krakov, Varşava və Vrotslavda (Zəbur və dua kitabları, 1 şərq təqvim, 1528-1604-cü illərə aid Sudebnik (qanunnamə) də daxil olmaqla 11 əlyazma),

8. Parisdə (Zəbur, Təqvim, Sudebnik və Hikmətli Akir haqqında mənzilə və vəqianamələrdən ibarət 4 əlyazma),

9. Rumıniyanın Gerla muzeyində (Zəbur)

10. Leydendə (çap olunmuş 1 dua kitabı) müxtəlif muzey və kitabxanalarda saxlanılır. Leidendəki dua kitabı türkcə nəşr olunan ilk kitabdır. 2005-ci ildə Çuxurova Universitetində Nadejda Çirli tərəfindən bu əsər üzrə doktorluq dissertasiyası müdafiə olunmuşdur.

Yuxarıda adları çəkilən kitablar yerləşdikləri kitabxanaların adları və bu kitabxanalardakı təsnifat nömrələri ilə birlikdə aşağıda verilmişdir.

Zəbur kitabları

1. Krakov, Çartorski Muzeyi, 3546/III	262 vərəq /524 səhifə.
2. Vyana, Milli Kitabxana, Cod. arm. 13	212 v. /424 s.
3. Venesiya, Mexitarist kitabxanası, 11	316 v. /632 s.
4. Venesiya, Mexitarist kitabxanası, 81	
5. Venesiya, Mexitarist kitabxanası, 359	316 v. /632 s.
6. Venesiya, Mexitarist kitabxanası, 1817	354 v./708 s.
7. Paris, Milli Kitabxana, Arm.5	202 v. /404s.
8. Gerla, Rumıniya, Regional Muzey, ms.6	
9. İrəvan, Matenadaran, 2267, bir hissə	10 v /20 s.

Dua kitabları

1. Krakov, Çartorski Muzeyi, 2412	426 s.
2. Vyana, Mexitarist Kitabxanası, 143	283 v./566s.
3. Vyana, Mexitarist Kitabxanası, 525	200 v. /400 s.
4. Leyden, Universitet Kitabxanası	168 s.
5. İrəvan, Matenadaran, 2267	2v. /3s
6. İrəvan, Matenadaran, 2403	211 v. /422s.

Valideynlərin həyatı

1. Vyana, Mexitarist Kitabxanası, 536 (127 v./254s.)
2. Vyana, Mexitarist Kitabxanası, 468, bir hissə (32v. /64 s.)
3. Paris, Milli Kitabxana, Arm. 194, bir hissə (41 v. /82s.)

Moizələr

1. Varşava, IntofOriental Studies, 6 (101 v. /202s.)
2. Vyana, Mexitarist Kitabxanası, 479 (216 v./432 s.)
3. Vyana, Mexitarist Kitabxanası, 490 (239 v. /478s.)
4. Vyana, Mexitarist Kitabxanası, 481 (152 v. /304 s.)

Müqəddəs Pavelin məktubları

- Venesiya, Mexitarist Kitabxanası, 446 (143 v. /286s.)

Hüquq kitabları

1. Paris, Milli Kitabxana, Arm. 176 (113v./226s.)
 2. Vyana, Mexitarist Kitabxanası, 468, bir hissə (98 v. /196 s.)
 3. Vroklav (Vratislav, Polşa), Ossolineum Library, 1916 (343 v. /686s.)
- Almanaxlar
1. Paris, Milli Kitabxana, Arm. 194, bir hissə (17 v. /34s.)
 2. Vyana, Mexitarist Kitabxanası, (1700/169 s.) (1, s.136-138)

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Arıkan, İ. Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi // Modern Türklük Araştırmaları Dergisi, cilt 3, sayı 4 – aralık 2006. – s.130-141
3. Gökdağ B. A., Şimşek Y. Gregoryan Kıpçak Türkçesi mi Ermeni Kıpçakçası mı? // Yeni Türkiye, 60/2014, s. 756-767
4. <https://az.wikipedia.org/wiki/Udil%C9%99r>
5. Kalafat, Y. “Albanlar Tarihi ve Ermeni Kültür Stratejisi Siyasi Tarihi ve Kültürel Boyutları ile Ermeni Sorunu”, İ kibinyirmiç Dergisi, – Nisan 2002, – s.16-26.
6. Kasapoğlu-Çengel, H. Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi” // Dil Araştırmaları, s.10, – Bahar 2012. – s.17-81.

AZƏRBAYCANIN MADDİ-MƏDƏNİ İRSİNİN BEYNƏLXALQ ALƏMDƏ TANIDILMASINDA HEYDƏR ƏLİYEVİN ROLU

Səba Hüseynova

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
Azərbaycan tarixi kafedrasının baş/müəllimi
0000-0003-2873-8835, +994553492662

ÖZET.

Azərbaycana birinci rəhbərliyi (1969-1982) dövründə olduğu kimi müstəqillik dövrümüzdə də Ulu Öndər Heydər Əliyevin mədəni irsimizə yüksək diqqəti, qayğısı və müdrik qərarları sayəsində abidələrimizin qorunması işində çox böyük işlər görüldü və əlaqəli sahə üzrə hüquqi bazanın zənginləşdirilməsi istiqamətində zəruri addımlar atıldı. Heydər Əliyev xalqımızın tarixinin qədimliyini sübut edən tədqiqat işlərinin aparılması, maddi-mədəniyyət abidələrinin aşkar edilərək təbliğ edilməsi üçün aparılan genişmiqyaslı işlərin qanun çərçivəsində yerinə yetirilməsini təmin etmək məqsədilə Azərbaycan SSR Ali Sovetinin 21 iyul 1978-ci il tarixli sessiyasında “Tarix və mədəniyyət abidələrinin mühafizəsi və onlardan istifadə haqqında Azərbaycan SSR Qanunu”nun qəbul edilməsinə nail oldu. Qeyd etmək lazımdır ki, bu qanunda ilk dəfə Azərbaycanın tarix və mədəniyyət abidələrinin beynəlxalq aləmdə tanınması ilə bağlı məsələ də öz əksini tapmışdır[2;31]

Dövlət müstəqilliyimizin bərpasından sonrakı mərhələdə də, məhz ümumilli liderin rəhbərliyi ilə Azərbaycan mədəniyyətinin inkişafı yeni mərhələyə qədəm qoydu, bu dövrdə sovet hakimiyyəti illərində müəyyən siyasi-ideoloji səbəblərdən diqqətdən kənar qalan məsələlərə xüsusi diqqət göstərildi, milli irsin qorunub saxlanması və inkişafı ilə yanaşı, dünyaya tanınması sahəsində də çox böyük nailiyyətlərə imza atıldı[5;86]

1981-ci il dekabrın 8-də Fransanın paytaxtı Paris şəhərində olan İnsan muzeyində “Avropanın ilk sakinləri” adlı sərgi təşkil edilmişdir. Sərgidə dünyanın ən qədim insan

düşürgələrindən aşkar olunmuş arxeoloji və paleoanropolji tapıntılar nümayiş etdirilmişdir. Sərgidə keçmiş SSRİ-dən ancaq Azıx və Tağlar paleolit düşürgələrindən aşkar olunmuş maddi mədəniyyət qalıqları üçün ayrıca guşə ayrılmışdır. Arxeoloji materiallar içərisində Quruçay, Aşel, Mustye mədəniyyətlərinin və həmçinin azıxantropun alt çənəsi xüsusi marağa səbəb olmuşdur[4;1]

Azərbaycanda mədəni irsin beynəlxalq səviyyədə tanınmasına xüsusi diqqətin göstəricilərində biri də, respublikamız 1999-cu ildə “Arxeoloji irsin mühafizəsi haqqında” Avropa Konvensiyasına qoşulmuşdur[8;129]

2001-ci ildən başlayaraq respublikamızda paleolit problemləri üzrə aparılan elmi-tədqiqat işləri beynəlxalq xarakter almışdır. 2001-ci ilin iyulun 3-4-də Fransanın Totavel şəhərində keçirilən beynəlxalq elmi konfransda Azərbaycan, Fransa, İtaliya, İspaniya, Rusiya, Gürcüstan və Hollandiya alimlərinin birgə iştirakı ilə beynəlxalq İNTAŞ-2000 adlı proqram hazırlanmışdır. Proqrama uyğun olaraq 2002-ci ilin sentyabr ayının 7-dən oktyabrın 1-dək Avropa alimləri Bakıya gələrək Azıx, Tağlar, Qazma və digər paleolit abidələrindən tapılmış materiallar tədqiq edilmişdir[3;1]

Respublikaya həm birinci, həm də ikinci rəhbərliyi dönməndə Heydər Əliyev Azərbaycanın maddi-mədəniyyət nümunələrin qorunmasına nəinki diqqət və qayğı göstərirdi, eləcə də xalqımıza məxsus tarixi abidələrin dünyada tanınmasına çalışırdı.

Açar sözlər: Heydər Əliyev, mədəni irs, beynəlxalq aləm, maddi-mədəniyyət abidələri, İNTAŞ

SUMMARY.

As during the period of the first leadership of Azerbaijan (1969-1982), in the period of our independence, thanks to the great attention, care and wise decisions of the Great Leader Heydar Aliyev to our cultural heritage, a lot of work was done in the protection of our monuments, and necessary steps were taken to enrich the legal base in the related field. Heydar Aliyev, in order to ensure that the large-scale works carried out for the discovery and promotion of material and cultural monuments are carried out within the framework of the law, in the session of the Supreme Soviet of the Azerbaijan SSR dated July 21, 1978, "Protection of historical and cultural monuments and their use" "Law on Azerbaijan SSR" was adopted. It should be noted that for the first time in this law, the issue of the recognition of historical and cultural monuments of Azerbaijan in the international world was also reflected[2;31]

In the stage after the restoration of our state independence, under the leadership of the national leader, the development of Azerbaijani culture entered a new stage, during this period, special attention was paid to the issues that were neglected due to certain political and ideological reasons during the years of Soviet rule, in addition to the preservation and development of the national heritage, it was also introduced to the world. great achievements were also made[5;86]

On December 8, 1981, an exhibition called "The First Inhabitants of Europe" was organized in the Museum of Man in Paris, the capital of France. Archaeological and paleoanthropological findings from the world's oldest human camps were displayed at the exhibition. In the exhibition, a separate corner is reserved for material culture remains discovered from the former USSR only from the Azikh and Taglar paleolithic camps. Among the archaeological materials, the mandible of the Guruchay, Achel, Mustye cultures, as well as the azyxanthropus caused special interest[4;1]

One of the indicators of the special attention paid to the promotion of cultural heritage at the international level in Azerbaijan is that our republic joined the European Convention "On the Protection of Archaeological Heritage" in 1999[8;129]

Since 2001, the scientific-research works conducted in our republic on Paleolithic problems have become international in nature. In the international scientific conference held on July 3-4, 2001 in Totavel, France, the international program called INTAS-2000 was developed with the joint participation of scientists from Azerbaijan, France, Italy, Spain, Russia, Georgia and the Netherlands. In accordance with the program, from September 7 to October 1, 2002, European scientists came to Baku and studied the materials found in Azikh, Taglar, Gazma and other Paleolithic monuments[3;1]

During both the first and second leadership of the republic, Heydar Aliyev not only paid attention and care to the preservation of the material and cultural examples of Azerbaijan, but also tried to promote the historical monuments belonging to our people to the world.

Keywords: Heydar Aliyev, cultural heritage, international world, material and cultural monuments, INTAS

HƏSƏN MİRZƏ POEZİYASININ XƏLQİLİYİ

Mələhət Ramiz qızı Babayeva

<https://orcid.org/0000-0002-3600-8499>

ÖZET.

Elmi, sənəti, milli ədəbiyyatın və mədəniyyətin qatlarını dərinlən H.Mirzəyev təkcə dilçilik, onomologiya, folklor, dialektologiya tədqiqatları ilə kifayətlənmiş. İnsanlığa, vətəninə, el-obasına, yurduna mənsub olan bu görkəmli alim “Həsən Mirzə” imzası ilə xalq poeziyası üslubunda şeirlər də yazır. Onun şeir yaradıcılığının mövzu dairəsi geniş və əhatəlidir. Vətəndaşlıq, vətənpərvərlik, Dərələyəz mahalı və Qarabağ dərdləri, yurduya, torpaq həsrəti, Təbriz nisgili H.Mirzənin şeir yaradıcılığının başlıca qayəsini təşkil edir. Bu mövzularda qələmə aldığı şeirlərində o, heç də bədbinliyə qapılmır, güşənişinliyə çəkilmir, xalqı, eli ilə nəfəs alır, xalqının, elinin sevincinə sevinir, kədərinə kədərlənir.

Onun qələmə aldığı qoşma, gəraylı, müxəmməs və deyişmələrdə doğma torpağı Dərələyəzin gözəllikləri, yurd və vətən həsrəti güclüdür. Bu cənnətməkan diyar onun şeirlərinin baş mövzusu, baş qəhrəmanıdır. Dərələyəzlə bağlı qələmə alınmış 13 şeir parçası bir poetik silsilədir və müxtəlif vaxtlarda deyilmişdir. Lakin bu silsilə Dərələyəz mövzusunun həmişəyaşar mövzu olduğuna, şairin böyük kədərini ifadə etdiyinə görə təsirlidir, ciddi və unudulmazdır. Məsələn: “El ağlayır, Dərələyəz!” adlı bənd faciənin nə dərəcədə böyük olduğunu bütün ağrı-acısı ilə ifadə edir:

Doğranıbsan dilim-dilim,
Elin itib ilim-ilim,
Qərib yerdə zülüm-zülüm,
El ağlayır, Dərələyəz!

H.Mirzənin şeir yaradıcılığında Cənub mövzusu qırmızı xətt kimi keçir. Bu mövzu bədnam Türkmənçay və Gülüstan müqavilələrindən sonra bütün mütəfəkkirlərimizi düşündürmüşdür. Əsrlər boyu fars mürtecelərinin ağır zülmü altında dünya mədəniyyətinin ümumi inkişafından çox-çox geridə qalan cənubdakı doğma xalqımızın acınacaqlı halı şair H.Mirzəni də dərinlən düşündürürdü, o 26 dekabr 1998-ci ildə Təbriz şəhərində öz hissələrinin dərəcəsinə bildirmək üçün “Təbriz” şeirini yazmışdır.

“Dağlar” mövzusu, ümumiyyətlə, ədəbiyyatımızda həmişə aparıcı mövzulardan biri olmuşdur. Tarixi genetik ənənəyə sadıq qalan H.Mirzə də bu mövzuda yazdığı şeirlərində dumduzu sözlərin işığını oxucu təfəkkürünə səpələyir, öz poetik duyğularını gəraylı üstündə ürəkləri fəth edən bir şəkildə oxucuya çatdırır. H.Mirzənin “dərd” mövzusunda yazdığı şeirləri onun boyabaşa çatdığı diyarına, kəndinə, yurduna həsr olunmuş şeirləridir. Onun dərdi fərdi dərd deyil, məhz millətin milli dəridir. Şair bu mövzuda qələmə aldığı “Dərdimi” şeirində insanın iç dünyasında gizlənən dərdləri dilə gətirir. Elə buna görədir ki, bu şeirin təsiri altında həmin mövzuda şairlərimiz, qələm sahiblərimiz tərəfindən 200 bənddən çox şeir H.Mirzəyə ünvanlanmışdır.

H.Mirzənin xalq ədəbiyyatının zəngin xəzinəsindən bəhrələnməsi onun yaradıcılığına özünəməxsus fərdi çalar, rəngarənglik, əlvanlıq gətirmişdir ki, bu keyfiyyətlər onun müxtəlif mövzulu şeirləri üçün vacib elementlərdən biridir. H.Mirzənin şeirlərinin bədii-sənətkarlıq xüsusiyyətlərindən bəhs olunarkən toxunulması vacib olan məsələlərdən biri onun şeirlərinin dilində toponimlərin işləkliyidir. Şair bəzən bir şeirində 30-40 toponimdən istifadə edir. Məs: şairin “Dərələyəzdə” şeirində 42 müxtəlif adda toponimə rast gəlirik:

Hasardır Zəngəzur, Kəlbəcər, Göyçə,
Naxçıvan, Şərurdüz, Vədi, Əyricə,
Açardı Ağmanqan, Ağrı, Əlincə,
Bunları şeirə düz Dərələyəzdə.

Hadisənin baş verdiyi məkanı oxuculara daha yaxından tanıdır. Hər bir sənətkarın yaradıcılığında olduğu kimi, H.Mirzənin də şeirlərində toponimlərdən üslubi məqsədlər üçün istifadə fərdi, spesifik xarakter daşıyır.

ABSTRACT.

Professor Hasan Mirzayev wrote poems under the signature "Hasan Mirza". His literary heritage has the effect of a kind of concise poetic encyclopedia of Darelayaz district. In other words, in the works of the poet, the beautiful landscapes, historical monuments, famous heroes, masters of music and words, folkloric images, and practical compatriots of Darelaez are glorified in a natural way. Peaks with eagles, hard rocks are also interpreted as stone inscriptions of our destiny, the history of our people and the nature of our country are united with successful artistic plates. In these poems, which are beautiful from each other, the native places of our country find their artistic expression with all their splendor. Because of all this, it is very necessary to study and analyze the influence of his poems.

Professor Həsən Mirzəyev “Həsən Mirzə” imzası ilə şeirlər yazmışdır. Onun ədəbi irsi bir növ müxtəsər poetik Dərələyəz mahalının ensiklopediyası təsirini bağışlayır. Yəni şairin əsərlərində Dərələyəzin gözəl mənzərələri, tarixi abidələri, məşhur qəhrəmanları, saz və söz ustaları, folklor obrazları, əməlpərvər soydaşlarımız təbii surətdə tərənnüm edilir. Qartallı zirvələr, sərt qayalar həm də taleyimizin daş kitabələri kimi mənalandırılır, xalqımızın tarixilə yurdumuzun təbiəti uğurlu bədii lövhələrlə vəhdətlənir. Bir-birindən gözəl olan bu şeirlərdə ölkəmizin yurd yerləri bütün əlvanlığı ilə özünün bədii təsbitini tapır. Bütün bunlara görə onun şeirlərinin də təsir dairəsinin tədqiqi və təhlili olduqca zəruridir.

Burada H.Mirzəyevin şeir yaradıcılığının bədii-estetik məziyyətləri, özünəməxsus metafora sistemi araşdırılır, şeirlərinin mövzu dairəsi müəyyənləşdirilir, onu başqalarından fərqləndirən cəhətləri üzə çıxarılır. Xüsusilə də, şairin xalq ədəbiyyatına bağlılıq, mövzu, məzmun, fəlsəfi düşüncə tərz, üslub fərdiliyi məsələləri tədqiq olunur.

Elmi, sənəti, milli ədəbiyyatın və mədəniyyətin qatlarını dərinlən bilən H.Mirzəyev təkə dilçilik, onomologiya, folklor, dialektologiya tədqiqatları ilə kifayətlənmiş. İnsanlığa, vətəninə, el-obasına, yurduna mənsub olan bu görkəmli alim “Həsən Mirzə” imzası ilə xalq poeziyası üslubunda şeirlər də yazır. Onun şeir yaradıcılığının mövzu dairəsi geniş və əhatəlidir. Vətəndaşlıq, vətənpərvərlik, Dərələyəz mahalı və Qarabağ dərnləri, yurduya, torpaq həsrəti, Təbriz nisgili H.Mirzənin şeir yaradıcılığının başlıca qayəsini təşkil edir. Bu mövzularda qələmə aldığı şeirlərində o, heç də bədbinliyə qapılmaz, güşənişinliyə çəkilmir, xalqı, eli ilə nəfəs alır, xalqının, elinin sevincinə sevinir, kədərinə kədərlənir.

Tədqiqat göstərir ki, Azərbaycan ədəbiyyatında Dərələyəz mövzusunda H.Mirzə qədər şeir yazan ikinci bir şairə rast gəlmək mümkün deyil. Onun qələmə aldığı qoşma, gəraylı, müxəmməs və deyişmələrdə doğma torpağı Dərələyəzin gözəllikləri, yurd və vətən həsrəti güclüdür. Bu cənnətməkan diyar onun şeirlərinin baş mövzusu, baş qəhrəmanıdır. Dərələyəzlə bağlı qələmə alınmış 13 şeir parçası bir poetik silsilədir və müxtəlif vaxtlarda deyilmişdir. Lakin bu silsilə Dərələyəz mövzusunun həmişəyaşar mövzu olduğuna, şairin böyük kədərini ifadə etdiyinə görə təsirlidir, ciddi və unudulmazdır. Məsələn: “El ağlayır, Dərələyəz!” adlı bənd faciənin nə dərəcədə böyük olduğunu bütün ağrı-acısı ilə ifadə edir:

Doğranıbsan dilim-dilim,
Elin itib ilim-ilim,
Qərib yerdə zülüm-zülüm,
El ağlayır, Dərələyəz!

H.Mirzənin şeir yaradıcılığında Cənub mövzusu qırmızı xətt kimi keçir. Bu mövzu bədnam Türkmənçay və Gülüstan müqavilələrindən sonra bütün mütəfəkkirlərimizi düşündürmüşdür. Əsrlər boyu fars mürtecelərinin ağır zülmü altında dünya mədəniyyətinin ümumi inkişafından çox-çox geridə qalan cənubdakı doğma xalqımızın acınacaqlı halı şair H.Mirzəni də dərinlən düşündürdü, o 26 dekabr 1998-ci ildə Təbriz şəhərində öz hisslərinin dərəcəsinə bildirmək üçün “Təbriz” şeirini yazmışdır.

“Dağlar” mövzusu, ümumiyyətlə, ədəbiyyatımızda həmişə aparıcı mövzulardan biri olmuşdur. Tarixi genetik ənənəyə sadıq qalan H.Mirzə də bu mövzuda yazdığı şeirlərində dumduzu sözlərin işığını oxucu təfəkkürünə səpələyir, öz poetik duyğularını gəraylı üstündə ürəkləri fəth edən bir şəkildə oxucuya çatdırır. H.Mirzənin “dərd” mövzusunda yazdığı şeirləri onun boyabaşa çatdığı diyarına, kəndinə, yurduna həsr olunmuş şeirləridir. Onun dərdi fərdi dərd deyil, məhz millətin milli dərdidir. Şair bu mövzuda qələmə aldığı “Dərdimi” şeirində insanın iç dünyasında gizlənən dərnləri dilə gətirir. Elə buna görədir ki, bu şeirin təsiri altında həmin mövzuda şairlərimiz, qələm sahiblərimiz tərəfindən 200 bənddən çox şeir H.Mirzəyə ünvanlanmışdır.

H.Mirzənin xalq ədəbiyyatının zəngin xəzinəsindən bəhrələnməsi onun yaradıcılığına özünəməxsus fərdi çalar, rəngarənglik, əlvanlıq gətirmişdir ki, bu keyfiyyətlər onun müxtəlif mövzulu şeirləri üçün vacib elementlərdən biridir. Ümumiyyətlə, H.Mirzənin şeirlərində folklor janrlarından irəli gələn ritm və intonasiya çox güclüdür. Bu xüsusiyyət onun əsərlərinin janr etibarilə müəyyənlik keyfiyyətinin göstəricisidir.

H.Mirzə bədii sözə dərinlən bələd olan, mövcud dil materialından qənaətlə istifadə etməyi bacaran el şairlərimizdəndir. Onun şeirlərinin hər birində yersiz işlədilmiş söz və ifadələrə rast gəlmək olmur. Şairin şeirləri poetexnoloji baxımdan ənənəvi poetik konstruksiyalar əsasında qurulur, bədii təsvir və bədii ifadə vasitələri (metafora, epitet, təşbeh, mübaligə, bədii sual, bədii nida, bədii təzad və s.) yeni linqvopoetik çalarlarda özünü göstərir, qafiyələnmənin fonetik və qrammatik istiqamətləri dərinləşir. Metaforikləşmə hadisəsi həmin örnəklərdə geniş əksini tapır.

H.Mirzənin şeirlərinin bədii-sənətkarlıq xüsusiyyətlərindən bəhs olunarkən toxunulması vacib olan məsələlərdən biri onun şeirlərinin dilində toponimlərin işləkliyidir. Şair bəzən bir şeirində 30-40 toponimdən istifadə edir. Məs: şairin “Dərələyəzdə” şeirində 42 müxtəlif adda toponimə rast gəlirik:

Hasardır Zəngəzur, Kəlbəcər, Göyçə,
Naxçıvan, Şərurdüz, Vədi, Əyricə,
Açardı Ağmanqan, Ağrı, Əlincə,
Bunları şeirə düz Dərələyəzdə.

Hadisənin baş verdiyi məkanı oxuculara daha yaxından tanıdır. Hər bir sənətkarın yaradıcılığında olduğu kimi, H.Mirzənin də şeirlərində toponimlərdən üslubi məqsədlər üçün istifadə fərdi, spesifik xarakter daşıyır. Şairin “Mən necə unudum belə dərdimi?”, “Hanı o səndəki el Dərələyəz?” şeirlər kitabına daxil edilmiş poetik örnəklərdə bəzən yeni, bəzən də təkrartəkrar işlədilən onomastik vahidlər bir tərəfdən xalqın əhval-ruhiyyəsini səciyləndirirsə, digər tərəfdən isə dövrün, mühitin ictimai-siyasi bələlərini kompleks şəkildə ümumiləşdirir.

Onun şeirlərində işlədilən toponimlərdə başlıca xüsusiyyət informasiyavericilikdir. Qədim toponimlər özlərində çox zəngin informasiya yükü mühafizə edib saxlayır. Burası da məlumdur ki, dil vahidlərinin semantik strukturunu informasiyavericilik təşkil edir. Çünki mənə, anlam özlüyündə yalnız ünsüyyət və təfəkkür prosesində aktuallaşır, nisbətən dinamik xarakter kəsb edir. Toponimlərin də semantik nüvəsində müəyyən informasiyavericilik olduğundan bədii-kontekstual şəraitdə onlardakı informasiya daha da artır, genişlənir, aktivləşir. Bu baxımdan şairin toponimlərdən yerli-yerində, tez-tez bəhrələnməsi daha çox təsvir olunan hadisə və əhvalatların mənə və mahiyyətinin açılmasına xidmət edir. H.Mirzə xalq poetik dilinin potensiyasından uğurla istifadə etməyi bacaran, yaşantılarına xalq üslubunun məntiqi prinsipləri ilə qiymət verən bir sənətkardır.

ƏDƏBİYYAT SIYAHISI

1. Mahirə Hüseynova. Aşiq poeziyasında yaşayan adlarımız Həsən Mirzəyevin tədqiqatında “Filologiya məsələləri”. AMEA-nın M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, №1, Bakı, 2011, s.136-144
2. Mahirə Hüseynova. Alimin şeir yaradıcılığı .“Elmi axtarışlar”. (Folklorşünaslıq: filologiya, fəlsəfə, tarix, incəsənət və nəzəriyyə aspektləri), №3, Bakı, 2009, s. 121-126
3. Mahirə Hüseynova. H.Mirzə poeziyasında toponimlərin səciyyəvi xüsusiyyətləri. “Dil və ədəbiyyat”, Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal №6 (66), BDU, Bakı, 2008, s.286-287
4. Mahirə Hüseynova. Prof.H.Mirzəyev`in şiirlərinin dil və üslup özellikləri. Motif Akademi Halk Bilimi Dergisi. Ankara, 2011, №1, s .81-86.
5. Mahirə Hüseynova. Prof.H. Mirzəyevin elmi tədqiqatlarında Azərbaycan dilinin qrammatik quruluşu məsələləri. “Filologiya məsələləri”, №4, AMEA-nın M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, Bakı, 2011, s.168-178

H. MİRZƏYEVİN AZƏRBAYCAN DİLİNİN İNKİŞAFI SAHƏSİNDƏKİ FƏALİYYƏTİ

Abdullayeva Mahirə Mövlud qızı

*Azərbaycan Dövlər Pedaqoji Universitetinin,
Azərbaycan dili və onun tədrisi texnologiyası*

ÖZET.

Məqalədə prof.H.Mirzəyevin elmi fəaliyyəti öz əksini tapmış, onun Azərbaycan dilinin inkişafındakı rolu və xidmətləri ön plana çəkilmişdir. Burada Prof.H.Mirzəyevin elmi əsərlərinin xüsusiyyətləri, araşdırdığı problemlərin öhdəsindən bir tədqiqatçı kimi məharətlə gəlməsi, göstərdiyi məsələlərə açıqlama verməsi diqqət mərkəzinə çatdırılmışdır. Görkəmli alimin əsərlərindən nümunələr misal gətirərək elmi yaradıcılığı işıqlandırılmış, müasir “Azərbaycan dilində təsirli və təsirsiz feillər”, “Azərbaycan dilində sadə feillər”, “Azərbaycan dilində feil”, “Müasir Azərbaycan dilinin morfoloqiyasından xüsusi seminar” kimi dərslik və dərs vəsaitlərinin mahiyyəti açıqlanmışdır. Eləcə də, prof.H.Mirzəyevin ali məktəblər üçün hazırladığı proqramlardan, söhbət açılmışdır. Eyni zamanda tezisdə görkəmli elm xadimi prof.H.Mirzəyevin “Aşiq poeziyasında yaşayan adlarımız və tariximiz” adlı əsəri də xatırladılır, müəllifin Azərbaycan toponimikasında rolu, onun araşdırmaçılıq məharəti vurğulanaraq, gərgin əməyi nümayiş etdirilir.

Acar sözlər. Feil, şəkilçi, müəllif, dərslik, vəsait, proqram, Azərbaycan

SUMMARY.

The scientific activity of Hasan Mirzayev was reflected in the article, and his role and services in the development of the Azerbaijan language highlighted. Here, the features of Hasan Mirzayev’s scientific works, his skillful handling of the problems he investigated as a researcher, his explanation of given issues, were brought to the center of attention. The essence of textbook and teaching aids such as active, “Transitive and intransitive verbs in the modern Azerbaijan language”, “Simple verbs in the Azerbaijan language”, “Verbs in the Azerbaijan language” as a seminar on the morphology of the modern Azerbaijani language which illuminated scientific creativity by bringing examples from the works of the eminent scientist, was explained. Also, the programs prepared by professor Hasan Mirzayev for higher schools were discussed. At the same time, in the article mentions of the famous scientist professor Hasan Mirzayev’s work called “Living our names and history in ashuq” in his love poetry, the author’s role in Azerbaijan toponomy, his research skills are emphasized, and his hard work is demonstrated.

Key words: Verb, suffiks, author, textbook, resource, proqram, Azerbaijan.

Azərbaycan dilçiliyində öz yaradıcılığı ilə dərin iz buraxmış, prof.Həsən Mirzəyev hərtərəfli biliyə malik vətənpərvər bir insan, çalışqanlıq, işgüzarlıq ilə seçilən yaradıcı alim, yazıb-yaratmaq həvəsi ilə coşan tədqiqatçı, məharəti ilə seçilən bir şəxsiyyət idi. O, Azərbaycan dilinin gözəlliyini, onun dərinliklərini elmi əsərlərinin vasitəsi ilə çox məharətlə oxucusuna çatdırmış, dilimizin bir-çox toxunulmamış, lakin tədqiq olunmalı sahələrinə aydınlıq gətirmişdir. Mükəmməl əsərlərin müəllifi kimi tanınan prof.H.Mirzəyev toxunduğu hər bir problemin həllinə nail olmuş, əldə etdiyi uğurlarla kifayətlənməmiş, yeni-yeni axtarışlara çıxaraq Azərbaycan dilinin özəlliklərini nümayiş etdirməyə nail olmuşdur. Məsələn, 1971-ci ildə prof.H.Mirzəyevin “Müasir Azərbaycan dilinin morfoloqiyasından xüsusi seminar” adlı dərs vəsaiti filologiya fakültəsinin tələbələri üçün səmərəli dərsliklərdən biridir. Vəsaitdən bəhrələnen müəllim, tələbə və gənc tədqiqatçılar feili sifətlərin nəzəri və praktik məsələləri ilə bütünlüklə tanış olur və

onların bir problem kimi düzgün həllinin yollarını mənimsəyirlər. Məsələn müəllif -an,-miş, -acaq,-ası,-malı şəkilçilərinin feili sifət şəkilçisi kimi işləndiyini vurğulayaraq -dıq, -ar, -maz mübahisəli şəkilçilərin mənə və vəzifələrini konkret faktlar əsasında nəzərə çatdıraraq, bu şəkilçilərin qədim formalarını, qohum dillərdə mövqeyini, müasir ədəbi dilimizin söz yaradıcılığında rolunu da qeyd etmişdir. Üç fəsildən ibarət olan bu vəsaitdə dil materialı əsasında feili sifətlə təsriflənən feillərin incəlikləri üzə çıxarılır, müqayisələr aparmaqla sübuta yetirilir. Müəllif –dıq şəkilçisinin yalnız mənsubiyyət çəkilçisi ilə birlikdə bir morfem kimi feili sifət yaratdığını izah edir, bu şəkilçinin yalnız –dığı (-diyi),-duğu (-düyü), bəzən də -dığın (diyin), -düğün (-düyün) formasının əsas götürülməsinə haqlı olaraq etiraz edir. –dıq şəkilçisinin müasir dilimizdə müstəqil işləmə bilməməsi (“satdıq” sözü istisna olmaqla və mənsubiyyət şəkilçiləri olmadan heç bir mənə verməməsi faktı nəzərə çatdırılır. Eləcə də, - an, -ən,-məş); -miş,(-muş),müş,-dıq (-dik),-duq, -dük); (-y)-acaq,-əcək (-y), -ası),-əsi;-malı,(-məli), -ar (-ər)-r; -maz (-məz),(-məli), -ar (-ər;- maz) kimi şəkilçilərin mənə xüsusiyyətlərini dil faktları əsasında şərh edir. Prof.H.Mirzəyevin 1972-ci ildə nəşr etdirdiyi dərs vəsaitlərindən biri də 60 səhifəlik “Müasir Azərbaycan dilindən istisnas kursu” adlanır. Filologiya fakültəsi üçün dəyərli dərs vəsaitində “Azərbaycan dili”, “Müasir Azərbaycan dili fənninin başqa elmlərlə əlaqəsi”, “Müasir Azərbaycan dilinin qrammatikası və onun dilçilikdə yeri” başlıqları altında bölmələrlə verilir. Burada dil haqqında, onun yaranması, inkişafı, mahiyyəti, qrammatikası və müasir Azərbaycan dilinin başqa elmlərlə əlaqəsi barədə məlumat verilir. Müəllif qeyd etdiyi məsələləri tam şəkildə şərh etməyə nail olmuşdur. 1973-cü ildə isə görkəmli alim H.Mirzəyev “Azərbaycan dilindən təcrübi məşğələlər” adlı dərs vəsaitini də şap etdirir. Burada isə dörd bölmə altında verilmiş mövzuların vasitəsilə tələbələrin dil sahəsindəki biliklərinin daha da inkişaf etdirilməsinə nail olunmuşdur. Vəsaitdə öz əksini tapan mövzular isə bunlardır: “Fonetika”, “Leksikologiya və frazeologiya”, “Sözün tərkibi və söz yaradıcılığı”, “Morfolojiya (isim, sifət, say, əvəzlilik, feil, qoşma, bağlayıcı, ədat, modal, nida)”. Vəsaitin “Fonetika” bölməsində danışığ səsleri, səs və hərf, əlifba, eyni və qoşa saitli sözlər, samitlər, ahəng qanunu, heca, vurğu haqqında məlumatlar verilir ki, bu da tələbələrin dilimiz haqqında biliklərinin daha da genişlənməsinə xidmət edir. Daha sonarı 1979-cu ildə prof.H.Mirzəyevin iki hissədən ibarət “Müasir Azərbaycan dilində təsirli və təsirsiz feillər” adlı əsəri Azərbaycan dilinə daha bir töhfə olur. Burada dilimizdəki düzəltmə feillərdə təsirlilik və təsirsizlik yaradan –la,-lə;-da//-ta,-də//-tə;-lan,-lə;- laş,-ləş;- -lat,-lət; -ilda,-ildə,-uldə,-üldə; -ala,-ələ; -mala,-mələ; dala//-tala,-dələ//-tələ; -marla,- arla;-xa,-xala; -kə,-kələ;-qlə,-klə;-ğə,-ğəla;-ca,-cala;-əclə;-a,-ə;-ı,-ı;-u,ü;-ix,-ix,-ux,-üx;-al,-əl,-l;- ar,-ər;-sa,-sə;-sı,-si,-su,-sü; -sın,-sin,-sun,sün və s. şəkilçilərdən bəhs olunur. Prof.H.Mirzəyev 1984-cü ildə “Azərbaycan dilində sadə feillər” adlı ali məktəb tələbələri üçün dərs vəsaitlərini də şap etdirir. Bu vəsait ali məktəb tələbələri üçün çox əhəmiyyət daşıyır, belə ki, adı gedən vəsaitdə “Feilin nitq hissələri içərisində yeri və az tədqiq olunmuş sahəsi”, “Sadə feillər və onlarda təsirlilik-təsirsizliyin ifadəsi”, “Azərbaycan dilində sadə təsirli-təsirsiz feillər və onların əşya (obyekt) ilə əlaqəsi” təsirli-təsirsiz feillərin əşya ilə əlaqəsi verilmiş, sonda isə “Keçid prosesində olan və eyni fonetik qalıqda yerləşən təsirli-təsirsiz feillər” məsələsinə də aydınlıq gətirmişdir. “Azərbaycan dili feillərinin basılıca əlamətdar cəhətləri, nitq hissələri içərisində yeri, az öyrənilmiş kateqoriyası və bunun tədqiqi” barədə geniş məlumat verən müəllif, təsirli feillərin təsirsiz, təsirsizlərin təsirli hala düşməsinin səbəblərini də açıqlamışdır. Daha sonra 1986-cı ildə isə H.Mirzəyev “Azərbaycan dilində feil” adlı növbəti ali məktəb tələbələri üçün olan dərsliyini çap etdirir. Dörd fəsildən ibarət olan bu dərslikdə müəllif “Giriş”, “Azərbaycan dili”, “Feil tədqiq və tədrisində əlaqədar məsələlərin, dilçilik fənlərinin rolu və əhəmiyyəti” barədə olan fikirlərini aşığılayır. Dərsliyin I fəslində “Azərbaycan dili feillərinin basılıca əlamətdar cəhətləri, nitq

hissələri içərisində yeri, az öyrənilmiş kateqoriyası və bunun tədqiqi” başlığı altında üç bənddən ibarət mövzular verilmişdir:

- A) “Feilin əlamətdar cəhətləri və nitq hissələri içərisində yeri”.
- B) “Feildə təsirlilik-təsirsizlik kateqoriyası”.
- C) “Təsirli və təsirsiz feillərin tədqiqi tarixi”.

Vəsəitdə adı çəkilən məsələlər barədə geniş məlumat verən müəllif, təsirli feillərin təsirsiz, təsirsizlərin təsirli hala düşməsinin səbəblərini də açıqlamışdır. Əsərin II hissəsi “Sadə feillərdə təsirlilik və təsirsizlik” adlanır və burada yenə üç bənddən ibarət mövzuların vasitəsilə bəzi məlumatlar verilir. Məsələn:

- A) “Sadə feillərin növləri, tipləri, fonetik tərkibi və bunların çoxhəcalılarında kök və şəkilçinin qaynayıb-qarışma dərəcəsi”,
 - B) “Feilin fonetik tərkibində, leksik-semantik dəyişikliyin təsir məsələsində rolu”.
 - C) “Sadə təsirli-təsirsiz feillər və onların obyekt ilə əlaqəsi”.
1. “Sadə təsirli feillər və onların obyekt ilə əlaqəsi”.
 2. “Feilin obyektə göstərdiyi təsirin dərəcəsi, əhəmiyyət dairəsi və obyektə əmələ gəlmiş dəyişikliyin nəzərə çarpma formaları”.
 3. “Sadə təsirsiz feillər və onların obyektlə əlaqəsi”.

Elmi yaradıcılığına nəzər saldıqca prof.H.Mirzəyevin tədqiqatçılıq bacarığı, dilimizin hər bir xırdalığına həssaslıqla yanaşması nəzərdən qaçmır.

Sözü gedən əsərin III fəslində isə müəllif “Düzəltmə və mürəkkəb feillərdə təsirlilik və təsirsizlik” kimi daha ciddi məsələlərə toxunaraq ön plana çəkmişdir. Burada “Düzəltmə feillərdə təsirlilik və təsirsizliyin ifadəsi”, “Həm təsirli, həm də təsirsiz feil düzəltməyə xidmət edən şəkilçilərlə əmələ gələn feillərdə təsirlilik və təsirsizliyin ifadəsi” məsələsi də açıqlanır. Həmçinin, “Təsirli feil düzəltməyə xidmət edən şəkilçilərlə əmələ gələn feillərdə təsirsizliyin ifadəsi”, “Mürəkkəb feillərdə təsirlilik və təsirsizliyin ifadəsi kimi önəmli məsələlər də qabardılır. H.Mirzəyevin maraqlı tədqiqat əsərlərindən biri də “Aşıq poeziyasında yaşayan adlarımız və tariximiz” adlı kitabıdır. Müəllifin bu əsərində toponimlərdən bəhs olunur və onların coğrafi arealları da oxucunun nəzər-diqqətinə çatdırılır. Xalq poeziya sənətinə önəm verən H.Mirzəyev bu əsəri ilə dastanlarımız, aşıq poeziyamız haqqında məlumat verməklə yanaşı xalqımızın tarixini, soykökünü, ölkəmizin ərazisində və ya hüdudlarından kənarında yaşayan milli etnosların qorunub-saxlanmış adət-ənələrini, geyimini, yaşayış tərzini verməklə yanaşı, adlarımız barədə önəmli məlumatlar verir. Bütün bunlar onun bir tədqiqatçı kimi məharətini üzə çıxarmaqla yanaşı, Azərbaycan onomastikası sahəsinə də dəyərli əsər təqdim etdiyinin bariz nümunəsidir.

Prof.H.Mirzəyevin 1979, 1982, 1984, 1988, 1994,1998 və 1999-cu illərdəki Azərbaycan dili sahəsindəki elmi fəaliyyətindən danışarkən müəyyən fənnlərə aid proqramlarını da qeyd etmək lazımdır. Bunlardan bir-neçəsinin adını çəksək yerinə düşər. Məsələn: Pedaqoji İnstitutlar üçün (Azərbaycan dili üzrə dövlət imtahanı üçün) proqramı (APİ,Bakı,1979), “Dildən xüsusi kurs” (APİ, Bakı, 1982), “Müasir Azərbaycan ədəbi dili” (APİ, Bakı, 1988), “Müasir Azərbaycan dilində feil”(seçmə fənn, APİ, Bakı, 1999) müəllimlərə, tələbələrə və magistrantlara çox faydalı olmuşdur.

Daha sonra H.Mirzəyevin “Azərbaycan dilində feili sifət”, (Bakı 1989), “Azərbaycan dilində təkhecalı feillərin əsasında duran ilkin köklərin fonosemantik inkişafı”(müqayisəli-tarixi istiqamətdə) Bakı, 1995 proqramlarını qeyd edə bilərik. 2000-ci illərdə isə “Türk dillərində feillərin semantikasi” (APİ, Bakı,2001), “Müasir Azərbaycan dili” (SDU Sumqayıt ş.2001), “Azərbaycan dialektologiyasının əsasları” (APİ, Bakı,2002) və “Müasir Azərbaycan dilinin fonetikasi” (APİ,Bakı, 2002), “Türk dillərinin müqayisəsi” (APİ,Bakı, 2002), “Müasir

Azərbaycan dili” (APİ, Bakı, 2005) və s. bu kimi proqramlarını nümunə göstərə bilərik. Beləliklə, gətirdiyimiz nümunələrə əsasən deyə bilərik ki, prof.H.Mirzəyev müasir Azərbaycan dilinə xeyli sayda yeni fikirləri ilə öz töhfələrini vermişdir. Yeniliyə, aktuallığa önəm verən müəllif dilimizin daha mükəmməl olması üçün yazıb-yaratmış, əsərlərinin vasitəsi ilə Azərbaycan dilinə, adət-ənənələrimizə, milli dəyərlərimizə hörmətlə yanaşdığını sübut etmişdir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Ə.Əfəndizadə. “Müasir Azərbaycan dili”, “Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi” metodik məqalələr məcmusu, s.107-108. Bakı,1973, N 1(77).
2. N.Abdullayev. “Dilimizə aid vəsait”, “Gənc müəllim” qəzeti, 25.01.1973-cü il, N 2 (386).
3. H.Mirzəyev. VII cild. Filologiya məsələlərinə dair tədqiqatlar, mülahizələr və rəylər. Bakı, “Elm” nəşriyyatı,2006-cı il.(640s.)
4. H.Mirzəyev.”Azərbaycan dilində sadə feillər”, APİ-nin nəşri, Bakı, 1984.
5. H.Mirzəyev. “Azərbaycan dilində feil”, “Maarif” nəşriyyatı, Bakı, 1986, I və II hissələr.
6. H.Mirzəyev. “Aşıq poeziyasında yaşayan adlarımız və tariximiz”, ADPU-nun nəşri, Bakı, 1997.
7. H.Mirzəyev. “Müasir Azərbaycan dilinin morfoloqiyasından xüsusi seminar” dərsləri vəsaiti, APİ-nin nəşri, Bakı, 1971.
8. H.Mirzəyev. “Müasir Azərbaycan dilindən ixtisas kursu”, APİ-nin nəşri, Bakı, 1972.
9. H.Mirzəyev. “Müasir Azərbaycan dilində təsirli və təsirsiz feillər, APİ-nin nəşri, Bakı, 1979.

HƏSƏN MİRZƏ VƏ DÖVLƏTÇİLİK **f.ü.f.d. İsrail Musa oğlu Məmmədov** **Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti**

Xülasə:

Hər kəs taleyilə gəlir həyata, taleyilə bərabər doğulur. Yalnız fərq: zamanın aynasında fərdin subyektiv yaşam tərzindədir. Həyat uzunluğuna görə deyil, mənasına görə qiymətlidir

Açar sözlər: *El ağsaqqalı, Gözəl insan, alim, vətənpərvər, dövlət.*

Özet:

Herkes kaderle doğar, kaderle doğar. Tek fark, bireyin zamanın aynasındaki öznel yaşam biçimindedir. Hayat uzunluğundan dolayı değil, anlamından dolayı değerlidir.

Anahtar kelimeler: *El ihtiyar, güzel insan, alim, vatansever, devlet.*

Summary:

Everyone comes to life with destiny, born with destiny. The only difference is in the individual's subjective way of life in the mirror of time. Life is precious not because of its length but because of its meaning.

Keywords: *El elder, Beautiful person, scientist, patriot, state.*

H.Mirzəyev 1927-ci il noyabr ayının 26-da Dərələyəz mahalındakı Qovuşuq kəndində anadan olub. Orta məktəbi bitirdikdən sonra o, 1948–1950-ci illərdə Naxçıvan Dövlət Müəllimlər İnstitutunda, 1951–1955-ci illərdə Azərbaycan Dövlət Pedaqoji İnstitutunda ali təhsil alıb.^[3]

H. Mirzəyev əmək fəaliyyətinə 1950-ci ildə doğma kəndində orta məktəb müəllimi kimi başlayıb. 1955-ci ildə o, ali təhsilini başa vurduqdan sonra rayon xalq maarif şöbəsinin inspektoru və Qovuşuq kənd orta məktəbinin müəllimi, 1957–1959-cu illərdə isə məktəb direktoru işləyib. H. Mirzəyev 1959–1962-ci illərdə Azərbaycan Dövlət Pedaqoji İnstitutunda Azərbaycan dilçiliyi ixtisası üzrə aspiranturada oxuyub, aspiranturanı bitirdikdən sonra ömrünün sonunadək həmin institutda çalışıb. O, müxtəlif illərdə müəllim, baş müəllim, dosent, professor, kafedra müdiri və dekan vəzifələrini tutub.

H.Mirzəyev 1965-ci ildə namizədlik, 1988-ci ildə doktorluq dissertasiyalarını müdafiə edib və 1990-cı ildə professor elmi adını alıb.

Azərbaycan filologiya elminin inkişafında H. Mirzəyevin özünəməxsus yeri var. O, dilçiliyin müxtəlif problemlərinə dair bir sıra sanballı tədqiqatları ilə tanınırdı. Alimin xüsusən Qərbi Azərbaycanın yer adları ilə bağlı araşdırmaları milli tarixin öyrənilməsi baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. H. Mirzəyevin 200-dən çox elmi əsəri, o cümlədən 25 kitabı və 10-a yaxın dərs vəsaiti işıq üzü görüb. O, eyni zamanda, mütəmadi surətdə bədii yaradıcılıqla məşğul olurdu.

Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin I çağırışında 22 sayılı Binəqədi ikinci seçki dairəsindən deputat seçilmişdir. Həsən Mirzəyev 2002-ci ildə Azərbaycan Respublikası Prezidenti Heydər Əliyevin fərmanı ilə "Şöhrət" ordeninə, 2007-ci ildə Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyevin sərəncamı ilə Azərbaycan Respublikasının Əməkdar Elm Xadimi fəxri adına layiq görülmüşdür.

Filologiya elmlər doktoru, professor Əməkdar elm xadimi, “Şöhrət” ordenli, Prezident təqayütçüsü, Şəxsiyyətinə və mənəviyyətinə daim hörmət və məhəbbət bəslədiyim bu dahi şəxsiyyət H.Mirzəyev haqqında düşünəndə gözlərim önündə gözəl qəlbli, təvazökar, sadə, mənən zəngin, layiqli vətəndaş ictimai siyasi xadim, istedadlı tədqiqatçı - alim talantlı şair obrazı çanlanır. Özünəməxsus bir dəsti - xətti olan bu görkəmli alimin Azərbaycanın toponimiyası, folkloru, dialektologiyası ilə bağlı fundamental əsərlərindən məndə qədərincə bəhrələnmişəm. Şeir yaradıcılığının pərəstişkarı olmuşam. Həsən müəllim haqqında fikir bildirmək, onun keçdiyi tarixi yola dəyər vermək, insan fikirləşdiyi qədər də asan deyilmiş. Mən isə cürət edib, bu yazını qələmə aldım.: - Bəli, “Həsən Mirzə” imzası ilə tanınan Həsən Mirzəyev: - Görkəmli ictimai xadim, məşhur alim, anadangəlmə folklorşünas, dilçi, qeyrətli vətəndaş, dövlətin və dövlətçiliyin keşiyində dayanan böyük əqidə sahibi, gözəl ailə başçısı, yaxşı dost, xeyir-şər adamı, həm dövlətin, həm millətin yanında hörməti, xalq içində, el arasında böyük nüfuzu olan böyük ziyalı! Həsən müəllim Azərbaycanın tarixi şəxsiyyəti kimi haradadırsa, orada dövlət var, dövlətçilik var, milli qürur, milli nəfəs, elmi axtarış var. “Həsən müəllim kimdir?” sualına cavab tapmaq üçün onun yazdığı şerirlərə, elmi əsərlərə, o cümlədən ən başlıcası isə həyatda, dövlətə olan bağlılığı və s. müraciət etmək gərəkdir. Mən isə deyə bilərəm ki, Həsən müəllim tarixin qaynaqlarından süzülüb gələn şəffaf su domması, elmi əsərləri ilə təhsil ocağımızı bəzəyən dahi mütəfəkkir, siyasi ictimai xadim və müdrik bir şəxsiyyətdir. Görkəmli alimin ən böyük mükafatı qazandığı ümumixalq məhəbbətidir:

O böyük insandır, sadədir ancaq,
Alimdir, nə qədər adidir ancaq,
Xalqına baş əyən dahidir ancaq:

Həsən Mirzəyevin bənzərsiz şəxsiyyət və istedadının başqa bir cəhətini xatırlatmaq yerinə düşərdi: Ədəbi dilin böyük nümayəndəsinin həm də incə zövqlü ziyalı, söz sənətinin mahir bilicisi və vurğunu olduğunu bədii vasitələrlə diqqətə çatdırmaq yerinə düşərdi.

Atadan , anadan gəlmişdi sevgi
Dünyanın ədəbi qanunlarına,
Bədii ədəbiyyat bəlkə cavabdır.
Fizikanın sirli suallarına.

Tanrı hüzuruna gedən yol idi, sanki Həsən müəllimin yolu: O, insanlıq haqqa, ədalətə bir millət vəkili kimi, təmsil olunduğu illərdə xalqa, seçicilərinə diqqətini əsirgəməirdi, dərdlərinə ürəkdən, canla - başla yerinə yetirilənə qədər, sanki özünü fəda edirdi – Dərdi dərin Həsən Mirzə.

Zahirən sakit görünən, zəhmərsevər, işgüzar, qibtə ediləcək yaradıcılıq enerjisinə və ensiklopedik biliyə malik, zamanın ədalətsizliyinə sinə gələn, bu ədalətsizliyi mühakimə edən, qəlbi Vətən dərdləri, kədərləri yaraları ilə yükənmiş bu istedadlı qələm sahibinin yazılarında həmişə böyük bir “Dərd” obrazı görünür. Həsən Mirzə bu obrazı oxucu gözündə o qədər qabardır ki, istər - istəməz oxucu ilə həm özünün daxili “Məni”, həm də zaman - zaman erməni faşistləri tərəfindən zəbt edilən, işğala məruz qalan yurd yerlərimiz arasında gözəl bir mənəvi körpü yaradır. Onun hər misrasında Dərələyəz, Göyçə, Zəngəzur, Zəngibasar, Vedibasar, İrəvan, Qarabağ, Təbriz, Dərbənd, Borçalı kəlmələri var. Bu qədim yurd yerlərimiz onun şeirlərində dil açıb danışır yer-göy onları düşmən caynağından azad etməyə çağırır.

Həsən Mirzənin 14 cildlik monografiyaları (950 çap vərəqi həcmindədir) dilçiliyimiz, folklorumuz, tariximiz, coğrafiyamız üçün tükənməz bir xəzinədir . Bu cildlərdən üçün ulu Öndər Həydər Əliyevin əziz xatirəsinə ithaf etmişdir. Həsən müəllim ömrü boyu bir ulu istəyin ardınca gedib: Vətəni, xalqı, milləti xoşbəxt görmək istəyi ardınca. Bu yolda ona dəyanəti, təkmini zəhməti yol yoldaşlığı edib. Yaşının müxtəlif çağlarında gördüyü xeyirxah işlərdən ləzzət alıb, çiçək kimi açılıb-saçılıb cəmiyyətdə həmişə əməlsaleh insan kimi xatırlanıb.

Həsən Mirzənin “Dərdimi” şeirinə bir çox aqillər, söz adamları cavab olaraq, sanki onu ovudurmuş kimi müxtəlif səpgidə özünə məxsus sonluqlar vermişlər. Buna misal olaraq təkə əşiq Alqayıtın şeirinin sonuncu bənddə Vətənsiz inlədiyini, Vətənsiz könlünün, qəlbinin məhbəsə salındığını söyləyir və onun qalmaq-qalmaq dərdlərini Milli Məclis üzvlərinə çatdırmağı Həsən Mirzədən rica edir :

Alqayıt inləyir bir qeyri səsdə,
Nə qədər yaşasın könlü məhbəsdə ,
Oxu bu şerimi Milli Məclisdə,
Bəlkə çıxardalar üzə dərdimi.

Həsən Mirzənin “Dərdimi” şeirinin poetik sonluğu nikbin notlarla bitir. Şairin qəlb ağrıları, ürək döyüntüləri, xoş arzuları, dərdlə yüklənmiş oxuğunu ümidə bələyir.:

Ulduz xanım daha calma “Dilqəmi”,
“Sarıtel” cal, bir az unudaq qəmi,
Həsən deyər gəlsin xoş günlər dəmi,
Darayım sazımda telə dərdimi.

Bu xoş günləri bizə bəxş edən Ali Baş Komandan İlham Əliyeva Eşq olsun!
Amma bu günlər Dərdi dərin Həsən Mirzəyə görmək nəsim olmasa da, onun ruhu bu saat çox şadıdır. O, yaşayır. Gün olacaq Dərələyəzimizə, Göyçəmizə də dönəcəyik, o günlər uzaq deyil. Sizin də Həsən Mirzə, ruhunuz şad olacaq. Sizi həmişə xatırlayıb, arzuladığımız arzulara çatacayıq.

Arzum budur bu şən həyat,
Daim gülər üzümüdə,
Xoşbəxtlik, birdə səadət,
Nəsib olar, həmişə bizə:

Ədəbiyyat siyahısı

1. Mahirə Nağıqızı, “Dərdi dərin Həsən Mirzə” Bakı: 2013
2. İsgəndərov A.Z, “ADPU-da qalan izim” Elm və Təhsil, Bakı: 2014
3. Mahirə Nağıqızı, “Onun daş nağılı ” Bakı: 2020
4. E. Əliyev, “Olduğu və göründüyü kimi”, Bakı 2012
5. M.Seyidov, “İnsanlığın düz ünvanı” Bakı: 2009

AZƏRBAYCAN DİLÇİLİK ELMİNİN İNKİŞAFINDA PROFESSOR HƏSƏN MİRZƏYEVİN ROLU

Bəhram Cəfər oğlu Məmmədov
ADPU-nun baş müəllimi, f.ü.f.d.
ORCID: 0000-0002-3631-1412

ÖZET.

Professor Həsən Mirzəyevin elmi-pedaqoji, ictimai-siyasi fəaliyyəti, bədii yaradıcılığı zəngin və çoxşaxəlidir. Azərbaycan filologiya elminin inkişafında H. Mirzəyevin özünəməxsus xidmətləri var. O, dilçiliyin müxtəlif problemlərinə dair bir sıra sanballı tədqiqatları ilə tanınırdı. Alimin Qərbi Azərbaycanın yer adları ilə bağlı araşdırmaları milli tariximizin öyrənilməsi baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Onun elmi irsinə bir kompleks halında yanaşsaq görərik ki, professorun elmi-bədii külliyyatı xüsusi monoqrafik tədqiqat obyektidir. Bu mənada professor Həsən Mirzəyevin əsərləri arasında özünəməxsus elmi çəkiyə malik olan əsəri 1986-cı ildə nəşr etdirdiyi “Azərbaycan dilində feil” monoqrafiyasıdır. Həsən müəllimin “Azərbaycan dilində feil” monoqrafiyası öz tərəvətini, elmi aktallığını bu gün də qoruyur. Məhz bu xüsusiyyətinə görə “Azərbaycan dilində feil” monoqrafiyası 2006-cı ildə təkrar nəşr edilmişdir. Müəllif monoqrafiyanın I fəslində feil nitq hissəsinin on yeddi əlamətdar cəhətini qeyd edir. Həmin əlamətdar cəhətlərdən biri kimi qeyd olunur ki, feil dilimizin milli orijinallığını, ən qədim ünsürlərini başqa nitq hissələrinə nisbətən daha yaxşı mühafizə edə bilir. “Azərbaycan dilində feil” əsərində professor Həsən Mirzəyevin Azərbaycan xalqına, Azərbaycan dilinə, milli məfkurəmizə olan sevgisini görmək mümkündür. Bu monoqrafiyanın ən böyük özəlliklərindən biri də odur ki, yazılmasından uzun illər keçməsinə baxmayaraq feil haqqında təqdim edilmiş elmi faktlar, feilin öyrənilməsində qarşıya çıxan maneələr və onların tədris zamanı göstərilən həlli yolları bu gün də öz aktuallığını qoruyur.

Professor Həsən Mirzəyev əsərdə feillərin təsirlilik-təsirsizlik kateqoriyasından bəhs edərkən sadəcə onların nəzəri təsviri ilə mədudlaşmamış, eyni zamanda həm təsirlilik, həm də təsirsizlik kateqoriyasını yaradan amilləri, xüsusilə şəkilçilərin rolunu, həmçinin bu kateqoriyanın Azərbaycan dilçiliyində və türkoloji ədəbiyyatda tədqiqi məsələsinə də aydınlıq gətirir. “Azərbaycan dilində feil” monoqrafiyasının elmi dəyəri həm də ondan ibarətdir ki, müəllif yeri gəldikcə bir çox feillərin ilk dəfə, müəyyən qisminin isə elmi ədəbiyyatda mübahisə predmeti

olan etimoloji izahına aydınlıq gətirir. Müəllif, təkcə “suvarmaq” feilini türk dillərindən Tatar, Uyğur, Qumuq, Qırğız, Tuva, Özbək, Noqay, Karaim, Qaraqalpaq, Türk, Çuvaş dillərindəki ekvivalenti ilə müqayisə edir, qədim yazılı mənbələrə, Mahmud Kaşğarının “Divani-lügət it türk” əsərinə istinad edir. Monoqrafiyanın yadda qalan xüsusiyyətlərindən biri də odur ki, əsərdə feil düzəldən şəkilçilər, bu şəkilçilərin feilyaratmada məhsuldarlığı, qrammatik fərqliliyi ətraflı, eyni zamanda sadə, axıncı bir dillə şərh olunur. Monoqrafiyada həçinin feillərin çoxmənalılığı məsələsi də diqqətdən kənar qalmamışdır. Əsərin IV fəslə “Eyni fonetik qabıqda həm təsirli, həm də təsirsiz feillərin yerləşməsi, bunlarda keçid prosesi və semantik-qrammatik imkanlar” adlanır. Bu fəsildə müəllif Azərbaycan dilində işlənən feillərin təsirli və təsirsizlik xüsusiyyətlərini tədqiq etməklə yanaşı onların çoxmənalılığına da aydınlıq gətirmişdir.

Açar sözlər: dialekt, Azərbaycan dili, feil, qrammatika, təsirli-təsirsiz feillər

SUMMARY.

Professor Hasan Mirzayev scientific-pedagogical, social-political activity, artistic creativity is rich and diverse. H. Mirzayev has unique merits in the development of Azerbaijani philological science. He was known for a number of well-known studies on various problems of linguistics. The scientist research on the place names of Western Azerbaijan is of special importance from the point of view of studying our national history. If we approach his scientific heritage as a complex, we will see that the professor scientific and artistic collection is the object of special monographic research. In this sense, the work of professor Hasan Mirzayev, which has a unique scientific weight among his works, is the monograph Verbs in the Azerbaijani language published in 1986. Hasan teacher monograph Verb in Azerbaijani language” maintains its freshness and scientific relevance even today. Due to this feature, the monograph Verb in Azerbaijani was republished in 2006. In Chapter I of the monograph, the author mentions seventeen significant aspects of the verb part of speech. It is noted as one of those remarkable aspects that the verb can protect the national originality and oldest elements of our language better than other parts of speech. It is possible to see Professor Hasan Mirzayev love for the Azerbaijani people, the Azerbaijani language, and our national ideology in the work Azerbaijani Verb. One of the biggest features of this monograph is that, despite many years since it was written, the scientific facts presented about the verb, the obstacles encountered in the study of the verb, and the ways to solve them during teaching remain relevant today. When Professor Hasan Mirzayev talks about the effectiveness-ineffectiveness category of verbs in the work, he is not limited to their theoretical description, but at the same time clarifies the factors that create both effectiveness and ineffectiveness categories, especially the role of suffixes, as well as the issue of researching this category in Azerbaijani linguistics and Turkological literature. The scientific value of the Verb in Azerbaijan monograph also lies in the fact that the author clarifies the etymological explanation of many verbs for the first time, some of which are the subject of debate in the scientific literature. The author compares only the verb water with its equivalent in Tatar, Uyghur, Gumuk, Kyrgyz, Tuva, Uzbek, Nogai, Karaim, Karakalpak, Turkic, Chuvash languages, ancient written sources, Mahmud Kashgari Divani-luğat it Turk refers to One of the memorable features of the monograph is that the suffixes forming verbs, the productivity of these suffixes in verb creation, and grammatical differences are explained in detail, at the same time, in a simple, fluent language. The issue of polysemy of verbs has not been ignored in the monograph. Chapter IV of the work is called. The location of both active and inactive verbs in the same phonetic shell, transition process and semantic-grammatical possibilities. In this

chapter, the author has studied the effective and ineffective characteristics of the verbs used in the Azerbaijani language and clarified their ambiguity.

Key words: dialect, Azerbaijani language, verb, grammar, active-inactive verbs.

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin dilçilik məktəbinin yaradıcılarından bir də Ümummilli lider Heydər Əliyevin ən yaxın silahdaşı, Millət vəkili, “Şöhrət” ordenli, Əməkdar Elm Xadimi, professor Həsən Mirzəyevdir. İftixar hissi ilə söyləmək istərdim ki, 2004-2006-cı illər məhz professor Həsən Mirzəyevin yaradıcısı və rəhbəri olduğu ADPU-nun Müasir Azərbaycan dili kafedrasının magistrantı olmuşam. Həmin illər ərzində bilavasitə professor Həsən Mirzəyevin mühazirələrini dinləmiş, dəyərli tövsiyələrini eşitmişəm. Bu gün də xatirimdədir, rəhmətlik Həsən müəllimlə kafedrada, universitetin koridorlarında hər dəfə rastalaşdıqımızda o, təmkinlə ayaq saxlayar, salamlaşar, hal-əhval tutar və deyərdi; “Əlinə qələm götür, hər gün yaz, əgər yazmadığın bir gün olursa, o gün ağ vərəqə “bu gün heç nə yazmadım” sözlərini yaz”. Professorun mənə-magistrantlarına israrla söylədiyi o dəyərli sözlərin üzərindən 15 il keçmişdir. Düz 15 ildir ki, bu sözləri hər gün xatırlayıram, bir gün əlimə qələm almayanda özümü müəllimin ruhu qarşısında günahkar hesab edirəm. Bu gün isə qələmi əlimə alıb ağ kağıza ustadın dilçilik görüşlərini, müasir Azərbaycan dilinin qrammatikasına aid yazmış olduğu dəyərli elmi tövsiyələrini, elmi tapıntılarını yazmaq, dilçilik tariximizdə aktallığını bu gün də qoruyub saxlamış elmi faktlarını fikir süzgəcindən keçirmək istəyirəm. Professor Həsən Mirzəyevin elmi-pedaqoji, ictimai-siyasi fəaliyyəti, bədii yaradıcılığı zəngin və çoxşaxəlidir. Azərbaycan filologiya elminin inkişafında H. Mirzəyevin özünəməxsus xidmətləri var. O, dilçiliyin müxtəlif problemlərinə dair bir sıra sanballı tədqiqatları ilə tanınırdı. Alimin Qərbi Azərbaycanın yer adları ilə bağlı araşdırmaları milli tariximizin öyrənilməsi baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Onun elmi irsinə bir kompleks halında yanaşsaq görərik ki, professorun elmi-bədii külliyatı xüsusi monoqrafik tədqiqat obyektidir. Bununla belə düşünürəm ki, hər bir alimin elmi irsinin bir şah əsəri olur. Fikrimizcə, professor Həsən Mirzəyevin əsərləri arasında özünəməxsus elmi çəkiyə malik olan şah əsəri 1986-cı ildə nəşr etdirdiyi “Azərbaycan dilində feil” monoqrafiyasıdır. Yazılışından otuz ildən çox zaman keçmişdir, əminliklə söyləyə bilərəm ki, Həsən müəllimin “Azərbaycan dilində feil” monoqrafiyası öz tərəvətini, elmi aktallığını bu gün də qoruyur. Onun Azərbaycan dilçiliyinin demək olar ki, bütün sahələrinə həsr olunmuş monoqrafik tədqiqatları vardır, lakin “Feil”i o, ayrı bir şövqlə işləmişdir. Monoqrafyanın hər səhifəsində müəllifin can yangısını, ruhunu hiss etmək mümkündür. Məhz bu xüsusiyyətinə görə “Azərbaycan dilində feil” monoqrafiyası 2006-cı ildə təkrar nəşr edilmişdir. Bəzən düşünürsən, feil nitq hissəsinə Həsən müəllimin bu qeyri-adi sevgisi nədən qaynaqlanırdı, nə idi feili Həsən müəllimə sevdiren? Qrammatikimizada altı əsas nitq hissəsindən onun üçün feili fərqli edən nə idi? Bu suallara monoqrafyanın ilk səhifələrindən cavab tapmaq mümkündür. “Azərbaycan dilində feil” monoqrafyasın “Giriş” hissəsində yazılıb: “Azərbaycan dili Azərbaycan xalqının rəsmi dövlət dilidir. O, morfoloji bölgüyə görə iltisafı, genoloji bölgüyə görə isə türk dilləri ailəsinə mənsubdur.” Sovet senzurasının ən kəskin dövründə çəkinmədən milli kimliyini, Azərbaycan dilinin dövlət dili olmasını xüsusilə vurğulayan bir alimin təpədən-dırnağa türk mənşəli sözlərdən formalaşan feili bu qədər sevməsi onun milli ruhundan, milli təəssübkeşlik duyğularından irəli gəlirdi. Feil hərəkətdir, feil sürətdir, döyüşkəndir fikirləri ilə feili vəsf etmiş dahi şairimiz Bəxtiyar Vahabzadənin “Feil” şeirini monoqrafiyaya daxil etmiş Həsən müəllim bir növ feili nədən sevməsini də izah etmiş olurdu. Ömrünün böyük bir qismini zəhmətlə təhsilimizin, millətimizin, dövlətçiliyimizin inkişafına həsr etmiş Həsən müəllimin bu mənada feili sevməsi, tədqiq etməsi olduqca təbii görünür. Professor monoqrafyanın I fəslində feil nitq

hissəsinin on yeddi əlamətdar cəhətini qeyd edir. Həmin əlamətdar cəhətlərdən biri kimi müəllif vurğulayır ki, feil dilimizin milli orijinallığını, ən qədim ünsürlərini başqa nitq hissələrinə nisbətən daha yaxşı mühafizə edə bilir. Həsən müəllimin tələbələri, onun həmkarları, seçiciləri çox yaxşı xatırlayırlar ki, o milli dəyərləri, milli adət-ənənələrimizi sevən, onları elmində, bədii əsərlərində, sazında-sözündə böyük mühafizəkarlıqla qoruyub saxlayan şəxsiyyət idi. Bu mənada “Azərbaycan dilində feil” əsərində professor Həsən Mirzəyevin Azərbaycan xalqına, Azərbaycan dilinə, milli məfkurəmizə olan sevgisini görmək mümkündür. Bu monoqrafiyanın ən böyük özəlliklərindən biri də odur ki, yazılmasından uzun illər keçməsinə baxmayaraq feil haqqında təqdim edilmiş elmi faktlar, feilin öyrənilməsində qarşıya çıxan maneələr və onların tədris zamanı göstərilən həlli yolları bu gün də öz aktuallığını qoruyur. Məlumdur ki, feil nitq hissəsinin həm orta məktəbdə, həm də ali məktəblərimizdə tədrisi zamanı qarşıya çıxan çətinliklərdən biri də feilin təsirlilik və təsirsizlik kateqoriyasının elmi izahıdır. Monoqrafiyanın birinci fəslində təsirlilik və təsirsizlik kateqoriyası haqqında maraqlı izahla qarşılaşırıq: “...hərəkət obyektə birbaşa, heç bir vasitə olmadan əlaqəyə girirsə, bu iş obyektin üzərində icra edilsə, subyektin icra etdiyi hərəkət obyektə dəyişikliyə uğradırsa, bir sözlə, əşya bu və ya başqa şəkildə hərəkətin təsirinə məruz qalırsa, belə hərəkəti ifadə edən feillər təsirli, belə hərəkəti ifadə etməyənlər isə təsirsiz feillər adlanır”(səh.24). Müəllif feillərin təsirlilik-təsirsizlik kateqoriyasından bəhs edərkən sadəcə onların nəzəri təsviri ilə mədudlaşmamış, eyni zamanda həm təsirlilik, həm də təsirsizlik kateqoriyasını yaradan amilləri, xüsusilə şəkilçilərin rolunu, həmçinin bu kateqoriyanın Azərbaycan dilçiliyində və türkoloji ədəbiyyatda tədqiqi məsələsinə də aydınlıq gətirir. Monoqrafiyadan bəlli olur ki, professor Həsən Mirzəyev feilin təsirlilik və təsirsizlik kateqoriyası üzərində tədqiqat apardığı zaman nəinki Azərbaycan, hətta türkoloji araşdırmalarda belə bu məsələ ilə əlaqədar dilçilər arasında fikir ayrılığı mövcud idi. Müəllif yazır: “Bütün bu deyilənlərdən aydın olur ki, başqa türk dillərinə dair mənbələrdə təsirli-təsirsiz feillər və bunların xüsusiyyətləri haqqında hələlik yekdil bir rəy yoxdur. Bunun başlıca səbəbi hər şeydən əvvəl odur ki, bu mövzu türk dillərində indiyədək bir problem şəklində işlənməmiş və hərtərəfli şəkildə tədqiq olunmamışdır....Bu məsələ Azərbaycan dilçiliyində də təxminən başqa türk dillərində olduğu kimidir...”(səh.35). Metodik baxımdan sadə, elmi baxımdan dəqiq və məntiqli izah imkan verir ki, tədris zamanı tələbələr məsələnin mahiyyətindən asanlıqla aqah olsunlar. Heç şübhəsiz ki, elmi faktların sadə, anlaşılqı bir dildə şərh edilməsi müəllifin uzun illər ali məktəb auditoriyalarında qazandığı zəngin təcrübəyə əsaslanırdı. Digər tərəfdən sevindirici haldır ki, məhz professor Həsən Mirzəyevin bu monoqrafiyasının nəşrindən sonra Azərbaycan dilçiliyində feilin təsirlilik və təsirsizlik kateqoriyası dilçilik müstəvisində həllini tapmış, müasir Azərbaycan dili dərslərlərində müəllifin təqdim etdiyi elmi faktlar əks olunmuşdur. “Azərbaycan dilində feil” monoqrafiyasının elmi dəyəri həm də ondan ibarətdir ki, müəllif yeri gəldikcə bir çox feillərin ilk dəfə, müəyyən qisminin isə elmi ədəbiyyatda mübahisə predmeti olan etimoloji izahına aydınlıq gətirir. Müəllif, təkcə “suvarmaq” feilini türk dillərindən Tatar, Uyğur, Qumuq, Qırğız, Tuva, Özbək, Noqay, Karaim, Qaraqalpaq, Türk, Çuvaş dillərindəki ekvivalenti ilə müqayisə edir, qədim yazılı mənbələrə, Mahmud Kaşğarının “Divani-lügət it türk” əsərinə istinad edir. Müəllif həmçinin, çıxırmaq, cırırmaq, gərmək, əsirgəmək, daşırğamaq, hovxurmaq, süzələmək, çapalamaq, gəvələmək, qarğamaq, çulğalamaq, yumşalmaq v.s. bu kimi yüzlərlə feilin etimoloji izahını verir. Belə feillər içərisində “anşırmaq” feili haqqında müəllifin fikirləri xüsusilə maraqlıdır; “E. V. Sevortyan anşırmaq(an şırmaq) feilini Azərbaycan dilinin sözləri sırasında yox, türkmən dilinin sözləri sırasında verir. Halbuki bu söz Azərbaycan dilində, onun şivələrində işlənir. Hətta hal-hazırda ədəbi dilimizdə anmaq feili işlənməkdədir”(səh.134). Professorun bu izahından yola çıxaraq lüğətlərə nəzər salırıq: ” Anşırmaq. Bu, anma, anlamaq sözləri ilə

kökdaşdır. Dialektlərdə “tanımaq” mənasında işlədilir. Sözün kökü andır və “şüür, bilmək” anlamlarını əks etdirən ad-feil omonimi olub, indi də anlamaq, anlayış, anmaq sözlərində özünü mühafizə edir.(Bəşir Əhmədov. “Etimologiya lüğəti. Araşdırmalar, mülahizələr”. Bakı, Altun Kitab. 2015.). Professorun öz elmi arqumentində haqlı olması gün kimi aydındır. Heç şübhəsiz ki, Azərbaycan dili haqqında elmi fikirlər irəli sürmək, dilin leksik xüsusiyyətləri haqqında danışmaq üçün zəngin elmi biliyə, təcrübəyə malik olmaq lazımdır, lakin bundan əlavə həm də elmi-nəzəri fikirlər irəli sürdüyün dilin daşıyıcısı olmaq, milli olmaq lazımdır. Məhz bu zaman ortaya qoyulan konsepsiya həqiqəti əks etdirəcəkdir. Professor Həsən Mirzəyev türk milli kimliyinə malik insan, milli varlığımızın təəssübkeşi, eyni zamanda Azərbaycan dilinin ən incə xüsusiyyətlərinə malik bir dilçi, ədəbi dilimizin xüsusiyyətlərinə bələd olmaqla yanaşı zəngin dialekt və şivələrimizin mahir bilicisi və tədqiqatçısı idi. Bu bu keyfiyyətlər ona imkan vermişdir ki, irəli sürdüyü dilçilik konsepsiyaları öz elmi yeniliyi, fakta əsaslanan məntiqi arqumentləri ilə bir çox türkoloq alimlərin fikirlərini sözün həqiqi anlamında alt-üst etsin. Onun “axtarmaq” feili haqqında yazdığı qeydlər bu mənada yerinə düşür ”E.V.Sevortyanın mülahizəsinə görə bu feil at(minik və qoşquda istifadə olunan canlı)sözünə -qar\\-ğar şəkilçisini əlavə etməklə əmələ gəlmiş və səslərin öz yerini dəyişməsi nəticəsində atqarmaq formasından axtarmaq şəklinə düşmüşdür...bu feilin kökünün at sözündən olması mülahizəsi inandırıcı deyildir. Əvvələn, yeni yaranmış axtarmaq sözü ilə at sözü arasında mənə əlaqəsi,demək olar ki, yox dərəcəsidir. İkincisi, bir əşyanı axtararkən, onu soraq edərkən minik və qoşqu vasitəsi atdan da istifadə oluna bilər, başqa bir minik və qoşqu vasitəsindən də. Hətta ola bilər ki, bu axtarış işi piyada da icra olunsun. Odur ki, müəllifin axtarmaq feilinin at sözündən əmələ gəlməsi fikri oxucunu inandırmır”(səh.135). Professor, Azərbaycan dilinin daxili qrammatik qanunlarına söykənərək Sevortyanın “elmi-nəzəriyyəsinə” alt-üst edir, bununla məhdudlaşmır, axtarmaq feilinin etimoloji izahı ilə əlaqədar tutarlı faktlar ortaya qoyur. O yazırdı: ” Bizə elə gəlir ki, axtarmaq feilinin kökü anmaq feilidir.Azərbaycan dilində bu feil, yəni anmaq feili hal hazırda yada salmaq, xatırlamaq, yoxlamaq, gəzmək, arayıb-axtarmaq mənalarını mühafizə edib saxlamaqdadır”(səh.135). Monoqrafiyanın yadda qalan xüsusiyyətlərindən biri də odur ki, əsərdə feil düzəldən şəkilçilər, bu şəkilçilərin feilyaratmada məhsuldarlığı, qrammatik fərqliliyi ətraflı, eyni zamanda sadə, axıcı bir dillə şərh olunur. Burada diqqəti daha çox -qun- udqunmaq//-qan-qısqanmaq//-xul-burxulmaq//-nux-vurnuxmaq//-çi- nəmçimək//-xan-yayxanmaq//-sun-umsunmaq və s. bu kimi şəkilçilər cəlb edir. Çünki bu şəkilçilərin böyük əksəriyyəti “Azərbaycan dilində feil” monaqrafiyasından sonra elmi ədəbiyyata yol tapmış, müasir ali və orta məktəb dərsləklərində əks olunmuşdur. Feil nitq hissəsini digər əsas nitq hissələrindən fərqləndirən əsas amillərdən biri də onun çoxmənalılıq ifadə etməsindədir. Müqayisəli təhlillər göstərir ki, çoxmənalılığa malik olan əsas nitq hissələri arasında feil öndədir. Monoqrafiyadafeillərin çoxmənalılığı məsələsi də diqqətdən kənar qalmamışdır. Əsərin IV fəslə “Eyni fonetik qabıqda həm təsirli, həm də təsirsiz feillərin yerləşməsi, bunlarda keçid prosesi və semantik-qrammatik imkanlar” adlanır. Bu fəsildə müəllif Azərbaycan dilində işlənən feillərin təsirli və təsirsizlik xüsusiyyətlərini tədqiq etməklə yanaşı onların çoxmənalılığına da aydınlıq gətirmişdir. Açmaq,vurmaq,qoymaq ,kəsmək, səpmək,saymaq,silmək,sürmək,süzmək, çərtmək, üzmək, dadmaq, tutmaq, aşmaq, keçmək, ötmək, dolaşmaq, qızdırmaq, dəyişmək, qapsmaq, minmək, yortmaq, dönmək,düşmək, işləmək, xamlamaq,ənmək və s.kimi çoxmənalı feillər ətraflı şərh olunur, onların yaratmış olduğu çoxmənalılıq konkret faktlarla əyaniləşdirilir. Müəllif təkəcə açmaq feilinin çoxmənalılığına aid otuza yaxın nümunə təqdim etmişdir. Həmin nümunələrə nəzər salaq; “qaldırmaq, götürmək, çıxartmaq, azad etmək, buraxmaq, yol vermək, başlamaq, işə salmaq, əsasını qoymaq, təsis etmək, təşkil etmək, yaratmaq, vermək, söyləmək, danışmaq, bildirmək, xəbər vermək, ifşa

etmək, aşkara çıxarmaq, araşdırıb tapmaq,deşmək, dəlmək, qazmaq, genişlətmək,təmizləmək, ağartmaq, parıldatmaq, salmaq, səpmək və s.”(səh.168) Monoqrafiyanın II hissəsi feilin təsriflənməyən formalarından feili sifətə həsr olunubdur. Müəllif bu fəsildə feili sifət mövzusunda yaradıcı yanaşır, ötən əsrin səksəninci illərinə qədər feili sifət mövzusunun tədqiqat tarixini nəzərdən keçirmiş, bu sahədə mövcud fikir ayrılıqlarına aydınlıq gətirmiş və haqlı olaraq belə bir qənaətə gəlmişdir ki, feili sifətlərin formalaşmasında iştirak edən şəkilçilər zaman anlayışı ifadə etdiyi halda onlardan bəziləri tədqiqata cəlb edilməmişdir. Müəllif yazır: “...Bu məqsədlə -mış/-an/-acaq/-ası/-malı şəkilçiləri ayrı ayrılıqda şərh edilir. Göründüyü kimi nədənsə -dıq feili sifət şəkilçisi bura daxil edilmir”(səh.241). Doğrudan da, professorun fikirləri ilə razılaşmamaq mümkün deyildir.-dıq+mənsubiyyət şəkilçisi modelində formalaşmış -dığım və onun variantları keçmiş zaman məzmununu ifadə edir. “Feili sifət şəkilçilərinin bəzi xüsusiyyətləri”, “Feili sifətlərdə hərəkət anlayışı”, “Feili sifətlərdə zaman”, “Feili sifətlərdə növ” və s. bu kimi bölmələrdə feili sifətin türk dilləri ilə müqayisəli şəkildə tədqiqi monoqrafiyanın elmi dəyərini artırmaqla yanaşı, Azərbaycan dilçiliyində mövzu ilə əlaqədar mübahisələrə də son qoymuşdur. Təkcə bu fakt onu deməyə əsas verir ki, professor Həsən Mirzəyev Azərbaycan dilçilik tarixində feil nitq hissəsinin tədqiqi ilə əlaqədar ən kiçik detallı belə nəzərdən qaçırmaıyıbdır. Bu gün Azərbaycan gənliyi, tələbələr, müəllimlər,doktorant və alimlər professor Həsən Mirzəyevin Azərbaycan dilçilik elminə həsr etdiyi onlarla elmi əsərlərdən istifadə edir, oxuyur, öyənir, öyrədir. Bu həm də o deməkdir ki, Həsən müəllim qəlbən, ruhən bizimlədir. O, bu gün də yaşayır, Azərbaycan dilçilik elmi var olduqca əbədiyyən yaşayacaqdır.

ƏDƏBİYYAT SIYAHISI

1. H. Mirzəyev “Azərbaycan dilində feil”, Bakı, “Elm”, 2006.
2. H. Mirzəyev “5-ci cild Azərbaycan dilində feili sifət və təsirli-təsirsiz feillər”, Bakı, “Elm”, 2006
3. H. Mirzəyev “Azərbaycan toponimləri və şivə sözləri”, Bakı, “Elm”, 2006
4. H. Mirzəyev “Qərbi Azərbaycanın Dərələyəz mahalı”, Bakı, “Elm”, 2006
5. H. Mirzəyev “Seçilmiş elmi məqalələr”, Bakı, “Elm”, 2006

CİS TEXNOLOGİYASI ƏSASINDA OĞUZ RAYONUNUN RELYEFİNİN MARFOMETRİK XƏRİTƏSİNİN TƏRTİBİ

Aydan Həmzəyeva

MAKA-nın Biokimyəvi analizləri laboratoriyasının kiçik elmi işçisi

Aytən Abdullazadə

MAKA-nın Təbii dağıcı və səhrələşmə prosesslərinin monitorinqi şöbəsinin laborantı

ÖZET. Tədqiqat işinin mahiyyəti, tədqiqat obyektı, mövzunun aktuallığı, tədqiqatın vəzifələri, müdafiə olunan müddəalar, tədqiqatın nəzəri və təcrübi əhəmiyyəti, tədqiqatın elmi yeniliyi, nəşrlər və s. haqqında məlumat verilir. Kartoqrafik mənbə kimi 1:100000 miqyaslı topoqrafik xəritələrdən istifadə edilmişdir.Eyni zamanda Oğuz rayonunun Morfometrik xəritələrinin tərtib olunma metodu, morfometrik təhlili şərh edilmişdir. Morfometrik xəritələr relyefin rəqəmsal modeli əsasında tərtib olunmuşdur. Tərtib olunmuş hər bir xəritə üzərində kartometrik işlər yerinə yetirilmiş, cədvəllər tərtib olunmuş, histqramlar qurulmuşdur. Hər bir xəritənin elmi-nəzəri və təcrübi əhəmiyyəti şərh edilmişdir. Belə tədqiqatların aparılması üçün iki üsul vardır: klassik və müasir. Klassik üsulla morfometrik tədqiqatlar əl ilə və bir sıra köməkçi

vasitələrlə yerinə yetirilir. Belə tədqiqatlar çox zəhmət və vaxt tələb etməsi, az dəqiqliyi ilə fərqlənir. Müasir tədqiqatlar CİS texnologiyası ilə yerinə yetirilir. Klassik (ənənəvi) üsuldən fərqli olaraq bu üsul çox böyük dəqiqliyi, tez başa gəlməsi, əl əməyinin demək olar ki, tətbiq olunmaması və s. ilə fərqlənir. İşimizdə bütün tədqiqatlar CİS texnologiyasının tətbiqi ilə yerinə yetirilmişdir. Morfometrik tədqiqatlarda CİS texnologiyasının əsas üstünlüyü az zəhmət tələb etməsi və operativliyi ola bilər. Onun köməyi ilə çox zəhmət tələb edən işlərin və səhvlərin minimuma endirilməsi, sürətlə işlər görmək mümkündür. O, morfometrik xəritələrin tərtib olunma və istifadə olunması üsullarını tamamilə yeniləşdirir. CİS texnologiyası informasiya texnologiyasının sürətlə inkişaf edən sahəsi olub, morfometrik tədqiqatlarda alətlərin istifadəsini (alətləşdirilməsini) təmin edir. Hazırda CİS texnologiyası bütün morfometrik tədqiqatlarda geniş istifadə olunur və tələbatı ödəyir. CİS-in tətbiqi ilə tərtib olunmuş xəritələr həm də öz gözəlliyi və də diqqəti cəlb etməsi ilə xarakterizə olunurlar. CİS texnologiyası xəritə üzərində uzunluqları və sahəni ölçməyə imkan verir. Onun köməyi ilə demək olar ki, bütün tip morfometrik xəritələri tərtib etmək mümkündür.

Açar sözlər: xəritə, miqyas, morfometrik, tətbiqi, üstünlük.

ABSTRACT.

The nature of the research work, the object of research, the relevance of the topic, the tasks of the research, the defended provisions, the theoretical and practical significance of the research, the scientific innovation of the research, publications, etc. information is provided. 1:100000 scale topographic maps were used as a cartographic source. At the same time, the method of drawing up the morphometric maps of Oguz region and the morphometric analysis were explained. Morphometric maps were compiled based on the digital model of the terrain. Cartometric work was performed on each prepared map, tables were compiled, and histograms were constructed. The scientific-theoretical and practical significance of each map is explained. There are two methods for conducting such research: classical and modern. Classically, morphometric studies are performed manually and with a number of auxiliary tools. Such studies require a lot of effort and time, and are characterized by low accuracy. Modern research is carried out with GIS technology. Unlike the classical (traditional) method, this method has great accuracy, quick completion, almost no manual labor, etc. differs with All studies in our work were performed using GIS technology. The main advantage of GIS technology in morphometric studies may be that it requires little effort and is quick. With its help, it is possible to minimize labor-intensive tasks and errors, and to do things quickly. It revolutionizes the way morphometric maps are created and used. GIS technology is a rapidly developing field of information technology, which provides the use (instrumentation) of tools in morphometric studies. Currently, GIS technology is widely used in all morphometric studies and meets the demand. The maps prepared with the application of GIS are also characterized by their beauty and attention-grabbing. GIS technology allows measuring lengths and area on a map. With its help, it is possible to draw almost all types of morphometric maps.

Key words: map, scale, morphometric, application, advantage.

ƏSAS HİSSƏ.

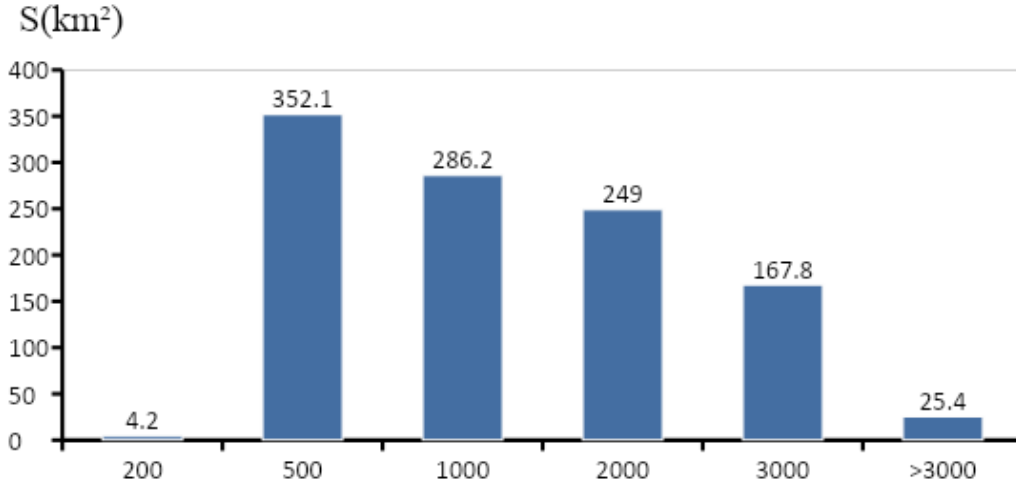
Morfometriya uzun müddət coğrafiyanın nəzdində inkişaf etmişdir. Onu əvvəlcə geomorfologiyanın bir bölməsi hesab etmişlər. Hazırda morfometriyanın vəzifəsinə təkcə relyefin yox, başqa statistik səthlərin də (yığıntı və axım layı, əhalinin sıxlığı, və s.) tədqiqi də daxildir. Hazırda morfometriya bir neçə elmin arasında (kartoqrafiya, geodeziya, fotoqrammetriya,

coğrafiya elmləri bütövlükdə, geologiya və s.) inkişaf edir. Bununla yanaşı morfometriya riyazi metodlarla sıx əlaqəlidir. Məhz buna görə də hal-hazırda morfometriyanı kartoqrafiya elmləri sistemində xüsusən də «Xəritədən istifadə» bölməsində sərbəst elmi fənn kimi təsəvvür etmək olar. Morfometriya yuxarıda göstərilən elmlərdən hər biri ilə sıx bağlıdır. Məsələn, 0,geodeziyadan xəritənin geodeziya əsasını, fotoqrammetriyadan aerokosmik şəkillər üzərində ölçmələri, geoloji-coğrafi elmlərdən-kartoqrafik təsvirin məzmununu götürür. Bunun nəticəsində də morfometriyanın bölmələri yaranır. Bu bölmələr morfometrik tədqiqatların müxtəlifliyinə əsaslanır. Buna görə də göstərilən bölmələrə morfometriyanın müxtəlif elm sahələrində tətbiqi kimi baxmaq olar. CİS-texnologiyasının ən mühüm üstünlüklərindən biri relyefin rəqəmsal modelindən (RRM) istifadə etməklə morfometrik xəritələrin tərtib edilməsidir. Buna görə də əvvəlcə Oğuz rayonunun DEM-faylı (RRM) yaradılmışdır .DEM-fayldan relyefin üfqi və şaquli parçalanması, meyilliyi və baxarlığı xəritəsi tərtib edilmişdir. Rayon ərazisi üzrə yüksəklik pillələri ayrılmış, onların sahəsi kompyuterlə ölçülmüşdür. Nəticələr aşağıdakı cədvəldə verilmişdir (cədvəl 1).Cədvəl 1-in təhlili göstərir ki, tədqiq olunan ərazidə ən çox sahəni (32,46%) dağətəyi ərazi (200-500) tutur.Bütövlükdə inzibati rayon üzrə yüksəklik artdıqca pillələrin sahəsi artır, sonra azalmağa başlayır. Ən az sahə ilə hündürlüyü 2000 m-ə qədər olan ərazi (0,39%) və hündürlüyü 3000 m-dən çox olan (2,34%) səciyyələnirlər.

Cədvəl 1 Oğuz inzibati rayonunun ərazisinin yüksəklik pillələri üzrə paylanması

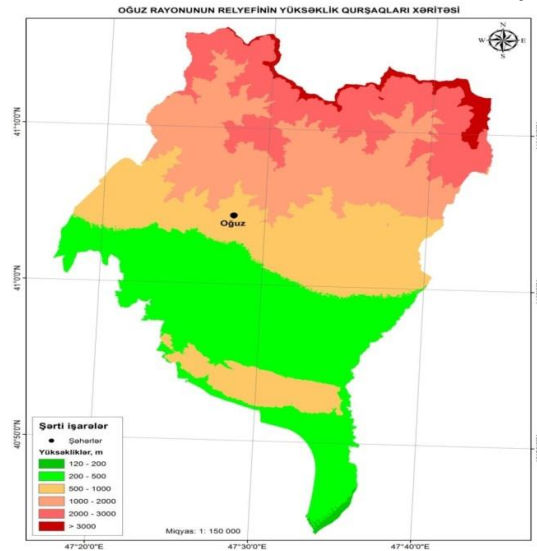
S.S	Yüksəklik pillələri	Pillələrin adları	Sahə mütəq qiymətlə(kv.km.)	Faizlə
1.	0-200	Ovalıq	4,2	0,39
2.	200-500	Dağətəyi	352,1	32,46
3.	500-1000	Alcaq dağlıq	286,2	26,38
4.	1000-2000	Orta dağlıq	249,0	22,96
5.	2000-3000	Yüksək dağlıq	167,8	15,47
6.	3000<	Nival-buzlaq	25,4	2,34

Ən çox sahəsi olan dağətəyi, alcaq və orta dağlıq zona inzibati rayon ərazisinin 81,80%- ni tuturlar. Bu ərazilər təsərrüfat işlərinin təşkili üçün əlverişlidir. Məsələn, hündürlüyü 200-500 m olan ərazi təsərrüfat fəaliyyətinin bütün sahələri üçün əlverişlidir. Beləliklə, demək olar ki, inzibati rayon ərazisinin üçdə biri (32,46%) təsərrüfat işləri üçün tamamilə əlverişlidir. Yay otlaq sahəsi üçün istifadə oluna biləcək ərazilər (2000 m-dən yüksək olan sahələr) inzibati rayon ərazisinin 17,81 %-ni təşkil edir. İnzibati rayon ərazisində müxtəlif hündürlüyə malik olan ərazilərin statistik paylanma qrafiki şəkildə göstərmək üçün histoqram qurulmuşdur. Oğuz inzibati rayonu ərazisində müxtəlifhündürlüklü ərazilərin statistik paylanma histoqramı

Ərazinin mütləq hündürlüyünün tədqiqinin yer qabığına şaquli hərəkətinin, akkumulyasiya və denudasiya proseslərinin öyrənilməsində, fiziki coğrafi rayonların sərhəddinin dəqiqləşdirilməsində və s. məsələlərdə çox böyük nəzəri əhəmiyyəti vardır. Ərazinin mütləq hündürlüyünün öyrənilməsinin insanların təsərrüfat fəaliyyətinin bütün sahələrini təşkili üçün çox vacibdir. Yüksəklikdən asılı olaraq havanın temperaturu və təzyiqi aşağı düşür, morfometrik göstəricilər dəyişir. Bu da təsərrüfat işlərinin təşkilinə əsaslı təsir göstərir. Respublikamız milli müstəqillik əldə etdikdən sonra iqtisadiyyatın əsas sahəsi kimi turizm sürətlə inkişaf etməyə başlamışdır. Turizm obyektlərinin (otellər, turistlərin dayanma məntəqələri, kanat yolu və s.) tikintisi üçün mütləq hündürlüyü bilmək çox vacibdir. Belə obyektlər adətən relyefin ən hündür yerlərində tikilir. Çünki, oradan ətraf aləmi müşahidə etmək yaxşıdır. Hündür yerdən daha çox ərazini müşahidə etmək (seyr etmək, görmək) olur. Apardığımız tədqiqatları əsas götürərək Oğuz rayonunun relyefinin morfometrik yüksəklik qurşaqları xəritəsi tərtib olunmuşdur.

OĞUZ RAYONUNUN RELYEFİNİN YÜKSƏKLİK QURŞAQLARI XƏRİTƏSİ

Ərazinin mütləq hündürlüyünün öyrənilməsinin insanların təsərrüfat fəaliyyətinin bütün sahələrini təşkili üçün çox vacibdir. Yüksəklikdən asılı olaraq havanın temperaturu və təzyiqi aşağı düşür, morfometrik göstəricilər dəyişir. Bu da təsərrüfat işlərinin təşkilinə əsaslı təsir göstərir. Respublikamız milli müstəqillik əldə etdikdən sonra iqtisadiyyatın əsas sahəsi kimi turizm sürətlə

inkişaf etməyə başlamışdır. Turizm obyektlərinin (otellər, turistlərin dayanma məntəqələri, kanat yolu və s.) tikintisi üçün mütləq hündürlüyü bilmək çox vacibdir. Belə obyektlər adətən relyefin ən hündür yerlərində tikilir. Çünki, oradan ətraf ələmi müşahidə etmək yaxşıdır. Hündür yerdən daha çox ərazini müşahidə etmək (seyr etmək, görmək) olur.

NƏTİCƏ. Oğuz inzibati rayonunun ərazisi morfometrik nöqteyi-nəzərdən çox mürəkkəb olub, müasir texnologiya əsasında günün tələbləri səviyyəsində tədqiq edilməmişdir. Oğuz rayonu ərazisində dağətəyi ərazilər (H=200-500m; 32,46%), orta diklikli (20°-45°; 33,09%), cənub baxarlıqlı (17,63%), çox zəif şaquli parçalanmış (0-250m; 40,77%) və orta dərəcədə üfüqi parçalanmış (1-1,5 km./kv.km.; 35,05%) ərazilər üstünlük təşkil edir. Bu morfometrik göstəricilərə əsasən demək olar ki, tədqiq oluna ərazi morfometrik nöqteyi-nəzərdən təsərrüfat işlərinin təşkili üçün əlverişlidir. CİS texnologiyasının morfometrik tədqiqatlarda imkanlarından hələ də tam istifadə edilmir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Mehdiyev A.Ş., İsmayılov A.İ. Coğrafi informasiya sistemləri. Bakı: Müəllim, 2010, 231 s.
2. Məmmədov Q.Ş., Məmmədova S.Z., Şabanov C.Ə. Torpağın eroziyası və mühafizəsi, Bakı: Elm, 343 s.
3. Museyibov M.A., Budaqov B.Ə., Şirinov N.Ş. Ümumi geomorfologiya. Bakı: Maarif nəşriyyatı, 1986, 262 s.
4. Müseyibov M.A. Azərbaycanın coğrafiyası. Bakı: Maarif nəşriyyatı, 1998, 387 s.
5. Ализаде Э.К. Морфоструктурный анализ рельефа Азербайджанской части Большого Кавказа // Геоморфология, 1984, № 4, с.47-53
6. Ализаде Э.К. Закономерности морфоструктурной дифференциации горных сооружений восточного сегмента центральной части Альпийско-Гималайской шовной зоны (на основе материалов дешифрования космических снимков). Автореф.-дис... докт. геог. наук, Баку, 2004, 53 с.
7. Анисимов В.И. Основы морфометрического анализа рельефа. Грозный: ЧИГУ, 1987, 91 с.

Dərələyəz Folkloru Prof. Həsən Mirzəyevin Araşdırmalarında Gülöyşə Əhmədzada

Müasir Azərbaycan dili kafedrasının müəllimi

ÖZET. Dərələyəz mahalının Cənubi Qafqaz və bütövlükdə Qafqaz coğrafi arealında özünəməxsus yeri var. Bu gözəl diyarın füsunkar gözəlliklərindən, coğrafi mövqelərindən, tarixi özəlliklərindən, folklorundan Azərbaycan alimləri ilə bərabər, bir sıra xarici səyyahlar da heyranlıqla bəhs etmişlər. “Təsadüfi deyil ki, 1829-1832-ci illərdə İrəvan və Naxçıvan xanlıqları ərazisini qarış-qarış gəzib, Rusiya imperiyası tərəfindən yenidən işğal olunmuş bu torpaqlar barədə ilk rəsmi statistika aparan rus məmuru İ.V. Şopen Göyçə mahalı və Ordubad dairəsi ilə bir sırada Dərələyəz mahalını da “Zaqafqaziyanın İsveçrəsi” adlandırmışdı” (1, 350). Prof. Həsən Mirzəyev də Dərələyəz mahalının layiqli bir övladı kimi bu yerləri qarış-qarış gəzmiş bir səyyah-alim kimi bu bölgənin zəngin folklor örnəklərinin bütün janrlar üzrə toplamış, təsnif etmiş və qədirdilən oxucuların ixtiyarına buraxmışdır. Alimin bu toplama işləri XX əsrin ilk onilliyinə təsadüf etsə də, tədqiqatçı bu işləri lap cavan yaşlarından toplamağa başlamışdır. Tədqiqatçının topladığı

materiallar əsasında prof. Mahirə Hüseynova “Qərbi Azərbaycan aşiq və el şairlərinin dil və üslub xüsusiyyətləri” adlı irihəcmli monoqrafiya yazmış və bununla da Azərbaycan dilçiliyində hiss olunacaq boşluğu doldurmuşdur.

SUMMARY.

Deraleaz district has a unique place in the South Caucasus and the Caucasus as a whole. Along with Azerbaijani scientists, a number of foreign travelers also spoke with admiration about the fascinating beauty, geographical location, historical features, and folklore of this beautiful land. "It is no coincidence that in 1829-1832, the Russian official I.V. Chopin, who traveled through the territory of the Iravan and Nakhchivan khanates and made the first official statistics about these lands that had just been occupied by the Russian Empire, placed Darelaez together with Goycha district and Ordubad district. called his district "Switzerland of Transcaucasia" (1, 350). Prof. Hasan Mirzayev, as a worthy son of Daraleyaz district, as a traveler-scientist who has traveled around these places, has collected, classified and left the rich folklore samples of this region in all genres to the discretion of the appreciative readers. Although these collection works of the scientist coincided with the first decade of the 20th century, the researcher started collecting these works from a very young age. Based on the materials collected by the researcher, prof. Mahira Huseynova wrote a large-scale monograph entitled "Language and stylistic characteristics of Western Azerbaijani Ashiq and El poets" and thereby filled the noticeable gap in Azerbaijani linguistics.

Açar sözlər: Həsən Mirzəyev, Dərələyəz folkloru, folklor janrları, Dərələyəz aşıqları, Dərələyəzin el şairləri.

Prof. Həsən Mirzəyev “Dərələyəz folkloru” əsərini 2006-cı ildə “Elm” nəşriyyatında çap etdirmişdir. Bununla kifayətlənməyən alim yenə həmin ildə topladığı materialların bir qismini Folklor institutuna təqdim etmiş və həmin institutun “Azərbaycan folklor antologiyası” adlı 15-ci cildində bu materiallara geniş yer verilmişdir. Həmin folklor materialları bir sıra regional özünəməxsusluqlara aid olmaqla yanaşı, bu qədim Azərbaycan mahalının tarixən türk oğuz yurdu olduğunu bir daha təsdiq edir.

Dərələyəz folklorunda etnik milli mədəniyyətimiz fonunda mühüm yerlərdən birini təşkil edir. Bunu şərtləndirən səbəbləri Həsən Mirzəyev Dərələyəz folklorunda yazdığı giriş hissədə əhatəli şəkildə əsaslandırır. Folkloru yaradan mədəni subyektin – etnosun təfəkkürünün elmi-estetik cəhətlərini xarakterizə edir. Folklor təfəkkürünə dərinlən bələd olan tədqiqatçı Dərələyəzin qədim tarixini vərəqləyir. Mühüm meyar və etalonları üzə çıxarır. Bu bölgənin coğrafiyası, tarixi, bu diyarda yaşamış qədim türk tayfalarının genetik kökləri barədə zəngin elmi informasiyalar verir. Folklor irsimizin Dərələyəzdəki mənəvi mədəniyyətimizin öyrənilməsinə və dünyaya tanıtılmasına vacib və aktual problemlərdən biri kimi yanaşılır.

Dərələyəzdə türklərin ən qədim insanlar sisteminin qorunub saxlanması, kökləri əski çağlara bağlı çoxsaylı adət-ənənələr və s. bu bölgənin konservativ folklor mühitlərimizdən biri kimi xarakterizə etməyə əsas verir. Dərələyəzlilərin folklorunda qədim türklərin mifoloji təsəvvürlərindən qaynaqlanan çoxsaylı inanc mətnləri, andlar, alqış və qarğışlar əcdadlarımızın sirli-sorqlı dünyasından xəbər verir.

Körpə uşağın üstünə dağdağan tikirlər. Deyirlər ki, qoy bədnəzərdən qorunsun. *Gün düşən yer mindar olmaz.*

Bağı bədnəzərdən qorumaq üçün ya at, ya it kəlləsini ağaca keçirib qoyallar bağa.

Ocağı su ilə söndürməzlər. İt uluyanda bəla gələr, bayquş uluyanda ev dağılar, toyuq banlayanda ev sahibinə zərər dəyər. Ocaq haqqı! Soy haqqı! və s.

Dərələyəz folklorunda hal, cin, əjdaha, Xıdır, Yel baba kimi mifoloji obrazlarla bağlı mətnlərin çoxluğu diqqət çəkir. Maraqlıdır ki, Azərbaycan folklorunda ilanla bağlanan inancların, əfsanələrin, mifoloji rəvayətlərin Dərələyəz variantında bu obrazı əjdaha əvəz edir. Əjdaha ilə bağlı folklor süjetlərinin, ümumiyyətlə Qərbi Azərbaycandan qeydə alınan mətnlərdə tez-tez rastlanması onunla bağlı əski inamların tarixən bu ərazilərdə geniş yayılmasından xəbər verir. Bu obrazın Dərələyəz folklorundakı mifoloji semantikasını göstərir ki, onun dağ və göy kultu ilə sıx bağlantısı vardır. Mətnlərdə əjdahanın gəlişi göyə - atmosfərə aid təbii stixiyalarla müşahidə olunur: “Yaylax vaxdıymış. Bir oba dağda yurt tutur, çadırların qurur. Elə bu vaxt güjdü yel əsir, yağış yağır, boran olur. Camahat bir də baxır ki, göydən boynu zincirli bir əjdaha endi. Tez gətirib bina qurban kəsillər”. Qurban kəsilməsi əjdaha (Göy) kultunun Azərbaycan türkləri arasında əski çağlarda mövcudluğunu göstərir. Tarixdən məlum olduğu kimi hunların bayrağında göyün simvolu kimi əjdaha rəsmi olmuşdur. Əjdaha rəsminə qədim türklərin Altay və Cənubi Sibirdəki tapınacaq yerlərində də rastlanılmaqdadır (2, 20-21; 3, 8-9).

Prof. M.Hüseynova doğru olaraq yazır ki, soykökümüzdə əhəmiyyətli yer tutan Dərələyəz folkloru janr baxımından çoxcəhətliyi, rəngarəngliliyi, yaddaşlara hopma dərinliyi ilə həddən artıq maraqlıdır. Bu bölgənin folklor örnəkləri xalqın etnik tərkibi mənşəyi, soykökünün inkişaf tarixi haqqında zəngin məlumatların başlıca mənbəyidir. Həmin folklor nümunələri Azərbaycan türklərinin bu torpaqda daha qədimdən məskunlaşmasını təsdiq edir. Bu folklor örnəklərinin yaranma tarixi çox qədimdir. Onlar keçmişimizin izlərini özündə qoruyan real, etibarlı ədəbi folklorlardır (4, 176).

Təqdirəlayiq haldır ki, prof.Həsən Mirzəyev Azərbaycan folklor antologiyasının 15-ci cildinə daxil edilmiş Dərələyəz folkloruna aid 16 mif, mifik rəvayətlər və əfsanələr, 22 mövsüm və mərasim nəğməsi, 20 əfsanə və rəvayəti, 20 yuxu yozması, 50 alqış və qarğış, 30 öyüd və nəsihəti, 10 uşaq oyunu, 50 müəllifli bayatını, 30 ağını, 20 sızlamayı, 6 xalq mahnısını, 100 atalar sözü və məsəlləri, 30-a qədər nağılı, 15 tapmacanı, 40-a qədər gülməcəni, 100-ə qədər türkcərarəni, 50-dən çox aşıq və el şairlərinin poetik örnəklərini toplamış və yeri gəldikcə yığcam məlumatlar vermişdir. Bu məlumatların əksəriyyəti bu günümüz üçün olduqca böyük elmi və sosial-siyasi əhəmiyyət daşıyır. Çünki erməni vandalları bu gün Qərbi Azərbaycan torpaqlarını zəbt etdikləri kimi Azərbaycan folklorunu da özünüküləşdirməyə cəhd edirlər. Azərbaycan xalqının keçib gəldiyi tarixi yolu folklor örnəkləri çox gözəl əks etdirir. Azərbaycan xalqının ləyaqətli ziyahısı, böyük ictimai-siyasi xadim Həsən Mirzəyev bunları vaxtında görmüş, xalqdan topladığı mənəvi sərvətləri vaxtında xalqa qaytarmağa çox uğurla nail olmuşdur. Tədqiqatçının Dərələyəz folkloruna hərtərəfli yanaşması erməni vandallarına tutarlı bir cavabdır. Çünki folklor çoxəsrlik bir tarixi özündə əks etdirən milli-mənəvi dəyərlərimizdəndir. Dərələyəz əhalisinin qan yaddaşında xalqımızın mənşəyini, dünyagörüşünü, etnoqrafiyasını, təsərrüfat həyatını bu folklor örnəkləri özündə çox gözəl bir şəkildə inikas etdirir. Cəsarətlə deyə bilərik ki, Həsən Mirzəyev Dərələyəz əhalisindən topladığı folklor mətnləri Azərbaycan xalqının etnik mənsubiyyətini araşdırmaq, bu xalqın təşəkkülündə iştirak edən müxtəlif tarixi olayların öyrənilməsi işində olduqca gərəqli bir mənbədir. Bu zəhmətkeş alim gərgin zəhmət sərf edərək ömrünün bütün mərhələlərində Oğuz yurdu olan Dərələyəz mahalının folklorunun hərtərəfli şəkildə toplanmış janrlar üzrə sistemləşdirilmiş qısa elmi tezislər şəklində məhsuldar alim təfəkkürünün nümayiş etdirmiş, bu bölgənin folklor mənzərəsini tam şəkildə yaratmağa nail olmuşdur. Həsən Mirzəyevi bu gün Azərbaycan elmi ictimaiyyəti unutmur. Bu görkəmli intellektual səviyyəli alimin yaradıcılıq irsi bir gənc tədqiqatlar üçün nümunəvi və böyük bir məktəbdir. Bu məktəbdən

bəhrələnmək, özümüzü elmi baxımdan zənginləşdirmək hər birimizin müqəddəs borcudur. Bir sözlə elmi, sənəti, milli mədəniyyətini və folklor ədəbiyyatının qatlarını dərindən bilən Həsən Mirzəyev gənclərimizə vətənpərvər hisslərinin aşılınmasında özünə layiqli yer tutan, heç vaxt unudulmayan böyük bir şəxsiyyətdir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. И.Шопен. Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху ее присоединения Российской империи. СПб. 1852, стр.700.
2. Azərbaycan folklor antologiyası. XV cild. Dərələyöz folkloru. Bakı, “Səda”, 2006, 484 s.
3. Hüseynova M. Həsən Mirzəyevin yaradıcılığında filologiya məsələləri. (Dərs vəsaiti). Bakı, “Vətən” nəşriyyatı, 2014, 231 s.

İKİ DEVLET TEK MİLLET SÖYLEMİNİN SAHAYA COĞFAFİ İSİM OLARAK YANSIMASI: VAN İLİ ÇALDIRAN İLÇESİ ÖRNEĞİ Çağlar ÇİÇEK

Van Yüzyüncü Yıl Üniversitesi İİBF Kamu Yönetimi Bölümü Doktora

ÖZET.

1991 yılında bağımsızlığını ilan eden Azerbaycan Cumhuriyetini, ilk tanıyan devlet Türkiye Cumhuriyetidir. İki ayrı bağımsız devlet olan Türkiye ve Azerbaycan Cumhuriyetleri, tarihi ve coğrafi olarak ortak birçok unsur barındırmaktadırlar. Bu ortak unsurların bir yansıması olarak görülebilecek ifade ise iki devlet tek millet söylemidir. İki devlet tek millet söylemi, ilk olarak 1990'lı yıllarda en üst düzeyde ifade edilmiştir. Bu söylemi kullanan Azerbaycan Cumhuriyeti 3. Cumhurbaşkanı Haydar ALİYEV, iki devlet arasında birçok köprü kurmuştur. Günümüzde iki devlet arasında başta siyasi, askeri ve ekonomik olmak üzere birçok alanda çok yönlü işbirliği devam etmektedir. İki devlet tek millet ifadesi sadece bir söylem değildir. Son zamanlarda bu söylemin yansımaları askeri alanda yapılan iş birlikleri ile de görülmektedir. Ayrıca Türkiye Cumhuriyeti Van ili Çaldıran ilçesinde, iki sokağa Azerbaycan ve Karabağ ismi verilmiştir. Görüldüğü üzere iki devlet tek millet söylemi birçok alanda somut olarak yansımaları göstermiştir. Van ili Çaldıran ilçesinde yapılan bu düzenleme bunun somut örneklerinden birisidir. Bu çalışmanın amacı, iki devlet tek millet söyleminin sahaya yansımalarından olan coğrafi isim verme üzerinden söylemi değerlendirmektir.

Anahtar Kelimeler: İki devlet tek millet, Azerbaycan, Karabağ, Van.

ABSTRACT.

The Republic of Azerbaijan, which declared its independence in 1991, was the first state to recognize the Republic of Turkey. The Republics of Turkey and Azerbaijan, which are two separate independent states, have many common elements both historically and geographically. The expression that can be seen as a reflection of these common elements is the discourse of two states, one nation. The discourse of two states, one nation was first expressed at the highest level in the 1990s. Using this rhetoric, the 3rd President of the Republic of Azerbaijan Heydar

ALIYEV has built many bridges between the two states. Today, multi-faceted cooperation continues between the two states in many fields, especially in political, military and economic fields. The expression of two states, one nation is not just a discourse. Recently, the reflections of this discourse are also seen with the cooperation in the military field. In addition, in the Çaldıran district of Van province of the Republic of Turkey, two streets were named Azerbaijan and Montenegro. As can be seen, the discourse of two states, one nation has shown its concrete reflection in many areas. This arrangement made in the Çaldıran district of Van province is one of the concrete examples of this. The aim of this study is to evaluate the discourse through geographical naming, which is one of the reflections of the discourse of two states, one nation.

Keywords: Two states one nation, Azerbaijan, Karabakh, Van.

XIX ƏSR AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ DİLİNİN FONETİK NORMASI

Gülınar Muxtarzadə

Azərbaycan dilçiliyi kafedrasının müəllimi

ORCID İD: 0000-0001-5388-5373

ÖZET.

Ədəbi dilin başlıca keyfiyyəti onun müəyyən normalara malik olmasıdır. Müasir Azərbaycan ədəbi dili dünyanın inkişaf etmiş dillərindən biri kimi mükəmməl, sabit normalara malikdir. Həmin normalar müəyyən tarixi təkamülün məhsuludur. Dilin daxili quruluşunu onun səs tərkibi (fonetikasi), leksikası (lüğət tərkibi) və qrammatikası təşkil edir. Ədəbi dilin normaları da bunlara uyğundur:

- 1)Fonetik norma;
- 2)Leksik norma;
- 3)Qrammatik norma.

Fonetik norma özü iki yerə bölünür:

- a)Orfoepik norma
- b)Orfoqrafik norma

Orfoqrafik və orfoepik normalar dilin fonetik və qrammatik (morfoloji) normaları əsasında yaranır. Azərbaycan dilinin iltisqi tipə aid olması onun ədəbi normalarının xarakterini, tipologiyasını müəyyən edir.Sözün ədəbi dildəki tələffüz variantı orfoepik norma adlanır. Bu normalar orfoepiya lüğətində əks olunur. Sözün ədəbi dildəki yazılış variantı orfoqrafik norma adlanır. Bu normalar dövlət tərəfindən (Nazirlər Kabineti) tərəfindən təsbit olunur və orfoqrafik lüğətlərdə təsbit olunur. Məqalədə XIX əsr Azərbaycan ədəbi dilinin fonetik norması tədqiqata cəlb olunmuşdur.

Açar sözlər: Azərbaycan, dil, norma, fonetika, tələffüz

SUMMARY.

The main quality of literary language is that it has certain norms. The modern Azerbaijani literary language has perfect, stable norms as one of the developed languages of the world. Those norms are the product of certain historical evolution.

The internal structure of the language is made up of its sound composition (phonetics), lexis (vocabulary composition) and grammar. Norms of literary language also correspond to:

- 1) Phonetic norm;

- 2) Lexical norm;
 - 3) Grammatical norm.
- The phonetic norm itself is divided into two parts:
- a) Orthoepic norm
 - b) Orthographic norm

Orthographic and orthoepic norms are created on the basis of phonetic and grammatical (morphological) norms of the language. The fact that the Azerbaijani language belongs to the iltisagi type determines the nature and typology of its literary norms. The pronunciation variant of the word in the literary language is called an orthoepic norm. These norms are reflected in the orthoepy dictionary. The variant spelling of the word in the literary language is called the orthographic norm. These norms are determined by the state (Cabinet of Ministers) and are recorded in orthographic dictionaries. In the article, the phonetic norm of the literary language of the 19th century Azerbaijan was involved in the study.

Key words: Azerbaijan, language, norm, phonetics, pronunciation

GİRİŞ.

XIX əsr Azərbaycanda ədəbi dilinin inkişaf tarixindən əvvəl, həmin dövrün ictimai-tarixi şəraitinə nəzər yetirmək olduqca vacib məsələdir.

XIX əsrdə xalqımızın taleyində baş verən siyasi hadisələr – ölkəmizin iki hakim dövlət, iki siyasi və inzibati şəraitdə yaşamaq məcburiyyətində olması, xalqın iki fərqli şəraitdə ömür sürməsinə şərtləndirdi: bir tərəfdən İranın, ikinci tərəfdən Rusiya imperiyasının tələblərinə cavab vermək vəziyyətində olması ölkəmizdə ədəbi dilin 2 inkişaf yönünü gerçəkləşdirdi: İran xan-bəy üsuli-idarəsinin təsiri, digər tərəfdən Rus imperiyasının təzyiqləri xalqın içində haqlı etirazlar yaratdı, bu etiraz səslərinin ədəbi-bədii formaları və üsulları da yaranmağa başladı[2, s. 5].

Azərbaycanın XIX əsrdə yaranan elmi-mədəni potensialının Rusiyanın təsir mövqeyindən təcrid formada olması mümkünsüz idi.

XIX əsrin tanınmış elm-mədəniyyət xadimlərindən Mirzə Fətəli Axundzadə, Mirzə Kazım bəy, Mirzə Cəfər Topçubaşov, Həsən bəy Zərdabi və digərləri xalqımızın taleyində əsas və həlledici rola malik olmuşlar. Adlarını qeyd etdiyimiz şəxsiyyətlər xalqın mədəni inkişafı üçün, maariflənməsi üçün çox böyük işlər gördülər.

ARAŞDIRMA.

XIX əsr ədəbi dil normalarımız XVII-XVIII əsrlərdəki normadan köklü şəkildə fərqlənir. Milli ədəbi dilimizin norması yenilənməkdə, təkmilləşməkdə davam edir, həmçinin onun inkişafında daima bir çox variantlar vardır, bu variantlar daxilində mübarizə gedir, ancaq bu, normalılığını qəti şəkildə inkar etmir.

Normalarda müşahidə etdiyimiz variantlıq, ilk növbədə, fərqli mədəniyyət mərkəzlərində (Bakı, Təbriz və s) kitab çapı və mətbuatın meydana gəlməsi ilə əlaqəlidir. Bu vaxt xüsusi olaraq fonografik, bir qədər də leksik və qrammatik müxtəliflik nəzərə çarpır.

Avropa və Şərq mədəniyyətlərinin, xüsusən XIX əsrin ortalarından etibarən ölkəmizdə qarşı-qarşıya gəlməsi mübarizəsi bütöv mədəniyyətin əhəmiyyətli amili olan ədəbi dilimizə də təsir edir. Həm yazılı, həm də şifahi ədəbi dildə Şərq-Qərb nitq standartlarının, etiketlərinin qarşıdurması müşahidə olunur, beləliklə də, milli xarakteri müəyyənləşən ədəbi normalar bu oppozisiyanın(qarşıdurmanın) bütöv şəkildə sistemi əhatə etməsinə şərait yaratmır [4, s. 344].

Klassik janrlarla folklor janrlarını, ələlxüsus da əsrin ilk yarısında (Ə.Nəbatidə, Q.Zakirdə) müxtəlifləşdirən bir sıra fonetik məsələləri, yəni alınma sözləri az və çox olmasının ümumi fonetik baxışa təsiri, klassik və ya folklor tələffüz tipologiyasının aparıcı mövqedə olması

və s. diqqətə almasaq XIX əsrdə ədəbi dilimizin fonetikasında bundan əvvəlki mərhələ, belə desək, təkrarlanmış olur. Həmçinin bir çox hallarda XVII-XVIII əsrlərdən artan demokratikləşmə (buna milliləşmə də deyə bilərik) prosesinin tempi XIX əsrdə yavaşır. Bu da ehtimal ki, klassik yazı mədəniyyəti ilə əlaqəli olan Şirvanın ölkəmizin mədəni və siyasi həyatında mövqeyinin artması ilə bağlıdır.

Təcrübəyə əsasən deyə bilərik ki, haqqında qeyd etdiyimiz bu mərhələdə həm ədəbi-bədii, həm elmi, həm də publisistik üslublara dair yazılı mənbələrdə ahəngdarlığın mövqeyi qüvvətlənir. Məsələn üçün *gəlür*, *yazur*, *çağurur* formaları köhnəlir (arxaikləşir); ahəngdarlığın (sinharmonizmin) güclənməsi ilə ədəbi dilin fonetik normalarında türk tipologiyası (bölgüsü) daha da aydın şəkildə ifadəsini tapır.

XIX əsrdə M.F.Axundzadənin əsərlərinin üzərində apardığı təshihlər (yazıda səhvləri, nöqsanları düzəltmə) fonografik normaların təkmilləşmə işini görməyə imkan yaradır:

1. əvvəlcə (çoq), (uzax) formasında yazılmış sözlər təshih olunaraq (çox) və (uzaq) formasına salınmışdır;
2. (bəndən) şəxs əvəzliyi, (mundan) işarə əvəzliyi, (imdi) zaman zərfi (məndən), (bundan), (indi) kimi düzəldilmişdir;
3. (verillər) feili (verirlər), (çıplaq) sifəti (çılpaq) formasında təshih edilmişdir;
4. (dudduqca) feili bağlaması (tutduqca) şəklinə salınmışdır və s.

M.F.Axundzadənin əsərlərində assimilyasiya(səs uyuşması), dissimilyasiya(səs fərqləşməsi), metateza(yerdəyişmə), proteza(səs artımı), eliziya(səs artımı) və s. hadisələrə də rast gəlirik.

1. Proteza (səsartımı) – **srağagün – israğagün, əlbət – həlbət, rus – urus, dalında – dahısında.**
2. Eliziya (səsdüşmə) – **istəyir – istir, tanrı – tarı, onlar – olar, oğlan – olan.**
3. Assimilyasiya və dissimilyasiya – **gəlrəm – gəlləm, salırıq – sallıq, bilirikmi – billirikmi.**
4. Müxtəlif formada əlavə səsuyuşmaları – **oynayır – oynuyur, tullayıb – tulluyub, qoymayıb – qoymuyub, oxşayır – oxşuyur, soymayıblar – soymuyublar, olmayıb – olmuyub.**
5. Metateza (yerdəyişmə) – **bilməzmişəm – bilməzmişəm? öyrənibsiniz – örgənibsiniz, zəhirmar – zəhrimar.**
6. Səs əvəzetmə - **qurtardı – qurtuldu, görünür – görükmür, qaldırıb – qalxızıb, görünək – görükek.**

Bütün bunlar xalq dilinə, canlı danışiq dilinə məxsus Azərbaycan dilinin inkişaf qaydalarına daxil olan hadisələrdir.

XIX əsrdə M.F.Axundzadənin orfoepiya və orfoqrafiyanın inkişafına ən böyük töhfəsi yeni əlifba layihəsi oldu. Həm dillə, həm də təlim-tərbiyə ilə əlaqəli olan əlifba məsələsi onun yaradıcılığında mühüm yer tutur. Hətta özü məktublarının birində əsərlərindən ən vacibinin köhnə islam əlifbasını dəyişdirməyin lazım olması haqqında yazdığı kitabça olduğunu qeyd edir.

“Əkinçi”nin nəşr olunması münasibəti ilə M.F.Axundzadə onun nəşrinə (Həsən bəy Zərdəbiyə) məktubunda yazır ki, ətrafına bacarıqlı və öz ana dilini yüksək səviyyədə bilən, ərəb dilinin qrammatikasına, həmçinin fars və türk dillərinə də bələd olan əməkdaşlar toplansın. O, qəzetin işçilərindən narazılığını qeyd edir, kiçik həcmli bir elanda çoxlu yazı səhvləri və başqa qüsurlar olmasından danışır.

Mən elanda olan bütün səhvlərin altından qırmızı karandaşla cızıqlar çəkib, onlardan bir nüsxəsini tanış olmaq üçün sizə göndərirəm(5, s.420) deyən M.F.Axundzadə qəzeti daha savadlı, yüksək keyfiyyətdə nəşr etdirməyi vacib hesab edir.

“Əkinçi” qəzetinin yazı dili sabit qaydaya əsaslanmır. Azərbaycan dilində əmələ gəlmə yerinə görə bir olan səslər vardır. Bu səbəbdən həmin səslər nitqdə tez-tez biri o birini təmsil edir, biri digərinin yerində işlənir. Bunlardan dilimizdə sövti hadisə kimi bəhs olunur. Qəzetdə eyni tərkibdə sözün yaxud şəkilçinin fərqli (müxtəlif) formada olması da, ilk növbədə şifahi danışığıdan irəli gəlir və xalq danışığı dilindəki sövti hadisələrlə bağlıdır.

“Əkinçi”də söz kökündə və sözə şəkilçi qoşularkən, onların yazı şəklində özünü müxtəliflik, yəni sövti müvazilik aşağıda göstərilən hallarda baş verir:

1. Dil-diş samitlərdən **d-t** səslərinin bir-birini əvəz etməsilə: dutan-tutan, dutar - tutar, dutub - tutub; dutmaz - tutmaz, duta bilməz - tuta bilməz; dört - dörd, qurd - qurt, söyüd - söyüt, süd - süt, yedirtmək - yedirmək, oxutmaq - oxudmaq, getsin - gedsün, çıxartmaq - çıkardmaq, eşitmək - eşidmək, bərkitmək -

bərkidmək.

2. Boğaz samitlərdən **q, ğ, x** səslərinin birinin digərini əvəz etməsilə: bulaq - bulağ, şuluq - şuluğ, balıq - balığ, budaq - budağ, çox - çoq, yoxdur - yoqdur, boyaq - boyaq. Bəzən bu səslər (q, ğ, x) sözün əvvəlində də biri digərinin yerində işlənir. Məsələn: qəzəl - ğəzəl, qərib - ğərib, qönçə - ğönçə, qərqi - ğərqi və s.

Müasir Azərbaycan dilində fonetik normaya əsasən sonu **q, ğ, x** ilə tələffüz edilən sözlər **q** yalnız təkhecəli sözlərdə **x** ilə yazılır. Bunlardan **ğ** samiti isə sözün əvvəlində işlənir. Məlum məsələdir ki, “Əkinçi”də belə deyildir. Bu yazı qaydalarının sabitləşməsi, orfoepiyaya daha çox üstünlüyün verilməsinin nəticəsi idi.

3. İndiki zaman feilinin III şəxsin cəmində **r** sonor samitinin bir çox hallarda **l** sonoruna keçməsi: tapırlar [tapıllar], olurlar [olullar], yazırlar [yazıllar], örtürlər [örtüllər], çəkirlər [çəkillər] və s.

4. **l** sonorunun **n** burun samitinə keçməsi: küllü - künnü, enli - enni, yunlu - yunnu və s.

5. **l** səsinin **r** sonoruna keçməsi: fırlanır - fırranur, şirlənir - şirrənür, barlama - barrama və s.

6. **l** sonor samitinin **d** samitinə keçməsi: gizlin - gizdin, gizlənir - gizdənür, gizlətmək - gizdətək, aclıq - acduq, gözü yaşlı - gözü yaşdı, otlar - otdar.

7. **l** səsinin **t** samitinə keçməsi: işlədirlər - iştədirlər, bəsləyib - bəstiyüb, isladıb - istadub, işlənir - iştənür.

8. **b** cingiltili samitinin **p** kar samitinə keçməsi: verib - verip, bıçaq - puçaq, açıb - açup.

9. **n** sonorunun **m** burun samitinə keçməsi: hərdənbir - hərdənbər, indi - imdi, birinci - birimci, üçüncü - üçümcü, axırıncı - axırımcı.

10. bəzi hallarda sözün daxilində səslərin yerlərini dəyişməsi: topraq - torpaq,

yarpaq - yapraq, külfət - küflət, dünya - düyna.

sözün daxilindən səsin düşməsi: milçək - müçək, söylənir - sölənür, donub - doub, istədiyiniz - istədigiz.

11. sözə səsin artırılması: elə - helə, asan - asand, həm - həmi.

12. bəzi qoşmaların iki və ya üç şəkildə işlənməsi: qeyri qoşması - ğeyri - ğeyr - ğeyrə, kimi - kibi.

13. bəzi sözlərin danışığa, şivə və dialekt əlamətlərinə uyğun yazılması: vətəninə - vətənüvə, bununla belə - bunilə belə, çevirib - çöyürüb, açmasan - açmason, bacarmasaq -

bacarməsoq, böyüklənir - böyüklənür, yuya - yuva, qovun - qavın, artdıqca - artdıqcan, olduqca – olduqcan və s.

XIX əsrdə klassik üslubdan irəli gələn yazı qaydaları var idi. Belə deyə bilərik ki, bəzi hallarda söz tələffüzdə deyildi kimi deyil, müəyyən bir ənənəyə uyğun yazılırdı. “Əkinçi” qəzeti canlı danışığa əsaslanırsa da klassik ənənə təsirindən qopa bilməmişdi. Bir qrup sözlərin yazılışı belə verilmişdir: artıq - artuq, açıq - açuq, atlı - atlu, alıb - alub, çıxıb - çıxub, baxıb - baxub, başlanıb - başlanub, satılır - satulur, gəliblər - gəlüblər, qiymətlidir - qiymətlüdür. Adı çəkilən qəzetdə canlı tələffüzü qorumağa hər zaman üstünlük verilmişdir. Bu qaydada yazılan sözlər müasir əlifba ilə ahəngə uyğun verilir.

Yuxarıda qeyd etdiklərimizi əsaslandırmaq üçün başqa nümunələrə də baxa bilərik. Bəzi sözlərdə *y* yerinə *k*, *g* samitlərinin yazılmasına dair: bəy - bəg, deyil - degil, etdiyinə - etdiginə, buğdanı döyməyə - buğdanı dögməgə, işləməyə örenibdirlər - işləməgə ögrənübdirlər.

“Əkinçi”də sağır nun (*ŋ*) samitinin də xüsusi yeri vardır: anlayır - *aŋlyur*, ona - *oŋa*, *dəniz* - *dəŋiz*, beyninizi - *beyniŋizi*, *qəzetin* - *ğəzetin*, *vilayətin* - *vilayətiŋ*, *könlündə* - *köŋlündə* (5, 426)

Alınma sözlərin yazılışına diqqət yetirək: general - jenral - jeneral - cenral, qəzet - ğəzet - ğəzet - ğəzetə - ğəzetə, kartof - qartofl.

Eyni sözün qəzetdə müxtəlif formada orfoepiyası və orfoqrafiyası dil və üslub baxımından danışıq şəklinə, canlı dilə yaxın olmasından qaynaqlanır. Qəzetdə həmin sözlərin dialekt və şivələrdə fərqli formada səslənməsinə etinasız qalınmamış, bu sözlər olduğu kimi verilmişdir.

TAPINTILAR.

XIX əsr aşığı ədəbiyyatı nümayəndəsi Aşığı Alının şeirlərinin fonetik xüsusiyyətlərini də tədqiqata cəlb etməyi lazım bilərək aşığın şeirləri üzərində təhlillərə nəzər salaq. “Dövrən” gəraylısı:

Molla, mömün olub ası,
Qur mərəkə, saxla yası.
Cövlan, ötən qəm dəryası,
Qafil düşdü selə dövrən(6, s. 28).

Nümunədə verilən *mömün* sözü müasir dilimizdə *mömin* [mö: min] şəklində yazılır və tələffüz edilir.

Aşığı Alının şagirdi olmuş, aşığı şeirinin zənginləşməsində, saflaşmasında böyük xidməti olan Aşığı Ələsgərin yaradıcılığı da tədqiqat baxımından əhəmiyyətlidir.

“Çəkmiyə” qoşması:
İncik olma qoca aşığın yaşından,
Vaqif ol könlünün eşq ataşından.
Bülbül gül yolunda keçər başından,

Əgər gül köysünə xarı çəkmiyə(7, s. 34)

Qoşmada işlənən *ataşından*, *köysünə*, *çəkmiyə* sözləri fərqlənir. Birinci söz *atəşindən* [a:təşinnən], ikinci söz *köksünə*[kõx`sünə], üçüncü söz *çəkməyə* [çəkmiyə] şəklində yazılır və deyilir.

NƏTİCƏ. XIX əsrin fonetik norması bugünkü fonetik normadan bir sıra xüsusiyyətlərinə görə fərqlənir. Düzdür, bu fərqlər o qədər də çox deyildir. Hətta burda oxşar məqamlar da vardır. Tədqiqat işində biz bu fərqləri M.F.Axundzadədən, “Əkinçi” qəzetindən, Aşığı Alı, Aşığı Ələsgər kimi aşıqlardan gətirdiyimiz nümunələr ilə bu oxşar və fərqli məqamları nəzərdən keçirdik.

Müqayisələrdən də görürük ki, fonetik norma XIX əsrdən bu günümüzdə kimi böyük inkişaf yolu keçmişdir. Dilçi olaraq, dilimizi sevən vətəndaş olaraq dilimizin tarixini, tarixi fonetikasını bilmək vacibdir, hətta vətəndaşlıq borcumuzdur.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Azərbaycan ədəbi dil tarixi. 4 cildə. I c. Bakı, “Şərq-Qərb” nəşriyyatı, 2007, 480 səh.
2. Azərbaycan ədəbi dil tarixi. 4 cildə. III c. Bakı, “Şərq-Qərb” nəşriyyatı, 2007, 336 səh.
3. Ağamusa Axundov. Azərbaycan dilinin tarixi fonetikasi. Bakı, 1973.
4. Nizami Xudiyev. Azərbaycan ədəbi dil tarixi. Ankara, 1997.
5. Elməddin Əlibəyzadə. Azərbaycan dilinin tarixi. 2 cildə (II cild). Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı, 2008, 640 səh.
6. Aşıq Alı. Əsərləri. Bakı, “Avrasiya press”, 2006, 192 səh.
7. Aşıq Ələsgər. Əsərləri. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2004, 400 səh.

MƏKTƏBƏQƏDƏR TƏHSİL MÜƏSSİSƏLƏRİNİN MƏKTƏBƏHAZIRLIQ QRUPLARINDA TƏLİMİN TƏŞKİLİ

Cəmilə Bəhmənova

ADPU-nun filologiya fakültəsinin,

Azərbaycan dili və onun tədrisi texnologiyası kafedrasının baş müəllimi

ÖZET. Müasir dövrdə təhsil müəssisələrində məktəbəhazırlıq üzrə işin təşkili cəmiyyətin məktəbin qarşısında qoyduğu yeni tələblərə cavab verməlidir. Bu gün məktəbəhazırlıq qruplarında əhalinin müxtəlif sosial təbəqə və qruplarından olan məktəbəqədər yaşlı uşaqların birinci sinifdə keyfiyyətli təhsil almaları üçün vahid start imkanları təmin edilməlidir. Məktəbəhazırlığın təşkilinin məqsədi bütün uşaqların təhsili üçün bərabər imkanların yaradılması, onların məktəbdə təhsili üçün əsas idraki proseslərin və ilkin bacarıqların formalaşdırılmasıdır. Uşağın məktəbə hazırlığı dedikdə, onun məktəb həyatına fiziki, əqli, sosial, psixoloji hazırlığı və təlimə başlamaq üçün müəyyən bacarıq və qabiliyyətlərinin inkişafı nəzərdə tutulur.

Məktəbəhazırlığın vəzifələri uşaqlarda oxumaq həvəsinin, onların məktəbə müsbət emosional münasibətinin inkişaf etdirilməsi və möhkəmləndirilməsi, uşaqların məktəbə müvəffəqiyyətlə adaptasiya olması üçün onlarda sosial xüsusiyyətlərin formalaşdırılmasıdır. Məktəbdə təlim prosesinin müvəffəqiyyətlə təşkili üçün vacib olan psixi-fiziki keyfiyyətlər uşaqlarda birdən-birə deyil, tədricən, kiçik yaş dövründən formalaşmağa başlayır. Odur ki, uşağın məktəbə hazırlığı zamanı onun yaş və fərdi xüsusiyyətləri, bacarıq və vərdisləri nəzərə alınmalıdır. Uşaqlar məktəbəhazırlıq prosesini keçdikdən sonra orta ümumtəhsil məktəbin ilk sinfinə gedəcəklər. Məktəbdə uşaqların rəhbərliyi nitqinin inkişafı, oxu və yazı təliminə hazırlıq üzrə iş aparılmalıdır. Yazı və oxu təliminə hazırlıq prosesində qazanılmış bacarıqlar uşağın məktəbdə təlimi üçün zəruridir. Savad təlimi təhsilin ən vacib, maraqlı və məsuliyyətli bir dövrüdür. Bildiyimiz kimi, savad təlimi dövründə uşaqlar dilmizin səsləri və hərfləri ilə tanış olur, oxu və yazı texnikasına yiyələnirlər. Respublikamızda həyata keçirilən təhsil islahatı təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsini tələb edir. Təhsil islahatı uşaqların təlim başladığı gündən onlarda savadlı yazmaq, öz fikrini başqalarına rəhbərliyi şəkildə çatdırmaq kimi bacarıq və vərdislərin formalaşdırılmasını mühüm vəzifə kimi irəli sürür. Bu işin bünövrəsi uşaq bağçasında qoyulur. Hazırda bağçalarımızda məktəbəhazırlıq qrupları fəaliyyət göstərir. Bu qruplarda “Savad təlimi və nitq inkişafı” üzrə həftədə bir dəfə məşğələnin keçirilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Məktəbəhazırlıq qruplarında uşaqlar Azərbaycan əlifbasının bütün hərfləri ilə tanış olmalıdırlar. Bunu kurikulum tələb edir. Məktəbəhazırlıq qruplarında uşaq oxumağı və

yazmağı öyrənmək üçün eşitməyi, sözün səs-hərf tərkibini təhlil etməyi, sözdən hərfləri ayırmağı, onların sayını və ardıcılığını müəyyənləşdirməyi, fonetik təhlil aparmağı bacarmalıdır. Təcrübə göstərir ki, I sinfə gələn altıyaşlıların 60%-ə qədəri savad təliminə hazır olmur. Məktəb isə ailələrdən, xüsusilə uşaq bağçalarından hazırlıqlı uşaqlar gözləyir. Ailədə və bağçalarda uşaqları məktəbə hazırlayarkən baxmağı və görməyi, dinləməyi və eşitməyi inkişaf etdirmək lazımdır. Məktəbə gedərkən uşaqlar cümlə qurmaq, cümləni sözlərə ayırmaq, cümlədə sözlərin sayını və yerini göstərmək, sözləri hecalara ayırmaq, hecaların sayını və ardıcılığını müəyyənləşdirmək, nitq səslərini düzgün tələffüz etmək, qələmi tutmaq, dəftəri qarşısına düzgün qoymaq, dəftərdə sətir xəttini gözləmək kimi keyfiyyətlərə yiyələnmişdirlər.

SUMMARY.

In modern times, the organization of work on school preparation in educational institutions must meet the new demands that the society sets for the school. Today, pre-school children from different social strata and groups of the population should be provided with uniform starting opportunities for quality education in the first grade in preparatory groups. The purpose of the organization of school preparation is to create equal opportunities for the education of all children, to form the basic basic processes and initial skills for their education at school. The child's preparation for school means his physical, mental, social, psychological preparation for school life and the development of certain skills and abilities to start training.

The tasks of school preparation are the development and strengthening of children's desire to read, their positive emotional attitude to school, and the formation of social characteristics in children for their successful adaptation to school. The mental and physical qualities that are important for the successful organization of the learning process at school begin to be formed in children not suddenly, but gradually, from an early age. Therefore, the child's age and individual characteristics, skills and habits should be taken into account during school preparation. Children will go to the first grade of the secondary general education school after passing the school preparation process. At school, work should be done on the development of children's communicative speech, preparation for reading and writing training. The skills acquired in the process of preparation for writing and reading training are necessary for the child's education at school. Literacy training is the most important, interesting and responsible period of education. As we know, during literacy training, children get to know the sounds and letters of our language, and learn reading and writing techniques.

The educational reform carried out in our republic requires the improvement of the quality of education. Education reform puts forward the formation of skills and habits in children from the day they start learning, such as writing well and communicating their thoughts to others, as an important task. The foundation of this work is laid in kindergarten. Currently, Preschool groups are operating in our gardens. In these groups, it is planned to hold a workshop on "Literacy training and speech development" once a week. In preschool groups, children should be familiar with all the letters of the Azerbaijani alphabet. This is required by the curriculum. In order to learn to read and write in preschool groups, a child should be able to listen, analyze the sound-letter composition of a word, separate letters from a word, determine their number and sequence, and conduct phonetic analysis.

Experience shows that up to 60% of six-year-olds who come to first grade are not ready for literacy training. The school expects prepared children from families, especially kindergartens. In families and kindergartens, while preparing children for school, it is

necessary to develop looking and seeing, listening and hearing. When going to school, children should acquire such qualities as constructing a sentence, dividing a sentence into words, indicating the number and place of words in a sentence, dividing words into syllables, determining the number and sequence of syllables, pronouncing speech sounds correctly, holding a pen, correctly placing the notebook in front of the notebook, and waiting for the line in the notebook.

GİRİŞ.

Müasir dövrdə təhsil müəssisələrində məktəbhazırlıq üzrə işin təşkili cəmiyyətin məktəbin qarşısında qoyduğu yeni tələblərə cavab verməlidir. Bu gün məktəbhazırlıq qruplarında əhalinin müxtəlif sosial təbəqə və qruplarından olan məktəbəqədər yaşlı uşaqların birinci sinifdə keyfiyyətli təhsil almaları üçün vahid start imkanları təmin edilməlidir. Məktəbhazırlığın təkilinin məqsədi bütün uşaqların təhsili üçün bərabər imkanların yaradılması, onların məktəbdə təhsili üçün əsas idraki proseslərin və ilkin bacarıqların formalaşdırılmasıdır. Uşağın məktəbə hazırlığı dedikdə, onun məktəb həyatına fiziki, əqli, sosial, psixoloji hazırlığı və təlimə başlamaq üçün müəyyən bacarıq və qabiliyyətlərinin inkişafı nəzərdə tutulur. Məktəbhazırlığın vəzifələri uşaqlarda oxumaq həvəsinin, onların məktəbə müsbət emosional münasibətinin inkişaf etdirilməsi və möhkəmləndirilməsi, uşaqların məktəbə müvəfəqiyyətlə adaptasiya olması üçün onlarda sosial xüsusiyyətlərin formalaşdırılmasıdır. Məktəbdə təlim prosesinin müfəqiyyətlə təşkili üçün vacib olan psixofiziki keyfiyyətlər uşaqlarda birdən-birə deyil, tədricən, kiçik yaş dövründən formalaşmağa başlayır. Odur ki, uşağın məktəbə hazırlığı zamanı onun yaş və fərdi xüsusiyyətləri, bacarıq və vərdişləri nəzərə alınmalıdır. Uşaqlar məktəbhazırlıq prosesini keçdikdən sonra orta ümumtəhsil məktəbin ilk sinfinə gedəcəklər. Məktəbdə uşaqların rəbitəli nitqinin inkişafı, oxu və yazı təliminə hazırlıq üzrə iş aparılmalıdır. Yazı və oxu təliminə hazırlıq prosesində qazanılmış bacarıqlar uşağın məktəbdə təlimi üçün zəruridir.

Savad təlimi təhsilin ən vacib, maraqlı və məsuliyyətli bir dövrüdür. Bildiyimiz kimi savad təlimi dövründə uşaqlar dilimizin səsləri və hərfləri ilə tanış olur, oxu və yazı texnikasına yiyələnirlər.

Respublikamızda həyata keçirilən Təhsil islahatı təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsini tələb edir. Təhsil islahatı uşaqların təlim başladıkları gündən onlarda savadlı yazmaq, öz fikrini başqalarına rəbitəli şəkildə çatdırmaq kimi bacarıq və vərdişlərin formalaşdırılmasını mühüm vəzifə kimi irəli sürür. Bu işin bünövrəsi uşaq bağçasında qoyulur. Hazırda bağçalarımızda Məktəbhazırlıq qrupları fəaliyyət göstərir. Bu qruplarda “Savad təlimi və nitq inkişafı” üzrə həftədə bir dəfə məşğələnin keçirilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Məktəbhazırlıq qruplarında uşaqlar Azərbaycan əlifbasının bütün hərfləri ilə tanış olmalıdırlar. Bunu kurikulum tələb edir. Məktəbhazırlıq qruplarında uşaq oxumağı və yazmağı öyrənmək üçün eşitməyi, sözün səs-hərf tərkibini təhlil etməyi, sözdən hərfləri ayırmağı, onların sayını və ardıcılığını müəyyənləşdirməyi, fonetik təhlil aparmağı bacarmalıdır.

Təcrübə göstərir ki, I sinfə gələn altıyaşlıların 60%-ə qədər savad təliminə hazır olmur. Məktəb isə ailələrdən, xüsusilə uşaq bağçalarından hazırlıqlı uşaqlar gözləyir. Ailədə və bağçalarda uşaqları məktəbə hazırlayarkən uşaqlara baxmağı və görməyi, dinləməyi və eşitməyi bacarmağı, onların nitqini inkişaf etdirmək lazımdır. Məktəbə gedərkən uşaqlar cümlə qurmaq, cümləni sözlərə ayırmaq, cümlədə sözlərin sayını və yerini göstərmək, sözləri hecalara ayırmaq, hecaların sayını və ardıcılığını müəyyənləşdirmək, nitq səslərini düzgün

tələffüz etmək, qələmi tutmaq, dəftəri qarşısına düzgün qoymaq, dəftərdə sətir xəttini gözləmək kimi keyfiyyətlərə yiyələnmişdirlər.

Məktəbəhazırlıq qruplarında uşaqlar hərflərin çap şəklilə tanış olur, kəsmə əlifba ilə işləyir, çap hərflərlə yazırlar. Belə vərdiş uşaqların I sinifdə oxu texnikasına yiyələnmiş bacarığını artırır. Lakin, uşaqlar I sinifdə gələndə hərfləri əl yazısı ilə yazmaqda çətinlik çəkirlər. Hamımıza məlumdur ki, I sinifdə uşaqlar beş-altı hərfi birdən keçir. Hərflərin çap şəklilə yazmaqda bacaran uşaqlar əl yazısını yazmaqda çətinlik çəkir. Odur ki, uşaqların hazırlıq qruplarında hərflərin əl yazısının öyrənilməsi məqsədəuyğundur. Əl yazısını yazmaqda bacarmayan uşaqlar kalligrafik cəhətdən düzgün yazma bilməzlər. Düzgün yazı qaydalarını müəllim özü bilməlidir ki, uşaqlara-şagirdlərə öyrədə bilsin. Çox təəssüf ki, tələbələr universitetlərdə yazı təliminə hazırlanırlar. Yazı qaydalarını bilməyən müəllim, yaxud da tərbiyəçi uşağa nə öyrədəcək? Müəllim bilməlidir ki, hərflər üç cür yazılır: sətir daxilində yazılan hərflər(a, n, z, ü, u, o, ö, ı, i, v, m, r, e, k, ə, x, s, ş), sətirdən yuxarı yazılan hərflər(h, b, d, l, t), sətirdən aşağı yazılan hərflər(q, ğ, g, p, j, y, f). Genetik metoda- yəni oxşarlığına görə kiçik hərfləri dörd qrupa, böyük hərfləri isə beş qrupa bölmək olar. Böyük hərflərin hamısı sətir xəttindən yuxarı uzanır. Otuz iki hərfin hamısının neçə elementli olduğunu uşaqlara öyrətmək məqsədəuyğundur.

Kiçik hərflər və onların elementləri:

Bir elementli hərflər- c, e, ə, ı, l, o, s

İki elementli hərflər – a, b, ç, d, f, g, h, x, i, j, q, n, p, r, ş, t, u, v, y, \

Üç elementli hərflər- ğ, k, m, ö, z

Dörd elementli hərflər-ü

Böyük hərflər və onların elementləri

Bir elementli hərflər: C, Ə, O, I

İki elementli hərflər : A, Ç, D, E, G, H, X, I, J, Q, L, Ş, T, U, V, Y,

Üç elementli hərflər: B, F, G, K, M, N, Ö, Z

Dörd elementli hərflər: B, R, Ü,

Həm böyük, həm də kiçik hərflərin bitişdirilmə qaydalarını uşaqlara öyrətmək lazımdır.

Hərflər dörd qayda üzrə bitişdirilir:

1. Düz xətlə bitişdirilmə
2. Ovilla bitişdirilmə
3. Sağ yarımovalla bitişdirilmə
4. Sol yarımovalla bitişdirilmə

Məktəbəqədər hazırlıq üzrə təlim təşkil edərkən savad təlimində istifadə olunan didaktik materiallardan istifadə qaydası öyrənilməlidir. Savad təlimi üçün kəsmə və şəkilli əlifbadan, əlifba kassası və düzüm lövhəsindən istifadə edilməlidir:

Kəsmə əlifba ilə iş prosesində hazır hərflərin əsasında ilkin yazı vərdişləri yaranır. Kəsmə əlifba ilə işin təşkili düzüm lövhəsi ilə həyata keçirilir. Hər yeni hərflər keçirilərkən tərbiyəçinin dəvəti ilə uşaqlar gəlib düzüm lövhəsində müxtəlif heca və ya söz düzür. Məsələn: bir uşaq gəlib düzüm lövhəsində kəsmə əlifba ilə “dələ” sözünü düzür. Digəri gəlib həmin sözdən “dəne” sözünü əmələ gətirmək üçün “l” hərfini “n” hərfi ilə əvəz edir. Beləliklə, uşaqlar gəlib hərfləri dəyişməklə yeni söz yazırlar. Bu da sözün səs-hərflər tərkibinin şüurlu mənimsənilməsinə təmin edir. Bundan əlavə kəsmə əlifba ilə maraqlı didaktik oyunlar keçirmək də mümkündür.

Savad təlimi dövründə hər bir yeni hərflər keçirilərkən tərbiyəçi şəkilli əlifbadan istifadə etməlidir. Bunun üçün A4 vərəqi böyüklüyükdə kağızı yuxarı sol küncdə hərflərin çap şəklilə

böyük və kiçiyi yazılır. Kağızın sağ küncündə həmin hərfin işləndiyi əşya şəkili çəkilir. Şəklin altında isə onun adının baş hərfi və ya birinci hecası yazılır, qalan hərflərin sayı qədər nöqtə qoyulur. “T” hərfinə aid nümunə:

T t

t...

Əlavə olaraq “şəkilli kartoçkalar”, “heca cədvəli” və sairədən istifadə olunur.

Bu gün təhsil islahatının uğurları göz qabağıdadır. Hər şeydən əvvəl, təhsilin məzmununa yeni baxış, təlim prosesinin quruluşuna, təlim metodlarına yeni yanaşma özünü göstərir. Məktəbəqədər təhsil sisteminin yenidən qurulması, təkmilləşdirilməsi vacib məsələlərdən biri hesab olunur. Bu gün uşaq bağçasında çalışan hər bir tərbiyəçi ənənəvi təlim metodları ilə yanaşı, interaktiv təlim metodlarını da dərinlən öyrənməli və təlim prosesini düzgün qurmağı bacarmalıdır. Məşğələ zamanı interaktiv təlim metodlarından istifadə həm məşğələni maraqlı edir, həm də bütün uşaqların fəaliyyətdə olmasına şərait yaradır. Belə məşğələlər təşkil edərkən tərbiyəçi uşaqlara hazır bilik vermir, onlarda bilik əldə etməyə maraq və həvəs oyadır, uşaqları düşünməyə vadar edir, axtarışa istiqamətləndirir. Tərbiyəçi bu yolla fasilitator bacarığını yerinə yetirir.

Məktəbəhazırlıq üzrə təlimin təşkili zamanı nitq inkişafı üzrə işə vaxtında başlamaq lazımdır. Uşağın nitqi nə qədər inkişaf etmiş olarsa, o şeiri nağıl və hekayələri yaxşı yadda saxlayar və məzmununu nağıl edə bilər. Uşaqların nitqinə ətraf mühit güclü təsir göstərir. Məktəbəhazırlıq qrupunda bütün səslər öyrədilməlidir. Sözlərin düzgün tələffüzü, qarışdırılmaması düzgün nitq üçün mühüm şərtədir. Savad təliminə hazırlıq məqsədilə tərbiyəçi fonematik çalışmalara geniş yer verilməlidir. Hər bir nitq səsinin sözün əvvəlində, sözün ortasında və sözün sonunda müxtəlif hecalı sözlərdə işlədilməsi üzrə məşq etmək lazımdır. Sözün düzgün tələffüzü ilk növbədə saitlərin düzgün tələffüzündən, sonra isə samitlərin tələffüzü prosesindən aslıdır. Məktəbəhazırlıq qruplarında beşyaşlıların səsləri, sözü və ifadələri aydın, dəqiq tələffüz etmələrinə fikir vermək lazımdır.

Məktəbəqədər dövrdə uşaqların lüğət ehtiyatlarını zənginləşdirmək üçün ilk növbədə əşya şəkillərindən, şəkilli kartoçkalardan istifadə edilməlidir. Uşaqlar hər hansı şəkildə təsvir olunan əşyanın adını, onun əsas hissələrini, formasını rəngini, dadını, nəyə lazım olduğunu deyir, şəkillər içərisindən ona bənzər əşya şəkillərini tapır, tutuşdurur, müqayisə edirlər. Uşaqların lüğət ehtiyatı bədii ədəbiyyat nümunələrinin oxusu zamanı zənginləşir. Hər hansı hekayə, şeir və nağılın oxunuşu prosesində yaxud atalar sözləri və tapmacalarla iş zamanı uşaqlar yeni sözlərlə qarşılaşırlar. Tərbiyəçilər həmin sözləri izah etməlidirlər.

Məktəbəhazırlıq qrupunda savad təlimi fənni üzrə məşğələ nümunəsi:

Tarix:

Məşğələ: Savad təlimi

Qrup: Məktəbəhazırlıq

Standart: 2.1.4. Hərflər və səsləri fərqləndirir, hecalar yaradır (açıq və qapalı)

Mövzu: “N” səsi və hərfi.

Məqsəd: a) “N” səsini tanıyır.

b) “N” hərfini əlifba kassasından tapır.

c) Kəsmə əlifba ilə “na”- “an” hecasını yazır.

ç) Tərkibində “N” səsi olan sözlər deyir.

İntegrasiya: S.e. 4.3.1. Yaşadları ilə ünsiyyət qurur.

İş forması: Cütlərlə iş.

İş üsulu: Beyin həmləsi, Venn diaqramı.

Resurslar: Müxtəlif şəkillər, kəsmə əlifba, çöplər, plastilin.

Məşğələnin gedişi.

I mərhələ. Motivasiya.

Tərbiyəçi uşaqlara bir tapmaca deyir:

Aldım bir dənə

Açdım min dənə.

Tapmacanın açmasını uşaqlarda soruşur.

T-kim bu tapmacanın açmasını deyər?

U-(xorla cavab verir). Açması nar deməkdir.

T-Afərin sizə,düz tapdınız deyib,stolun yeşiyindən bir nar götürüb bir neçə yerə bölür:

Uşaqlar gördüyünüzümü? Bir narın içərisində nə qədər nar dənələri var? Kim deyə bilər nar deyəndə hansı səsi birinci eşidirik?

U-(xorla)- “n” səsini eşidik.

T-Diqqətinizə görə çox sağ olun. Doğrudur,biz bu məşğələdə “n” hərfini öyrənəcəyik deyib kəsmə əlifba ilə “n” hərfini uşaqlara göstərir. Sonra “n” hərfinin böyük və kiçiyini lövhədə yazır.

II mərhələ: Dərketmə.

Tərbiyəçi N hərfinin xüsusiyyətləri haqqında uşaqlara məlumat verir. Uşaqlar “N” səsi samit hərfidir. Buna sonor samit deyilir. Tələffüz zamanı burunda səsləndiyinə görə burun samiti adlanır. “N” hərfi (səsi) də “A” hərfi kimi sözün əvvəlində sözün ortasında və sözün sonunda işlənir. Heca yaradır. İki hərf keçməyinizə baxmayaraq söz də yarada bilər. Tərbiyəçi məlumat verdikdən sonra,uşaqları cütlərə bölür və hər cütə tapşırıq verir. Tapşırıq mükəmməl izah edilir.

III mərhələ: Təbiiq etmə- Uşaqlar tərbiyəçinin verdiyi tapşırıq üzərində işləyib, məlumat verirlər.

Birinci cütlük çöplərlə “n” hərfini düzəldirlər.

İkinci cütlük-plastilindən “n” hərfini yapırırlar.

Üçüncü cütlük- “an” və “na” hecasını çöplərlə düzəldirlər.

Dördüncü cütlük-“na” və “an” hecasını plastilənlə yapırırlar.

Beşinci cütlük- “ana” sözünü kəsmə əlifba ilə düzüm lövhəsində “yazırlar”.

Altıncı cütlük- ana sözünü rəngli dairə ilə düzüm izah edirlər. Ana sözündə iki sait səs olduğuna görə iki hecalı sözdür.

VÜKTOR HÜQONUN “PARİS NOTR-DAM KİLSƏSİ” ROMANINDA DİNİN CƏMİYYƏT ÜZƏRİNDƏKİ ÜSTÜNLÜKLƏRİ

Lalə Uğur qızı Hacıyeva

Azərbaycan. Bakı

ÖZET.

Viktor Hüqonun müəllifi olduğu Notre-Dame de Paris Katedrali Fransanın ən vacib dini əsəridir. Müəllif hər bir personajın həyatını geniş formada təsvir etmişdir. Roman 1831-ci ildə çap olunur . Romanın mövzusu 1820-ci ildə Fransa ədəbiyyatında qurulmuş ənənənin davamı idi. Əsərin əsas personajları - Klod Frollo, Quasimodo, Esmeralda və Febvredir. Yazıldığı dövrdə kilsə nüfuzdan düşmüş vəziyyətdə idi. Hüqonun bu əsəri ilə kilsə əvvəlki nüfuzunu bərpa etmiş oldu. Mövzusu Notr-Dam qozbeli olan Kvazimodonun gözəllər gözəli qaraçı qızı Esmeraldaya olan məhəbbətindən götürülmüşdür. Hadisələr şair Pyer Qrenquarın dilindən nəql edilir. Əsərin qısa məzmunu belədir: “XVI əsərdə bir tibb bacısının qızı qaraçılar tərəfindən oğurlanır və onun

yerinə görkəmi qorxunc bir uşaq qoyulur. Qadın dəhşətə gələrək, uşağı Notr-Dam kilsəsinin önünə qoyur. Həmin vaxtlarda qadınlar istəmədikləri uşaqlarını kilsə qapısına buraxırdılar. Uşağı keşiş Klod Frolo tapır və adını Kvazimodo qoyaraq onu himayə edir. Obrazların xarakteristikalarını nəzərdən keçirən zaman ilk diqqət çəkən obraz sözsüz ki, Kvazimododur. Bu obrazın adı ilə bağlı ədəbiyyatlarda müxtəlif fikirlər mövcuddur. Bir qisim mənbələr Kvazimodonun Pasxadan sonrakı bazar gününün adı olduğunu, bir qisim mənbələrdə isə fransız dilində "əksik-tamamlanmamış" mənasında işləndiyini qeyd edir. Müəllif əsərdə fərqli ideyalar qaldırmış, insan taleyini sorgulamışdır. Məncə Hüqo Kvazimodo kimi insanlara olan davranışı əsərdə verərək onu diqqət mərkəzində saxlamış və bunların səbəbini göstərməyə çalışmışdır. Romanın Azərbaycan dilinə ilk tərcüməsini Mikayıl Rafili etdi. 1936-cı ildə Y.V.Çəmənəmimli tərəfindən redaktə olunmuşdur.

Açar sözlər: Viktor Hüqo, Paris Notr-Dam kilsəsi, roman, əsərin məzmunu, obrazların təhlili

ABSTRACT.

“The Hunchback of Notre-Dame” a novel by Victor Hugo is one of the most important religious novels of France. Topic of the novel is focused on the short context of novel and the traits of characters. The author portrayed each character`s life profoundly. Rome saw the market in 1831. In 1820 it became the continuation of the tradition of konya, which is based on French literature. The core certifications of the novel - focusing on Claude Frolo, Kvazimodo, Esmeralda, Feb-fitting. Only Pierre Qrenquar is an exception. XV and XVI poet and dramaturqdur who lived in esrin homes. At the time it was written, the church was in disrepute. With this work of Hugo, the church regained its previous prestige. The subject is taken from the love of Quasimodo, the cupbearer of Notre-Dame, for Esmeralda, a beautiful gypsy girl. The events are narrated by the poet Pierre Grenquar. The summary of the work is as follows: "In Act XVI, a nurse's daughter is kidnapped by gypsies and replaced by a terrible-looking child. Terrified, the woman leaves the child in front of the Notre-Dame church. At that time, women left their unwanted children at the church door. Father Claude Frolo finds the boy and takes him under his care, naming him Quasimodo. When considering the characteristics of the characters, the first character that stands out is undoubtedly Quasimodo. There are different opinions about the name of this image in the literature. Some sources mention that Quasimodo is the name of the Sunday after Easter, and some sources say that it is used in French as "incomplete-unfinished". The author raised different ideas in the work and questioned human destiny. I think Hugo focused on the behavior of people like Quasimodo in the work and tried to show the reason for it. The first translation of the novel into Azerbaijani was done by Mikayil Rafili. It was edited by Y.V. Chamanzaminli in 1936.

Key words: Victor Hugo, The Hunchback of Notre-Dame, novel, context of the novel, analysis of characters

Romantik əsər olan "Paris Notr-Dam kilsəsi" Viktor Hüqonun zamanında yaranan tarixi romanların ilk gözəl örnəyidir. Başda Paris olmaqla Fransanın ən önəmli tarixi-macərə əsəridir. Hüqo romanın materialını 3 ilə toplamışdır. O, XI Lüdovikin hakimiyyəti dövründə XV əsrdə Parisi, Notr-Dam kilsəsinin arxitekturasını dərinlən öyrənərək romanı altı aya bitirmişdir. Romandakı hadisələr şəhər camaatının fonunda cərəyan edir. Hüqo cansız əşyaları canlandırmaq bacarığına malik olduğundan bu əsərdə də Notr-Dam kilsəsi romanın əsas obrazı olur. Hüqonun dövründə din öz hakimiyyətini itirmiş, insanlar kilsələrdən uzaq düşmüşdülər. Parisin əzəmətli

abidəsi olan Notr-Dam kilsəsi də bu tənəzzülün qurbanına çevirilərək sökülmək təhlükəsi ilə üz-üzə qalmışdır. Katedral Paris xalqının tarixini və ruhunu özündə saxlayan ən vacib memarlıq nümunəsi idi. Bu romanın qələmə alınması kilsənin əvvəlki əzəmətinin yenidən qayıtmasına səbəb olmuşdur. Əsərin giriş hissəsində Hüqonun Parisin tarixi memarlığını uzun-uzadı təsviri də bununla bağlıdır. Kilsənin romanın əsas obrazı olması bütün əhvalatların onun ətrafında cərəyanına səbəb olmuşdur. Kilsə sanki persanajların həyatında aktiv iştirak edir: Esmiraldanı gizlədir, Frollonu qülləsindən aşağı atır və s. Süjetin əsasında ənənəvi məhəbbət üçbucağı dursa da, dinin cəmiyyət üzərindəki hakimiyyətidə gözdən yayınmamaqdadır. Roman da Tanrı-İnsan-Kilsə qarşılaşmasında görməkdəyik. Müəllif qəhrəmanlarını olduqca ziddiyyətli yaratmışdır. Bu ziddiyyət persanajların həm bir-birinə qarşı, həm də xarici görünüşləri və daxili aləmləri arasındadır.

Roman Notr-Dam qozbeli olan Kvazimodonun gözəllər gözəli qaraçı qızı Esmeraldaya olan məhəbbəti baxımından məşhurlaşmışdır. Hadisələr şair Pyer Qrenquarın dilindən nəql edilir. Əsərin qısa məzmunu belədir: “XVI əsərdə bir tibb bacısının qızı qaraçılar tərəfindən oğurlanır və onun yerinə görkəmi qorxunc bir uşaq qoyulur. Qadın dəhşətə gələrək, uşağı Notr-Dam kilsəsinin önünə qoyur. Həmin vaxtlarda qadınlar istəmədikləri uşaqlarını kilsə qarısına buraxırdılar. Uşağı keşiş Klod Frollo tapır və adını Kvazimodo qoyaraq onu himayə edir. Daha sonra Kvazimodo zəng çalan olur və bu da onun başqa bir bədbəxtliyinə - qulaqlarının kar olmasına gətirib çıxarır. Hadisələrin əsasını Kvazimodonun Esmeralda ilə qarşılaşması və ona aşiq olması təşkil edir. Kvazimodo, Frollo, Pyer Qrenquar Esmeraldaya aşiq olan obrazlardır. Lakin hadisələr əsasən Kvazimodo və Frollo arasındakı rəqabət şəklində cərəyan edir. Baş verən hadisələrin sonunda Frollo Kvazimodo tərəfindən öldürülür. Esmeralda isə ölüm hökmünə məhkum olunaraq edam olunur. Sonluqda kilsənin altında ölümlərin dəfn olunduğu yerdə biri digərinə sarılmış iki cəsəd tapılır. Bunlardan biri qadın, digəri isə Qozbel kişi idi”.

Obrazların xarakteristikalarını nəzərdən keçirən zaman ilk diqqət çəkən obraz sözsüz ki, Kvazimododur. Bu obrazın adı ilə bağlı ədəbiyyatlarda müxtəlif fikirlər mövcuddur. Bir qisim mənbələr Kvazimodonun Pasxadan sonrakı bazar gününün adı olduğunu, bir qisim mənbələrdə isə fransız dilində "əksik-tamamlanmamış" mənasında işləndiyini qeyd edir. Kvazimodo əsərin baş qəhrəmanlarından biridir. Daha doğulduğu andan görünüşü onun taleyinin xəbərçisi olmuş, “lənətlənmiş” adı altında daima damğalanmışdır.

Kvazimodonun görünüşü nə qədər qorxunc olsa da daxili aləmi onun əksinə çox mülayim, fədakar, incə və həssasdır. Onu himayə edən rahibini nə qədər sevsə də, onu dünyaya gətirən valideyninə, onunla zarafat edən qadınlara qarşı bir o qədər kinlidir. Kvazimodonun görünüşü insanların onu tanımadan ona qarşı pis rəftar etmələrinə səbəb idi. O heç vaxt sevilməyin necə bir hiss olduğunu anlamır. Özü isə qaraçı qızı Esmeraldanı qarşılıqsız məhəbbətlə sevir. Esmeraldaya ilk aşiq olan da Kvazimododur.

Kvazimodonun həyatı kilsə, zənglər və Esmeraldaya olan məhəbbətdən ibarətdir. Kvazimodonun insanlar tərəfindən alçaldıldığını, onunla söhbətdən imtina etdiklərinin əsərdə dəfələrlə şahidi oluruq. Danışmağa, dərdləşməyə dostu olmadığına görə, yalnız qalan Kvazimodonun tək dostları kilsə zəngləri idi. Onları da Kiçik Məryəm, Böyük Məryəm və Şişman Məryəm deyər adlandırmışdı. Kvazimodo xarakterinə baxdıqda, bir rahib olmasa belə dinə, kilsəyə bağlılığını görürük. Yazıçı Notr-Dam qozbeli deməklə din adamlarının elədikləri səhvlərin, qaranlıq dönmənin kilsəsin belinə yüklədiyi yüklər ilə əyilməsini, pisləşməsinə anlatmağa çalışmışdır. Nort-Dam şəhər planlayanların gözündə necə iyrenc görüşünlü idisə, Kvazimodo da insanların gözündə elə görünürdü. Hüqo Kvazimodo və Notr-Dam katedralı qarşılaşdırmaqla incə bir anlatıma yol açmışdır. Onun düşüncəsində Kvazimodo Tanrı tərəfindən

belə yaradılmışdır və onu düzəltmək insanların əlində deyil, amma katedralı isə insanlar yaratdı və onu yenidən şəkilləndirmək mümkündür. Kvazimodonun kilsə ilə bağlılığı onun Esmiralda üçün ölüm səhnəsində də qarşılaşdırılmışdır. Hüqo bildirməyə çalışır ki, bu gözəllik Tanrıya aiddir. Biz onu böyük sevgi ilə qorumalıyıq yoxsa ölümə məhkum etməliyik?!

Kvazimodo obrazına başqa aspektdən baxdıqda onu həyatın çılpaqlığı ilə təsviri kimidə adlandırmaq olar. Həyatda baş verən qorxunc hadisələrə baxmayaraq, yenə də onun içində bir gözəllik var. Bu qorxunluğa aldanıb gözəllikdən imtina etmək olmaz. Müəllif əsərdə fərqli ideyalar qaldırmış, insan taleyini sorğulamışdır. Hüqo Kvazimodo kimi insanlara olan davranışı əsərdə verərək onu diqqət mərkəzində saxlamış və bir romantik kimi insanların çirkin görnüşlərinin altında təmiz bir ürək gizləmə bildiyini deməyə çalışmışdır.

Əsərin digər əsas obrazlarından biri keşiş olan Frollodur. Əsərdə Frollo əvvəlcə nə qədər müsbət obraz olaraq görünə də, sonradan onun gərçək xarakteri üzə çıxır. Kvazimodo baş rahibə nə qədər bağlılıq duysa da, Frollo öz qaranlıq dünyasına həbs olunmuş, durdura bilmədiyi nifrətin pəncəsində qalan biridir.

Frollonun faciəsi qaraçı qızı Esmeraldanın kilsə önündə rəqs etməsi ilə başlayır. O günə kimi arzularından uzaq, tam bir dini həyat yaşayan rahib bu qıza aşiq olur və ona şəhəvət dolu gözlərlə baxır. Frollonun məqsədi nəyin bahasına olursa olsun Esmiraldaya sahiblənmək idi. Bu işdə isə Kvazimodo ona yardım edir. Bir keşiş kimi Frollo bir qadına məhəbbət hisslərinin olmasının yanlış olduğunu bilir. Lakin o sevgisini boğa bilmir. Hətta Esmeraldaya əgər onunla birlikdə olmağa razı olarsa dinindən belə keçə biləcəyini deyir. Esmeraldaya "Sənin getdiyən cəhənnəm mənim cənnətim olacaq" deyərək bir ifadə işlədir.

Romanın Frollo və Esmiralda xətti, Frollonun Esmiralda üçün dinə qarşı gəlməyə hazır olması ədəbiyyatımız üçün yad olmayan bir mövzudur. Milli ədəbiyyatımızın görkəmli nümayəndələrindən Hüseyn Cavidin "Şeyx Sənan" mənzum dramında da bu ideyaya rast gəlirik. Lakin Frollo Şeyx Sənan kimi güclü, iradəli obraz deyil. Şeyx Sənan gürcü qızı Xumarı yuxusunda görür və ona aşiq olur. Sonradan Xumarla qarşılaşan Sənan onu buraxmır və məhəbbəti üçün hər şeyə razı gəlir. Öz dininə qarşı gəlir, şərab içir, xaç taxır, donuz otarır. Onu məzəmmət edənlərə isə siz Kəbəni gəzin, boş səcdə edin, bunlar əsas deyil, insanın dini mərifətidir deyir. Frollo və Şeyx Sənanın sevgisi fərqlənirdi. Doğrudur, hər ikisi sevdiyi qadını "cənnət" olaraq adlandırır və bu məhəbbətə görə öz inanclarını qurban verirlər. Lakin Frollonun məhəbbəti daha çox narsist xarakter daşıyırdı. O Esmiraldanın yalnız özünə aid olmasını istəyir, bunun əksi olduqda isə onu öz əlləri ilə ölümə göndərir. Şeyx Sənan isə Xumarı daha ali bir hisslə sevir, onu özünə Kəbə adlandırır. Amma bəzi məqamlarda da qadını cinayətkar, hər səfalətə səbəb bir varlıq olaraq adlandırmaq çəkinməməkdədir. İki obrazında bir qadına məhəbbətə görə ölümə məhkum olurlar, lakin daxilən qurulmuş yalançı dini ehklamlar da bununla yıxılır və insani hissləri gün üzünə çıxmış olur. Şeyx Sənan Xumarla ölümə birlikdə addım ataraq Uçuruma gedirlər, yəni cənnətdə qovuşurlar. Frollo isə Esmiralddan qarşılıq görmədiyi üçün öz məhəbbətini nüfuzuna qurban verərək onun uğrunda mübarizə aparmadan ölümə təslim edir. Ümumi baxdıqda isə iki əsərdə də ortaq cəhət kimi görünür ki, insan sevgini müqəddəs hesab edir və sevginin qarşısında aciz qalır.

Əsərdə Frollo və Kvazimodo qarşı-qarşıya qoyulmuş obrazlardır. Oxucu əsər boyu hansının faciəsinin daha ağır olduğu ilə bağlı çətin suallar burulğanına düşür. Keşiş olduğu üçün Tanrıdan başqasını sevən baş rahib Frollo, yoxsa xarici eybəcərliyinə görə insanları qorxudan, lakin sağlam insanlardan daha çox sağlam "ürəyə" malik Kvazimodo? Nə olursa olsun məhəbbət ikisinin də faciəsi olur. Lakin bu məhəbbətə baxış bucaqları fərqlidir. Frollo Esmeralda onu qəbul etmədikdən sonra qəzəblənir və onun məhəbbəti ilə keşiş iblisə çevrilir. Frollo, Esmeralda mənim

deyilsə heç kimin də olmasın deyə düşünür və Esmeraldanın ölümünə səbəb olur. Frollonun məhəbbəti həm özünü, həm də Esmeraldanı məhv edir. Artıq Frollo şər in təcəssümünə, şeytanın quluna çevrilir. Tanrının buyruqlarına qarşı çıxır.

Kvazimodonun məhəbbəti isə saf, təmiz məhəbbətdir. Esmeralda onun hissələrinə qarşılıq verməsə də onun hissələri sabit qalır. Kvazimodo sevilməyin nə olduğunu bilməsə də, Esmeraldaya olan məhəbbətindən sevginin nə olduğunu anlayır. Esmeraldaya olan sevgisi və məhəbbəti onu bir neçə dəfə ölümdən xilas etməyə səbəb olur. Hətta ona kilsə də öz otağını verir, Frollodan belə qoruyur. Əsərin sonunda ölümə belə Esmeralda ilə getdiyinin şahidi oluruq.

Əsərin diqqət mərkəzində olan və sevilən obrazı Esmeralda 3 kişinin məhəbbəti arasında qalır. Lakin o heç birinə qarşılıq vermir və cəngavər Febə aşiq olur. Feb isə Esmeraldaya sadəcə əyləncə gözü ilə baxır. Feblə təşkil olunmuş görüşdə Feb Esmeraldanın bıçağı ilə Frollo tərəfindən yaralanır. Bu hadisənin günahkarı olaraq isə Esmeralda bilinir və həbs edilir. Feb isə sadəcə yaralanır, ölmür və sağ qalır. Esmeraldanın öldürülməyini bilsə də gəlib onu xilas etmir. Amma Esmeralda isə bir an belə olsun Febə olan məhəbbətindən keçmir. Əsərdə elə əsl məhəbbət göstəricisi Kvazimodo və Esmeraldadır. Onların həyatları belə oxşardır. Esmeralda qaraçılar tərəfindən qaçırılıb yerinə isə Kvazimodo qoyulmuşdur. Esmeralda yardımsevər insandır. Kvazimodo cəzalandırılarkən hər kəs ona gülür, su istəsə belə vermirlər. Yalnız Esmeralda ona su verir. Bununla Esmeralda çirkin görünüşlü Kvazimodonun qəlbindəki sevgini toxumunu sulamış olur.

Esmeralda yaxşı xarakter olsa da, onun taleyi bir o qədər acınacaqlı olur. Esmeralda heç bir günahı olmadan məhkum olunur və öldürülür. Esmeraldanın dediyi "Qəfəsdəki quşlar uça bilər mi?", "Təhqir olunmuş uşaqlar yenidən sevə bilər mi?" ifadələri bir növ cəmiyyətə olan etirazdır. Yaşadığı acı həyata baxmayaraq Esmeralda nikbindir, ölərkən belə son sözü "həyat gözəldir" olur.

Əsərdə din və elm qarşılaşdırılır. Bu dialoq keşif Frollo ilə şair Pyer Qrenquey arasında olur. Pyerin dünyanın inkişaf etdiyini, yeni əsərlər yazıldığını, həyatın dəyişdiyini, hər şeyin elmi açıqlamasının olduğunu deməsi keşifi narahat edir. Bu narahatlıq təbii ki, elmin kilsə önünə keçəcəyi, insanların dini inancına təsir edəcəyi və insanlara tanrı adından istifadə edib tabelikdə saxlamağın mümkün olmayacağından irəli gəlirdi. Hətta keşif kitabxanaların kilsə önünə keçəcəyini, insanların tanrını öldürəcəyini deyir.

Yekun olaraq belə nəticəyə varmaq olur ki, Vüktor Hüqo "Paris Notr-Dam kilsəsi" romanında bir mövzu üzərində dayanmamış bir çox aktual mətləblərə toxunmuşdur. Burada din, elm, memarlıq fonunda həmin dövr Paris xalqının həyatı, həmçinin bütünlükdə insanlığın ümumiləşmiş təsviri qələmə alınmışdır. Əsərdə dinin və sinfi ayrışikliyin insan həyatını necə məhdudlaşdırdığının dərin şahidi oluruq. Romanda ən böyük problem isə insanların daxili aləmlərinin necə sıxışdırılmasıdır. Hüqonun bu əsəri ölümsüzlük qazanmış və 16-cı əsr Paris həyatını bütünlükdə təsvir edən əsərləri ilə açıb göstərməyi bacarmışdır.

ƏDƏBİYYAT SIYAHISI

1. Bahattin Şeker. Notre-Dame De Paris Romanında Engelli Ve Öteki Algisi: Quasimodo Örneği. 2018. S315
2. Gülşən Əliyeva- Kəngərli. Romantik faciənin mistik qatı. 525 qəzet. 2011. S26
3. Muharrem Şen. Victor Hugo Notre - Dame'in Kamburu. Edebiyat Dergisi 1990, S5
4. Səadət Cahangirzadə. Hüseyin Cavidin yaradıcılığında insan konsepsiyası (20-ci illərə qədərki dövr). Bakı. 2016
5. Viktor Hüqo. Paris Notr-Dam kilsəsi. Bakı. Qanun n. 2016. s512

6. <https://edebiyatvesanatakademisi.com/>

FAKİR BAYKURTUN “İLANLARIN ÖCÜ” TRİLOGİYASINDA QADIN OBRAZLARI

Jalə Zeynalı

*Bakı Atatürk Liseyinin müəllimi
Bakı Dövlət Universitetinin doktorantı*

ÖZET. XX əsr Türkiyə ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi Fakir Baykurt daha çox kənd həyatından bəhs edən romanları ilə tanınır. Kənd İnstitutu məzunu olan F. Baykurtun uşaqlığı və erkən gənclik illəri Anadoluda keçmiş və bu səbəbdən də kənd həyatına yaxından bələd olmuşdur. Əsərlərində insan hüquqlarının pozulması, qadına qarşı zorakılıq və cinsi ayrıseçkilik kimi məsələlərə geniş yer vermişdir. “İlanların öcü” trilogiyasında İrazca obrazının timsalında əzilən, haqsızlığa uğrayan, lakin öz sözünü deməkdən çəkinməyən, doğru bildiyindən dönməyən bir qadın görürük. Bu əsəri dəyərli qılan önəmli amillərdən biri də realist üslubda yazılmış romanda XX əsr Anadolu kəndlilərinin həyat tərzini, çətinlikləri, problemləri, arzu və istəkləri səmimi bir dillə əks olunmuşdur. Əsərdə İrazca, Bayram, Haççə kimi obrazlar bir cəbhədə, kəndxuda Hüsni, Hacəli və qardaşları isə digər cəbhədə yer alır. İrazca və ətrafındakı insanlar kasıb və zəif olan tərəfdir. Kəndxuda isə maddi gücü və hökmü ilə kəndliləri əzir, kənddə öz avtoritar rejimini davam etdirir. Yazıcının isə mövqeyi bəllidir, yoxsulun, haqsızlığa uğrayanın tərəfindədir. Əsər də İrazcanın qələbəsi ilə bitir. Lakin bu qələbə şərtidir. Əsərin ikinci hissəsində hadisələrin davam etdiyini, daha da çıxılmaz bir vəziyyət aldığını görürük. Trilogiyanın bu hissəsində də İrazca mübarizəsini davam etdirir. Hətta oğlu Bayram ailəsi ilə birlikdə bu qarşıdurmadan qaça bilmək üçün şəhərə köçür. Fəqət İrazca bunu rədd edir. O mübarizədən qaçmağı, haqlı ikən haqsız vəziyyətə düşməyi qəbul edə bilmir.

Bütün müsbət xüsusiyyətləri ilə yanaşı İrazca həm də ailədəki dominant rolu ilə də ön plana çıxır. Oğlu və gəlini ona hörmət edir, dediklərini qeyd-şərtsiz yerinə yetirirlər. İrazca ilə birgə ön plana çıxan digər qadın obrazı isə onun gəlini Haççədir. Haççə İrazcanın əksinə sakit təbiətli, müti xarakterli bir qadındır. Ərinə böyük sevgi və sədaqətlə bağlıdır. Hacəli və kəndxuda ilə olan mübahisədə Hacəli tərəfindən döyülür, ölümcül vəziyyətə düşür, uşağını itirir. Başına gələn bütün fəlakətlərə baxmayaraq gələcəyə ümid bəsləyir, bütün xoşbəxtliyi ailəsi ilə birlikdə olmaqda görür. Yazıçı bu gənc qadını böyük sevgi və rəğbətlə təsvir etmişdir.

Cümhuriyyətin yaranmasına qədər qadınların istər hüquqi cəhətdən, istərsə də sosial baxımdan kişilərə nəzərən geridə qalması həmin dövrün önəmli məsələlərindən olmuşdur. Yazıçı bu məsələyə də əsərlərində yer vermişdir. Ümumiyyətlə, XX əsrdə Türkiyə cəmiyyətini, kənd həyatını və ailə quruluşunu, kəndlilərin həm ictimai həyatda, həm də məişətdə rastlaşdığı problemləri araşdırmaq, analiz etmək baxımından Fakir Baykurtun əsərləri əvəzsiz mənbədir. Odur ki, həm ədəbiyyatda, həm də sosial elmlərdə bu mövzuda araşdırma apararkən Fakir Baykurtun əsərlərinə müraciət etmək məqsədəuyğundur.

ABSTRACT.

Fakir Baykurt, a prominent representative of 20th century Turkish literature, is known mostly for his novels about village life. F. Baykurt, a graduate of the Rural Institute, spent his childhood and early youth in Anatolia, and for that reason, he was familiar with village life. In his

works, he gave ample space to issues such as violation of human rights, violence against women and gender discrimination. In the "Revenge of Snakes" trilogy, we see a woman who is oppressed, wronged, but does not hesitate to speak her mind, does not turn away from what she knows is right, in the image of Irazca. One of the important factors that make this work valuable is that the life style, difficulties, problems, dreams and aspirations of the 20th century Anatolian villagers are reflected in the novel written in a realistic style. In the work, characters such as Irazca, Bayram, and Hachcha are on one front, while the peasant Husnu, Hajali and their brothers are on the other. The people in and around Irazca are poor and weak. The village headman oppresses the villagers with his financial power and administration and maintains his authoritarian regime in the village. The position of the writer is clear, he is on the side of the poor and the wronged. The work also ends with Irazcan's victory. But this victory is conditional. In the second part of the work, we see that the events continue and get even more desperate. Irazca continues its struggle in this part of the trilogy. Even his son Bayram moved to the city with his family to avoid this conflict. But Irazca rejects it. He can't accept running away from the struggle, getting into a wrong situation when he is right.

In addition to all its positive characteristics, Irazca also comes to the fore with its dominant role in the family. His son and daughter-in-law respect him and do what he says unconditionally. Another female character who comes to the fore with Irazca is his daughter-in-law Hachcha. Hachcha is a woman with a calm nature and meek character on the contrary of Irazca. She is devoted to her husband with great love and loyalty. In the conflict between Hajali and the village headman, she was beaten by Hajali, becomes fatal and lost her child. Despite all the disasters that have happened to her, she hopes for the future and sees all the happiness in being with his family. The writer described this young woman with great love and sympathy.

Before the establishment of the Republic, it was one of the important problems of that period that women were in a lower position than men both legally and socially. The author has also mentioned this issue in his works. In general, Fakir Baykurt's works are an invaluable resource for researching and analyzing Turkish society, village life and family structure, and the problems faced by villagers in both social and domestic life in the 20th century. For this reason, it would be appropriate to refer to the works of Fakir Baykurt while doing research on this subject both in literature and social sciences.

Cümhuriyyət dövrü Türkiyə ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən biri olan Fakir Baykurt daha çox realist üslubda yazdığı romanları ilə tanınır. Əsl adı Tahir olan yazıçı 1929-cu ildə Burdurda dünyaya gəlmişdir. Anadolunun müxtəlif kəndlərində müəllimlik etmişdir. Bu dövrdə görüb-tandığı insanların və şahidi olduğu hadisələrin sonrakı illərdə yaradıcılığına təsir etdiyini söyləmək olar. F. Baykurt daha çox roman yazıçısı kimi tanınsa da, ədəbiyyata şeirlə başlamışdır. Romanları ilə yanaşı hekayələri və kənd həyatı ilə bağlı yazdığı qeydləri ilə də tanınır. 1955-ci ildə hekayələrdən ibarət olan ilk kitabı “Çilli”ni çap etdirmişdir. Daha sonra isə kənd həyatı, kəndlilərin problemləri, istəkləri, məişəti və s. kimi məsələlərin ön plana çəkildiyi romanları ard-arda çap olundu. Yazıçının ən məşhur əsərləri “İlanların öcü” (1958), “Irazcanın həyatı”(1961), “Tısbəğalar” (1967), “Qara Əhməd dastanı” (1977) kimi romanları olmuşdur. “1950-ci illərdə Kənd İnstitutunda aldığı təhsillə kənd romanına yeni bir ruh qazandıran, kənd və kəndli məsələsini bütün gerçəkliyi ilə dərinləməsinə işləyərək “mübahisəyə açıq bir mövzu” kimi ədəbiyyat tarixində yer tapmasına yol açan Fakir Baykurt kənd romanında öz sözünü deyən roman yazıçılarımızdan biridir”. [5, s.44] F. Baykurtun əsərləri vasitəsilə Anadolu kəndlilərinin həyatını bütün tərəfləri ilə öyrənir, yaxından tanış oluruq. Anadolu kəndlilərin problemləri ilə öz övladlarının qələmindən tanış oluruq. Yazıçının yaradıcılığı 1955-1999-cu illəri əhatə edir. Bu isə çox uzun bir zaman dilimidir. Bu illərdə

Türkiyədə baş verən siyasi proseslərin, cəmiyyətdəki dəyişikliklərin şahidi olan yazıçı gördüklərini əsərlərində ustalıqla əks etdirmişdir. Yazıcının öz qeydlərindən görürük ki, Anadolunu qarış-qarış gəzmiş, kəndlərin həyat tərzini və kəndlərdə baş verənləri müşahidə etmişdir: “Kənd gəzintiləri də edirdim. Xalqın vəziyyəti, xüsusən kəndlərdə pis idi. Kənddə həyat zamandan çox geri idi. Yoxsulluq, gerilik çox idi. Maarifçilər üzərindəki təzyiqlər ağır idi. Amma yoxsullara olan təzyiqlər daha da ağır idi. Sakitcə oturmaq olmaz, insan buna qarşı çıxmalıdır. Çığırma, haqsız quruluşa etiraz etməli idi. Məğlub olmaq olmazdı. Nəyin bahasına olursa olsun, mən öz tərəfimi seçməli, qələmlə savaşıma qatılmalı idim”. [1, s.108]

Fakir Baykurtun əsərlərində kəndlilərin dünyagörüşü və həyata baxış tərzini, dini inancları, batil düşüncələri və həyatlarını bu inanclar üzərində qurmasının geniş təsvirini görürük. Bu, kəndlilərin təhsil almaması, dünyaya dar çərçivədən baxması, təbiət hadisələri və ətrafda baş verən müxtəlif hadisələri mənalandırmağa çalışması ilə bağlıdır. İnsanların fərqli inancları, fərqli görüşləri vardır. Yaşadıqları ərazidə çaylar, göllər vardır, lakin balıqları müqəddəs saydıqları üçün yeməyə heç bir şey tapmasalar belə balıq ovlamazlar. Balıq tutan, balıq yeyən insanın işlərinin pis gedəcəyinə, həyatında pis hadisələr baş verəcəyinə inanırlar. Bu tipli batil inanclarla yanaşı kəndlilərin dini görüşləri də sağlam deyil. Yəni islami qaydalara da düzgün şəkildə əməl etmirlər. İslamın əsas şərtlərindən olan namaz qılmağı, ibadət etməyi yalnız işləri dara düşəndə, dua etmək ehtiyacı yarananda yerinə yetirirlər. Bu da daha çox qadınların yerinə yetirməli olduğu bir vəzifə kimi görülür. “İrazcanın həyatı” adlı romanda İrazca allahı ağ saçlı, ağ saqqallı, yaşlı kişi obrazında təsvir edilir. İnsan öz varlığını dərk etməyə başladığı andan etibarən dünyanı, mövcud cəmiyyəti və ətrafında baş verənləri sorğulayır. Fərdin bu axtarışı, sorğulaması onu azadlığa aparacaq yolda ən önəmli vasitədir. Bu axtarış həm də insanın üsyankar təbiəti ilə bağlıdır. Üsyan “insanın ona veriləndən imtina edərək ağıl yoluyla yeni bir dünya yaratması” kimi şərh edilir. [4, s.194]

Yazıcının yaradıcılığında olduqca önəmli yerə sahib olan “İlanların öcü” trilogiyası “İlanları öcü”, “İrazcanın həyatı” və “Qara Əhməd dastanı” adlı üç hissədən ibarətdir. Trilogiyada hadisələr İrazca və onun ailəsinin ətrafında cərəyan edir. Hadisələrin mərkəzində İrazca durur, süjetdəki hərəkətilik bu və ya digər şəkildə onunla əlaqəli baş verir. Yazıçı bu əsərdə öz sözünü deməkdən çəkinməyən, haqqını müdafiə edən, ətrafına insan yığıb tədbir görmək bacarığı olan, çıxış yolu göstərən insanların prototipini yaratmışdır. Yazıçı qadın azadlığı, qadının patriarxal cəmiyyətdəki yeri, kişilərdən geridə qalması ilə bağlı düşüncələrini bu obraz vasitəsilə oxucuya çatdırır. F. Baykurtun əsərlərində tez-tez üsyankar ruhlu obrazlarla qarşılaşırıq. Hətta qadın obrazları da mövcud cəmiyyətə, hakim təbəqəyə qarşı etirazını bildirməkdən çəkinmir. Bu arxasız, zəif qadınlar haqsızlığa qarşı susmur, yeri gəldikdə kəndin ağası ilə mübarizə aparır.

XX əsrdə Türkiyədə qadınların istər məişət həyatı, istərsə də cəmiyyətdəki mövqeyi heç də ürəkaçan deyildi. Qadın hüquqları tapdanan, ikinci plana atılan, sözlünə, fikrinə əhəmiyyət verilməyən bir fərd idi. Xüsusən də, kəndli qadınların vəziyyəti daha ağır idi. Bütün bu hüquqsuzluqlarla bərabər onlar həm də ağır fiziki işlərlə məşğul olur, yaşamaq üçün bir parça çörəyə möhtac həyat sürürdülər. Fakir Baykurtun əsərlərində isə elə qadın obrazları var ki, sanki yazıçı bu obrazlarla bu gərdisi dəyişməyə çalışır, qadınları özünü müdafiəyə, mübarizəyə səsləyir. Sözsüz ki, yazıcının yaratdığı bütün qadın obrazları baş qaldıran, mübariz ruhlu obrazlar deyil. Bu qadınlar arasında müti, əzilən, səssiz qadın tipləri də vardır. Belə qadınlardan biri də İrazcanın gəlini Haççadır. Haçça sakit təbiətli, qaynanasına hörmət edən, əri Bayramın sözündən çıxmayan bir qadındır. Yazıçı bu gənc qadını böyük sevgi və rəğbətlə təsvir etmişdir. Kəndlilər tərəfindən sevilir, həm özü, həm xasiyyəti gözəl olan bir qadın kimi tanınır. Gənc yaşda Bayramla evlənmişdir, ərinə böyük sevgi və sədaqətlə bağlıdır. Bütün həyatı boyu həm ev işləri, qaynanasına, övladlarına qulluq, həm də tarlada, bağda əri Bayrama kömək etməklə zəhmətkeş həyat sürməkdədir. Həyatın

bütün çətinliklərinə baxmayaraq yenə də xoşbəxttir. Bir çox insan üçün adi bir hal olan şeylər Haççanın ən böyük arzusudur. Bayramın ona bir don alması ən böyük arzusudur. Lakin bu arzusunun həyata keçməsi çox uzun zaman çalışmaq, vuruşub-əlləşmək demək idi. Bu xüsusiyyətləri ilə yanaşı qaynanası İrazca tərəfindən də çox sevilir. Lakin İrazca ilə kəndxuda arasında olan qarşıdurmadan ən çox zərər çəkənlərdən biri Haççadır. Hacıli intiqam almaq üçün bu günahsız qadını döyür və nəticədə hamilə olan Haççə uşağını itirir. Uzun müddət yataq xəstəsi olur, ölümdən dönür. Üstəlik Hacılinin bu hərəkəti qarşılıqsız qalır.

Bütün bu sadaladığımız obrazlar və hadisələr XX əsrdə Türkiyədə kənd həyatı ilə bağlı təsəvvür yaradır. F. Baykurt yaradıcılığının ən çox qabardılan, ədəbiyyatşünaslar tərəfindən ən çox vurğulanan cəhəti də budur- obrazların inandırıcı, real təqdimi və cəmiyyətin ustalıqla əks etdirilməsi. Odur ki, yazıçının romanları hələ sağlığında böyük maraq doğurmuş, müzakirələrə səbəb olmuşdur. Eyni zamanda, yazıçının yaradıcılığının şahəsəri “İlanların öcü” romanı hesab edilir. “İlanların öcü” romanı çap olunduğu dövrdə böyük səs gətirmiş, “sənət hadisəsi” adlandırılmışdır. Bu əbəs yerə deyildi, bir çox insan bu romanda öz iç səsini tapırdı. Söyləmək istədikləri, lakin dilə gətirə bilmədiyi şeyləri İrazcanın ifadəsində tapırdı. Yazıçı bu əsəri əsgərlik dönməndə yazdığı qeydləri əsasında qələmə almışdır. Romanın mövzusu güc savaşı üzərində qurulmuşdur. Hadisələr yoxsullarla simvolik olaraq varlıları təmsil edən ilanlar arasında qurulmuşdur. İlan türk ədəbiyyatı da daxil olmaqla, bir çox dünya xalqlarının mədəniyyətində uğursuzluq və pisliyi təmsil edir. İnsan isə tarix boyu pis olanla mübarizə aparmışdır. Bu romanda da əzilən, şiddət görən, lakin mübarizəsindən dönməyən, pisliyə var gücü ilə qarşı çıxan obraz görürük. Bu qarşıdurma isə yaşlı bir qadının timsalında həyata keçir. Marafılısı isə budur ki, XX əsrin ortalarında Türkiyə cəmiyyətində, xüsusən də Anadolu kəndində təhsilsiz, heç bir dəstəyi olmayan bir qadının bu şəkildə özünün və ailəsinin hüquqlarını müdafiə etməsi, etirazını açıq şəkildə bildirməsi və mübarizə aparması çox rastlanan bir hal deyildi. İrazca isə bunu edə bilir. Bu yaşlı qadın bütün çətinliklərə təkbaşına sinə gərir, döyülməkdən, öldürülməkdən qorxmur. Beləliklə də, romanda iki cəbhə meydana gəlir- əzən və əzilənlər. Yazıçının öz dili ilə desək, bu varlı ilə kasıbın mübarizəsidir. İrazca və Bayram bir cəbhədə haqqı, Hacıli və kəndxuda isə digər cəbhədə pisliyi təmsil edir. Əsərin əvvəllərində İrazca və ailəsinin xoşbəxt bir həyat sürdüyünü, olduqca kasıb olsa da, xəyallar quran, gələcəyə ümid bəsləyən insanlar olduğunu görürük. Daha sonra isə Hacılinin kəndxudaya rüşvət verməsi və Bayramın evinin önündə torpaq alıb ev tikməsi ilə işlər dəyişir. İrazca buna qətiyyənlə razı deyildir, ev önünə ev tikilməz, bu təhqir sayılır və İrazca sağ olduğu müddətdə bu mümkün ola bilməz. Əvvəlcə, İrazca tək qalır, ətrafında oğlu və gəlinindən başqa heç kim olmur. Hadisələrin inkişafı ilə görürük ki, İrazcanın cəbhəsinə daha çox insan yığılır. Çünki kənddə haqsızlıqla üzləşən təkə İrazca deyil, kəndxuda zənginin tərəfində, kasıbın başının üstündədir. Bu səbəbdən, əməldə ciddi dəstək görməsək belə, İrazcaya haqq verən, mənəvi dəstək olan insanlar da vardır. İrazcanın haqlı olduğunu bilməsinə rəğmən ətrafdakılar tərəfindən ciddi dəstək ala bilməməsinin səbəbi odur ki, kəndlilər kəndxudanın zülmünə düçar olmaqdan qorxur. Hər kəs İrazca qədər ürəkli, cəsərləli deyil. İrazca yazıçının görmək istədiyi, öz gücü ilə ayaqları üstündə duran, özünü əzdirməyən, haqqını tələb edən qadın obrazıdır. Əsl cümhuriyyət qadını da belə olmalıdır: azad, qorxusuz, fədakar...

İrazca ailəsində hakimiyyəti ələ almış, dominant obrazdır. Nə oğlu Bayram, nə də gəlini Haççə ondan xəbərsiz bir iş görmürlər. Hər qərarlarını ilk öncə İrazca ilə məsləhətləşirlər. Odur ki, Hüsnü kəndin böyüyüdür və kənddə dominant roldadır. İrazca da öz ailəsində böyükdür və ailənin dominant fərdidir. Hər iki obraz dominant fərddir və bir-biri ilə qarşıdurma halındadır. Əsərin süjeti də bu qarşıdurma üzərində inkişaf edir. İrazca əsərin sonunda bölgə məmurunu və kəndliləri arxasına alır. Kəndxudanın isə yanında Hacıli və Hacılinin qardaşları vardır. İrazcanın öz mülkünü

və ailəsini qorumaq arzusu kəndxudanın iqtidar hərisliyi və maddi maraqları ilə toqquşur. İrazca yaşlı, kasıb bir qadındır. Oğlu və gəlini ilə birgə yaşayır. Kəndin ağsaqqalı kəndxuda Hüsnü və zəngin təbəqədən olan Dəli Hacı birləşib bu ailəyə böyük haqsızlıq edirlər. İrazca isə bu haqsızlığa susmağı ağılına belə gətirmir. Öz üsulları ilə mübarizə aparır. Romanın əvvəlindən sonuna qədər öz duruşunu, mövqeyini dəyişmir. İstədiyinə də qismən nail olur, öz “düşmən”lərini dinc qoymur, planlarını alt-üst edir. Hətta oğlu Qara Bayram mübarizədən yorulub şəhərə köç etsə də, İrazca öz kəndini tərk etmir, burada qalıb mübarizəsini davam etdirməyi seçir: “Mənim adım İrazcadır! Mənim adım Qara Bayram deyil, İrazcadır! Məğlub olمام mən! Baxma bu tərəfə çəngəl buynuz! Baxma cımbıldaq kəndxuda! Qara Bayram köçünü götürüb qaçdı! Amma mən qaçmadım! Qaçmayacağam da! Bir sözün varsa, gəl mənə de! Budur, durmuşam qarşında! Mənə İrazca deyərlər! Telimə belə toxuna bilməzsən!...” [2, s.273] İrazca ona yardım edən məmuru dövlətlə bir tutur. Onun gözündə bu məmur dünyanın ən yaxşı insanıdır və bütün bir dövləti təmsil edir. Dövlət yalnız belə yardımsevər, dürüst insanlardan ibarətdir.

İrazca obrazı Türkiyə ədəbiyyatında özünəməxsus yeri olan, fərqli tərzdə yaradılmış qadın obrazıdır. İrazca həm avtoritar, həm sevgi dolu, həm çox mehriban, həm də məsafəli xarakterə sahib olduğu üçün bir çox tədqiqatçı onu ziddiyyətli obraz kimi dəyərləndirir. Ailəsinə çox bağlıdır, oğlu, gəlini və nəvəsi üçün etməyəcəyi fədakarlıq yoxdur. Əri öldükdən sonra oğlu Bayramı min bir əziyyətlə böyütmüş, onu evləndirmiş, indi də onun rahat həyat sürməsi üçün əlləşir. Ailə daxilində hər şeyi İrazca ilə məsləhətləşir, son sözü onun ixtiyarına buraxırlar. Odur ki, hadisələrə müdaxilə edən və yönləndirən əsas obrazın İrazca olması təbiidir. Romanda dönüş nöqtəsi hesab oluna biləcək əsas hadisələr: Hacılinin ev üçün aldığı kərpiclərin qırılması, ev bünövrəsi üçün qazılan yerin doldurulması, dövlət orqanlarına şikayət ərizəsi yazmaq kimi fikirlər İrazcaya aiddir. Bu yaşlı qadın kimsədən qorxmur və doğru bildiyini etməkdən çəkinmir. Ailəni idarə edən, oğlu və gəlini üzərində sarsılmaz hakimiyyəti olan İrazca eyni zamanda ailəsini qoruyan və qayğı göstərən bir qadındır. Anadolu bölgəsinə xas üslubla ifadə etsək, İrazca “anac qadın” dediyimiz, özünü ailəsinə həsr edən qadınların prototipidir. Əsər boyu görürük ki, İrazcanın bir sözü iki edilmir, o əmr edir, Bayram və Haççə yerinə yetirir. Heç kim özbaşına qərar qəbul edə bilmir. Həm oğlu, həm də gəlini tərəfindən sevilib hörmət gördüyü üçün onun ailədəki dominantlığı kimsə tərəfindən sorğulanmır. Hacılinin onların həyatına müdaxilə etməsinə qədər İrazcanın şikayəti evin köhnəlmiş pilləkənləri və yoxsulluqdadır. Kəndxuda və Hacılinin əməllərindən sonra ailənin sakit həyat tərzini alt-üst edir. İrazca ailəsinin hər şeyi ilə öyünür, onlarla fəxr edir. Hətta ölmüş ərinin vaxtilə ilanların şahını “şahmaran”ı öldürdüyünü deyir, ona əfsanəvi bir status qazandırmağa çalışır. Hətta ailədə belə bir inanc vardır ki, ata vaxtilə ilanların şahını öldürdüyü üçün ilanlar da onların soyundan olan hər kəsə qənim kəsilmişdir. İlanlar fürsət düşdükcə intiqam alır, onların ailəsindən olan insanları öldürürlər. İrazca və ailəsi də daim ilanlara qarşı sayıq olmağa çalışır, özlərini ilanların qəzəbindən qoruyurlar. Əsərin sonunda İrazcanın bacısı Sultancanı ilan çalır. İlanlar bu ailədən öc almağa davam edir. İrazcanın gözündə Hacıli və tərəfdarları ilanın insan halına bürünmüş formasıdır.

İrazcanın hökmranlığı öz ailəsi ilə məhdudlaşır. Kənar qüvvələrə qarşı etirazını səsinə ucaltsa da, onu dinləyən, sözüne əhəmiyyət verən yoxdur. Çünki nə kəndxuda, nə də Hacıli ilk başda bu yaşlı qadının problem yarada biləcəyinə ehtimal vermirlər. Əsərdə aydın görürük ki, qadın sözü, istəyi heçə sayılan, nə qədər baş qaldırsa da, önəmsiz hesab olunduğu üçün görməzdən gəlinən bir canlıdır. İrazcanın ailədəki hökmranlığı bizi yanıltmasın. Bu qadına verilən yüksək dəyər və hüquqi imtiyazlara əsaslanan bir hökmranlıq deyil. Türk ailə quruluşunda istər qadın olsun, istərsə də kişi, yaşca böyük olan insana hörmət etmək mütləqdir. Xüsusən də, Anadolu kimi qatı adət-ənənə və əxlaqi normalara sahib olan bir bölgənin insanı üçün bu adi bir haldır. Yəni İrazcanın ailədəki dominantlığı ona bir ailə böyüyü kimi hörmət qoyulması ilə bağlıdır. Onun ətrafdakı digər insanlara

qarşı bu şəkildə hökmranlığı yoxdur. Bu səbəbdəndir ki, onun etirazına, yalvarışına heç kim məhəl qoymur. Kəndxuda Hacıdan rüşvət aldığı üçün hər haqsızlığa göz yumur, İrazcanı susdurmağa çalışır. İrazca isə baş verənləri qəbul etmir, bu vəziyyətlər barışmır. Həmçinin, oğlu Bayramın hadisələrə müdaxilə etməsinə imkan vermir. Hər şeyi özü təkbaşına edir. Çünki İrazca belə hesab edir ki, o bu uğurda ölsə belə, ailə üçün böyük itki baş verməz, qalanlar həyatına davam edər. Lakin Bayramı öldürsələr, ailə tamamilə başsız qalar, bu da gəlini və nəvəsi üçün fəlakət deməkdir. Bu situasiyada da İrazcanın düşüncə tərzindən görürük ki, o özünü, yəni qadının həyatını Bayramın həyatından, yəni bir kişinin həyatından dəyərsiz hesab edir. Bu yüzillər boyu formalaşmış patriarxal düşüncə tərzinin məhsuludur. Bu düşüncə tərzinə görə kişi ailənin başçısı, ən önəmli sütunudur, onun yoxluğu ailənin məhvi deməkdir. Əslində isə əsərdən də görürük ki, İrazca Bayramı təkbaşına böyütmüş, onu ailə sahibi etmiş, bu yaşlı vaxtında hələ də onun rahatlığı üçün əlləşməkdədir. Özünü öldürmək bahasına ailəsinin rahatlığının pozulmasına, qürururun zədələnməsinə imkan vermir. Bu düşüncə tərzində patriarxal sistemin insanlara müxtəlif yollarla aşladığı “qadın zəifdir”, “qadın zərifdir”, “qadın kişinin himayəsinə möhtacdır” fikirlərinin də böyük rolu vardır. Bu gün də bir çox hallarda qadın özünü kişidən aşağı görür, bunu təbii bir hal kimi qəbul edir. İnsanların psixologiyasına uzun illər boyu şüuraltı təsir etmiş bu düşüncə tərzini bir çox qadın özü fərqudə olmadan, qeyri-ixtiyari mənimsəmişdir. Sözsüz ki, bunda türk ailə sisteminin, dünyagörüş və mentalitetinin də böyük rolu vardır. İnsan böyüdüyü, tərbiyə aldığı ailənin və mühitin düşüncə tərzini mənimsəyir və bu düşüncə tərzinin daşıyıcısına çevrilir.

Əsərdə zənginlər və yoxsullar arasında gedən mübarizənin əsl səbəbi Hacıdanın İrazcanın evi qarşısında torpaq alması və burada ev tikmək istəməsidir. İrazca və ailəsi evlərinə bu qədər yaxın məsafədə ev tikilməsini istəmir. Bunu təhqir, alçaltma hesab edir. Çünki bu, ailənin məhrəmiyyətinin aradan qalxması idi. Həm də kənddə heç kimin evinin bu qədər yaxınında ev tikdirməsi halı yoxdur. Odur ki, İrazca bunu qürur məsələsinə çevirir. Əvvəlcə xoş dillə, yalvarıb-yaxarmaqla işi həll etməyə çalışır. Lakin kəndxuda Hüsni Hacıdan rüşvət aldığı üçün İrazcanı dinləmir. Eyni zamanda, İrazcanın yaşlı, gücsüz, arxa-dayaqsız bir qadın olduğunu düşünür və istəsə də, problem yarada bilməyəcəyinə inanır. Hadisələrin axarında görürük ki, bu heç də belə olmur. İrazca var gücü ilə mübarizə aparır, kəndxudadan dəstək görməyəndə öz üsulları ilə problemi həll etməyə çalışır: Hacıdanın evin bünövrəsi üçün gətirdiyi kərpicləri gecə qaranlıqda nəvəsi ilə birlikdə parçalayır. Hacıdan işçi çağırır evin bünövrəsini qazdırır, bünövrə yeri hazır olduqda İrazca buranı yenidən torpaqla doldurur. Müxtəlif üsullarla evin tikintisini ləngidir. Bundan qəzəblənən Hacıdan hesablaşmaq üçün onların evinə gəlir, kimsəni tapmır, hamilə gəlini Haççəni döyür, uşağını itirməsinə səbəb olur. Bundan sonra İrazcanın qəzəbi daha da artır. Bu üsullarla Hacıdanı mane ola bilməyəcini görüb başqa yola əl atır. Bu dəfə oğlu Bayramı Hacıdanın arvadı Fatmanı ələ alıb, intiqam üçün onunla münasibətə girməsini təklif edir. Bu üsulun nə dərəcədə əxlaqi və düzgün olması mübahisəlidir. İrazca belə hesab edir ki, bu insanlarla mübarizə aparmağın yeganə yolu onların dili ilə danışmaqdır. Əsərdə İrazcanın timsalında qadının başqa bir qadına haqsızlıq etməsi və onun ailəsinə, həyatına olduqca çirkin bir şəkildə müdaxilə etməsinin şahidi oluruq. Sözsüz ki, bir qadının öz həmcinsinə qarşı bu cür alçaldıcı rəftarı heç də ürəkəçən deyil. Lakin İrazcanın qəzəbi, nifrəti o qədər böyükdür ki, gözü heç nəyi görmür. Tək arzusu Hacıdanın evlərinin önündən uzaqlaşmasıdır. Hətta bu düşüncəsini Hacıdanı da deyir: “O çıxmıyacaq. Mən çıxacağam. Mən öləcəyəm, o yaşayacaq. O ölsə, sən həbsə gedərsən, amma sən arvadın boşda qalar, sən arvadını mən ala bilmərəm axı. Məni öldür, sən həbsə gir, sən arvadını Bayram alsın. Başa düşürsən indi mənim oğlum niyə çıxmır qarşına?” [3, s. 158] İrazca istəyinə nail olur, fəqət bu onun üçün bir qələbə deyil.

Irazcanın problemlərini öz bildiyi üsullarla həll etməsinin bir səbəbi də onun dövlətə, dövlət işçilərinə və qanuna inamının olmamasıdır. Çünki o gördüyü, eşitdiyi hadisələrdən belə nəticəyə gəlib ki, qanun yalnız güclünün tərəfindədir. Məmurlara, bələdiyyə işçilərinə güvənmir. Bu da onu problemlərini qanuni yolla deyil, öz bildiyi üsullarla həll etməyə sövq edir. Bu problemin təməlinə dövlət idarələrindəki qanunsuzluqlar və insanlara bərabər hüquqlu fərdlər kimi yanaşılmaması durur. Irazcaya görə insanlar yoxsullar və yoxsulları istismar edənlər olmaqla iki qrupa bölünür. Yoxsullar hər zaman əzilir və istismar edilir. Mövcud sistem də bunu dəstəkləyir, göz yumur. Buna görə də, Irazcanın haqsızlığa qarşı sönməyən qəzəbi ətrafındakı hər şeyi külə çevirir.

Irazcanın qəlbində kin və nifrətlə yanaşı ailəsinə qarşı sonsuz sevgi və mərhəmət də yer tapmışdır. Ailədə söz sahibi, dominant rol Irazcadadır, lakin o bundan sui-istifadə etmir. Hər şeyi ailəsinin rifahı, xoşbəxtliyi üçün edir. Bəzən gəlininə, oğluna, nəvəsinə öyüdlər verir, onları bir-birini sevməyə, qorumağa təşviq edir: “Sevməli, sevməli, - dedi. Dünyada insanlar bir-birini sevməli. Sevməzsə, günlər keçməz. Sevməzsə, dünya zindan olar. Sevməzsə, yaşadığını dərk edə bilməz. Sən üzünü turşut, qonşun üzünü turşutsun, nə olacaq bu işin axırı? İnsan olan dünyada sevməlidir, qızım...” [3, s.108]

Yazıçı öz fikirlərini, düşüncələrini Irazcanın dilindən ifadə edir, onun vasitəsilə oxucuya çatdırır. Bu baxımdan Irazca obrazı xüsusi əhəmiyyət daşıyır.

Əsərdəki digər qadın obrazı da Haççədir. Haççə Irazcanın gəlini, Bayramın arvadıdır. Haççə ilə bağlı daha çox ön plana çəkilən xüsusiyyətlər qayğıkeş ana və vəfali ömür-gün yoldaşı olmasıdır. Yazıçı bu obrazı bizə tipik Anadolu-türk qadını kimi təqdim etmişdir. Bütün həyatı ailəsindən ibarətdir. Çalışqan, təmiz qəlbli, ərinə və uşaqlarına bağlı, ailənin böyüyünə hörmət və sevgi ilə yanaşan, ideal kəndli qadın obrazıdır. Haççə gözəl xasiyyəti və çalışqanlığı ilə Irazca ananın da könlünü fəth edir. Başkalarıyla yola getməyən Irazca Haççəni çox sevdi: “Haççəni gözü kimi sevirdi. Qədrini, qiymətini bilirdi. Haççə bir gün belə bir dediyini iki etməmişdi. Ərinə asi olmamış, uşaqlarını döyməmişdi. Üzünü turşutmamışdı. İşdən qaçmamışdı. Ən ağır işlərə belə var gücü ilə qoşulmuşdu. Hətta yeri gəldikdə Bayrama qarşı belə Haççəni müdafiə edir. Irazca gəlinini “civə” adlandırır, çalışqanlığını təqdir edir. Evini yaxşılaşdırmaq üçün çalışmışdı. Bayramın əsgərlik illərində torpaq şumlamış, alaq etmiş, əkin-biçinlə məşğul olmuşdu. Tarladan gəlir, dincini almamış uşağını yedirir, yenə də işinə baxırdı. Belə gəlin sevilməzmi?” [3, s.158]

Yazıçı Haççənin xarici görünüşünün də ən az daxili aləmi kimi gözəl olduğu təəssüratını yaradır. Əsərdə kəndli Mustafanın dilindən Haççənin xarici görünüşünü bu şəkildə görürük: “Haççə gəlin ceyran kimi idi. Sərv budağı kimi idi... Haççə gəlin qəhrəmandır. Gözəldir. Təmizdir...” [3, s.202] Haççə hadisələrin birbaşa iştirakçısı kimi göstərilir, gedişata müdaxilə etməyən, intriqadan uzaq olan bir obraz kimi təqdim edir. Bununla belə, hadisələrdən ən çox zərər çəkən də Haççədir. Hacı İrazcaya olan qəzəbini Haççədən çıxır. Onu döyür, ölümcül yaralayır, uşağını itirməsinə səbəb olur. Haççənin timsalında evində, ailəsində söz haqqı olmayan, hətta öz fikrini söyləməyi ağına belə gətirməyən bir qadın görürük. Haççə mütidir, ərinə, qayınanasına sorğusuz-sualsız tabe olur, onların sözündən çıxmır. Romanda Haççənin duyğuları, hissləri ilə bağlı çox az məlumat görürük. Ən qabarıq ifadə olunan hissi isə qısqanclıqdır. Bu qısqanclıq da səbəbsiz deyildir. Bayramın Fatma ilə olan münasibətini sezir. Ərini çox sevən, bütün həyatı ailəsindən ibarət olan Haççənin Bayramı qısqanması təbiidir. Lakin əsərdə bu qısqanclığı aktiv şəkildə, əməllə ifadə olunmuş görmürük. Haççə daxilən əzab çəkir, hissləri dilə gətirib Bayramla hesablaşmır. Bu məqamda Haççəni hissləri, fikirləri, arzuları, etirazları olan bir insan kimi deyil cansız robot kimi xarakterizə edə bilərik. Onun ailədəki varlığı robotdan fərqsizdir. Əsərdə Haççənin dilindən dialoqdan çox monoloqlar şəklinə çıxışlar görürük. Belə ki, o başqaları ilə ünsiyyət qurmaqdan çox öz-özünə danışır, şikayətini, etirazını başqalarına qarşı dilə gətirmir. Haççənin arzuları,

xəyalları da bəsitdir. Bir çox insan üçün adi olan şeylər Haççə üçün əlçatmazdır. Ən böyük arzusu qış vaxtı evin içində, isti otaqda yuyuna bilmək və içinə su doldura biləcəyi iri bir ləyənə sahib olmaqdır. Bu arzusunun Haççənin öz dilindən ifadəsini bu şəkildə görürük: “Suları çox sevirəm, Bayram. Yatıb-qalxıb yuyunmaq istəyirəm. Suyun içində ölməyim gəlir. Sudan doya bilmirəm. Sular... Suları çox sevirəm, Bayram!...” [3, s.29]

Öz evində istədiyi kimi hərəkət edə bilməməsinin səbəbi İrazcadır. Bir otaqlı kiçik evdə İrazcanın yanında özünü davamlı nəzarətdə və narahat hiss edir. Bu gənc qadın qayınanasına hörmətsizlik olmasın deyə evində rahat yaşaya bilmir. Bir qadının ən təbii haqqı olan ailəsini, övladlarını, evini idarə etmək Haççəyə çox yad, çox uzaq olan şeylərdir.

Özünü şəhərli qadınlarla müqayisə edir, onların hər zaman təmiz olduğunu təsəvvür edir və onlar kimi olmağı arzu edir: “Amma bir ayrı otağımız olsa, isti suyumuz, ləyənimiz, sobamız... Bu otağı nə olur olsun payızda düzəltməliyik. İçinə də bir duş düzəltdirsə, Bayram, ikimiz orada yatsaq. Mən nə istəyirəm bilirsənmi, Bayram? – deyirdi yanında Bayram var imiş kimi. Hər kəsin gözəl bir evi olsun istəyirəm. Sıxlıq olmasın. Hər ər-arvadın özünə aid bir otağı, hər ər-arvada bir duş olsa, duş üçün də su... Su olmasa belə mən özüm çəkərəm. Bir quyu qazsaq evin önünə!” [3, s.127] Aza qane olan, çox kiçik şeylər belə onun üçün əlçatmaz olan, şikayət etməyən bu qadın xəyanətə də uğrayır. Ayram Həcəlinin arvadı Fatma ilə Haççəyə xəyanət edir. Bayram arvadını sevir, lakin Həcəliyə olan nifrəti, intiqam hissi onu bu xəyanətə sövq edir. Əsərin əvvəlində Haççənin Həcəli kimi biri ilə evli olduğu üçün Fatmaya yazdığı gəlir. Lakin sonradan Bayramla Fatma arasında münasibət olduğunu sezir və Fatmaya qarşı olan mərhəmət hissi qısqançlığa çevrilir.

Romanda saflığın və məsumiyyətin rəmzi olan Haççə obrazı ilə yazıçı fədakar, çalışqan, ailəsinə bağlı Anadolu qadınının prototipini yaratmışdır. Təəssüf ki, bu qadın əsərin sonuna qədər xoşbəxt ola bilmir. Xəyallarına qovuşa bilmir, Bayramın sədaqətini itirir, övladını itirir, həyatı alt-üst olur. Əsərdə qadının öz hüquqlarından bixəbər olması, özünü müdafiə edə bilməməsi kimi məqamları ən çox Haççənin timsalında görürük. Bu da reallıqdır ki, yazıçının təsvir etdiyi şərait və cəmiyyətdə Haççə və ya digər qadınlar öz hüquqlarını bilsə belə, onlara kömək edəcək, dəstək olacaq kimsə yoxdur. Əsərdə nəinki qadınlar, hətta kişi obrazları da onların hüquqlarını qoruyacaq, haqsızlığın cəzasını verəcək birinin olduğuna inanmırlar. Bayram onlara qarşı edilən haqsızlıq və şiddəti üst qurumlara bildirməyi ağına belə gətirmir. O belə hesab edir ki, bu bir həll yolu deyil. Çünki əsərdəki dialoqlardan bizə bəlli olur ki, daha öncəki şikayətlərə məhəl qoyulmamış, gələn məmur və ya bələdiyyə işçiləri isə kəndxudanın rüsvəti ilə susdurulmuşdur.

Yazıçı bu romanla cəmiyyətə hüquqlarını bilmək, özünü əzdirməmək kimi fikirləri aşılamaq məqsədi güdür. Xüsusən də, qadınlar üçün İrazca obrazı örnək olmalıdır. İrazcanın timsalında qadın hüquqlarının və qadın sözünün heçə sayıldığı bir dövrdə öz sözünü deyə bilən, mübarizə aparan bir fərd görürük. Bu yazıçının görmək istədiyi insan tipi idi. Yazıçı realist üslubda yazdığı bu romanla yoxsulun və əzilənin tərəfində yer alır, öz mövqeyini, düşüncə tərzini ortaya qoyur. İllər boyu bizə sosial və genetik yollarla ötürülən bu düşüncə tərzinin dəyişməsi uzun zaman tələb edən ciddi bir prosesdir. Yeni nəsillərə gender bərabərliyi anlayışını aşılamaq, cins olaraq qadın və kişini bir-birindən aşağı görmək əvəzinə, bu iki cinsə bir bütün olaraq yaşamaq, hüquqlarını, azadlığını əlindən almadan yaşamasına şərait yaratmaq lazımdır. Uşaqları kiçik yaşlarından gender bərabərsizliyi anlayışından uzaq tutmaq, kişi və ya qadın fərqlər etmədən, heç bir cinsin digərindən üstün olmadığı fikrini təbliğ etmək, sağlam psixologiya və dünyagörüşünə sahib gənclər yetişdirmək mütləqdir.

ƏDƏBİYYAT SIYAHISI

1. Baykurt, F. Benli Yazılar. İstanbul, Papirüs Yayınları, 1998. 288 s.
2. Baykurt, F. İrazca'nın Dirliği, İstanbul, Literatür Yayıncılık, 2018. 292 s.

3. Baykurt, F. Yılanların öcü, İstanbul, Literatür Yayıncılık, 1959. 280 s.
4. Deveci, M. Varoluş ve Bireyleşme Açısından Ferit Edgü Anlatılarında Yapı ve İzlek. Ankara, Akçağ Yayınları, 2012. 299 s.
5. Türk, H. Türk Edebiyatı'nda Anadolu'ya Geri Dönüş: Hikaye ve Romanda Kapsam ve Anlayış. 2015 s. 44

PROFESSOR HƏSƏN MIRZƏYEVİN ELMİ YARADICILIĞINDA FEİL KATEQORİYALARININ MÜQAYISƏLİ TƏHLİLİ

Mehdiyeva Mətanət Bahadur qızı

ADPU, Azərbaycan dili və onun tədrisi texnologiyası kafedrası, baş müəllim

ÖZET.

Azərbaycan filologiya elminin inkişafında Həsən Mirzəyevin özünəməxsus yeri var. O, dilçiliyin müxtəlif problemlərinə dair bir sıra sanballı tədqiqatların müəllifi kimi tanınıb. Onun Qərbi Azərbaycanın yer adları ilə bağlı araşdırmaları milli tarixin öyrənilməsi baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Alim qeyd edir ki, Ermənistan adlanan torpaqların hamısı Azərbaycanın olmuşdur. Həsən müəllim əksər məqalələrində bu yer adlarının tarixindən bəhs etmişdir. Çox doğru olaraq, bu toponimlərin hamısının Azərbaycan torpaqları olduğunu vurğulamışdır. Alim 200-dən çox elmi əsəri, 25 kitabı və 10-a yaxın dərs vəsaiti ərsəyə gətirərək Azərbaycan dilçiliyinin inkişafı üçün böyük töhfələr vermişdir. Alimin bədii yaradıcılığı da özünəməxsusluğu ilə seçilir.

Həsən Mirzəyev dövlətimizin ictimai-siyasi işlərində də fəal iştirak etmişdir. Görkəmli dilçi alim Azərbaycan Respublikasının deputatı seçilmişdir. Həsən Mirzəyev “Şöhrət” ordeninə, Azərbaycan Respublikasının Əməkdar elm xadimi fəxri adına layiq görülmüşdür.

H.Mirzəyev Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetində dərs dediyi zamanlarda bütün tələbələrin sevimlisi olmuşdur. Mən də özümü Həsən müəllimin tələbəsi olduğum üçün şanslı hesab edirəm.

Alimin Azərbaycan dilçiliyinin müxtəlif sahələrində apardığı araşdırmalar, ərsəyə gətirdiyi əsərlər bu gün hər bir dilçi üçün əvəzsiz mənbədir. H.Mirzəyevin morfologiyanın 40 faizini təşkil edən əsas nitq hissəsi feil haqqındakı elmi tədqiqatları xüsusi maraq doğurur. Onu da diqqətə çatdıraq ki, alimin namizədlik dissertasiyasının mövzusu “ Müasir Azərbaycan dilində feili sifət”, doktorluq dissertasiyasının mövzusu isə “Müasir Azərbaycan dilində feilin təsirlilik-təsirsizlik kateqoriyası” olmuşdur. Alim hər iki dissertasiyanı bir kitab adı altında birləşdirmiş və “Azərbaycan dilində feil” adlı dərs vəsaitini ərsəyə gətirmişdir.

Alim qeyd edir ki, nitq hissələrindən ən çətin tədris ediləni və mənimsəniləni feildir. Ona görə də bu bəhsi xüsusi olaraq işləmək lazım gəlir. Professor elmi fəaliyyətinin ilk illərindən feil bəhsi üzrə məktəb yaratmağa müvəffəq olmuşdur. Alim feillə bağlı bir çox mübahisəli məsələlərə aydınlıq gətirmişdir. Onun elmi potensialı imkan verirdi ki, çöxkateqoriyalı nitq hissəsi olan feillər haqqında elmi mübahisələrə son qoysun. XX əsrin 60-cı illərində alimin Azərbaycan morfologiyası üçün gətirdiyi yeni elmi fikirlər bir daha bunu sübut edir. Alimin feillərdə təsir, növ, tərz, inkarlıq, zaman, forma, şəxs və kəmiyyət kimi kateqoriyalar haqqında elmi yaradıcılığı boyu apardığı elmi araşdırmalar gənc tədqiqatçılar üçün ən qiymətli mənbələrdir.

Açar sözlər: Həsən Mirzəyev, Azərbaycan dilçiliyi, feil, feil kateqoriyaları, feillərdə tərz

ABSTRACT.

Hasan Mirzayev has a special place in the development of Azerbaijani philological science. He is known as the author of a number of well-known studies on various problems of linguistics. His researches on the place names of Western Azerbaijan are of special importance from the point of view of studying national history. The scientist notes that all the lands called Armenia used to belong to Azerbaijan. Mr. Hasan talked about the history of these place names in most of his articles. Very correctly, he emphasized that all of these toponyms are the lands of Azerbaijan. The scientist made great contributions to the development of Azerbaijani linguistics by creating more than 200 scientific works, 25 books and about 10 teaching aids. The scientist's artistic creation is also distinguished by its uniqueness.

Hasan Mirzayev also took an active part in the social and political affairs of our state. A prominent linguist was elected a deputy of the Republic of Azerbaijan. Hasan Mirzayev was awarded the “Shohrat” order, the honorary title of Honored scientist of the Republic of Azerbaijan.

H.Mirzayev was the favorite of all students when he was teaching at Azerbaijan State Pedagogical University. I also consider myself lucky to be Hasan's student.

The scientist's researches in various fields of Azerbaijani linguistics, his works are an invaluable resource for every linguist today. H.Mirzayev's scientific research on the verb, the main part of speech, which makes up 40 percent of morphology, is of particular interest. It should also be noted that the subject of the scientist's candidate's dissertation was “Verb adjective in modern Azerbaijani language”, and the topic of his doctoral dissertation was “Effectiveness-ineffectiveness category of verbs in modern Azerbaijani language”. The scientist combined both dissertations under the title of one book and created the textbook “Verbs in the Azerbaijani language”.

The scientist notes that verbs are the most difficult to teach and learn from the parts of speech. That's why it is necessary to work on this issue specially. From the first years of his scientific activity, the professor succeeded in creating a school on verb conjugation. The scientist clarified many controversial issues related to the verb. His scientific potential allowed him to put an end to scientific debates about verbs, which are multi-categorical speech. In the 60s of the 20th century, the new scientific ideas brought by the scientist for the morphology of Azerbaijan prove this once again. The scientific research conducted by the scientist throughout his scientific work on categories such as affect, type, manner, negation, tense, form, person and quantity in verbs are the most valuable resources for young researchers.

Keywords: *Hasan Mirzayev, Azerbaijani linguistics, verbs, categories of verbs, style in verbs.*

Bildiyimiz kimi kateqoriya yunan mənşəli sözdür və “əlamət”, “söyləmə” mənasını ifadə edir. Qrammatik kateqoriya yekcins qrammatik mənaların məcmusudur. Yunan filosofu Aristotel kateqoriyanın on növünü müəyyənləşdirib. Bunlara kəmiyyət, keyfiyyət, münasibət, məkan, zaman, vəziyyət, hal, hərəkət və digərləri daxildir. Sadalanan bu kateqoriyaların bəzisi məntiqi, bəzisi qrammatik, bəziləri isə məntiqi-qrammatik kateqoriyalardır. Qrammatik kateqoriyaların maddi əsasını qrammatik formalar, yəni morfoloji əlamətlər, sintaktik vasitələr təşkil edir. Onu da qeyd edək ki, qrammatik kateqoriyalar birüzlü olmur. Məsələn: təsdiq və inkar feillər, tək və cəm isimlər, təsirli-təsirsiz feillər və s.

Kateqoriyalarının zənginliyi baxımından feillər nitq hissələri sırasında birinci yerdədir. Azərbaycan dilçiliyində feil problemi ilə M.Kazımbəy, M.Əfşar, B.Çobanzadə, A.Şərifov,

İ.Həsənov, Ə.Dəmirçizadə, Q.Bağirov, Z.Tağızadə, A.Ələkbərov, M.Rəhimov, A.Axundov, Z.Budaqova, R.Rüstəmov, H.Quliyev, V.Əliyev, H.Mirzəyev, B.Xəlilov, M.Hüseynzadə, Q.Kazımov və başqaları məşğul olmuşlar. Prof.H.Mirzəyev isə feil mövzunu hərtərəfli tədqiq etmişdir desək, yanılmazdır. Alim həm namizədlik, həm də doktorluq dissertasiyasını feillərə həsr etmişdir.H.Mirzəyev feillərin əlamətdar cəhətləri, təsirli-təsirsiz feillər və təsirlənməyən feillərdən feili sifətləri xüsusi olaraq tədqiqatə cəlb etmişdir.

Alim feil kateqoriyaları sırasında təsir, tərz, növ, inkarlıq, zaman, forma, şəxs və kəmiyyət kateqoriyalarının adını qeyd edir. Dilimizdə heç bir nitq hissəsində bu qədər kateqoriyanın olmadığını diqqətə çatdırır. Bildiyimiz kimi, ümumxalq Azərbaycan dilinin formalaşma dövründə belə, feil öz zənginliyi ilə digər nitq hissələrindən fərqlənmişdir. Dilimizdəki feillər predikativlik xüsusiyyəti daşıyır. Feillər leksik-semantik, morfoloji-sintaktik, fonetik xüsusiyyətlərinin zənginliyi baxımından digər nitq hissələrindən fərqlənir. Dilçilikdə mübahisə doğuran, birmənalı qarşılanmayan məqamlara aydınlıq gətirmək baxımından da feillər xüsusi rola malikdir.

Prof. H.Mirzəyevin elmi yaradıcılığında feil mövzusu daha qabarıq şəkildə özünü göstərir. Alim feillərdə təsirlilik-təsirsizlik kateqoriyası haqqında çox ətraflı, tutarlı, elmi sübutlara əsaslanan fikirlər irəli sürmüş və bu mövzuda müqayisəli elmi tədqiqat aparmışdır. Alimin fikrincə, “ feildəki təsirlilik və təsirsizlik hər şeydən əvvəl, hərəkətin obyektə təsiri ilə müəyyənləşir” (3,s.67). Professor təsirli-təsirsiz feillərin tədqiqi tarixi haqqında ətraflı mülahizələr söyləyir.Öz elmi fikirlərini də müqayisəli şəkildə əsaslandırır. Araşdırma zamanı bir çox dilçi alimlərin:N.A.Baskakov, K.Qulamov, Y.Tursunov, E.N.Nadjin, M.A.Xabiçev və digərlərinin elmi fikirlərini təhlilə cəlb edir. Alim qeyd edir ki, yakut dilində feillər haqqında geniş məlumat verən L.N. Xaritonov təsirli-təsirsiz feillər haqqında ətraflı məlumat vermir.

H.Mirzəyev növ kateqoriyası haqqında Azərbaycan dilçilərinin fikirlərini də təhlilə cəlb edir. Diqqətə çatdırır ki, türkologiyada olduğu kimi, Azərbaycan dilində də bu məsələ haqqında yekdil fikir yoxdur. Buna səbəb isə həm türkologiya, həm də Azərbaycan dilçiliyində bu sahədə tədqiqat işlərinin azlığı olmuşdur. Alim qeyd edir ki, A.Tahirov, N.Nərimanov və b. təsirlilik-təsirsizlik kateqoriyasına ümumiyyətlə toxunmamışlar. X.Əfşar, İ.Əfəndiyev, M.Hüseynzadə, Z.Budaqova kimi alimlər isə təsirli-təsirsiz feillərdən bəhs etmiş və onu feilin ayrıca bir kateqoriyası kimi qəbul etmişlər. Bu alimlər feildəki təsirlilik-təsirsizlik kateqoriyasını növ kateqoriyasından ayırmışlar. Qeyd edək ki, 1947-ci ildən sonra çap olunan qrammatika kitablarında təsirli-təsirsiz feillər ayrıca bir mövzu kimi verilmiş və əksər dilçilər tərəfindən müstəqil kateqoriya kimi qəbul olunmuşdur. Bu sahədə prof. H.Mirzəyevin apardığı elmi araşdırmalar böyük əhəmiyyətə malikdir. Alim təsirli feildən təsirsiz, təsirsiz feildən təsirli feil əmələ gətirən şəkildə feillər haqqında ətraflı məlumat verir. Həmçinin sadə, düzəltmə və mürəkkəb feillərdə təsirlilik-təsirsizlik kateqoriyasının əsas xüsusiyyətlərini ümumiləşdirir. Təkhəcali feillərdən sonu s, d, c samitləri ilə bitənlərin hamısının, ç, r, y, z, s, p ilə bitənlərin əksəriyyətinin təsirli feil olduğunu bildirir. Düzəltmə və mürəkkəb feillərdə təsirlilik və təsirsizlik haqqında da geniş məlumat verir. Alim qeyd edir ki, mürəkkəb feillərdə də bu növ sadə və düzəltmə feillərdə olduğu kimidir. Mürəkkəb feillərdən *olmaq* feilin köməyi ilə düzələnlərin təsirsiz, *etmək, eləmək* feillərinin köməyi ilə düzələnlərin isə, əsasən, təsirli, çox az bir qisminin (təəcüb et, hücum et və s.) təsirsiz olduğunu qeyd edir. Hətta onu da diqqətə çatdırır ki, feillərin məntdəki mənasından asılı olaraq bəzən eyni fonetik tərkibdə olan feilin yardımını ilə düzələn mürəkkəb feillərin bəziləri təsirli, bəziləri isə təsirsiz ola bilər.

Alim feili sifətləri tədqiq edərkən onlarda da təsirlilik-təsirsizlik məsələlərinə toxunur. Feillərdə olduğu kimi, feili sifətlərdə də bu növün özünü göstərdiyini qeyd edir. Feili sifətin belə

bir xüsusiyyətə malik olmasını onun əmələ gəldiyi feilin mənası ilə bağlı bir məsələ olduğunu bildirir. Burada feili sifət şəkilçilərinin heç bir rol oynamadığını da vurğulayır. Yəni feil təsirlidirsə, feili sifət də təsirli, təsirsizdirsə, təsirsiz olur. Məs.: sevmək-sevən, düşünmək-düşünən və s. Təsirli feili sifətlərlə təsirsiz feili sifətlər arasındakı fərq cümlə daxilində özünü göstərir.

Təsirli-təsirsiz feillərdən danışarkən alim onu da vurğulayır ki, çoxmənalı feillər bir mənadan şaxələndiyi üçün ilk mənədəki təsirlilik xüsusiyyətini, əsasən, qoruyub saxlaya bilər.

Alim təsriflənməyən feillərdən feili sifət, onun tədqiqi tarixi, şəkilçiləri, feili sifətlərdə hərəkət, zaman, təsirlilik-təsirsizlik, növ, inkarlıq, şəxs anlayışı, həmçinin feili sifətlərdə tərz anlayışı kimi məsələlərə aydınlıq gətirir. H.Mirzəyev qeyd edir ki, feili sifət feilə məxsus tərz kateqoriyasını qismən mühafizə edib saxlayır (3,s.388).

Maraqlı bir nüansı qeyd etmək yerinə düşər. Feillərdə təsirlilik-təsirsizlik kateqoriyası kimi tərz kateqoriyası da birmənalı qəbul olunmayan məsələlər sırasındadır. Qrammatikaya aid yazılan əksər kitablarda hal-hazırda feil təzləri sırasında tərz kateqoriyasının adı çəkilmir. Yəni feilin təzləri bir kateqoriya kimi dilçilikdə mübahisə doğuran bir məsələdir. Prof.H.Mirzəyev də feilin kateqoriyaları sırasında tərzin adını qeyd edir. Amma bu haqda yalnız feili sifətlərdən söhbət açan zaman məlumat verir. Alim diqqətə çatdırır ki, C.İbrahimov Azərbaycan dilində feili sifətin tərz ifadə etmədiyini qeyd edir. Amma H.Mirzəyev bu fikrin dil faktları ilə təsdiqini tapmadığını vurğulayır.

Feili sifət haqqındakı araşdırmaları zamanı alim tərz kateqoriyasının feili sifətlərdə iki yolla ifadə olunduğunu bildirir. Bu, feillərdə olduğu kimi analitik və morfoloji üsulla ifadə olunur. Alim tərz kateqoriyası dedikdə, hal və hərəkətin kəmiyyəti (iş və hərəkətin təkrar olunması, davamlılığı, hala çevrilməsi və s.) nəzərdə tutur. Feili sifətlərdə tərzin analitik üsulla ifadəsi bəzi feili bağlamalarla bir sıra feili sifətlərin birləşməsi ilə düzəlir. Qeyd edək ki, belə birləşmələrin arasına heç bir söz daxil ola bilmir. Məs.: yıxılıb qalmış, baxa-baxa qalan, uzanıb gedən və s. Prof. Z.Budaqova da birinci tərəfi feili bağlama ilə ifadə olunan tərz birləşmələrini izah edərkən belə birləşmələrə bənzər tərz birləşmələrini göstərir. Məs.: “Dəmirov göy xallı atın üstündə oturduğu halda meşənin içi ilə baxa-baxa gəlirdi” (5,s.285).

Alim tərzin morfoloji yolla ifadəsi zamanı bütün feili sifətlərin iştirak edə bilmədiyini qeyd edir. Bunun bəzi feili sifətlərdə özünü göstərdiyini vurğulayır. Fikrini cümlələrlə təsdiq edir. Məs.: “ Gecə keçir, meydana gəzişən adamların sayı azalırdı” (3,s.381).

Göründüyü kimi, H.Mirzəyev feillərdə tərzin ifadə üsullarını feili sifətlərdə də görür. Deməli, alim də feilin təzlərini bir kateqoriya kimi məqbul hesab edir. Ümumiyyətlə, feil təzləri haqqında Mirzə Kazım bəy, A.N.Kononov, N.A.Baskakov, L.N.Xaritonov, A.İ.Xarisov, K.Musayev, Z.Budaqova, B.Xəlilov, Q.Kazımov, Y.Seyidov, R.Rəcəbli və digər dilçilər fikirlər söyləmişlər.Türk dillərində feil təzləri haqqında ilk əhatəli əsər A.İ.Xarisovun “Kateqoriya qlaqolnoqo vida v başkirskom yazıke” əsəri olmuşdur. Yakut dili isə feil təzlərinin ilk və əhatəli tədqiq edildiyi türk dilidir.

Bu sahədə Azərbaycan dilçilərindən prof. Z.Budaqovanın adını xüsusi qeyd etmək lazımdır.O,bu mövzuda namizədlik dissertasiyası müdafiə etmişdir. Z.Budaqova dissertasiyada, əsasən, feil təzlərinin feili bağlama və köməkçi feildən ibarət analitik formalarını araşdırmışdır. Burada feil təzlərinin feilin zaman formaları ilə ifadəsi II fəsildə bir neçə səhifədə səthi şəkildə şərh olunur. Alim feil təzlərinin xüsusi şəkilçilərlə əmələ gəlməsi, səs təqlidi feillərlə ifadəsi kimi məsələlərə isə toxunmamışdır. Feilin zamanları və feilin təzləri bir-birindən fərqlənən dil kateqoriyalarıdır. Lakin hər hansı bir hərəkət zaman və məkan daxilində baş verdiyi üçün feilin zamanları müəyyən tərz çalarına da malikdir.

“Zərifə Budaqova da hərəkətin tərzlərinin ifadəsində zamanın kənarında qalmasının mümkün olmadığını bildirir. Feilin zaman və tərz kateqoriyalarının bir-biri ilə üzvi şəkildə əlaqədar olduğunu da diqqətə çatdırır. Bu əlaqəyə görə bir çox tərz mənalarının öz ifadəsini zaman formalarında tapdığını qeyd edir. Amma feilin zamanlarında tərz mənalarını ifadə edəcək xüsusi bir şəkli əlamət olmadığı üçün tərz mənalarının bilavasitə zaman şəkilçiləri ilə ifadə olunduğunu bildirir. Feilin zamanlarında özünü göstərən tərz mənalarını ayrıca tərzlər kimi vermir” (4,s.77). Prof. Q.Kazımov, B.Xəlilov, Y.Seyidov kimi dilçi alimlər də tərz feilin kateqoriyaları sırasında verirlər. Bu alimlər feil tərzlərini formalaşdıran şəkilçiləri də göstərirlər. Eyni zamanda sintaktik yolla və ortaqlı şəkilçilərlə də tərzin yarana bilməsini qeyd edirlər (1, s.233-235; 2,s.211-215).

H.Mirzəyev feili sifət şəkilçilərinin xüsusiyyətlərini çox geniş şəkildə araşdırmışdır. -an, -mış, -dıq, -acaq şəkilçilərinin feili sifət yaratmaqda daha məhsuldar olduğunu, -ası, -malı, -ar,-maz şəkilçilərinin isə yuxarıda qeyd etdiyimiz şəkilçilərə nisbətən həm feili sifət yaratmaqda, həm də feilin xüsusiyyətlərini ifadə etməkdə məhdud imkanlara malik olduğunu qeyd edir. Onu da qeyd edək ki, müasir dilimizdə -ar, -maz, -malı şəkilçiləri keçid vəziyyətindədir, yəni feildən düzələn düzəltmə sifət xüsusiyyəti daşımaqdadır. Alim -an, -ən şəkilçisinin –qan, -kən, -ğan, -gən... formasından törədiyini qeyd edir. Bu qədim formanı hal-hazırda tatar, özbək, tuva, qazax, qumuq, uyğur və digər türk dilləri işlədir.

Məlumdur ki, müasir dilimizdə -dıq,-dik,-duq,-dük feili sifət düzəldən şəkilçi həmişə mənsubiyyət şəkilçisi ilə işlənir. H.Mirzəyevin gəldiyi qənaətə görə, bu şəkilçi şühudi keçmiş zaman şəkilçisi ilə eyni mənəbdən təşəkkül tapmışdır. Bu səbəbdən də -dıq şəkilçili feili sifətlərdə şühudi keçmiş zaman məzmunu özünü göstərir. Müasir dilimizdə bu şəkilçi mənsubiyyət şəkilçisiz işlənir. Türk dilində isə, əsasən, mənsubiyyət şəkilçisiz, yəni tək işlənir.

-acaq² şəkilçisi tarixən gələcək zaman şəkilçisi kimi işlənmiş, sonra feili sifət şəkilçisi kimi inkişaf etmişdir. Alim bunu da çox doğru olaraq qeyd edir ki, feili sifətin zaman bildirməsi vacibdir, əks halda o, feildən düzələn düzəltmə sifətin xüsusiyyətlərini daşıyır.

-ar, -ər şəkilçisi müasir dilimizdə feili sifət düzəltmə vəzifəsini itirərək feildən düzələn düzəltmə sifət əmələ gətirməyə xidmət etməyə başlayıb.Məs.: qaynar su, gülər üz, axar su və s. Bu baxımdan alim bu şəkilçini şərti olaraq keçid mərhələsində olan şəkilçi adlandırır. Alim feili sifət şəkilçilərindən danışarkən digər türk dillərini də müqayisəyə cəlb etmiş və belə qənaətə gəlmişdir ki, feili sifət bəzi fonetik dəyişmələri nəzərə almasaq, eyni morfoloji əlamətlərlə düzəlir. Professor feili sifətlərdə hərəkət, zaman, təsirlilik-təsirsizlik, növ, inkarlıq, şəxs anlayışlarının olduğunu da ətraflı izah etmişdir. Həmçinin feili sifətlərin isimləşməsi, hallanması, cəmlənə bilməsi, mənsubiyyət və xəbərlik şəkilçisi qəbul etməsi kimi məsələlərə də aydınlıq gətirmişdir. Feili sifətləri feillərdən fərqli olaraq, həm idarə edə, həm də idarə oluna bildiyini qeyd edir. Bunu feili sifətin hallana bilməsi ilə əlaqələndirir.

H.Mirzəyevin elmi yaradıcılığı öz zənginliyi ilə diqqət çəkir. Biz məruzəmizdə alimin feil haqqındakı elmi mülahizələrinə fikir bildirməyə çalışdıq. Alimin yazdığı kitablar bu gün hər bir dilçinin stolüstü kitabıdır. İnanırıq ki, gələcək nəsil də Azərbaycan dilçiliyinin bünövrəsini qoyan, dilimizin tarixini yazan bu cür alimlərin əsərlərinə həmişə müraciət edəcək, elmi yaradıcılıq işlərində mənbə kimi bəhrələnəcəklər.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Xəlilov B.Ə. Müasir Azərbaycan dilinin morfolojiyası (2 cildə, II cild), Bakı, Nurlan-2007, 354 s.
2. Kazımov Q.S. Müasir Azərbaycan dili (Morfolojiya), Bakı, Elm və təhsil-2010,

398 s.

3. Mirzəyev H.İ. Azərbaycan dilində feil (2-ci kitab), Bakı, Elm-2006, 504 s.

4. Mehdiyeva M.B. Professor Zərifə Budaqova və Azərbaycan dilçiliyi / filol.elm.nam. ...dis./ - Bakı, 2021, 133 s.

5. Müasir Azərbaycan dili (Morfologiya), Bakı, “Elm” nəşriyyatı, 1980, 509 s.

PRAKTİK NƏTİCƏLƏRİN ƏLDƏ OLUNMASI VƏ TƏHSİL PROSESİNƏ UYĞUNLAŞDIRILMASI (Filologiya fakültəsi əsasında)

Mehdizadə Gülşən Kamal qızı

ADPU-nun kiçik elmi işçisi

ÖZET. Siyasi xadim, varislik prinsipinə sadıq, novatr pedaqoq, vətənpərvər ziyalı Həsən Mirzəyevin elmi əsərləri hər nəslin nümayəndələrinə dəyərli mirasdır. ADPU-nun görkəmli ziyalıları arasında mühüm yer alan H.Mirzə pedaqoji fəaliyyəti ilə minlərlə tələbənin, elm xadimlərinin ürəyində yaşayacaqdır. Təhsil problemlərinin öyrənilməsi, müasir təhsil sisteminin əhəmiyyəti və üstün cəhətləri tədqiqi pedaqoji təhsilin inkişafında zəruri yer tutur. Eksperiment metodun tətbiqilə ADPU-nun Filologiya fakültəsinin müəllim və tələbələri ilə keçirilmiş anket sorğusu keçirilmişdir. Sorğu əsasında tədqiqata əsaslanan yeni məzmunlu təhsil üzrə metodiki araşdırmalar aparılmış, nəticələrə dair təkliflər hazırlanmış və həyata keçirilmişdir. Eksperiment metodun növlərindən istifadə edərək sorğunun keçirilməsində məqsəd müəllim-tələbə münasibətlərinin pedaqoji-psixoloji vəziyyətilə tanışlıq, təlim-tədris zamanı əldə edilən biliklərin hansı dərəcədə həyatilik bacarıq və vərdislərinə keçid almasını araşdırmaq və obyektin (öyrənənin) gözləntilərini, təklif və tövsiyyələrini öyrənməkdən ibarət olmuşdur. Keçirilən sorğunun nəticələrinə əsasən müəllimlərin rəy və təkliflərinin nəzərə alınması işin səmərəsini artırır. Müəllimlərin peşəkarlığını artırmaq məqsədilə müasir təlim texnologiyalarında olan yeniliklər, İKT və TEAMS proqramı üzrə mükəmməl bilik və bacarıqlar əldə edilməsi üçün təlimlərin keçirilməsinə şərait yaradılması onların tələbatının ödənilməsinə xidmət edir.

“Müasir təlim texnologiyalarına və beynəlxalq təcrübəyə əsaslanan yeni məzmunlu təhsilin ADPU-da tətbiqi” adlı layihə Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin (ADPU) Elm və Təhsil Nazirliyinin elan etdiyi “Ali və orta ixtisas təhsilinin 2021/2022-ci illər üzrə inkişafı” grand müsabiqəsində uğur qazanmış və dəstəklənmişdir.

Layihə Azərbaycan Respublikasının Elm və Təhsil Nazirliyinin təstiqi ilə ADPU-nun Filologiya fakültəsində tətbiq edilməkdədir. Layihə çərçivəsində fakültənin müəllim və tələbələri arasında *müəyyənləşdirici eksperimental metoda* əsaslanan anket-sorğular keçirilmiş, ETM-in Tətbiqi tədqiqatlar bölməsinin müdiri, dosent Novruzova Gülşən tərəfindən “Müasir təlim texnologiyalarına və beynəlxalq təcrübəyə əsaslanan yeni məzmunlu təhsilin Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetində tətbiqi” layihəsinin “Mentorluq fəaliyyətinin tətbiqi nəticəsində tədqiqata əsaslanan məzmunun həyata keçirilməsi” istiqamətində müəllimlərə təlim təşkil edilmişdir. Təlim zamanı *yoxlayıcı və öyrədici eksperiment metodu* istiqamətində müasir təlimin qarşısında duran məqsəd və vəzifələr təhlil olunmuş, müəllimlər sonda nümunəvi dərslər icmalları hazırlamışlar. Məqsəd ali məktəb müəllimlərinin auditoriyada ənənəvi tədris “boryer”indən kənara çıxıb innovativ dərslər mühitinin təşkil edilməsinə zəmin yaratmaq olmuşdur. Varislik ənənələrini qorumaqla yenilik tətbiqi zamanın qarşısında duran tələbdır.

Açar sözlər: təhsil problemləri, eksperiment metodu, müasir təlim texnologiyaları, beynəlxalq təcrübə, innovativ dərslər Həsən Mirzə.

ABSTRACT.

Political figure, loyal to the principle of succession, innovative educator, patriotic intellectual Hasan Mirzayev's scientific works are a valuable heritage for representatives of every generation. H. Mirza, who has an important place among the outstanding intellectuals of ADPU, will live in the hearts of thousands of students and scientists with his pedagogical activity. The study of educational problems, the study of the importance and advantages of the modern education system occupies a necessary place in the development of pedagogical education. Using the experimental method, a survey was conducted with teachers and students of the Faculty of Philology of ADPU. On the basis of the survey, methodical researches were conducted on education with new content based on research, proposals on the results were prepared and implemented. The purpose of conducting a survey using the types of experimental methods is to get acquainted with the pedagogical and psychological state of teacher-student relations, to investigate the extent to which the knowledge acquired during training is transferred to vital skills and habits, and to learn the expectations, suggestions and recommendations of the object (learner) was. Based on the results of the conducted survey, taking into account the opinions and suggestions of teachers increases the effectiveness of the work. In order to improve the professionalism of teachers, the innovations in modern educational technologies, ICT and the TEAMS program for the acquisition of excellent knowledge and skills serve to meet their needs.

The project "Application of new content education based on modern learning technologies and international experience at ADPU" was successful in the grand competition "Development of higher and secondary education for 2021/2022" announced by the Ministry of Science and Education of Azerbaijan State Pedagogical University (ADPU) and supported.

The project is implemented in the Faculty of Philology of ADPU with the approval of the Ministry of Science and Education of the Republic of Azerbaijan. Within the framework of the project, questionnaires were conducted among the teachers and students of the faculty based on the deterministic experimental method, "Application of mentoring activity" of the project "Application of new content education based on modern learning technologies and international experience in Azerbaijan State Pedagogical University" by associate professor Novruzova Gulshan, head of the applied research department of ETM as a result, training was organized for teachers in the direction of "implementation of research-based content". During the training, the goals and tasks facing the modern training were analyzed in the direction of the checking and educational experiment method, and the teachers prepared exemplary lesson summaries at the end. The goal was to create a foundation for organizing an innovative learning environment for higher school teachers to go beyond the traditional "border" of teaching in the auditorium.

Key words: educational problems, experimental method, modern teaching technologies, international experience, innovative teaching, Hasan Mirza.

Tədrisdə yeniliklərin tətbiqi dedikdə, ilk əvvəl müəllim hazırlığının təkmilləşdirilməsi nəzərdə tutulur. Bu baxımdan müəllimlərdə yeni təlim texnologiyalarının tətbiqi ilə bağlı müxtəlif seminar və layihələr Təhsil İslahatları çərçivəsində həyata keçirilməkdədir. Belə ki, ADPU-nun Elmi-Tədqiqat Mərkəzinin “Müasir təlim texnologiyalarının tətbiqinə və beynəlxalq təcrübəyə əsaslanan yeni məzmunlu təhsil üzrə metodiki tədqiqatın aparılması, nəticələrə dair təkliflərin verilməsi və həyata keçirilməsi” adlı pilot layihəsi 02 aprel 2021-ci il tarixində ADPU-nun rektoru professor C.M.Cəfərovun təsdiqi, Elm və innovasiyalar üzrə prorektor professor A.D.Zamanovun razılığı ilə ali məktəblərdə təlimlərdə əldə edilmiş ilkin peşəkar bilik və

bacarıqların təkmilləşdirilməsi məqsədi ilə müəllimlərə metodiki istiqamət və tövsiyələrin verilməsinə dair *mentor xidmətinin* təşkili nəzərdə tutulmuşdur.

Layihə ADPU-nun Tarix-Coğrafiya fakültəsində həyata keçirilmişdir. Hal-hazırda eyni adlı layihə Azərbaycan Respublikasının Təhsil Nazirliyinin təsdiqi ilə ADPU-nun Filologiya fakültəsində tətbiq edilməkdədir. Layihə çərçivəsində hər iki fakültənin müəllim və tələbələri arasında *müəyyənləşdirici eksperimental metoda* əsaslanan anket-sorğular keçirilmiş, ETM-in Tətbiqi Tədqiqatlar bölməsinin müdiri, dosent Novruzova Gülşən tərəfindən “Müasir təlim texnologiyalarına və beynəlxalq təcrübəyə əsaslanan yeni məzmunlu təhsilin Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetində tətbiqi” layihəsinin “Mentorluq fəaliyyətinin tətbiqi nəticəsində tədqiqata əsaslanan məzmunun həyata keçirilməsi” istiqamətində müəllimlərə təlim təşkil edilmişdir. Təlim zamanı *yoxlayıcı və öyrədici eksperiment metodu* istiqamətində müasir təlimin qarşısında duran məqsəd və vəzifələr təhlil olunmuş, müəllimlər sonda nümunəvi dərslər icmalları hazırlamışlar. Məqsəd ali məktəb müəllimlərinin auditoriyada ənənəvi tədris “boryer”indən kənara çıxıb innovativ dərslər mühitinin təşkil edilməsinə zəmin yaratmaq olmuşdur.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi mövcud tədrisdəki vəziyyəti müəyyən etmək *müəyyənləşdirici eksperiment metodundan* istifadə edərək müəllimlərlə aşağıdakı anket-sorğu keçirilmişdir:

Sorğu 18 sualdan ibarət tətib olunmuşdur. Müəllimlər anket sorğusunun suallarını aşağıdakı kimi cavablandırmışlar:

27 dekabr 2021-ci il tarixdə ADPU-nun ETM-in Tətbiqi Tədqiqatlar bölməsinin müdiri, dosent Gülşən Novruzovanın tərtib etdiyi suallar əsasında Azərbaycan dili və onun tədrisi texnologiyaları kafedrasının professor və müəllim heyəti ilə sorğu keçirilmişdir. Kafedrada 32 nəfər müəllim fəaliyyət göstərir. Sorğuda 18 nəfər müəllim iştirak etmişdir. Onlardan 1 nəfər professor, 8 nəfər dosent, 1 nəfər baş müəllim, 8 nəfər müəllim vəzifəsində çalışır.

Sorğu 11 sualdan ibarət tətib olunmuşdur. Müəllimlər anket sorğusunun suallarını aşağıdakı kimi cavablandırmışlar:

Müasir təlim texnologiyalarının tətbiqi ilə bağlı hansı təlimlərdə iştirak etmişiniz sualına 17 nəfər (95 %) cavablandırmışdır. Təhsil Nazirliyi və Universitet rəhbərliyi tərəfindən keçirilən “Kompüter proqramları və müasir təlim texnologiyalarının tətbiqi yolları” adlı, İnküziv təhsil üzrə, Moodle Koordinasiya Mərkəzinin keçirdiyi, MİMİO kimi elektron lövhələrin idarə olunması bağlı, fəal təlim və Kurikulumla əlaqədar, MICROSOFT TEAMS və s. təlimlərdə iştirak etdiklərini qeyd etmişlər, 1 nəfər (5 %) isə sualı cavablandırmamışdır.

Fəaliyyətinizdə müasir təlim metodlarından istifadə edirsinizmi? Əgər edirsinizsə, bunun əhəmiyyətini nədə görürsünüz sualını 18 nəfər (100 %) “bəli” cavabı ilə yanaşı fəal təlim metodlarından istifadə zamanı yeni informasiyaların tələbələrə ötürülməsi, tələbələrin dərslər və keçirilən ixtisasa marağının artmasına, fənlərin mənimsənilməsində fəallığın təmin edilməsinə səbəb olduğunu, nəzəri və praktik bacarıqların formalaşdırılmasının əhəmiyyətindən bəhs etmişlər.

Tələbələrinizin aldıkları təhsilləri ilə bağlı maraq və ehtiyaclarını necə müəyyən edirsiniz sualına diaqnostik qiymətləndirmə aparıcılarını və bu zaman yaranan suallar, vaxtaşırı söhbətlər, sorğu-anket, seminar məşğələlərdə, müsahibə və müşahidə əsasında tələbələrin maraq və ehtiyaclarını müəyyənləşdirdiklərini cavablandırmışlar.

Fəaliyyətinizdə hansı tədqiqat metodlarından istifadə edirsiniz sualına mövzunun, fənnin xarakterinə uyğun gələn ənənəvi və fəal təlim metodlarından istifadə etdiklərini vurğulamışlar: müqayisəli tarixi metod, səhnələşdirmə, müşahidə, BİBÖ, Venn diaqramı, əqli hücum, nəzəri təhlil, izahetmə-əyani və ya məlumatvermə-mənimsəmə metodu, reproduktiv

metod, problemlə şərh metodu, qismən axtarış və ya evristik metod, tədqiqat metodu, metodik ədəbiyyatların təhlili.

Yeni təlim texnologiyalarına dair hansı bilik və bacarıqları əldə etmək istərdiniz sualına 18 nəfər (100%) “bəli” cavabına açıqlamasında müasir dövrlərdə istifadə olunan ən yeni təlim texnologiyaları ilə bağlı bilik və bacarıq əldə etmək, fəal təlimin tətbiqi ilə yenilikəri öyrənmək, informasiya texnologiyalarından daha geniş istifadə etmək bacarığını daha da artırmaq, tədrislə bağlı olan bütün yeni bilik və bacarıqları öyrənmək, Microsoft Teams proqramını, ağıllı lövhədən istifadə bacarıqlarına yiyələnmək, ödənişsiz dil kurslarının təşkil olunması kimi istəklərini yazmışlar.

Təlim prosesini müasir tələblər əsasında qurmaq üçün İKT-dən istifadə bacarıqlarına yetərincə sahibsinizmi sualına 18 nəfər (100%) “bəli” cavabı veriblər ki, müəllimlərin müxtəlif bacarıq səviyyələrini müşahidə edirik: “yaxşı”, “orta”, “potensialıma sığana qədər”, “dərstdə istifadə edəcək qədər bacarığa sahibəm, lakin universitetimizdə bütün auditoriyalarda İKT-dən istifadənin mümkün olmaması bu bacarıqları tətbiq etməyimizə imkan vermir” fikrini vurğulayıblar.

ADPU-nun professor-müəllim heyətinin peşəkar kompetensiyalarının təkmilləşdirilməsi baxımından fərdi və ya qruplarla (onlayn və ya əyani) dəstək almağı düşünürsünüz? sualına 17 nəfər (95%) “bəli” cavabının açıqlamada onlayn və əyani, qrup şəklində, təşkilinin olmasını qeyd etmişlər. 1 nəfər (5%) suala cavab yazmamışdır.

Professor-müəllim heyətinin peşəkarlığının yüksəldilməsi üçün yeni nə təklif edərdiniz? sualına 18 nəfər (100%) cavablandırmışdır. Aşağıdakı ümumiləşmiş təklifləri diqqətinizə çatdırıram:

1. Müəllimlərin İKT bacarıqlarını yüksəltmək
2. Elmi seminarların, təlim və vebinarların təşkil edilməsi (ona dair sınaq dərslərin keçirilməsi)
3. Ödənişsiz dil kurslarının keçirilməsi
4. Qloballaşan təhsil sisteminin ən müsbət yeniliklərinə dair təlimlər
5. Müəllimlərin fəaliyyətini stimullaşdırılması məqsədi ilə onların yaradıcılıqlarını işıqlandıran müətlə xarakterli elmi diskusiyaların təşkili

Qeyd: Keçirilən sorğunun nəticələrinə əsasən müəllimlərin rəy və təkliflərinin nəzərə alınması işin səmərəsini artırardı. Belə ki, müəllimlərin peşəkarlığını artırmaq məqsədilə müasir təlim texnologiyalarında olan yeniliklər, İKT və TEAMS proqramı üzrə mükəmməl bilik və bacarıqlar əldə edilməsi üçün təlimlərin keçirilməsinə şərait yaradılması onların tələbatının ödənilməsinə səbəb olardı.

Müəllimlərin peşəkarlığını artırmaq məqsədilə müasir təlim texnologiyalarında olan yeniliklər, İKT və TEAMS proqramı üzrə mükəmməl bilik və bacarıqlar əldə edilməsi üçün təlimlərin keçirilməsinə şərait yaradılması onların tələbatının ödənilməsinə səbəb olardı.

Professor-müəllim heyətinin peşəkarlığını yüksəltmək üçün müəllimlərin daima öz üzərində çalışmasını və yeniliklərləri öyrənməyi məqsəduyğun hesab edir, kafedralarda yüksək elmi səviyyəsi və peşəkarlığı ilə fərqlənən müəllimlərin layiqincə qiymətləndirilməsi, müasir təlim texnologiyalarından, İKT –dən daha çox istifadə etmək, yeni texnologiyalardan istifadənin öyrədilməsini, davamlı olaraq təlimlərə cəlb olunmağı, təkmilləşmə kurslarına göndərilmə, başqa ölkələrdəki universitetlərlə əməkdaşlıq çərçivəsində müəllimlərin mübadiləsi, xarici təlimlərə göndərilməsi, tələbələrə birlikdə monitorinq xarakterli tədbirlərin həyata keçirilməsi, əməkdaşlar arasında bütövlüyü qorumaq məqsədi ilə kollektiv şəkildə asudə vaxtın səmərəli keçirilməsi üçün görüşlərin və ekskursiyaların təşkili təklif edirlər:

Professor-müəllim heyətinin peşəkarlığını yüksəltmək üçün verilən təkliflər:

1.Müəllimlərin peşəkarlığını artırmaq məqsədilə müasir təlim texnologiyalarında olan yeniliklər, İKT və TEAMS proqramı üzrə mükəmməl bilik və bacarıqlar əldə edilməsi üçün təlimlərin keçirilməsi;

2.Müəllimləri müxtəlif xarici universitetlərə kurslara göndərmək;

3.Müasir təhsil innovasiyaları ilə müəllimləri daha dərinlən tanış etmək üçün ardıcıl təlimlər keçirmək;

4. Müəllim-tələbə münasibətlərinə yeni baxış yaratmaq, tələbələrin arzu və istəklərini nəzərə almaq;

Professor və müəllim heyətinin arzu və təklifləri nəzər alınaraq 7-14 fevral 2022-ci il tarixində “Müasir təlim texnologiyalarına və beynəlxalq təcrübəyə əsaslanan yeni məzmunlu təhsilin ADPU-da tətbiqi” layihəsinin “Mentorluq fəaliyyətinin tətbiqi nəticəsində tədqiqata əsaslanan məzmunun həyata keçirilməsi” istiqamətində ETM-in Tətbiqi Tədqiqatlar bölməsinin müdiri dosent Gülşən Novruzova təlim təşkil etmişdir. Təlimdə iştirak etmiş müdavimlər ev tapşırığı olaraq açıq dərslər nümunələri hazırlayıb təqdim etmişlər.

Filologiya fakültəsinin tələbələri arasında da anket sorğu keçirilərək qarşılıqlı obyekt-subyekt (müəllim-şagird) münasibətləri öyrənilmişdir:

1804B qrupunda 30 tələbədən 1-i sorğunu cavablandırmamışdır. Tələbələr təqdim olunmuş suallara əsasən aşağıdakı kimi cavablandırmışlar:

Dərs zamanı sizin maraq və ehtiyaclarınız müəllimləriniz tərəfindən necə öyrənilir? Sualına cavab - sual-cavab yolu ilə; maraq və ehtiyaclarımı müəllimə söyləmirəm; sorğu-sual; qrup müzakirələri yolu ilə öyrəndiklərini diqqətə çatdırmışlar.

Fənlərin tədrisində məzmunla bağlı çətinlikləriniz var? Əgər varsa hansı fənlərdir? Sualını tələbələrin bir çoxu ədəbi tənqid fənnindən çətinlik çəktiklərini qeyd etmişlər. Bəziləri heç bir çətinlik yoxdur; məzmunla bağlı çətinlik çərkəkən araşdırıb aradan qaldırmağa çalışıram; əsasən kurikulum fənnindən çətinliklərim olub; Demək olar ki yoxdur, çünki proqram tam fənni əhatə edir və çox yüngülləşdirilib kimi müxtəlif cavablar yazmışlar.

Dərslərinizdəki fəaliyyətinizdən razısınızmi? Nə üçün? Sualına tələbələrin bir çoxu bəli; çox çalışdığım üçün; dərslərimdəki fəaliyyətimdən razıyam; bəli, razıyam; dərslərin çətinliyindən asılı olmayaraq hər dərs mövzusunda hazır olduğum üçün müəllimlərim həmişə məni nümunəvi tələbə kimi yadda saxlayır - tərzdə cavab vermişlər.

Müəllim-tələbə münasibətlərinizi qiymətləndirin. Sualına tələbələrin əksəriyyəti müəllim-tələbə münasibətinin monoton olmasını; bəziləri yaxşı; bəzi müəllimlərimiz sinifdə tələbələr arasında bərabər imkanların yaradılması prinsipini pozurlar, hər tələbəyə eyni ədaləti göstərmirlər; standart, bir çox müəllimlər sadəcə dərsi dərs olaraq görür, ancaq dərs təkəcə elmi məlumatları tələbələrə, şagirdlərə ötürmək deyil. Müəllim şagirdi,tələbəni başa düşməli, onun həyatda daha uğurlu nəticə əldə etməyinə kömək olmalıdır kimi narazı cavablara da rast gəlinir. Amma, bəzi müəllimlər tələbələrə bərabər münasibət göstərməsi nəticəsində böyük rəğbət qazandığı da vurğulanıb. Haqlı qiymətləndirmə, biliyin çatdırılması üçün tələbəyə sərbəst şərait yaradılması cavbına, olduqca yaxşı, anlayışlı müəllimlərimiz var; bizim şəxsi düşüncələrimizi, fikirlərimizə hörmətlə yanaşib, bizə dəstək olan müəllimlərimiz var- cavbları da qeydə alınmışdır.

Fənlərin tədrisində hansı müasir təlim metodları ilə tanış olmusunuz? Sualına tələbələr BİBÖ, klaster, diskussiya, diskussiya, beyin həmləsi metodları; proyektorlardan, təqdimatlardan istifadə edərək öyrəndiklərini vurğulamışlar.

Fənlərin tədrisi zamanı hansı bacarıqları əldə etmişiniz? Sualı - ünsiyyət, sürətli yazma, fikirlərini səlis və əsaslı şəkildə ifadə etmə bacarığı, düşüncələri yanlış olsa belə fikrini deməkdən

çəkinməmək; fərdi və qruplarla işləmə bacarığı; Əsl pedaqoq kimi yetişmə bacarığı; ixtisası üzrə peşəkar təlim aldığı; kurikulum fənni sayəsində yeni təlim metodunu tam mənimsədiyi, psixologiya fənnindən şagirdlərlə necə davranacağı, onlara necə yanaşacağı bacarıqlarının əldə olunması tələbələrimiz tərəfindən cavablandırılmışdır. və.s

Sizcə hansı təlim metodlarının tətbiqi zamanı bacarıqlar əldə edilir? Sualını tələbələr - fəal (interaktiv) təlim metodları, məlumatların müzakirəsi; diskussiya, sinektika, debat metodlarında digərlərinin fikirlərinə hörmət etmək və diqqətlə qulaq asmaq bacarıqları formalaşır, müasir təlim metodları daha çox köməklik göstərir- cavabları ilə dəyərləndirmişlər.

Təhsilinizdə əldə etdiyiniz bilik və bacarıqlarınızı harada tətbiq edirsiniz? Sualını isə maraqlı cavblar vermişlər: İmtahanlarda, təcrübədə; gündəlik həyatda; öz ixtisas fənlərimin verdiyi bacarıqları evdə kiçik qardaşımın dərslərilə məşğul olarkən; Universitetdə ictimai işlərdə nitq mədəniyyətinin verdiyi bilik və bacarıqlardan istifadə edirəm.

Təhsilinizə dair gözləntilərinizi, təklif və tösiyələrinizi bildirin. Bu sualla bağlı tələbələrimiz aşağıdakı müxtəlif tərzdə gözləntilər, təklif və tövsiyələr vermişlər:

Əzbəçiliyə gerek olmayan bir təhsil sistemi daha yaxşı olardı;

Gələcəkdə yaxşı nailiyyətlər əldə etmək;

Texnoloji cəhətdən təhsil müəssisələri silahlandırılmalıdı, müxtəlif vəsait istənilən zaman əlçatan olsun deyə;

Gözləntilərim gün keçdikcə müasir texnologiyalardan istifadənin çoxalmasıdır.

Distant təhsil bizi bir qədər irəli apardı, amma bu bacarıqlarımızı daha da təkmilləşdirməyə ehtiyac var;

gənc müəllim kollektivi təhsildə daha uğurlu nəticələr verə bilər;

Müəllimlərin daha obyektiv olmasını və dərs zamanı robot yox insan olduğunu bilsinlər.

Layihədə eksperimentin metodun növlərindən istifadə edərək sorğunun keçirilməsində məqsəd müəllim-tələbə münasibətlərinin pedaqoji-psixoloji vəziyyətilə tanışlıq, təlim-tədris zamanı əldə edilən biliklərin hansı dərəcədə həyatilik bacarıq və vərdişlərinə keçid almasını araşdırmaq və obyektin (öyrənənin) gözləntilərini, təklif və tövsiyələrini öyrənməkdən ibarət olmuşdur.

NƏTİCƏ.

Təhsil problemlərinin öyrənilməsi, müasir təhsil sistemin əhəmiyyəti və üstün cəhətləri tədqiqata cəlb olunaraq pedaqoji təhsilin inkişafında zəruri yer tutan eksperiment metodun mahiyyəti və ali məktəbdə - ADPU-nun Filologiya fakültəsinin müəllim və tələbələri ilə keçirilmiş anket sorğusu əsasında tədqiqata əsaslanan yeni məzmunlu təhsil üzrə metodiki tədqiqat aparılmış, nəticələrə dair təkliflər hazırlanmış və həyata keçirilmişdir. Eksperiment metodun növlərindən istifadə edərək sorğunun keçirilməsində məqsəd müəllim-tələbə münasibətlərinin pedaqoji-psixoloji vəziyyətilə tanışlıq, təlim-tədris zamanı əldə edilən biliklərin hansı dərəcədə həyatilik bacarıq və vərdişlərinə keçid almasını araşdırmaq və obyektin (öyrənənin) gözləntilərini, təklif və tövsiyələrini öyrənməkdən ibarət olmuşdur. Keçirilən sorğunun nəticələrinə əsasən müəllimlərin rəy və təkliflərinin nəzərə alınması işin səmərəsini artırır. Müəllimlərin peşəkarlığını artırmaq məqsədilə müasir təlim texnologiyalarında olan yeniliklər, İKT və TEAMS proqramı üzrə mükəmməl bilik və bacarıqlar əldə edilməsi üçün təlimlərin keçirilməsinə şərait yaradılması onların tələbatının ödənilməsinə xidmət edir.

“Müasir təlim texnologiyalarına və beynəlxalq təcrübəyə əsaslanan yeni məzmunlu təhsilin ADPU-da tətbiqi” adlı layihə Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin (ADPU) Elm və Təhsil Nazirliyinin elan etdiyi “Ali və orta ixtisas təhsilinin 2021/2022-ci illər üzrə inkişafı” qrand müsabiqəsində uğur qazanmış və dəstəklənmişdir.

Layihə Azərbaycan Respublikasının Elm və Təhsil Nazirliyinin təsdiqi ilə ADPU-nun Filologiya fakültəsində tətbiq edilməkdədir. Layihə çərçivəsində fakültənin müəllim və tələbələri arasında müəyyənləşdirici eksperimental metoda əsaslanan anket-sorğular keçirilmiş, ETM-in Tətbiqi tədqiqatlar bölməsinin müdiri dosent Novruzova Gülşən tərəfindən "Müasir təlim texnologiyalarına və beynəlxalq təcrübəyə əsaslanan yeni məzmunlu təhsilin Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetində tətbiqi" layihəsinin "Mentorluq fəaliyyətinin tətbiqi nəticəsində tədqiqata əsaslanan məzmunun həyata keçirilməsi" istiqamətində müəllimlərə təlim təşkil edilmişdir. Təlim zamanı yoxlayıcı və öyrədici eksperiment metodu istiqamətində müasir təlimin qarşısında duran məqsəd və vəzifələr təhlil olunmuş, müəllimlər sonda nümunəvi dərslər icmalları hazırlamışlar. Məqsəd ali məktəb müəllimlərinin peşəkarlığını və pedaqoji səriştəliyini yüksəltmək, auditoriyada ənənəvi tədris "boryer"indən kənara çıxıb innovativ dərslər mühtininin təşkil edilməsinə zəmin yaratmaq olmuşdur.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1.M. İ. İlyasov. Müəllim peşəkarlığı və pedaqoji səriştəliliyin müasir problemləri. Monoqrafiya. Bakı: "Elm və təhsil", 2018,208 s.

"İDEAL"DA CƏNUBİ AZƏRBAYCANLA BAĞLI MƏQAMLAR

Günəl Hümətova (Pəniyeva) Saleh

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti,

Ədəbiyyatın tədrisi texnologiyası kafedrasının müəllimi

Orcid ID:0000-0002-8916-3484

ÖZET.

"İdeal" sosial-psixoloji bir əsər kimi XX əsrin ikinci yarısında yaranmış Azərbaycan nəsrinin ən qiymətli nümunəsi və həqiqi ədəbi hadisəsidir. Bu ədəbi hadisədə İsa Hüseynov Cənubi Azərbaycanla bağlı xeyli məqamların vermişdir. Bu barədə yazıçı Həmid Herişçi: *"İsa Hüseynov bu əsərdə Cənubi Azərbaycan sirləri barədə üstüörtülü yazıb. Əsl həqiqətlər unudulub. Onun sözlərinə görə Azərbaycan sirləri Bakıda yox, Təbrizdədir. Bu sirləri bilən yazıçılardan biri Sabir Əhmədli idi və bu barədə "Yasaq edilmiş oyun" əsərində az da olsa yazıb"*-söyləmişdir

Tənqidçi Təyyar Salamoğlu da "İdeal" romanı haqqında danışarkən burada Cənubi Azərbaycan probleminin ortaya qoyulmasını vurğulamışdır: *"Sultan Əmirli romana "parçalanmış Azərbaycanın birləşdirilməsi uğrunda mübarizə" ideyası ilə daxil olur"*. Eyni zamanda bu romanda İsa Hüseynovun Cənubi Azərbaycana toxunduğu məqamların verilməsi fikiri ilə yanaşı "İdeal"ın Milli Azadlıq Hərəkatına müəyyən təsiri barədə də müxtəlif vaxtlarda müxtəlif fikirlərin irəli sürüldüyü qaçılmaz faktdır. Beləki, Milli Azadlıq Hərəkatının aktiv iştirakçılarından olmuş yazıçı Səfər Alışarlı isə deyir ki, "İdeal" milli azadlıq hərəkatının bayrağına çevriləcək əsər deyir: *"İdeal" kütlənin qavraya biləcəyi bir əsər deyil, xeyli mürəkkəbdir. O başqa söhbətdir ki, "İdeal" çap olunması ilə hərəkatın başlaması təxminən eyni vaxta təsadüf etdi. Və bu əsəri başa düşən ziyalılar o əsərdə fikirləri, xüsusilə stalinizmlə bağlı məqamları öz çıxışlarında bir daha vurğulayırdılar"*.

Belə qənaətə gəlinir ki, bu roman sadəcə bir nəfərin yox, ümumən Azərbaycan xalqının, bir az da geniş desək, dünya insanının bir neçə minillik düşüncəsinin roman şəklinə düşmüş məcmusudur.

Açar sözlər: roman, söz, əsər

SUMMARY.

In this article, Isa Huseynov's work "Ideal" touches on the South Azerbaijan moments. The ideas put forward by the literary-theoretical thought have been analyzed. "Ideal" as a socio-psychological work is the most valuable example of Azerbaijani prose created in the second half of the 20th century and a real literary event. In this literary event, Isa Huseynov gave many points about South Azerbaijan. Writer Hamid Herischi said: "Isa Huseynov in this work reveals the secrets of South Azerbaijan. wrote covertly about it. Real truths have been forgotten. According to him, the secrets of Azerbaijan are not in Baku, but in Tabriz. One of the writers who knew these secrets was Sabir Ahmadli, and he wrote a little about it in the work "Forbidden Game"

Critic Tayyar Salamoglu, speaking about the novel "Ideal", emphasized the introduction of the problem of South Azerbaijan here: "Sultan Amirli enters the novel with the idea of "struggle for the unification of the divided Azerbaijan". At the same time, it is an inevitable fact that in addition to the idea of presenting the points that Isa Huseynov touched on South Azerbaijan in this novel, different opinions were put forward at different times about the certain influence of "Ideal" on the National Liberation Movement. Thus, the writer Safar Alisharlı, who was an active participant of the National Liberation Movement, says that "Ideal" is a work that will become the banner of the national liberation movement. It is another matter that the publication of "Ideal" coincided with the beginning of the movement. And the intellectuals who understood this work emphasized the ideas in that work, especially the points related to Stalinism, in their speeches again".

It is concluded that this novel is not just a single person, but a collection of several millennia of thought of the Azerbaijani people in general, and to put it a little more broadly, of the people of the world in the form of a novel. **Keywords:** novel, word, work

DRAM ƏSƏRLƏRİNİN TƏDRİSİ PROSESİNDƏ ŞAĞİRDLƏRDƏ FORMALAŞDIRILAN BACARIQLAR

Xəlilova Xatirə Süleyman Qızı

Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutu, doktorant,

ADPU nəzdində ADPK-nin dil-ədəbiyyat müəllimi

ORCID kod:0000-0003-3828-0565

ÖZET.

Ümumtəhsil məktəblərində ədəbiyyat fənninin qarşısında dayanan əsas hədəflərdən biri özünü müxtəlif situasiyalarda ifadə edə bilən, obrazlı və emosional şifahi nitqə malik vətəndaşlar yetişdirməkdir. Dram əsərlərinin tədrisi zamanı müəllim ideyanın çıxarılmasında, məzmunun mənimsənilməsində, orazlılığın təmin olunmasında şagirdlərin müstəqil fəaliyyətini formalaşdırmalıdır. Şagirdlər remarkalar vasitəsilə zamanı, mühiti təsəvvür etməyi bacarmalı, dioloq və monoloqlar vasitəsilə obrazların xarakterini müəyyən etməlidirlər. dram əsərlərinin tədrisi zamanı səhnələşdirmə, rollu oyunlar metodlarından uğurla istifadə bu səriştələrin inkişafına müsbət təsir göstərir.obrazların daxili aləminin açılması və təhlil edilməsində, əsərdən lazım olan nəticənin çıxarılmasında obrazlar üzrə oxunun rolu böyükdür. Müəllim sinifdə oxunu təşkil etdikdə şagirdlər daha maraqla oxuyur və məzmunu asan dərk edirlər. Belə yanaşma ilə əldə olunan bilik və bacarıqlar uzunmüddətli və daha möhkəm olur. Uğurla tədris olunmuş dram əsərindən sonra şagirdin empatiya hissi güclənir.

Dram əsərlərinin tədrisi digər ədəbi növlərdə olan əsərlərin tədrisindən nisbətən çətindir. Çünki, bu əsərlərdə yazıçı heç bir geniş izahata yol vermir. Obrazın xarakteri, hərəkətləri, həyat fəaliyyəti, məqsədi haqqında məlumatları hər bir şagird dialoqları təhlil edərək müəyyən etməlidir. Şagird oxuduqca həm obrazların bədii portretini yaradır, həm təbiət təsvirlərini təsəvvüründə canlandırır həm də əsərin əsas ideyasını müəyyən edir. Bu gedişat zamanı şagirdin təsəvvür və təxəyyül, hafizə, diqqət kimi təfəkkür prosesləri də cillalanır.

Əsərin rollar üzrə oxusundan sonra səhnələşdirmə etməklə şagirdlərdə daha çox bacarığın inkişafına nail olmaq mümkündür. Səhnələşdirmə bütün yaş qruplarının sevimli üsuludur. Obrazı yaradarkən uşaqlarda empatiya qurmaq, hərəkətlərini analiz etmək, şifahi nitq söyləmək, əməkdaşlıq etmək kimi bacarıqlar inkişaf edir. Şagird obrazı yaratdıqda ideyanı daha asan anlayır, həyat hadisələri haqqında dolğun təsəvvürə malik olur.

Ümumən müəllim aşağı siniflərdən istiqamətverici rolunu oynamalı, şagirdlərə öz bacarıqlarını kəşf etmək imkanını yaratmalıdır.

Açar sözlər: dram, komediya, tədris, səriştə, səhnələşdirmə, dialoq və monoloq

SUMMARY.

One of the main goals of the subject of literature in secondary schools is to train citizens who can express themselves in different situations and have figurative and emotional oral speech. During the teaching of drama works, the teacher should form the independent activity of the students in extracting the idea, mastering the content, ensuring coherence. Students should be able to imagine the time and environment through remarks, and determine the character of characters through dialogues and monologues. The successful use of staging and role-play methods during the teaching of dramatic works has a positive effect on the development of these skills. When the teacher organizes the reading in the class, the students read with more interest and understand the content easily. The knowledge and skills gained with such an approach are long-lasting and more solid. After a successfully taught drama, the student's sense of empathy is enhanced.

Teaching dramatic works is more difficult than teaching works in other literary genres. Because, in these works, the writer does not allow any extensive explanation. Each student should analyze the dialogues and determine the information about the character, actions, life activity, and purpose of the character. As the student reads, he creates an artistic portrait of the characters, revives the images of nature in his imagination, and determines the main idea of the work. During this process, the student's thinking processes such as imagination, memory, and attention are polished.

It is possible to achieve the development of more skills in students by staging the play after reading the work in roles. Acting is a favorite of all age groups. When creating an image, children develop skills such as building empathy, analyzing their actions, speaking orally, and cooperating. When a student creates an image, he understands the idea more easily and has a complete idea of life events.

In general, the teacher should play the role of a guide from the lower grades and create an opportunity for students to discover their abilities.

Keywords: drama, comedy, teaching, competence, staging, dialogue and monologue.

Heydər Əliyev irsində Qərbi Azərbaycan dövlətçilik strategiyası kimi.

Sərdarova Mehriban Nağı qızı

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, Elmi Tədqiqat Mərkəzinin

Fundamental Araşdırmalar bölməsinin kiçik elmi işçisi

mehribanserdarova@mail.ru

Xülasə

Məqalədə müstəqil Azərbaycan dövlətinin qurucusu, görkəmli siyasi və dövlət xadimi Heydər Əliyevin ölməz ideyalarından birindən, bu gün xüsusi aktualıq kəsb edən Qərbi Azərbaycan mövzusunun elmi araşdırmalar müstəvisinin dövlətçilik siyasətində xüsusi yerindən bəhs edilir. Araşdırmada Heydər Əliyevin nəzəri irsindən fikir və ideyalar təhlil edilməklə göstərilir ki, ümummilli lider milli dövlətçilik siyasətinə ilk dəfə olaraq Qərbi Azərbaycan mövzunu da əlavə edir, onunla bağlı konkret məqsədlər və vəzifələr müəyyənləşdirir. Məqalədə tədqiqat obyektini kimi, bir tərəfdən, Qərbi Azərbaycan elmi Heydər Əliyev ideyalarına əsaslan konsepsiya kimi nəzərdən keçirilir, digər tərəfdən də, bu konsepsiyanın inkişafında Azərbaycan alimlərinin, xüsusən, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin alimlərinin elmi yaradıcılığında bu mövzunun yeri və əhəmiyyətindən bəhs olunur.

Məqalədə müstəqil dövlətçiliyimizin, eləcə də Azərbaycan elm tarixində işıqlı xatirəsi ilə yaşayan ümummilli liderin sədaqətli silahdaşı, əqidə dostu Həsən Mirzəyevin müstəqil dövlətçiliyimizdə azərbaycançılıq ideologiyası üzərində Qərbi Azərbaycan elmini tədqiqat obyektini kimi ilk dəfə olaraq Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetində yaratması, Zəngəzur toponimləri, şivə sözlərinin tarixiliyi barədə zəngin araşdırmaları, alim həmkarlarını bu mövzu ilə bağlı mütəşəkkilliyə səsləməsi, gənc tədqiqatçıları bu istiqamətdə araşdırmalar aparmağa sövq etməsi dövlətçilik dəyərlərinə malik xidmət kimi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir və bu baxımdan Həsən Mirzəyev dəyərləri Heydər Əliyev irsi kimi qiymətləndirilir.

Açar sözlər: Qərbi Azərbaycan elmi, Heydər Əliyev irsi, tarixi-etnik torpaqlar, deportasiya haqqında fərman, Həsən Mirzəyev, Dərələyəz toponimləri

West Azerbaijan as a statehood strategy in Heydar Aliyev's legacy.

Summary

The article talks about one of the immortal ideas of Heydar Aliyev, the founder of the independent state of Azerbaijan, a prominent politician and statesman, and the special place of scientific research of the Western Azerbaijan topic, which is particularly relevant today, in state policy. Analyzing ideas and ideas from Heydar Aliyev's theoretical heritage, the research shows that the national leader added the subject of Western Azerbaijan to the policy of national statehood for the first time, and defined specific goals and tasks related to it. In the article, as a research object, on the one hand, Western Azerbaijan science is considered as a concept based on the ideas of Heydar Aliyev, and on the other hand, the place and importance of this topic in the scientific creativity of Azerbaijani scientists, especially scientists of the Azerbaijan State Pedagogical University, in the development of this concept is discussed.

In the article, Hasan Mirzayev, the loyal comrade-in-arms and friend of the national leader, who lives with the bright memory of our independent statehood, as well as in the history of

science of Azerbaijan, created West Azerbaijan science as a research object on the ideology of Azerbaijaniism in our independent statehood for the first time at the Azerbaijan State Pedagogical University, about the history of Zangezur toponyms and Shiv words. his rich research, calling his scientific colleagues to organize on this topic, encouraging young researchers to conduct research in this direction is of special importance as a service with state values, and in this regard, Hasan Mirzəyev's values are evaluated as the legacy of Heydər Aliyev.

Keywords: West Azerbaijani science, Heydər Aliyev's heritage, historical-ethnic lands, decree on deportation, Hasan Mirzəyev, Daraleyaz toponyms

Giriş

Araşdırma Həsən Mirzəyev şəxsiyyətinin iki başlıca cəhətinə – müstəqil Azərbaycan dövlətçiliyi quruculuğundakı siyasi xidmətlərinə və alim-vətəndaşlıq qeyrəti ilə seçilən, azərbaycançılıq ideyaları üzərində qurulmuş zəngin elmi yaradıcılığına həsr olunur.

Müstəqil Azərbaycan Respublikasının yeni mənzərəsi yaranır, Zəfərdən sonra dövlətimizin inkişafının indiki mərhələsində dünya fərqli bir Azərbaycanla, ölkə başçısı İlham Əliyevin təbirincə, başını dik tutub istənilən tədbirdə, istənilən formatda sözünü deyən, müzəffər dövlətlə qarşılaşır. Qalib, məğrur, yenilməz, taleyüklü məsələlərimizin həllində əqidəsindən asılı olmayaraq hər kəs tərəfindən birlik, həmrəyliyin hökm sürməsi ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin zamanında söylədiyi “Gün gələcək, Azərbaycan dünyaya günəş kimi doğacaq” həqiqətini gerçəkləşdirir. Ümummilli liderin təsəvvüründəki yeni, strategiyalarını müəyyənləşdirdiyi, hədəfdə gördüyü Azərbaycanın müxtəlif müstəvilərdə yenidən araşdırılmasına ehtiyac yaranır. İstər dövlətçilik siyasəti aspektindən, istər elmi ictimaiyyəti xüsusi vətəndaşlıq borcu ilə cəlb edən, istərsə də mədəniyyət aspektindən düşündürücü məsələlərin müzakirə edilməsinə, yeni istiqamət götürməsinə böyük ehtiyac vardır. Mövcud vəziyyət bu müzakirələrin səmərəli olmasına imkan verməklə, konkret nəticələr əldə olunacağına inam yaradır.

Heydər Əliyev öz parlaq siyasi zəkası və istedadı sayəsində müəyyənləşdirdiyi strategiyalar ilə yeni Azərbaycanı, onun bugünkü gerçəkliklərini yaratmış və gələcəyə aparan yolları müəyyən etmişdir.

Buna görə də, on illər keçir, Azərbaycan xalqının ümummilli lideri, müstəqil Azərbaycan dövlətinin qurucusu, görkəmli siyasi və dövlət xadimi Heydər Əliyevin ölməz ideyalarına, zəngin irsinə, düşüncələrinə maraq nəinki zəifləmir, əksinə daha da güclənir. Bu, bir tərəfdən, Heydər Əliyevin ölməz ideyalarının aktuallığı ilə bağlıdırsa, çünki onun Azərbaycan dövlətçiliyi qarşısında xidmətləri elə misilsizdir ki, dövlətçiliyimiz var olduqca, növbəti mərhələyə qədəm qoyduqca onun ideya və idealları fərqli müstəvidə yeni həyat qazanır, digər tərəfdən də, Heydər Əliyev irsinin tədqiqat sahəsinin coğrafiyasının genişlənməsi ilə əlaqədardır. Belə ki, onun irsində Qarabağ, Qərbi Azərbaycan, Ortaq Türk strategiyaları geniş tədqiqat, araşdırma tələb edən məsələlərdəndir.

Bu məqalədə onun tarixi xidmətlərinin birindən, Azərbaycan dövlətçiliyi qarşısında qaldırdığı bir məsələdən – Qərbi Azərbaycanın hərtərəfli öyrənilməsindən bəhs edilir.

Təbii ki, bu məqalə çərçivəsində ümummilli liderimizin Qərbi Azərbaycanın hərtərəfli öyrənilməsi kimi tarixi xidmətinin bəzi məqamlarına toxunulur. Bu baxımdan, məqalədə Heydər

Əliyev irsində Qərbi Azərbaycan dövlətçilik ideologiyasının tərkib hissəsi kimi, Qərbi Azərbaycan elmi araşdırma müstəvisində, elm və təhsil ocağı Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin alimlərinin dövlətçiliyimizin müxtəlif dövrlərində Qərbi Azərbaycan dəyərlərinə münasibəti, onu elmi müstəvidə öyrənməklə bağlı elmi yaradıcılıq fəaliyyətləri, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin tarixində xüsusi adı olan professor Həsən Mirzəyevin Qərbi Azərbaycanı dilçilik elminin mühüm istiqamətlərində öyrənilməsi ilə bağlı yaratdığı məktəb kimi istiqamətlər araşdırmaya cəlb edilir.

Əgər belə bir sual verilsə ki, əgər Heydər Əliyev dövlətçilik siyasətinə tək cəsiyəsi cəhətdən yox, həm də həssas vətən eşqi, vətən narahatlığı ilə Qərbi Azərbaycan mövzusunı gətirməsəydi, yalnız Qarabağ problemlərinin həlli ilə məşğul olsaydı, bu gün Zəfərdən sonrakı mərhələdə atılan addımlarda Qərbi Azərbaycan ilə bağlı heç bir hazırlıq nəzərə çarpmasaydı, biz bu gün hansı əsasdan başlayıb ədalətin bərqərar olmasına doğru addım atardıq?

Bu baxımdan heç də təsadüfi deyildir ki, akademik elmi yanaşmalarda Heydər Əliyev nəinki gələcəyi görən, həm də gələcəyi yaradan şəxsiyyət kimi təhlil edilir.

Azərbaycan Respublikasında 2023-cü ilin “Heydər Əliyev İli” elan edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamında Heydər Əliyevin bilavasitə bu xüsusiyyətlərindən bəhs edilməklə onu müasir Azərbaycanın rəmzi hesab edilir.

Qərbi Azərbaycan torpaqlarının tarixi vətənimiz olmasını Qarabağda ədalətin bərpası kimi dünya səviyyəsində qaldırması, tarixi İrəvan torpaqlarının gələcək nəsillərin geri qaytaracağına dərin inamın ifadə edildiyi məqamlar əsasını Heydər Əliyevin tarixi fərman və çıxışlarındakı ideyalardan götürməklə onun adı ilə rəmzləşir.

1. Heydər Əliyev irsində Qərbi Azərbaycan dövlətçilik ideologiyasının tərkib hissəsi kimi.

Azərbaycan tarixinin ən müxtəlif problemlərinin öyrənilməsi və bununla xüsusən də, milli tarixi tərəkürün oyadılması, milli ruhun dirçəldilməsinə xüsusi önəm verən Heydər Əliyev üçün Qərbi Azərbaycan tariximizin, mədəniyyətimizin bir hissəsi olmaqla, həm də yalnız üzü keçmiş bir səyahət deyil, millətin xalqın öz həqiqi, həm də yaxın keçmişini dərinləndirən öyrənilməyə hazırlıqlı getməsi üçün bir istiqamət, hədəfdir.

Qərbi Azərbaycan, onun tarixi taleyi Heydər Əliyevin dövlətçilik fəaliyyətinin birinci dövründə də daim diqqət mərkəzində olmuşdur.

1998-ci il yanvarın 14-də Azərbaycan Respublikası Konstitusiyaya Komissiyasının iclasında Zəngəzur dəhlizinin perspektivlərindən bəhs etməklə, erməni yalanlarını öz tarixi çıxışı ilə alt-üst edən ümummilli lider bu məqamlara toxunur, tarixi faktları nəzərə çatdırır və aydın olur ki, Heydər Əliyevin dövlətçilik fəaliyyətinə başlamamışdan öncə 1968-ci ildə, 1969-cu ildə Ermənistan Azərbaycana qarşı torpaq iddiaları ilə çıxış edib. Ermənilər Zaqafqaziya Kartoqrafiya İdarəsinin, 1932-ci ildə yaratdığı saxtalaşdırılmış xəritələrdən istifadə etməklə, Azərbaycan hakimiyyətini təmsil edən rəhbərlərin də sayıq və çevik olmaması nəticəsində qarşılıqlı görüşlər keçirmiş, bu xəritələri rəhbər götürməklə Azərbaycanın cürbəcür hissələrindən, Ermənistanla sərhəd olan hissələrindən torpaqların iddiasına başlamış və protokol imzalamağa nail ola bilməmişlər.

1969-cu ilin may ayında Azərbaycan Respublikasının Ali Sovetinin Rəyasət Heyətində torpaqların verilməsi ilə bağlı fərman da imzalanır. İşin icrasının bir balaca ləngiməsi, 1969-cu ilin iyul ayında Heydər Əliyevin Azərbaycanın Mərkəzi Komitəsinin birinci katibi seçilməsi bu prosesi dayandırır. Heydər Əliyev iclasda həmin məqamları xatırlayır: *“Bir neçə gün idi ki, işləyirdim, bu məsələni gətirib mənim qarşıma çıxartdılar. Moskvadan da çox böyük təzyiqlər*

edirdilər ki, qərar qəbul olunub, tez edin, icrasına sərəncam verin. Dedim, bilirsiniz, bu qərar mayda qəbul olunub, əgər iyul ayına qədər icra edilməyibsə, imkan verin, mən onu bir araşdırım. Şübhəsiz ki, mən araşdırandan sonra gördüm ki, buna razılıq verə bilmərəm. Mən razılıq vermədim. Bu da məlumdur. Nə qədər ki, mən Azərbaycanda işlədim, o qərar həyata keçmədi. 1985-ci ildə Ermənistan tərəfi o qərarın həyata keçirilməsinə nail olmuşdur: Yenidən komissiyalar təyin edilmişdi, yenidən protokollar yazılmışdı, həmin o torpaqları, o cümlədən Naxçıvandan bir qisim torpaqları Ermənistana vermişdilər.” [2]

Bundan əlavə, Heydər Əliyevin Azərbaycan MK-nın I katibi olduğu dövrdə Aşıq Ələsgərə və d. ustalara aid yubiley tədbirlərinin Ermənistan daxil olmaqla İttifaq miqyasında keçirilməsi, Azərbaycanın Ermənistanda elm və mədəniyyət ongünlükləri tədbirlərinin keçirilməsi, Mehri yolunda yol tikintisinə cəhd olunması onun bu torpaqların bir vətən parçası kimi daimi yaddaşda yaşamasını təmin etmək, mövcud düşmən məkrindən qorumaq, tarixi torpaqlarımız olmasını diqqətdə saxlamaq kimi başlıca məqsədlərindən irəli gəlirdi.

Azərbaycanda siyasi hakimiyyətinin II dövründə Heydər Əliyevin mükəmməl dövlətçilik ideali içərisində Qərbi Azərbaycanın xüsusi yeri onun tarixi əhəmiyyətə malik qərarlar qəbul etməsi və həmin qərarların yüksək səviyyədə icrasını təmin etmək kimi fəaliyyətində üzə çıxır.

Bəli, ümummillil lider Azərbaycanın bütün taleyüklü sahələrinə diqqət yetirdiyi kimi, Qərbi Azərbaycan probleminə də xüsusi əhəmiyyət verir, onu digər məsələlərlə vəhdətdə götürərək 1997-ci ilin dekabr ayının 18-də 1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların Ermənistan SSR ərazisindəki tarixi - etnik torpaqlarından kütləvi surətdə deportasiyası haqqında fərman verir və bu fərmanda müəyyənləşdirilir ki, məqsəd azərbaycanlıların Ermənistan SSR ərazisindəki tarixi-etnik torpaqlarından kütləvi surətdə deportasiyasının hərtərəfli tədqiq edilməsindən, Azərbaycan xalqına qarşı dövlət səviyyəsində həyata keçirilmiş bu tarixi cinayətə hüquqi-siyasi qiymət verilməsi və onun beynəlxalq ictimaiyyətə çatdırılmasından ibarətdir.

Bu fərmanda ümummillil liderin Qərbi Azərbaycan strategiyası, göründüyü kimi, azı üç tarixi əlamət daşıyır.

Nəzərə alsaq ki, müharibənin bitmədiyi, Heydər Əliyevin təbirincə, *Azərbaycan torpaqlarının 20 faizinin Ermənistan silahlı qüvvələrinin işğalı altına düşdüyü, həm Ermənistan ərazisindən çıxarılmış, həm də işğal olunmuş torpaqlardan çıxarılmış bir milyondan artıq azərbaycanlının ağır vəziyyətdə, çadırlarda yaşadığı belə bir şəraitdə müstəqil dövlət kimi ilk illərini yaşayan, qarşıda duran vəzifənin mənfi proseslərin qarşısı alınması, Azərbaycanın müstəqil dövlət kimi yaşaması, inkişaf etməsi uğrunda Azərbaycanın torpaqlarının müdafiə olunması üçün bütün güclərin, səylərin səfərbər olduğu* [3] belə bir tarixi mürəkkəb şəraitdə mövcud durumun ağır fəsadlarına ilkin tədbirlər görüldüyü, dövlətçiliyin siyasi-ictimai, sosial-iqtisadi, mədəni və s. istiqamətlərində strategiyalar müəyyənləşdirdiyi dövrdə Heydər Əliyev milli dövlətçilik siyasətinə ilk dəfə olaraq Qərbi Azərbaycan mövzusunun da əlavə edir, onunla bağlı konkret məqsədlər müəyyənləşdirir.

Bu Fərmanın verilməsindən az sonra yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, 1998-ci il yanvarın 14-də Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyaya Komissiyasının iclasında Heydər Əliyev ermənilərin Zəngəzuru necə ələ keçirmələri haqqında faktlara söykənən fikirləri tarixə ekskurs edərək gündəmə gətirir, ermənilərin Naxçıvanı da Zəngəzur torpaqları kimi ələ keçirmək cəhdlərindən danışır, zamanını gözləyən strateji irsi – Qərbi Azərbaycanı Vətənimizin bir hissəsi, Naxçıvan kimi (Heydər Əliyev çıxışında itirilmiş Qərbi Azərbaycan torpaqlarını qorunan Naxçıvan əraziləri ilə müqayisəli təhlil edir: *„Naxçıvan bu günə qədər Azərbaycanın torpağı olaraq yaşayır. Bunun özü böyük nailiyyətdir.”*– M.S.), Qarabağ kimi bütün cəmiyyət miqyasında, ictimai-siyasi proseslərlə vəhdətdə, dövlət siyasətinin ayrılmaz tərkib hissəsi kimi ortaya çıxarır.

O, eyni zamanda, ermənilərin xəritələri saxtalaşdırmasından bəhs etməklə burada da bir neçə mühüm əlamət daşıyan strategiyasının proqramını verir və göstərir ki, bu gün mümkün olmasa da *“Ancaq gələcəkdə bu proqram çox böyük müsbət nəticələr verəcəkdir.”* [2]

Bu tarixi çıxışla ümummilli lider yalnız öz siyasi manifestini deyil, Azərbaycan dövlətinin gələcək hədəflərini müəyyən edir: *“Biz bu gün çox əhəmiyyətli, vacib olan bir məsələni müzakirə edirik, müstəqil Azərbaycan Respublikasında dövlətçiliyin, qanunvericiliyin, qanunvericilik aktlarının yaranması prosesinin həyata keçirilməsi ilə məşğuluq.”* [2]

Heydər Əliyev 1998-ci il yanvarın 14-də Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası Komissiyasının iclasında dövlətin siyasətini səciyyələndirərkən bu siyasətinin ən üstün hissələrini vurğulayır: *“Bunlar bizim tariximizin səhifələridir. Eyni zamanda bunlar Azərbaycanın torpaq, ərazi bütövlüyü uğrunda gedən prosesləri və onların nəticələrini əks etdirən faktlardır...”* [2]

Gələcəkdə Zəngəzur dəhlizi ilə bağlı məqsəd və vəzifələrin ilk olaraq elm müstəvisində həllinin vacibliyini vurğulayır: *“Bizim tariximizin bütün bu mərhələləri araşdırılmalı, təhlil olunmalıdır, yazılmalıdır. Mən bu fikri bir neçə dəfə irəli sürmüşəm və bu gün də hesab edirəm ki, qədim tariximiz də, şübhəsiz, bizə lazımdır...”* [2]

Heydər Əliyevin Qərbi Azərbaycanla bağlı strateji mövqeyini onun aşağıdakı sözləri aydın əks etdirir: *“Bunları bilmək lazımdır. Mən hesab edirəm ki, əldən gedən torpaqlar nə vaxtsa qayıtmalıdır. Azərbaycanın tarixi torpaqları qayıtmalıdır. Xalqımız da daim bilməlidir ki, bizim tarixi torpaqlarımız hansılar olubdur, hansılar nə vaxtsa əlimizdən gedibdir, nəyə görə əlimizdən gedibdir və şübhəsiz ki, bunlar qayıtmalıdır. Biz də qaytara bilməsək, gələcək nəsillər bunu qaytaracaqlar.”* [2]

Bundan əlavə, 2001-ci il noyabr ayının 9-da Dünya Azərbaycanlılarının I qurultayında da öz əzəli tarixi torpaqlarından bütün dünyaya səpələnən, sığınacaq alan azərbaycanlılara tövsiyəsində də mühüm məqamlara toxunur.

“Azərbaycanın böyük təbii sərvətləri, əlverişli coğrafi-strateji mövqeyi, güclü iqtisadi, intellektual potensialı və azərbaycanlıların yüksək mədəni səviyyəsi müstəqil ölkəmizin gələcəyinin çox xoşbəxt və firavan olmasını təmin edəcəkdir. Əmin ola bilərsiniz ki, bu yol, qarşıda duran üfüqlər, perspektiv tam realdır.” [3]

Maraqlıdır ki, perspektivin reallığını Qarabağ münaqişəsinin həllindən sonra görür: *“Ancaq bizim üçün ən çətin problem, bizi ən çox narahat edən Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsidir. İşğal edilmiş torpaqlarımızın azad olunması, Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün bərpa edilməsidir.”* [3]

Göründüyü kimi, Heydər Əliyevin irsində Qərbi Azərbaycan azərbaycançılıq ideologiyasının komponenti olmaqla son nəticədə bu ideologiyadan yeni hədəfli çıxış xətti kimi ortaya çıxır. Təsadüfi deyildir ki, ölkə başçısının Azərbaycanın uzunmüddətli inkişaf strategiyasını icra edilməsi və bu strategiyanın müxtəlif istiqamətləri ilə bağlı mövqeyindən çıxış edərək bu günlərdə Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Sosial-Tədqiqatlar Mərkəzində bugünkü Azərbaycanın yeni reallıqlara uyğun inkişaf hədəflərinin – Azərbaycanın bütün dünya azərbaycanlılarının məsuliyyətini öz üzərinə götürmək gücündə olması, “Böyük millət – güclü dövlət” – Azərbaycanın yeni ideoloji xətti kimi müəyyənləşə bilmək iqtidarında olması ümummilli liderimizin *“bu yol, qarşıda duran üfüqlər, perspektiv tam realdır.”* kimi mövqeyinin məntiqi davamı kimi qiymətləndirilə bilər.

Ümummilli liderin dövlətçilik mövqeyində Qərbi Azərbaycan Türk dünyasının birliyi strategiyası ilə paralel inkişaf edir. O, eyni bir ideologiyanın tərkib hissəsi və daşıyıcısı olmaqla, həm də əsrlərin və nəsillərin varisliyini təmin etməsi, milli ideallara və dövlətçilik maraqlarına

xidmət etməsi ilə əlamətdardır. Eyni zamanda onun digər strategiyaları kimi, öz həll zamanını gözləyən məsələdir.

Heydər Əliyevin irsində yer tutan bu fərman və müraciətlər həm yaxınmüddətli, həm də uzunmüddətli plan kimi xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Belə ki, burada həm məqsəd, həm də məqsəd yolunda tərəddüd edilmədən əməli fəaliyyətə çağırış var: *“Kim Azərbaycanı sevirsə, kim Azərbaycanın müstəqil dövlət olmağını istəyirsə, kim Azərbaycanın işğal edilmiş torpaqlarının azad olunmasını istəyirsə, kim Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü istəyirsə, o bu bayraq altında, bu sözlər altında, bu amal ətrafında birləşməlidir.”*

Göründüyü kimi, ümummilli lider səfərbərlik olmadan öncə səfərbər edir, yetişəcək zamana zəmin hazırlayır.

2. Qərbi Azərbaycan elmi araşdırma müstəvisində.

Heydər Əliyevə görə, Qərbi Azərbaycan strategiyasına dövlətçilik ideologiyasının potensialı kontekstində analitik nəzər salanda görürük ki, onun ictimai-siyasi fəaliyyətində Qərbi Azərbaycan milli dövlətçiliyin davamlı inkişafı olmaqla tarixdir, dildir, dilin ədəbi-tarixi yaddaşdır.

Heydər Əliyev irsində Qərbi Azərbaycan məlum olur ki, həm bir elm sahəsidir.

O, Qərbi Azərbaycanın dövlətçiliyimizdə yerini müəyyənləşdirmək məqsədilə görkəmli alimlərdən, rəsmi vəzifəli şəxslərdən və ictimai xadimlərdən ibarət komissiya yaradır, Azərbaycan elminin diqqətini bu müstəviyə çəkir.

Məhz belə mövqedən sonra Qərbi Azərbaycanın zəngin maddi və mənəvi irsi ilə bağlı akademik elmi araşdırmalar, kitablar, monoqrafiyalar, ensiklopediyalar, televiziya sənədli filmləri ərsəyə gəlir.

Tarixi istiqamətdən yeddicildlik “Azərbaycan tarixi”nin III cildi, “İrəvan xanlığı, Rusiya işğalı və ermənilərin Şimali Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi”, “İrəvan xanlığının tarixi coğrafiyası”, “İrəvan xanlığı”, “Türkmənçay 1828 (Tarixi xronika)”, “İrəvan şəhəri” və s. monoqrafik əsərlər olduqca qiymətli tarixi araşdırmalardır.

İrəvan xanlığına daxil olan ayrı-ayrı mahal və bölgələrin ədəbi istiqamətdən folklorunun toplanması, araşdırılması, araşdırma elmi məqalələrin yazılması həm də tarixi əhəmiyyət daşıyır. Təsadüfi deyildir ki, Heydər Əliyev bu barədə də vurğulayır, hər xalqın tarixi onun ədəbiyyatında əks olunur.

Folklor İnstitutundan Əziz Ələkbərlinin müxtəlif illərdə ərsəyə gətirdiyi Qərbi Azərbaycan: I cild-Vedibasar mahalı, II cild-Zəngibasar, Gərnibasar və Qırxbulaq mahalları ensiklopediyaları, Azərbaycan folkloru antologiyası, X kitab-İrəvan Çuxuru folkloru, XV kitab-Dərələyəz folkloru, XIX kitab-Zəngəzur folkloru, XX kitab-Loru-Pəmbək folkloru, Qərbi Azərbaycan abidələri (azərbaycan və ingilis, fransız, alman dillərində), Qərbi Azərbaycanın dialektoloji lüğəti, 1-ci cild, “Türk mənşəli erməni soyadları” digər müəlliflərindən Hüseyn İsmayılovun Azərbaycan folkloru antologiyası, III cild-Göyçə folkloru, VII cild- Qaraqoyunlu folkloru və s. bu baxımdan olduqca qiymətli mənbələrdir.

Bu əsərlər ümummilli liderimizin Qərbi Azərbaycanı elm müstəvisində araşdırılmasına alimlərə etdiyi çağırışdan sonra meydana gəlmişdir. Təsadüfi deyil ki, bu elmi-bədii əsərlərin ilk səhifələrində, ədəbi-bədii proqramların başlanğıcında istiqamət kimi ümummilli liderin Qərbi Azərbaycanla bağlı fikirlərindən sitatlar verilir, məlum Fərmanın məzmunu əks olunur.

Qərbi Azərbaycanla bağlı elmi araşdırmalara nəzər yetirəndə görürük ki, bu müstəvidə Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin, alimlərinin xüsusi yeri vardır.

3. Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti və Qərbi Azərbaycan elmi Həsən Mirzəyev dəyərləri Heydər Əliyev irsi kimi

Qərbi Azərbaycanın elm müstəvisində öyrənilməsində onun tarixinin yazılması, folklorunun toplanması ilə paralel dilinin etnik tarixini, etnogenezini öyrənmək xüsusi əhəmiyyət kəsb edir və zəngin mənbə rolunu dil sahəsində araşdırmalar, xüsusən, toponimlər, etnonimlər təşkil edir. Məlumdur ki, toponimlər hər bir xalqın qədim tarixini, dili və dini mənsubiyyətini, həyat tərzini, məşğuliyyətinə dair tarixi həqiqətləri özündə əks etdirməklə hansı ərazilərdə mövcudluğu barədə zəngin dil faktlarıdır. Ümumiyyətlə, toponimlər tarixi şahidlərdir, hansı etnik qrupdan, hansı coğrafiyadan, hansı məşğuliyyətdən, kimlikdən meydana gəldiyini özündə əks etdirir. Ona görə də hər hansı bir ərazinin öyrənilməsində onun toponimlərinin öyrənilməsi xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

Müstəqillik illərində dövlətçilik siyasətinin tərkib hissəsi kimi Qərbi Azərbaycan toponimlərinin öyrənilməsi coğrafiyasını izlədikdə ortaya bir həqiqət çıxır ki, indiyə qədər geniş şəkildə tarixi, coğrafi və dilçilik istiqamətində araşdırılmış toponimlərin 90 faizi Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin payına düşür. Öyrənilmə mənbəyinin əsasını müəyyənləşdirərkən professor Həsən Mirzəyevin zəngin irsi ilə qarşılaşırıq.

Bu baxımdan bu gün 95 illiyi elmi konfrans şəklində qeyd edilən, müstəqil dövlətçiliyimizin, eləcə də Azərbaycan elm tarixində işıqlı xatirəsi ilə yaşayan ümummilli liderin sədaqətli silahdaşı, əqidə dostu Həsən Mirzəyevin Qərbi Azərbaycanın yer adları ilə bağlı araşdırmaları milli tariximizin öyrənilməsi baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Məqalədə müstəqil dövlətçiliyimizin, eləcə də Azərbaycan elm tarixində işıqlı xatirəsi ilə yaşayan, ümummilli liderin sədaqətli silahdaşı, əqidə dostu Həsən Mirzəyevin müstəqil dövlətçiliyimizdə azərbaycançılıq ideologiyası üzərində Qərbi Azərbaycan elmini tədqiqat obyektinə kimi ilk dəfə olaraq Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetində yaratması, Zəngəzur toponimləri, şivə sözlərinin tarixiliyi barədə zəngin araşdırmaları, alim həmkarlarını bu mövzu ilə bağlı mütəşəkkilliyə səsləməsi, gənc tədqiqatçıları bu istiqamətdə araşdırmalar aparmağa sövq etməsi dövlətçilik dəyərlərinə malik xidmət kimi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir və bu baxımdan Həsən Mirzəyev dəyərləri Heydər Əliyev irsi kimi qiymətləndirilir.

Həsən Mirzəyev bu çağırışa elmi yaradıcılığı, elmi təşəbbüskarlığı, alim, vətəndaş qeyrəti ilə qoşulur. Təsadüfi deyildir ki, onun fəaliyyətinin hər iki istiqamətinin əsasını azərbaycançılıq konsepsiyası təşkil etməsi araşdırmaçıları tərəfindən də əsaslandırılır.

Professor İbrahim Bayramov yazır, elmi yaradıcılığının ikinci istiqaməti Azərbaycan onomastikası ilə bağlı olan professor Həsən Mirzəyevin bu sahədə tədqiqatları XX əsrin 80-ci illərindən başlayır. Aşıq poeziyasında onomastik vahidləri tədqiqat obyektinə seçən Həsən Mirzəyev elmi yaradıcılığında poetik onomastika və toponomik tədqiqatlar yaradıcılığının birinci istiqaməti Türk dillərində feilin xüsusiyyətlərinin tədqiqindəki ali niyyəti ilə vəhdət təşkil edir, təsadüfi deyildir ki, onun doktorluq müdafiəsi prosesini xatırlayan oğlu xatirəsində qeyd edir ki, alimin vətəndaşlıq qeyrəti ilə təcəssüm olunan elmi yaradıcılığı hələ müstəqillikdən xeyli əvvəl Azərbaycan və türk mənşəli sözlərə münasibətdə həmişə qərəzli mövqə tutan erməni həmkarları ciddi narahat edir, qıcıqlandırır.

Qeyd etməliyə ki, XX əsr Azərbaycan elmində Qərbi Azərbaycan toponomikasının öyrənilməsi ilə əslində bir tarix, dil, mədəniyyət, ədəbiyyat, coğrafiya, etimologiya və s. öz ehtişamı ilə tək-tək müəlliflərdən biri kimi Həsən Mirzəyevin yaradıcılığında, irsində öz əksini tapır. Bu baxımdan Həsən Mirzəyev irsi bir neçə istiqamətlidir. Əvvəla, onu qeyd edək ki, ADPU-da müstəqillik illərində Qərbi Azərbaycan toponimlərinin araşdırılması ənənəsinin

yaradıcısı Həsən Mirzəyevdir. “Dərələyəz mahalının toponimləri və şivə sözləri”, Qərbi Azərbaycanın Dərələyəz mahalı”, “Dərələyəz folkloru”, həmçinin “Hanı o səndəki el, Dərələyəz” adlı monoqrafik əsərləri ilə bu ənənənin başlangıcını qoyur, müəllim həmkarlarını, elmi məsləhətçisi olduğu tədqiqatçıları, eləcə də gənc tədqiqatçıları bu missiyaya cəlb etməklə rəhbərlik etdiyi Müasir Azərbaycan dili kafedrası Qərbi Azərbaycan toponimlərinin araşdırılması mərkəzinə çevrilir. Alimin elmi rəhbərliyi ilə Könül Səmədovanın “Qərbi Azərbaycan-indiki Ermənistan etnotoponimlərinin arealları” dissertasiyasında Qərbi Azərbaycan ərazisindəki etnotoponimlər tədqiqat obyektinə olmuş, bu ərazinin areal etnotoponimləri araşdırılmışdır. Bu tədqiqat Ermənistan ərazisindəki türk mənşəli etnotoponimlərin linqvistik və tarixi, coğrafi aspektdə araşdırılmasını təmin etməklə QərbiAzərbaycan – indiki Ermənistan ərazisinin qədim türk oğuz yurdu olduğunu bir daha təsdiq edən tutarlı mənbədir.

Alimin elmi rəhbərliyi ilə Sevinc Sadıqovanın “Dərələyəz toponimlərinin linqvistik xüsusiyyətləri” dissertasiyasında əsas məqsəd Qərbi Azərbaycanın Dərələyəz mahalı ərazisindəki toponimlərin (oykonim, oronim və hidronimlərin) linqvistik xüsusiyyətlərini təhlil etmək, onları kompleks şəkildə araşdırmaq, həmin toponimlərin ilkin variantlarını müəyyənləşdirmək olmuşdur. Qeyd edək ki, Qərbi Azərbaycanın Dərələyəz mahalının toponimlərinin linqvistik tədqiqi Azərbaycan dilçiliyində ilk dəfə olaraq sistemli şəkildə tədqiqata cəlb edilməklə müəyyənləşdirilmişdir ki, Dərələyəz mahalı ərazisindəki toponimlərin hamısı bütün tarix boyunca türk mənşəli olmuş, yalnız ermənilər bura köçürüldükdən sonra, xüsusilə də, SSRİ-nin şovinist siyasəti nəticəsində buradakı Azərbaycan-türk mənşəli adların böyük bir qismi türk izini itirmək üçün erməni adları ilə əvəz edilmişdir.

Filosof-alim Əbu Turxanın hikmət dünyasında deyilir, “Adətən adamlar özündə olanı başqasına bağışlayır; müdriklər isə səndə olanı sənə ərməğan edir.”. Bu kəlamdan çıxış etsək görürük ki, Həsən Mirzəyevin kafedrada yaratdığı mühit həmkarlarının, xüsusən də professor İbrahim Bayramovun müstəqilliyin ilk illərindəki “Ermənistan azərbaycanlılarının tarixi coğrafiyası”(Bakı, 1995) araşdırmasını yeni istiqamətlə zənginləşdirməsinə, özünün bütün elmi yaradıcılığını Qərbi Azərbaycan elminin araşdırılmasına həsr etməklə, bu müstəvinin gələcəyə ötürülməsi, öyrənilməsi üçün tədrisə gətirilməsi ilə nəticələnmişdir.

Professor İbrahim Bayramovun “Müasir Azərbaycan ədəbi dilinin zənginləşməsi yolları”, “Qərbi Azərbaycan şivələrinin leksikası”, “Qərbi Azərbaycanın toponimlər sistemi”, “Qərbi Azərbaycanın türk mənşəli toponimləri”, “Qərbi Azərbaycan toponimlərinin təkibində işlənən söz və coğrafi terminlər lüğəti” dərsləri xüsusi ictimai-siyasi əhəmiyyətə malikdir. Alimin “Qərbi Azərbaycan: tarixi həqiqətlər və ya Ermənistanın etnik təmizləmə siyasəti” əsəri, “Qərbi Azərbaycan toponimlərinin təkibində işlənən söz və coğrafi terminlər lüğəti”, “Qərbi Azərbaycanın türk mənşəli toponimləri” kitabları, həmçinin “Kitabi-Dədə Qorqud” kitabında Qərbi Azərbaycanın toponimləri və ya “Dədə Qorqud” kitabının coğrafi mühiti haqqında, “Göyçə gölü” hidronimi haqqında elmi-araşdırma məcmuələrindəki elmi əsərləri bu baxımdan zəngin mənbələrdir.

Araşdırmalar göstərir ki, Həsən Mirzəyevin özünün fəaliyyəti, yaradıcılığı ilə yanaşı həm də rəhbərlik etdiyi kafedrada bu istiqamətdə yaratdığı məktəb tədqiqatçıları nəsli arasında varisliyi təmin etmək baxımından da xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Professor Məhərrə Hüseynovanın “XIX-XX əsr Qərbi Azərbaycan aşığı və el şairlərinin yaradıcılığının dil və üslub xüsusiyyətləri (Dərələyəz mahalı üzrə)” mövzusunda araşdırmalarının nəticəsi olan monoqrafiya bu qəbildəndir. Sonrakı illərdə bu ənənənin davamı olaraq Almaz Bayramovanın “İrəvan xanlığının Sərdarabad, Abaran, Dərəçiçək və Göyçə mahalları toponimlərinin linqvistik təhlili” mövzusunda dissertasiyası İrəvan xanlığının yaranma tarixi və Azərbaycan tarixində yerini öyrənmək; İrəvan

xanlığının tarixi coğrafiyasını araşdırmaq; xanlığın etnik tərkibini müəyyənləşdirmək, ərazinin toponimlərinin etimoloji təhlilini vermək; ərazinin toponimlərinin yayılma arealını göstərmək və s. dövlətimizin inkişafının indiki reallığı baxımından zəruri əhəmiyyətə malikdir. Həmçinin Əlvən Cəfərovun “Qərbi Azərbaycan və Şərqi Anadolu dialektlərinin etnolinqvistik xüsusiyyətləri” mövzusunda dissertasiyasının elmi dəyəri ilə yanaşı Şərqi Anadolu və Qərbi Azərbaycan bölgəsinin birliyi baxımından da xüsusi əhəmiyyətli və aktualdır.

4. Qərbi Azərbaycan strategiyası: Heydər Əliyevdən İlham Əliyevə

Qərbi Azərbaycan strategiyasının müəllifi ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin Qərbi Azərbaycan, İrəvan xanlığı, Zəngəzur torpaqlarının tarixi taleyindən bəhs edərək keçmişə əhatəli ekskurs edir, bu torpaqları Vətənimizin ayrılmaz parçası Naxçıvan ilə müqayisə edir: “*Naxçıvanın ətrafındakı torpaqlar da Azərbaycan torpağı olmuşdur. Buna baxmayaraq, orada ermənilər də yerləşmişlər. Onlar o biri torpaqları əllərinə keçirdikləri kimi, - məsələn, Türkiyənin indiki ərazisində olan bəzi torpaqları, yaxud indi Ermənistan Respublikasının yerləşdiyi Azərbaycan torpaqlarını əllərinə keçirdikləri kimi, - Naxçıvanı da əllərinə keçirməyə çalışmışlar. Əgər onlar bəzi yerlərdə istədiklərinə nail ola bilməzlərsə, amma Naxçıvan ərazisində bunu edə bilməmişlər.*” [2] Bu tarixi əlaməti 1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların Ermənistandan deportasiya olunması, 1988-ci ildəki hadisələri Qarabağın zorla qoparılması ilə eyni müstəviyə gətirməklə gələcəyə ciddi ismarıq göndərir: “*Bunları bilmək lazımdır. Mən hesab edirəm ki, əldən gedən torpaqlar nə vaxtsa qayıtmalıdır. Azərbaycanın tarixi torpaqları qayıtmalıdır. Xalqımız da daim bilməlidir ki, bizim tarixi torpaqlarımız hansılar olubdur, hansılar nə vaxtsa əlimizdən gedibdir, nəyə görə əlimizdən gedibdir və şübhəsiz ki, bunlar qayıtmalıdır. Biz də qaytara bilməsək, gələcək nəsillər bunu qaytaracaqlar.*” [2]

Ümummilli liderimizin Qərbi Azərbaycanla bağlı siyasəti, fikirləri və ideyaları, idealları, Qərbi Azərbaycan torpaqlarının gələcəkdə azad edilməsi ilə bağlı inamını aydın ifadə edən sözləri onun irsi kimi rəmzləşən dövlət başçımızın siyasətində yeni mərhələyə qədəm qoyur.

Fəxr və qürurla qeyd edilməlidir ki, ümummilli liderimizin Qərbi Azərbaycan ərazisi ilə bağlı strateji proqramı Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev respublikaya rəhbərlik etdiyi ilk illərdən öz dəqiq yerini müəyyənləşdirir: “*Azərbaycanlılara qarşı soyqırımı siyasəti erməni şovinist millətçiləri tərəfindən yüzillər boyu planlı surətdə həyata keçirilmişdir. Bu siyasətin mahiyyəti azərbaycanlıları öz doğma torpaqlarından sıxışdırıb çıxarmaq və fiziki cəhətdən məhv etmək yolu ilə bu ərazilərdə mifik «böyük Ermənistan dövləti» yaratmaq idi...*” [4]

Prezident Zəfər dövründən on beş il əvvəl dövlətçilik fəaliyyətinin ilk illərindən Qarabağın taleyinin namüəyyən vaxtlarından onu Zəngəzur, Qərbi Azərbaycanla eyniyyətə götürüb açıq-aydın mövqe sərgiləməsi, hədəfinin mifik böyük ermənistan yalanının ifşa etmək olması ilə bağlı səsləndirdiyi fikirlər: “*Tarixi Azərbaycan torpaqları olan Qarabağ və Zəngəzura XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq erməni əhalisinin yerləşdirilməsi, demografik vəziyyətin zorla dəyişdirilməsi, 1905, 1918-ci illərdə azərbaycanlı əhalini qorxutmaq və qovmaq məqsədi güdən kütləvi qırğınlar, 1920-ci illərdə Zəngəzurun Ermənistana verilməsi, 1948–1953-cü illərdə yüz minlərlə azərbaycanlının indiki Ermənistan ərazisindəki əzəli yurdlarından köçürülməsi xalqımıza qarşı erməni 1988-ci ildə isə erməni şovinist millətçiləri xarici havadarlarının və erməni lobbisinin dəstəyi ilə Dağlıq Qarabağı Azərbaycandan güclə qoparmaq məqsədi güdən yeni hücum dalğasına başladılar.*” göstərdi ki, İlham Əliyev bütün sahələrdə olduğu kimi, bu sahədə də öz siyasi enerjisini əsirgəməyəcək, əksinə daha qətiyyətli dəmir iradə ilə Qarabağ zirvəsindən Zəngəzurun, İrəvanın görünməsini siyasi cəhətdən elan etməklə tarixi xidmətin zamanını gözləyəcəkdir: “*Tarixi baxımdan da Qarabağ həmişə Azərbaycan torpağı olubdur,*

bizim torpağımızdır. Yəqin, onu da yaxşı bilirsiniz ki, İrəvan Ermənistanı Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti yarananda verilmişdir. İrəvan xanlığında yaşayan insanların əksəriyyəti azərbaycanlı idi. Zəngəzur mahalında yaşayanların hamısı azərbaycanlı idi. Ona görə, tarixi baxımdan da bu, bizim torpağımızdır.” [4]

Ümummilli liderimizin 2003-cü il oktyabrın 1-də prezident seçkilərində xalqa müraciətində səsləndirdiyi: *“İnanıram ki, mənim axıra çatdırma bilmədiyim tələkləri, planları, işləri sizin köməyiniz və dəstəyinizlə İlham Əliyev başa çatdırma biləcək. Mən ona özüm qədər inanıram və gələcəyinə böyük ümidlər bəsləyirəm”* vəsiyyəti bu gün Qərbi Azərbaycan strategiyasının həlli istiqamətində də böyük ümidlər yaradır. Ümummilli liderimizin çatdırıb yerinə yetirə bilmədiyi vəzifələri onun vəsiyyəti olaraq ardıcılıqla, əsas hədəfə doğru inamla addımlamaqla, əlbəttə, Azərbaycan xalqının sevgisi və birliyi, dəstəyi ilə yerinə yetirən Ali Baş Komandanın *“Dəmir yumruğuna”* sarsılmaz inam itirilmiş torpaqlarımıza qayıtmaq inamını canlandırır.

Filosof-alim Əbu Turxanın 44 günlük Zəfər tarixi ilə bağlı fikirlərinin birində – *“Müharibələr sanki ancaq torpaq uğrunda olur, - əslində həm də itirilmiş milli özgüvəni bərpa etmək üçün bir sınaq meydanıdır”* deyilir. Ölkə başçısı İlham Əliyevin Zəfər dövrünün Azərbaycan tarixində bir mərhələ olmasını, onun yeni mərhələlərin başlanğıcına, yeni hədəflərin müəyyənləşməsinə şərait yaratması mövqeyini sərgiləyən konsepsiyası ilə eyniyyət təşkil etdiyinin şahidi oluruq və o bu konsepsiyanın həyata keçirilməsi istiqamətində həm mdə mədəni aspektdən ardarda Qərbi Azərbaycan dəyərləri ilə bağlı üç tədbirlər planı böyük əhatəli, dəqiq miqyaslı sərəncamlar verir:

1. 18 fevral 2021-ci il Aşıq Ələsgərin 200 illik yubileyinin qeyd edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı;
2. 29 dekabr 2021-ci il tarixində İrəvan Müəllimlər Seminariyasının 140 illiyinin qeyd edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı;
3. 14 iyul 2022-ci il İrəvan Dövlət Azərbaycan Dram Teatrının 140 illiyinin qeyd edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı.

Onu da qeyd etməliyik ki, bu sərəncamlarda ölkə başçısı Qərbi Azərbaycanın bu dəyərlərini milli-mədəni varlığımızın tərkib hissəsi, yaşamaqda olan silinməz tarixi yaddaş rəmzi kimi qeyd edir.

Aşıq Ələsgərin 200 illik yubileyi nəinki ölkəmizdə, bir sıra türk dövlətlərində böyük tədbirlər, konfrans və simpoziumlar şəklində qeyd edilir, zəruri qənaətlərə gəlinib, elmi əsərlər dərc olunur.

Qərbi Azərbaycan elmi araşdırma mövzusu olaraq tarixi, pedaqoji aspektdən yeni hədəflər götürür. Professor İbrahim Bayramov və tarix üzrə fəlsəfə doktoru Nazim Mustafanın *“Həqiqətin onomastikası”* kitabı əlavə və dəyişiklik edilməklə daha üç - rus, ingilis, fransız dillərində dərc edilir.

Tarixçi-alim Nazim Mustafanın *“İrəvan şəhəri”* kitabı bu mövzuda yazılmış ilk sanballı tarixi-tədqiqat əsəri olmaqla İrəvan şəhərinin təkcə tarixi-memarlıq abidələri ilə deyil, həmçinin elm və mədəniyyət mərkəzi kimi Azərbaycan şəhərləri arasında özünəməxsus yer tutmasından, İrəvan şəhərində doğulub boya-başa çatan yüzlərlə elm, mədəniyyət, incəsənət, din xadimlərinin Azərbaycan elm, ədəbiyyat, mədəniyyət tarixində görkəmli yerindən, tarixin müxtəlif dövrlərində İrəvanda olmuş səyyahlar, salnaməçilər, tədqiqatçıların İrəvan şəhərini Şərqi inkişaf etmiş Oğuz türkləri azərbaycanlılara məxsus elm və mədəniyyət mərkəzi kimi təsvir etməsindən bəhs edən monoqrafik kitabı tutarlı faktları işıqlandırmaqla gələcəyə yönəlmiş əvəzsiz mənbədir.

Prezidentimizin İrəvan Müəllimlər Seminariyasının 140 illiyinin qeyd edilməsi haqqında sərəncamına, ondan irəli gələn tədbirlərə Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin bir töhfəsi professor, Əməkdar elm xadimi Fərrux Rüstəmovun *“İrəvan Müəllimlər Seminariyası və onun*

məzunları” monoqrafiyasıdır. Qeyd edək ki, təhsil tariximizin qızıl səhifələrindən olan “İrəvan Müəllimlər Seminariyası” əsəri, bir tərəfdən, “Sərəncam”ın elmi-pedaqoji, siyasi-ideoloji, mədəni-mənəvi və beynəlxalq siyasi əhəmiyyətinə dəstək olmaqla dövlətçilik siyasətinin mühüm tərkib hissəsi kimi zəruri yer tutursa, digər tərəfdən də, sadəcə İrəvan Müəllimlər Seminariyasının tarixinin keçmişdən gələcəyə ötürülməsi baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Nəticə

Məqalədə tədqiqat obyektini kimi, bir tərəfdən, Qərbi Azərbaycan elmi Heydər Əliyev ideyalarına əsaslan konsepsiya kimi nəzərdən keçirilir, digər tərəfdən də, bu konsepsiyanın inkişafında Azərbaycan alimlərinin, xüsusən, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin alimlərinin elmi yaradıcılığında bu mövzunun yeri və dövlətçilik əhəmiyyətindən bəhs olunur.

Qətiyyətlə demək olar ki, bu gün Qərbi Azərbaycan reallığı ilə bağlı strateji perspektiv və hədəflər Heydər Əliyevin Azərbaycan dövlətçiliyi ilə bağlı ideologiyasının tərkib hissəsidir. Onun zamanında məlum fərman və tövsiyələri olmasaydı, bu keçən on illər ərzində o, açıq, dinamik bir proses kimi yaşaya bilməzdi. İtirilmiş torpaqlarımız kiçik ictimai miqyaslarda, ailələrdə, ayrı-ayrı insanların yaddaşında, mənəvi aləmində yaşamaqla tarixə çevrilə bilərdi.

Araşdırma nəticəsində aydın olur ki, dövlətçilik fəaliyyətinin sovet dövründə də Heydər Əliyevin özündən əvvəlki və sonrakı rəhbərlərdən fərqli olaraq Qərbi Azərbaycan dəyərlərinə münasibətinin milli-ideoloji məzmunu eyni olmuş, oradakı milli-mənəvi irsin, dəyərlərin qorunmasına yüksək himayədarlıqla daim diqqət göstərmişdir. Bu baxımdan, Heydər Əliyevin irsində Qərbi Azərbaycan mövzusu bir neçə aspektdən təhlil edilməyə geniş idrak üfiqi açır və araşdırma müstəvisini şərti olaraq üç mərhələyə bölmək olar. I mərhələ - müstəqilliyə qədər Heydər Əliyev irsində Qərbi Azərbaycan; II mərhələ - ümummillət liderin bilavasitə qəbul etdiyi sərəncam və çıxışlarının perspektiv əhəmiyyəti, kursuna sadıq silahdaşlarının əməli fəaliyyəti ilə xarakterizə olunan dövr; III mərhələni isə Heydər Əliyevin Qərbi Azərbaycan ideallarının elm və siyasət müstəvisində gerçəkləşməsinin yeni mərhələsi, ölkə başçısı İlham Əliyevin fəaliyyətində davam etdirilməsi kimi xarakterizə etmək olar.

Ədəbiyyat:

1. 1948—1953-cü illərdə azərbaycanlıların Ermənistan SSR ərazisindəki tarixi-etnik torpaqlarından kütləvi surətdə deportasiyası haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı, 18 dekabr 1997-ci il
2. 1998-ci il yanvarın 14-də Azərbaycan Respublikası Konstitusiyaya Komissiyasının iclasında Azərbaycan Prezidenti, komissiyanın sədri Heydər Əliyevin yekun nitqi, 14 yanvar 1998-ci il
3. Dünya Azərbaycanlılarının I Qurultayında Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin nitqi, 10 noyabr 2001-ci il
4. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 31 mart azərbaycanlıların soyqırımını günü münasibətilə Azərbaycan xalqına müraciəti, 29 mart 2005-ci il
5. Azərbaycan Respublikasının diplomatik xidmət orqanları rəhbərlərinin ikinci müşavirəsində nitqindən, 14 avqust 2006-cı il
6. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin Zəfər Günü münasibətilə Şuşada təşkil olunan tədbirdə çıxışı, 08 noyabr 2022

DIALEKTOLOGİYAMIZIN MAHİR TƏDQIQATÇISI - HƏSƏN MİRZƏYEV
Гасан Мирза как исследователь наших диалектов
Hasan Mirza as a researcher of our dialects

Elnarə Niftəliyeva
Müasir Azərbaycan dili kafedrasının doktorantı

Xülasə

Məqalədə araşdırılır ki, tarixi dialektologiya xüsusi mövzusu və vəzifələri olan müstəqil dilçilik sahəsi kimi yenicə formalaşdığından çox vaxt dilçiliyin geridə qalmış bir sahəsi hesab olunur. Konkret dillərin çoxunun tarixi dialektologiyası hələ mövcud deyil. Hətta bu elm sahəsinin ümumi nəzəriyyəsi və metodikası da istənilən səviyyədə işlənib hazırlanmayıb. Tarixi dialektologiyanın həqiqi nəzəriyyəsi ayrı-ayrı dillərin tarixi dialektologiyasının təcrübəsi əsasında qurula bilər.

Açar sözlər: Həsən Mirzə, dialekt, şivə, tədqiqatçı, mövzu, dilçilik

Резюме

В статье рассматривается, что историческую диалектологию часто считают отсталой отраслью языкознания, так как она только что сформировалась как самостоятельная область языкознания со специфическими темами и задачами. Исторической диалектологии большинства конкретных языков еще не существует. Даже общая теория и методология этой области науки не разработана ни на каком уровне. Настоящая теория исторической диалектологии может быть построена на основе опыта исторической диалектологии отдельных языков.

Ключевые слова: Гасан Мирза, диалект, диалект, исследователь, тема, языкознание

Summary

The article examines that historical dialectology is often considered a backward branch of linguistics, as it has just been formed as an independent field of linguistics with specific topics and tasks. Historical dialectology of most concrete languages does not yet exist. Even the general theory and methodology of this field of science has not been developed at any level. The true theory of historical dialectology can be built on the basis of the experience of historical dialectology of individual languages.

Key words: Hasan Mirza, dialect, dialect, researcher, topic, linguistics

Dialektlərin tarixi öyrənilməsi ədəbi dil faktı, bütünlükdə ədəbi dil mənzərəsi daha aydın, daha bütöv görünəcəkdir. Ədəbi dil tarixində, normanın təkamülündə dialektlərin rolu məsələsi məhz tarixi dialektologiyanın nailiyyətləri əsasında dəqiq müəyyənləşdirilə bilər. Nəhayət, ayrı-ayrı dillərin tarixi dialektologiyasının yaradılması işi bizi kök dilin öyrənilməsi məsələsinə daha artıq yaxınlaşdıracaqdır.

Azərbaycan dili dialektləri xalqımızın tarixini, mədəniyyətini, etnoqrafiyasını və folklorunu ulu baba-nənələrimizin dilində yaşatmaqla yanaşı, dilimizin incəliklərini mühafizə edərək gələcək nəsillərə çatdırır. Qədim türk tayfa dillərinin - oğuz və qıpçaq üstünlüyü ilə formalaşan dialektlərimizin quruluşu qədim yazılı abidələrin materialları ilə səsleşən, fərqli coğrafiyalarda olan müasir türk ədəbi dilləri və dialektləri ilə ortaq xüsusiyyətlərə malikdir. Türk dillərində dialektlər eyni tarixi inkişaf yolu keçmişdir; hər bir dilin nüfuzlu dialektinin ictimai-siyasi funksiyası və əhatə dairəsi genişlənmiş, tədricən digər dialektlərin faktları ilə zənginləşmiş və ədəbi dilin yaranması üçün zəmin yaranmışdır. Əsrlər boyu dialektlər ədəbi dili zənginləşdirən əsas mənbə olmuş, dialekt faktları ədəbi dilə keçmiş və norma statusu qazanmışdır. Dialektlərin təşəkkülü, tarixi inkişafı, türk dilləri ilə əlaqəsi barədə günümüzdə qədər müxtəlif istiqamətlərdə yetərincə araşdırmalar aparılsa da bu proses tam başa çatmamışdır. Müasir dövrdə cəmiyyətdə baş verən dəyişikliklər, elm sahələrinin inteqrasiyasının güclənməsi yeni dialektoloji tədqiqatların aparılmasını zəruri edir. Tədqiqatda Azərbaycan dili dialektlərinin tədqiqi, eləcə də digər türk dillərinin öyrənilməsində mövcud yeniliklər, dialektlərin müqayisəli tədqiqi, ümumtürk dillərində etnoqrafizmlər, qarşılıqlı inteqrasiya məsələləri, türk dillərinin diferensiasiyası və inteqrasiyası, türk dillərinin və dialektlərinin təşəkkülü, təsnifi, ədəbi dillərin koyne dialektləri, türk dillərinin dialekt bölünməsi və s. mühüm problemlər ümumtürkoloji səviyyədə araşdırılmışdır.

Azərbaycan dilinin dialekt və şivələri zəngin lüğət ehtiyatına malikdir. Dialekt və şivələrimizin leksikasında Azərbaycan ədəbi dilində işlənməyən və ya başqa məna daşıyan yüzlərcə söz vardır. Lakin son zamanlara qədər bu sözlər geniş miqyasda toplanmamış, küll halında nəşr olunmamışdır. Azərbaycanlıların qərb, orta və cənub ləhcələri arasında keçid xarakterli olan Qərbi Azərbaycanın Dərələyəz şivəsiuzun illər dialektoloqların diqqət mərkəzindən kənar qalmış, tədqiqat obyektı olmamışdır. Bunu nəzərə alan H.Mirzəyev ilk dəfə olaraq Azərbaycan dilinin bir sıra qədim xüsusiyyətlərini və qrammatik formalarını özündə qoruyub saxlayan Dərələyəz şivələrindən ətraflı bəhs etmişdir.

Tədqiqat zamanı müəyyən olunmuşdur ki, H.Mirzəyev “Azərbaycan toponimləri və şivə sözləri” adlı əsərində bu qədim yurda məxsus şivə sözlərini 8 istiqamətdə araşdırmışdır.

Birinci istiqamətdə H.Mirzəyev Dərələyəz mahalına məxsus şivə sözlərinin məna və etimologiyasını üzə çıxarır. O, bu istiqamətdə hər hansı bir şivə sözünün necə meydana çıxmasını, nə kimi dəyişikliyə uğradığını, hansı şəkildə müasir dövrümüzdə qədər gəlib çatdığını etimoloji aspektdə izləyir. Məs: yaşmaq – qadınların ağzını, burnunu və üzünün bir tərəfini gizlətmək üçün başlarına saldıqları yaylıq, örtüyün bir hissəsi, örtük; güz – quzu salınan yer; qızdıx – ögey qız və s.

İkinci istiqamətdə şivə sözlərinin Dərələyəzin hansı yaşayış məntəqələrində intensiv işləndiyi göstərilir. Məs: təpəl – bu söz Dərələyəzin Gədikvəng, Qaraqaya, Qovuşuq, Gülüdüz, Kotanlı, Terp, Köşbək kəndlərində daha çox işlədilir; bacanax – Dərələyəzin bütün kəndlərində, o cümlədən Ağkənd, Heşin, Qozluca, Axta, Gomur, Gülüdüz, Qaraqaya, Qovuşuq, Horbadıqda işlədilir.

Üçüncü istiqamətdə H.Mirzəyev Dərələyəz şivə sözlərinin Azərbaycanın digər bölgələrindəki paralellərini müəyyənləşdirir. Bu istiqamətdəki araşdırmalar, şübhəsiz, dialekt və şivələrimizin dilçilik coğrafiyası yolu ilə öyrənilməsi üçün çox faydalıdır. Məs: tirə – bu söz Qazax dialektində, Laçın, Qubadlı, Sabirabad şivələrində işlədilir; vəndəm –Şəmkir, Tovuz, Cəbrayıl şivələrində işlənir.

Dördüncü istiqamətdə tədqiqatçı Dərələyəz şivələri üçün səciyyəvi olan fonetik xüsusiyyətləri üzə çıxarır. Məs: qaynata-qayınata; bacanaqbacanax-bacanak; bacı-bacı və s.

Beşinci istiqamətdə H.Mirzəyev Dərələyəz şivə sözlərinin “KitabiDədə Qorqud” dastanlarındakı izlərini müəyyənləşdirir, oxşar və fərqli əlamətləri aşkar edir. Məs: tuş – “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında bu söz duş fonetik formasında işlənmişdir: “Mənim bu duşumu yorğul mana, dedi”; axca – bu sözə “boxca” formasında dastanlarda rast gəlinir: “Ağır xəzinə, boxcasını biz yağmalamışıq” və s.

Altıncı istiqamətdə H.Mirzəyev Dərələyəz şivəsi və buradakı arxaikləşən və işləklidən düşən sözləri araşdırır. Onun bu istiqamətdəki araşdırmaları təkcə dialektologiya elmi üçün deyil, eyni zamanda dil tarixi və tarixi leksikologiya sahələri üçün də əhəmiyyətlidir. Məs: balxı – veyil, maymaq; dimməver – vergi növü və s.

Yeddinci istiqamətdə H.Mirzəyev Dərələyəz mahalında işlənən şivə sözlərinə və onların türk dillərindəki paralellərinə xüsusi olaraq diqqət yetirir. Onun bu istiqamətdə apardığı iş müqayisəli xarakter doğurduğu üçün türk dillərinin müqayisəli leksikası üçün zəngin faktlar verir. Məs: tuğ (Azərbaycan dilində); – tuk (tuva dilində); – tu (qazax dilində); – tuu (qırğız dilində); – tiu (başqırd dilində) və s.

Səkkizinci istiqamətdə H.Mirzəyev Dərələyəz şivəsinə məxsus sözləri tematik qruplara və yarımqruplara ayıraraq izah edir.

Mühüm işlərdən biri Dərələyəz şivə sözlərinin lüğətinin tərtibidir. Lüğətə 600-dən çox şivə sözü daxil edilmişdir. Lüğətdə verilən şivə sözlərin bəziləri 4-5-dən artıq mənada işlənir, bu da Dərələyəz şivə leksikasının, həqiqətən, çox zəngin mənə imkanlarına malik olduğunu göstərir.

Beləliklə, H.Mirzəyevin Dərələyəz mahalının şivə sözlərinə həsr etdiyi tədqiqatı bütöv və sistemli dialektoloji araşdırma hesab edirik. Çünki alimin müxtəlif istiqamətlər üzrə tədqiq etdiyi, xüsusən də tərtib etdiyi “Şivələrin sözlüyü” bu bölgənin şivə leksikasını tam əhatə edir.

Tədqiqatda dialektologiyanın aktual problemlərinə, o cümlədən də koyne dialekt məsələsinə aydınlıq gətirilir. Bu məsələ Azərbaycan dilçiliyində hələ də mübahisəlidir; ədəbi dilin koyne əsasında bir-iki və bütün dialektlərin dayanması barədə alimlər arasında fikir müxtəlifliyi davam etməkdədir. Alim, M.Şirəliyevin mövqeyini müdafiə edərək, ədəbi dilimizin koynesinin tarixən Şamaxı, Təbriz, Qarabağ, müasir dövrdə isə Şirvan və Təbriz dialektlərinin olması fikrini irəli sürür, bununla da ədəbi dilimizlə həmin dialektlər arasında oxşarlıqların üstünlüyünü təsdiqləyir.

Tədqiqat metodları: Mövzunun xarakterinə uyğun olaraq müqayisəli, tarixi və təsviri metodlardan istifadə edilib.

Tədqiqatda o da araşdırılır ki, tarixi dialektologiya xüsusi mövzusu və vəzifələri olan müstəqil dilçilik sahəsi kimi yenicə formalaşdığından çox vaxt dilçiliyin geridə qalmış bir sahəsi hesab olunur. Konkret dillərin çoxunun tarixi dialektologiyası hələ mövcud deyil. Hətta bu elm sahəsinin ümumi nəzəriyyəsi və metodikası da istənilən səviyyədə işlənib hazırlanmayıb. Tarixi dialektologiyanın həqiqi nəzəriyyəsi ayrı-ayrı dillərin tarixi dialektologiyasının təcrübəsi əsasında qurula bilər.

Nəticə. Dilçiliyin yeni bir sahəsi olan tarixi dialektologiya təkcə dialektologiya baxımından deyil, dil tarixi baxımından da mühüm əhəmiyyətə malikdir. Tarixi dialektologiya dilin tarixinin daha dəqiq, daha əsaslı öyrənilməsi yolunda geniş imkanlar açır, dil tarixinin bəzi məsələlərinin izahında həlledici söz deyə bilər. Dilin dialekt bölünməsi (üzvlənməsi), onun təkamülündə meydana çıxan innovasiya (dilənin ilkin formalarının dəyişməsi) hallarının müəyyənləşdirilməsi, eləcə də konkret bir dilin başqa yaxın qohum dillərlə ortaq və ayrılan xüsusiyyətlərinin geniş və hərtərəfli təhlili tarixi-dialektoloji tədqiqat nəticəsində mümkündür.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı: Şərq-Qərb, 2007.342 s.
2. Bayramov İ. Dərələyəz şivələrinin leksikası. Bakı: Elm və təhsil, 2011.
3. Əhmədov B. Azərbaycan dilinin qısa etimoloji lüğəti. Bakı: Mütərcim, 1999.
4. Kitabı-Dədə Qorqud (tərtib edənlər: F. Zeynalov, S. Əlizadə). Bakı: Yazıçı, 1988.
5. Mahmud Kaşğari. Divani-lüğət-it- türk (tərcümə edən: R. Əskər), I c., Bakı: Ozan, 2006.
6. Древнетюркский словарь. Ленинград, 1969.
7. Радлов В. Опыт словаря тюркский наречий, т. I, ч. 1-2, СПб, 1893.
8. Байрамов И. Древние слова в западно-азербайджанских говорах.

HƏSƏN MİRZƏYEV DƏRƏLƏYƏZ DİALEKTİNİN TƏDQİQATÇISI KİMİ

Həsənova Könül İsrəfil

*Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin
Müasir Azərbaycan dili kafedrasının müəllimi*

ÖZET.

Həsən Mirzəyev silsilə tədqiqatların davamı olaraq “Dərələyəzin toponim və şivə sözləri”, “Dərələyəz folkloru”, “Qərbi Azərbaycanın Dərələyəz mahalı” (ensiklopedik məlumat), “Dərələyəz mahalının toponimləri və şivə sözləri” kimi sanballı monoqrafiyalarında Dərələyəz mahalının etnoqrafik mənzərəsini ortaya qoymuşdur. Professor, Azərbaycan dilçiliyində bu istiqamətdə gedən prosesləri sürətləndirməklə, oxşar mövzuda aparılan elmi axtarışlara impuls veribdir. O axtarışların içərisində Qərbi Azərbaycandakı toponimlərlə bağlı araşdırmaları xüsusi yer tutur.

Açar sözlər: Qərbi Azərbaycan, Dərələyəz, şivə, qədim sözlər

SUMMARY.

As a continuation of a series of studies, Hasan Mirzayev revealed the ethnographic landscape of Darelaz district in such monographs as "Toponyms and Dialects of Darelaz", "Darelaz Folklore", "Darelaz District of Western Azerbaijan" (encyclopedia information), "Toponyms and Dialects of Darelaz District". By accelerating the processes in this direction in Azerbaijani linguistics, the professor gave impetus to scientific research on a similar topic. Research on toponyms in Western Azerbaijan occupies a special place among those searches.

Keywords: Western Azerbaijan, Darelaz, dialect, ancient words.

ANNOTASIYA. Professor Həsən Mirzəyevin qeyd etdiyi kimi, Azərbaycan dilinin tarixinin, inkişaf yolunun öyrənilməsi zamanı Dərələyəz ərazisi yaddan çıxarılmamalıdır. Çünki Dərələyəz bütöv Azərbaycanın bir tərkib hissəsi olmuşdur. İndiki Ermənistanın bir hissəsində yerləşən Dərələyəz şivələrinin öyrənilməsi XX əsrin 60-cı illərinə təsadüf edir.

AKTUALLIQ. Dərələyəzin Çəmbərək, Karvansaray, Basarkeçər, Böyük Qarakilsə, Dağ Borçalısı (Calaloğlu, Kalinino), Barana, Ağbaba, Quqark rayonunun Azərbaycan şivələri qərb ləhcələrinin, Dərələyəz, İrəvan, Zəngibasar, Qarakilsə (Sisyan), Meğri, Qafan rayonunun Azərbaycan şivələri cənub qrupu ləhcələrinin xüsusiyyətlərini özündə əks etdirir və onların öyrənilməsi müasir dövrdə çox əhəmiyyət daşıyır.

GİRİŞ.

Həsən Mirzəyevin uzun illər tədqiq etdiyi Dərələyəz şivələrinin leksikası zənginliyi, qədimliyi ilə seçilir və diqqəti cəlb edir. Bu şivələrdə tarixin qədim qatları ilə səsleşən sözlər dilimizin tarixi üçün əhəmiyyət daşıyır. Alim haqlı olaraq qeyd edir ki, Dərələyəz şivələrində Orxon-Yenisey abidələri, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı, M. Kaşğarının “Divani-lügət-it-türk” əsəri ilə səsleşən kifayət qədər sözlər qorunub saxlanmışdır. Ağız sözü Çəmbərək, Karvansaray şivələrində “yenicə doğmuş inək, camış və qoyunun ilk südü” mənasında işlənir. Ağız Şəki, Zaqatala, Qax şivələrində “qaramalın doğandan sonra ilk südü”, Ağdaş, Qax, Zərdab və Şəki şivələrində həm də “yeni doğan qaramalın ilk südündən bişirilən yemək” (pendir kimi olur) mənalarını ifadə edir. Ağız sözü M. Kaşğarının “Divani-lügət-it-türk” əsərində ağız fonetik formasında işlənmişdir və lügətdə göstərilir ki, ağız “ağız südü”, “inək və ya qoyun doğandan sonra sağılan ilk süd” mənasını bildirir. Anarı sözünə “o tərəf” mənasında Ağbaba şivəsində anarı, Çəmbərək şivəsində anarı, anqarı fonetik formalarında rast gəlinir. Anarı Gəncə, Qazax, Şəmkir, Tovuz şivələrində “o tərəf, o yan”, “o biri tərəf”, “kənar” mənalarında anarı formasında işlənir.

Həsən Mirzəyev “arı” sözü ilə bağlı maraqlı araşdırmalar aparmışdır. Belə ki, arı “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında “o tərəf” mənasında işlənmişdir. Arı sözü Dərələyəzin Çəmbərək, Dərələyəz, Kalinino şivələrində “təmiz, saf, pak” mənasını bildirir. Arı sözünün Qazax, Quba, Füzuli, Ağdam, Şahbuz, Şəmkir, Tovuz şivələrində də eyni mənada işləndiyinə rast gəlinir. Bu söz Bakı, Xaçmaz şivələrində arı fonetik formasında işlənir. Arı sözünə “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında “təmiz” mənasında həm an, həm də arı fonetik formalarında rast gəlinir. Qədim leksik vahid kimi arı [səh.64-65] M. Kaşğarının “Divani-lügət-it-türk” əsərində eyni mənada arıq formasında işlənmişdir. Arı Qərbi Azərbaycan Ağbaba, Qarakilsə (Sisyan), Çəmbərək, eləcə də Azərbaycanın Qazax, Şəki şivələrində “təmizləmək” mənasında işlənən arıtdamax, müasir Azərbaycan ədəbi dilində işlənən arıqlamaq sözündə də arı öz izini qoruyub saxlamışdır. Qərbi Azərbaycan şivələrində işlənən qədim sözlərdən bir də aş sözüdür. Aş Dərələyəzin Çəmbərək, Zəngibasar şivələrində “plov”, Basarkeçər şivəsində plovla yanaşı “əriştə” mənasını bildirir. Aş “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında “xörək”, “yemək”, “bişmiş”, M. Kaşğarının “Divani-lügət-it-türk” əsərində “yemək”, “aş” mənasında işlənmişdir.

Dərələyəzin Çəmbərək, Vedibasar, Zəngibasar şivələrində bağır sözü “bağır, qucaq, sinə, ürək” mənalarını bildirir. Bu sözə “ürək, qəlb” mənasında Quba, Şəki, Ağdam, Cəlilabad, Füzuli şivələrində rast gəlinir. Bağır “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında “ürək, qəlb” mənasında işlənmişdir. Dərələyəzin Meğri şivəsində “boyummax” sözü işlənir və bu söz “varlanmaq” mənasını bildirir. Bu sözə Meğri şivəsində həm də “boyınmaq” formasında rast gəlinir. “Kitabi-Dədə Qorqud”da “dövlətlənmək”, “zəngin olmaq” mənasında bayımaq sözü işlənir. Bozdamaq sözü Qərbi Azərbaycanın Qarakilsə (Sisyan) şivəsində “oxşaya-oxşaya ağlamaq” mənasını bildirir. Bozdamax Gəncə, Şəmkir şivələrində “ucadan oxumaq və ya çalmaq”, Füzuli, İmişli, Mingəçevir şivələrində, Qax şivəsində “oxşaya-oxşaya” ağlamaq mənasını bildirir. “Oxşaya-oxşaya axlamaq” mənasında işlənən bozdamax “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında “uca səsle ağlamaq” mənasında bozlamaq formasında işlənmişdir. Dərələyəzin Çəmbərək, Kalinino rayon şivələrində işlənən ertə “tezdən” mənasını bildirir. Ertə qədim türk dilində “səhər tezdən” mənasında işlənmişdir.

Həsən Mirzəyev öz tədqiqatında bu sözü M. Kaşğarının “Divani-lügət-it-türk” əsərində ertə elə ertə kimi tərcümə edilmişdir. Dərələyəzin Çəmbərək şivəsində küz sözü “payız” mənasını bildirir. Bu söz eyni mənada Ordubad, İmişli, Qax, Borçalı şivələrində işlənir. M. Kaşğarının “Divani-lügət-it-türk” əsərində küz “payız fəslı”, “son bahar” mənasında işlənmişdir. Qərbi

Azərbaycan Qafan şivəsində örn sözün işləni ki, “əkilməmiş sahə, yer” mənəsini bildirir. Örnə Qarakilsə (Sisyan) şivəsində “çox otarılmaq nəticəsində otu qurtarmış, otsuzlaşmış yer” mənəsini ifadə edir. Bu sözə eyni mənada, yəni Qarakilsə (Sisyan) şivəsində ifadə etdiyi mənada Cəbrayıl, İmişli, Zəngilan şivələrində rast gəlinir. Bununla yanaşı, Qərbi Azərbaycanın Ağbaba, Kalinino şivələrində “xam torpaq” mənəsində örnə, Çəmbərək, Karvansaray şivələrində “otu qurtarmaq, otsuzlaşmaq” mənəsində örnəmə sözün işləni ki, hər iki sözün kökündə örn sözün dayanır. Dərələyəzin Ağbaba, Hamamlı, Vedi, Zəngibasar şivələrində öynə “dəfə, bir dəfə, bir oturun”, Çəmbərək şivəsində “günorta yeməyi”, Dərələyəz şivəsində vaxt, mal-qaranın sağıldığı vaxt, heyvanlara ot-ələf verilən vaxt mənalarını bildirir. Öynə Qazax, Beyləqan, Cəbrayıl, Göyçay, Şərur, Borçalı şivələrində “dəfə”, Gəncə, Qazax, Gədəbəy, Lənkəran, Oğuz, Salyan, Tovuz, Ucar, Zərdab, Borçalı şivələrində “günorta yeməyi vaxtı” mənalarını bildirir. M. Kaşğarının “Divanilüğət-it-türk” əsərində “günorta vaxtı” mənəsində öylə sözün işlənməşdir.

Müəllif, Qərbi Azərbaycanın Basarkeçər, Çəmbərək, Kalinino şivələrində “daş atmaq [6 s.65-66] üçün meşindən hazırlanan qoşa uzunqollu silah” mənəsində rast gəlmədiyini söyləyir. Belə ki, Sapand “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında sapan formasında, “daş atmaq üçün qədim silah” mənəsində işləni. Dərələyəzin Basarkeçər, Çəmbərək, Hamamlı şivələrində işlənen sayrı “xəstə” mənəsini bildirir. Sayrı sözünə eyni mənada İmişli, Borçalı şivələrində rast gəlinir. Bu söz “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında sayrı, sayru formasında “xəstə” mənəsində işlənməşdir. Qərbi Azərbaycanın İrəvan, Üçkilsə, Vedi, Zəngibasar şivələrində sazdx sözün “qamışlıq” mənəsini bildirir. Sazdx sözünün kökü saz sözün ilə bağlıdır və saz qədim Azərbaycan dilində “qamışlıq” mənəsini bildirməşdir.

Professor Həsən Mirzəyev Dərələyəz şivəsində tuş “yuxu” mənəsini bildirdiyini söyləyir. Bu söz “yuxu” mənəsində “Kitabi-Dədə Qorqud”da, Şah İsmayıl Xətəinin əsərində düş formasında işlənməşdir. Aydır: Bilürmisin, qarındaşım Qaragünə düşüm nə göründü? Dərələyəzin Zəngibasar şivəsində işlənen yaxınkeş “ət qızartmaq üçün qab” mənəsini bildirir. Yaxınkeş sözünün birinci komponenti olan yaxın qədim türk dilində “ətdən hazırlanan xörək” mənəsində işlənen yaxın sözünün fonetik variantıdır. Dərələyəzin Çəmbərək, Karvansaray, Vedi, Zəngibasar şivələrində “sifariş göndərmək”, “xəbər göndərmək” mənəsində ismarramax sözünə rast gəlinir. İsmarramax ismarlamaq sözünün dialekt variantıdır. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında ismarlamaq elə ismarlamaq formasında işlənməşdir: Oğlanı həkimlərə ismarlayub Dərsə xandan saqladılar. İsmarlamaq Azərbaycan dilinin qərb ləhcəsinə daxil olan Qazax, Gədəbəy, Tovuz şivələrində də “sifariş, xəbər göndərmək” mənəsini bildirir. İsmarlamaq və eyni kökdən olan ismaric XX əsrin sonlarında müasir ədəbi dilimizi şivə sözün kimi zənginləşdirməşdir.

Tədqiqatda Dərələyəzin Çəmbərək şivəsində səyirtmək “atı çapmaq, atı sürətlə qaçirtmaq” mənəsini bildirdiyini söyləyirlər. Müəllifin dediyi kimi, bu sözə “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında eyni mənada səgirtmək formasında rast gəlinir. Qərbi Azərbaycanın Çəmbərək, Dərələyəz, Vedi, Zəngibasar şivələrində ağıl yaylaqda qoyunların “saxlandığı yer”, “hər tərəfi hasarlanmış yer” mənalarını bildirir. Ağıl sözün “Kitabi-Dədə Qorqud”da eyni mənada işlənilmişdir. Ağıl Balakən, Biləsuvar, Cəbrayıl, Beyləqan şivələrində “yayda mal-qara saxlamaq üçün ətrafı hasarlanmış üstü açıq yer”, Şirvan şivəsində “qışlaqda qoyunlar üçün qamışdan tikilən yer”, Şəki şivəsində isə “tövlə” mənəsini bildirir. Qərbi Azərbaycanın Çəmbərək, İrəvan, Qarakilsə (Sisyan) şivələrində “çörəyi çeynəmək”, “çörəyi yavan yemək”, Vedi, Zəngibasar şivələrində “iştahsız yemək” mənalarını bildirir. Gəvələmək sözünə “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında gəvəzləmək fonetik formasında rast gəlinir: Gəldin ol kim soldıran soydur, sapandaca yerindən uru turar, əlin-yüzün yumadan toquz bazlamac ilən bir küvlək yoğurd gəvəzlər. Bu cümlə müasir Azərbaycan dilinə uyğunlaşdırılarkən gəvəzləmək gəvələmək formasında

verilmişdir. Dərələyəzın Çəmbərək, Kalinino şivələrində suç sözü “günah” mənasını bildirir. Suç “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında eyni mənada işlənmişdir: Dərsə xan aydır: “...Bənim suçum nə oldı kim, qara otağa qondurdu?” - dedi. Bu söz Azərbaycanın Cəbrayıl, Gədəbəy, Qax, Tovuz, Zaqatala şivələrində “təqsir, günah” mənasında işlənir. [6 s.66-67] Qərbi Azərbaycanın Çəmbərək şivəsində “yoğun kəndir” mənasında sijim sözü var.

Professor Həsən Mirzəyevin göstərdiyi kimi sijim - sicim sözünün dialekt variantıdır. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında sicim sözünə rast gəlinir. Qarğamaq sözünə Qərbi Azərbaycanın Çəmbərək şivəsində rast gəlinir və “nifrin tökmək, bəddua etmək” mənasını bildirir. Qarğamaq eyni mənada “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında işlənmişdir: Qaçar keyiklərinə qarğamağıl, Qazlıq tağını günahı yoqdur. Arslanla qaplanına qarğamağıl, Qazlıq tağını suçu yoqdur. Qarğarsaq, babama qarğa, Bu suç, bu günah babamdandır, - dedi. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində işlənən qarğış elə qarğamaq sözü ilə eyni-köklü sözdür. Azərbaycanın Çəmbərək şivəsində ağırramax formasında “əzizlənmək, hörmətlə qarşılamaq” mənasını bildirir. Ağırılamaq İraq-türkmən ləhcəsində “hörmət göstərmək” mənasında özünü göstərir. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında ağırılamaq sözü “əzizlənmək” mənasında işlənmişdir: Uç gün təmam ağırıladı. V.V. Radlovun lüğətində ağırılamaq sözünün 4 mənada işləndiyi verilir. 4-cü mənada ağırılamaq sözünün “hörmət etmək” mənasında işləndiyi göstərilir. Qərbi Azərbaycanın Çəmbərək şivələrinə daxil olan Toxluca şivəsində bəniz “üz, sifət” mənasını bildirir. Bəniz “Kitabi-Dədə Qorqud”da eyni mənada işlənmişdir. Çözələmək sözü Qərbi Azərbaycanın Çəmbərək, Meğri, Vedi, Zəngibasar şivələrində “ipi açmaq” mənasında işlənir. Çözələmək sözünün kökündə çözmək sözü dayanır. Məhz “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında, Şah İsmayıl əsərində çözmək “açmaq” mənasında işlənmişdir: Qazana bu söz xoş gəldi. Atından endi, çobanı əllərin çözdü (4 s.46). Dedim ki, əya, səba, indi; Asudə otur çözüb kəməndi (Xətai). Çözmək sözünün qədim türk dilində də “açmaq” mənasında işləndiyinə rast gəlirik. Dışarı sözü Qərbi Azərbaycanın Çəmbərək və Kalinino şivələrində “bayır, çöl” mənasını bildirir. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında tışarı, tarşa formasında da işlənmişdir. V.V. Radlovun lüğətində türk dilində həm tışkarı, həm də dışarı sözünün işləndiyi göstərilir və müxtəlif fonetik formalarda işlənən dışarı “kənar”, “çöl”, “bayır” mənalarını bildirir. Eşik sözü Qərbi Azərbaycanın Ağbaba, Böyük Qarakilsə, Calaloğlu, Çəmbərək, Kəvər, Vedi, Zəngibasar şivələrində “həyət, bayır”, “qapı-baca” mənalarını bildirir. Eşik eyni mənada “Kitabi-Dədə Qorqud”da işlənmişdir.

Belə ki, eşik Naxçıvan, Oğuz, Tovuz, Zaqatala şivələrində “həyət” mənasında işlənir. V.V. Radlovun lüğətində eşik həm əşik, həm də eşik formasında verilmişdir və “həyat”, “evin kənar tərəfi” mənasında işləndiyi göstərilir. Göy sözü Qərbi Azərbaycanın Çəmbərək və Kalinino şivələrində “kürəkən” mənasını bildirir. Göy sözü İraq-türkmən ləhcəsində də “kürəkən” mənasında işlənir. Göy//küəy - “kürəkən”, “yezənə” mənası bildirən bu söz, demək olar ki, şivələrimizin əksəriyyətində işlənən qohumluq terminidir. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında göygü formasında “kürəkən” mənasında işlənmişdir. Örkən sözü Qərbi Azərbaycanın Çəmbərək şivəsində “kəndir”, Dərələyəz şivəsində “ulağın, atın, qatırın palanını bərkitmək üçün ipdən hazırlanan kəndir” mənasını bildirir. Örkən “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında orğan fonetik forma- [6 s.67-68] sında işlənmişdir. V.V. Radlovda orğan sözünün “qalın kəndir” mənasında işləndiyi göstərilir. Dərələyəzın Çəmbərək şivəsində öymək sözünə rast gəlinir və bu söz “tərifləmək” mənasını bildirir. Öymək “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında ögmək formasında “tərifləmək” mənasında işlənmişdir. Yağı sözünə Dərələyəzın Çəmbərək şivəsində rast gəlinir və “düşmən” mənasını bildirir. Yağı eyni mənada “Kitabi-Dədə Qorqud”da işlənmişdir: Qazanın bəqləri baqdılar, gördilər kim, yağı gəlür. Yağı Orxon-Yenisey abidələrində həm “düşmən”, həm də “düşmən olmaq” mənalarında işlənmişdir. Onu da qeyd edək ki, Orxon-Yenisey abidələrində

yağı sözünə həm də yağıt//yağıdı fonetik formalarında rast gəlinir. Yağı sözünün V.V. Radlovun lüğətində “düşmən”, “müharibə” mənasında işləndiyi göstərilir. Dərələyəzin Çəmbərək, Dərəbyəz şivələrində yazı “çöl”, “düzənlik” mənalarında işlənir. Bu sözə eyni mənada Ağdam, Cəbrayıl, Qazax, Laçın, Oğuz, Ordubad, Şahbuz, Tərtər, Zəngilan şivələrində rast gəlinir. Yazı “çöllük” mənasında “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında işlənmişdir. Orxon-Yenisey abidələrində yazı “çöl”, “səhra” mənasında işlənmişdir.

TƏDQİQAT METODLARI: Məqalədə müqayisəli, tarixi və təsviri metodlardan istifadə edilib.

NƏTİCƏ.Yuxarıdakılardan göründüyü kimi, Həsən Mirzəyev Azərbaycan dilində işlənən dialektlər qədim bir tarixə malikdir söyləməkdə haqlıdır. Azərbaycan dilinin lüğət fondu və lüğət tərkibinə daxil olan qədim sözlər dilimizin zənginliyini göstərir. Bədii əsərlərdə, yaxud şifahi nitqdə bu sözlərin işlənməsini nəzərə alaraq, Azərbaycan dili və ədəbiyyat müəllimləri onların izahını verməli, şagirdlərin diqqətini dialekt sözləri ilə ədəbi-bədii sözlərin bir-birindən fərqləndirilməsinə cəlb etməlidir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı: Şərq-Qərb, 2007.342 s.
2. Bayramov İ. Dərələyəz şivələrinin leksikası. Bakı: Elm və təhsil, 2011, 356 s.
3. Əhmədov B. Azərbaycan dilinin qısa etimoloji lüğəti. Bakı: Mütərcim, 1999, 455s.
4. Kitabi-Dədə Qorqud (tərtib edənlər: F. Zeynalov, S. Əlizadə). Bakı: Yazıçı, 1988, 211 s.
5. Mahmud Kaşğari. Divani-lüğət-it- türk (tərcümə edən: R. Əskər), I c., Bakı: Ozan, 2006, 628s.
6. Mirzəyev Həsən. Dərələyəzin toponim və şivə sözləri. Bakı, Elm, 2006, 686 s.

QAZAXISTAN RESPUBLİKASINDA DİL SİYASƏTİNİN BƏZİ ASPEKTLƏRİ

Arzu Sabir qızı Kərimova

ADPU-nun Azərbaycan dili və onun tədrisi texnologiyası kafedrasının müəllimi

ÖZET.

Dil təkcə ünsiyyət vasitəsi deyil, o eyni zamanda xalqların birləşməsinə töhfə verən, insanlar arasında münasibətləri birləşdirən tərbiyə vasitəsi və dayaqdır. Qazaxıstanda bir neçə ildir ki, bütün ölkə vətəndaşlarının dostluğunun, qohumluğunun və birliyinin bariz əlaməti olan “Dillər Günü” qeyd edilir. Axı xalqların dostluğu, qarşılıqlı anlaşma və əməkdaşlıq yeni Qazaxıstan quruculuğunun əsas sütunudur.

Hazırda Qazaxıstan məktəblərində qazax dili ilə yanaşı, ölkədə yaşayan xalqların 10-dan çox milli dili də öyrənilir. Bu, Qazaxıstanın bütün milli azlıqlarının nümayəndələrinə öz mədəniyyətlərinə, tarixlərinə qoşulmağa, ana dillərində bilik əldə etməyə imkan verir. “Qazaxıstan Xalqlarının Dilləri Günü” Qazaxıstan Respublikası Prezidentinin 20 yanvar 1998-ci il tarixli Fərmanı ilə elan edilmiş və bütün qazaxıstanlılar üçün ümumi bayrama çevrilmişdir. Ölkədə yüzdən çox millətin nümayəndəsi yaşayır. Hər bir dilin başqa dillərin taleyi ilə bağlı öz tarixi kökləri vardır. Dil vasitəsilə insanlar bir-birini tapır, xalqın mənəvi mədəniyyətini, adət-ənənələrini, ayınlərini dərk etməyi öyrənirlər.

Ölkə rəhbəri Qazaxıstan xalqına müraciətində təhsil sahəsində görülən işlərin prioritetlərini müəyyən edərək qeyd edib ki, bütün dünyada olduğu kimi, Qazaxıstanda da təhsilin yeni

üsullarına keçmək lazımdır. Üçdillilik siyasəti ölkə vətəndaşlarının qazax dilini bilməsi tələbinə əsaslanır.

Qazaxıstanın dil siyasətində dünya dillərindən biri sayılan və müasir dünyada geniş istifadə olunan rus dilinə xüsusi əhəmiyyət verilir. Üçüncü element müasir dünyada dominant mövqə tutan ingilis dilidir. İngilis dili qazaxıstanlılar üçün dünyaya, qloballaşmaya pəncərə açır. Qazaxıstan beynəlxalq proseslərdə və təmaslarda getdikcə daha yaxından iştirak edir. Bu gün cəmiyyətdə ingilis dili insanın peşəkar inkişafı üçün ən vacib resurs hesab olunur.

Məsuliyyətli dil siyasəti qazax xalqını birləşdirən əsas amillərdən biridir. Hazırda Qazaxıstan dövləti gənc nəslin qazax dili ilə yanaşı rus və ingilis dillərini də fəal şəkildə öyrənməsinə şərait yaratmaq üçün fəal tədbirlər planını həyata keçirir. Qazaxıstan Universitetində keçirilən interaktiv mühazirə zamanı Nursultan Nazarbayev üçdilliliyin tətbiqi ilə bağlı hökumətə göstəriş vermişdi: “Birincisi, qabaqcıl beynəlxalq təcrübə əsasında təhsil müəssisələrində müasir tədris metodları tətbiq olunmalı, həmin metodlar innovativ, yaradıcı və texnologiyanın formalaşması ilə olmalıdır. İkincisi, uşaqların təhsilə qəbulu ilə bağlı sistemli təklifin ətraflı şəkildə işlənib hazırlanmasıdır. Üçüncüsü, üçdilliliyin təhsil səviyyəsində geniş tətbiqini təmin etməkdir. Dilləri mənimsəmək üçün məntiqi sistemi belə qura bilərik. Əsaslar uşaq bağçası səviyyəsində, məktəbdə baza səviyyəsində, universitetdə və ya kollecdə - ixtisaslar üzrə peşəkar dildə öyrəniləcəkdir.”[9, s.18]

Açar sözlər: dil siyasəti, Qazaxıstan Respublikası, üçdillilik, beynəlxalq proses.

SUMMARY.

Language is not only a means of communication, it is also a means of education and a support that contributes to the unification of peoples and unites relations between people. "Languages Day" has been celebrated in Kazakhstan for several years, which is a clear sign of friendship, kinship and unity of all citizens of the country. After all, the friendship of peoples, mutual understanding and cooperation are the main pillars of the construction of the new Kazakhstan.

At present, in addition to the Kazakh language, more than 10 national languages of the peoples living in the country are studied in the schools of Kazakhstan. This allows representatives of all national minorities of Kazakhstan to join their culture, history, and acquire knowledge in their native languages. "Day of the Languages of the Peoples of Kazakhstan" was announced by the Decree of the President of the Republic of Kazakhstan dated January 20, 1998 and became a general holiday for all Kazakhs. Representatives of more than a hundred nationalities live in the country. Each language has its own historical roots related to the fate of other languages. Through language, people find each other, learn to understand the spiritual culture, customs, and rituals of the people.

In his address to the people of Kazakhstan, the head of the country defined the priorities of the work done in the field of education and noted that, as in the whole world, it is necessary to switch to new methods of education in Kazakhstan. The policy of trilingualism is based on the requirement for the citizens of the country to know the Kazakh language.

In the language policy of Kazakhstan, special importance is attached to the Russian language, which is considered one of the world languages and is widely used in the modern world. The third element is the English language, which occupies a dominant position in the modern world. English opens a window to the world and globalization for Kazakhs. Kazakhstan is increasingly involved in international processes and contacts. In today's society, English is considered the most important resource for a person's professional development.

Responsible language policy is one of the main factors that unite the Kazakh people. Currently, the state of Kazakhstan is implementing a plan of active measures to enable the young generation to actively learn the Kazakh language as well as the Russian and English languages. During an interactive lecture at the University of Kazakhstan, Nursultan Nazarbayev instructed the government regarding the implementation of trilingualism: "First, modern teaching methods should be applied in educational institutions based on advanced international experience, and those methods should be innovative, creative and with the formation of technology. The second is the detailed development of a systematic proposal for the admission of children to education. The third is to ensure the wide application of trilingualism at the educational level. This is how we can build a logical system for learning languages. The basics will be learned at the kindergarten level, at the basic level at school, at the university or college - in the professional language of the majors."

Keywords: language policy, Republic of Kazakhstan, trilingualism, international process.

Nursultan Nazarbayevın üçdillilik ideyasını ölkənin dünya birliyinə inteqrasiyası və sovet dövründən qalan dil baryerini aradan qaldırmaq istəyi diktə edirdi. Təsadüfi deyil ki, dövlət başçısı Qazaxıstan xalqına müraciətində bir neçə xarici dil bilməyin vacibliyini qeyd edib, inkişaf etmiş rəqabətqabiliyyətli dövlətə çevrilmək üçün yüksək təhsilli xalqa çevrilməyin zəruri olduğunu vurğulamışdı.

Bir vaxtlar böyük Abay qazax mədəniyyətini və ədəbiyyatını rus və Avropa səviyyəsinə qaldırmaq arzusunda idi. Buna nail olmaq xalqın inkişafında çox böyük rol oynadı, tərəqqinin sərhədlərini aşmağa kömək etdi. Amma ölkə rəhbəri müasir dünyanın reallıqlarını nəzərə alaraq üçdilliliyin yeni, daha çətin vəzifəsini qoydu. Müasir biliklərin əhatə dairəsinin genişləndirilməsinə, yeni texnologiyaların uğurla mənimsənilməsinə və biznesin sərhədlərinin genişlənməsinə kömək edəcək müsbət rolunu oynayan rus dilinə ingilis dili də əlavə edilmişdir. Bu isə heç bir şəkildə ənənəvi rus dilinin istifadəsini məhdudlaşdırmırdı. Prezidentin 2 dekabr 2012-ci ildə Karaqanda vilayətinin ictimaiyyəti ilə görüşündə açıq şəkildə dediyi kimi: "Tədrisən qazax dili dövlət dili, ölkənin əsas dili olacaqdır. Və bu dil hamını birləşdirəcək, hamını bərabərləşdirəcək. Və sonra, bizim burada çoxəsrlik bir həyatımız var." [2, s.73]

Beləliklə, qazaxıstanlı mütəxəssislərin ixtisas səviyyəsini yüksəltmək üçün üçdilliliyə son dərəcə böyük tələbat vardı. Doğrudan da, rus və ingilis dillərində texniki terminologiyayı bilmədən müasir istehsalda işləmək mümkün deyildi.

Qeyd edək ki, 2013-cü ildən üçdillili təhsilin (məzmun və dilin inteqrasiyası) istifadəsinə dair müəllimlər üçün metodiki vəsaitlərin hazırlanması üzrə plan həyata keçirilir. Bu strategiyanın əsas istiqaməti qazax dilinin inkişafı, rus dilinin dəstəklənməsi və ingilis dilinin tətbiqidir. Üçdillili təhsil sisteminin tətbiqi mürəkkəb prosesdir, ona görə də tək-cə təlim proqramları deyil, həm də tədris işi prosesi də vacibdir. Bu əhatəli proqramda tək-cə təhsil tərəfi deyil, həm də şagirdə şəxsiyyət, vətəndaş, vətənpərvərlik kimi keyfiyyətlərin aşılması da mühüm yer tutur. Zamanın reallığı, qloballaşma tək-cə bu günlə yaşamaq deyil, sürətlə dəyişən gələcəyə baxmaq, tələbələrə gələcək həyatın reallıqlarına hazırlamaq bacarığı tələb edir. Üçdillili təhsil proqramı qazax, rus və ingilis dillərinin bilavasitə tədrisi, həmçinin müəyyən fənlərin üç dildə tədrisi və dərscənkənar tədbirlər vasitəsilə həyata keçirilir. Əsas və dil fənləri funksional savadlılığın, ünsiyyət bacarıqlarının və tənqidi düşünmə qabiliyyətinin inkişafına yönəldilmişdir.

Hazırda xarici dillər cəmiyyətin həm sosial-iqtisadi, həm də ümumi mədəni tərəqqisinin əsas amillərindən birinə çevrilmişdir. Qazaxıstan milli mədəniyyətlərin qarşılıqlı əlaqəsinin və qarşılıqlı zənginləşməsinin unikal təcrübəsini inkişaf etdirmişdir. Unikal mədəni və dini qarşılıqlı

əlaqə institutu yaradılmışdır – Qazaxıstan Xalqları Assambleyası, bildiyiniz kimi, Qazaxıstan Parlamentinin qanunvericilik fəaliyyətində birbaşa iştirak etmək imkanı əldə etmişdir. Qazaxıstan Respublikasında dövlət xalqlarının dil sərvətinin inkişafına həmişə xüsusi qayğı və diqqətlə yanaşılmış, onun müasir cəmiyyətin inkişafındakı rolu dərk edilmişdir. [7, 55-57]

Bunu suveren Qazaxıstanda qəbul edilmiş ilk qanunlardan birini – qazax xalqının bütün dillərini ölkənin milli sərvəti, tarixi və mədəni irsi kimi elan edən "Qazaxıstan Respublikasında dillər haqqında" (11 iyul 1997-ci il tarixli) qanunu ilə tanış olmaqla bilmək olar. Qazaxıstanda dillərin, təhsilin, mədəniyyətin inkişafına diqqət daim dövlət rəhbərinin nəzarətində və himayəsində olmuşdur.

Ölkə prezidentinin müraciətində deyilir: “Xalq nəsil yetişdirməkdə, onların sağlamlığının, təhsilinin, dünyagörüşünün qayğısına qalmaqda müdrik olacaq. O, qazax, rus və ingilis dillərini eyni dərəcədə mükəmməl biləcək... O, bütün dünyada tanınan və hörmət edilən öz ölkəsinin vətənpərvəri olacaq.” Bəşəriyyətin mütərəqqi inkişafının tarixi mədəni və linqvistik qarşılıqlı əlaqənin çoxsaylı nümunələri ilə doludur. İki və ya daha çox dilə sahib olmaq faktı bir insanı, sanki, dildə təcrübəsi olan iki icmada ehtiva edir. Başqa bir dil bilən insan bununla da bu dildə əks olunan dünyanın fərqli mənzərəsini mənimsəyir, ona görə də dünyanı daha dərinləndirən və dolğun dərk edir.” [5, s.8]

Dövlət dilini bilməklə yanaşı, bir neçə dil bilmək ölkə vətəndaşlarının şəxsi rəqabət qabiliyyətinin amilinə çevrilmişdir. Dövlət səviyyəsində təlimatlar hazırlanmışdır ki, hər bir qazaxıstanlı ən azı üç dildə danışmalıdır: qazax, rus və ingilis dillərində.

Öz leksik tərkibi və ifadə üsulları baxımından qazax dili kifayət qədər zəngindir. Natiqlik qabiliyyəti qədim zamanlardan qazaxlara xas olub, xalq sözə məharətlə sahib olmağa həmişə ehtiramla yanaşılıb. Qazax dili tək-cə qədim mədəniyyətin bütün sərvətlərinin qoruyucusu deyil, həm də müasir qazax linqvistik polietnik mühitinin özəyidir.

Müstəqilliyin ilk illərindən ölkədə Qazaxıstan xalqının mənafeyi nəzərə alınmaqla, ölkənin bütün etnik qruplarının dil hüquqlarına riayət olunması, dil seçimini sərbəst şəkildə təmin edən ahəngdar dil siyasəti həyata keçirilir.

Dövlət başçısı qazax dilinin müasirləşdirilməsinə əsaslı yanaşma təklif etdi, “dili müasirləşdirmək; dilin ənənələrini qoruyub saxlamaq, onun bütün sərvətlərini, müxtəlif leksik qatlarını inkişaf etdirmək; terminologiya məsələlərində konsensus axtarmaq”. [11, s.68-69]

Məlumdur ki, dil özünü çoxaldan sistem, öz daxili qanunlarına uyğun inkişaf edən canlı orqanizmdir. Ölkədə dillərin fəaliyyət göstərməsi normativ aktların köməyi ilə bir gecədə tez dəyişdirilə bilməyən sosial elementdir. O, əsasən inerti və qurulmuş linqvistik ənənədən asılıdır. Mütəxəssislər keçmişdə qazanılmış linqvistik ətalətin böyük gücünü bildirirlər və əslində dil məkanında dominant mövqə hələ də rus dilidir.

Bütün bunların səbəbləri isə yaxın tarixə gedib çıxır. Qazax dili xalqın taleyinə düşmüş bütün dəyişikliklərə məruz qalmışdır. Çar imperiyasında inqilabdan əvvəl qazaxlar Rusiya imperiyasının xalqları arasında sayına görə altıncı idi. Birinci sovet ensiklopediyasında qazaxlar “SSRİ-nin ən böyük türkdilli milləti” kimi göstərilmişlər.

RSFSR Millətlər üzrə Xalq Komissarlığının 1920-ci ildə apardığı hesablamalara görə, 1916-cı ildə qazaxların sayı 5,2 milyon nəfər idi. Amma hətta bu məlumat da, rus tarixçisi S.M.İsxakovun fikrincə, çox güman ki, yerli türk əhalisinin sayını aşağı salır.

1926-cı ildə inqilab və vətəndaş müharibəsi zamanı itkilərdən sonra qazaxların sayı 6 milyon 200 min nəfər idi. Məcburi kollektivləşdirmə və 1932-1933-cü illərdəki aclıq nəticəsində 2 milyon qazax (etnik qrupun üçdə biri) öldü, 1 milyona yaxını respublikadan kənara, Çinə, İrana və digər ölkələrə köçdü.

Xam torpaqların mənimsənilməsinin ilk illərində qazaxların sayı respublikanın ümumi əhalisinin 29%-nə qədər azaldı. Beləliklə, qazaxlar öz tarixi vətənlərində etnik azlığa çevrildilər. Bu şəraitdə qazax dili getdikcə öz mövqeyini itirdi və qazax dilinin öyrənməsi o dövr üçün məcburu sayılmırdı. Elə bir dövr gəldi ki, Qazaxıstanın yerli əhalisi bu dildə danışmağa utanırdı.

Uzun illər təhsil ənənəvi və vahid sovet sisteminə uyğun gəldirdi. 60-cı illərdə rus dili universitetin və elmin əsas dilinə çevrildi, qazax dilində tədris olunan məktəblərin sayında azalma oldu. “Durğunluq” dövründə kitabların 95%-i rus dilində nəşr olunur, televiziya proqramlarının 70%-i rus dilində aparılır, bütün ofis işləri də rus dilində fəaliyyət göstərirdi. Amma ağır məşəqqət illərində də yaşlı nəsil öz ana dilini qoruyub saxlayıb, övladlarına ötürə bilmişdi. Eyni zamanda, məhz o çətin illərdə rusdilli mühitdə böyüyən bir nəsil formalaşdı. İkidillilik tarixən belə inkişaf etmişdir və Qazaxıstan əhalisinin əksəriyyəti iki dildə: qazax və rus dillərində danışirlar. [10, s.15]

Qədim dövrlərdən bəri etnik qrupu birləşdirən dəyərlər dil, din, adət-ənənələr, mentalitet, mədəniyyət, tarixdir. İstənilən dil insanın həyat fəlsəfəsini, onun dəyərlər sistemini, davranış tərzini, düşüncə tərzini formalaşdıran mədəni koddur. Əsas siyasi dəyər dövlət, əsas mədəni dəyər isə dildir. Dil bir millətin varlığı üçün zəruri şərtədir, bunu hələ XVIII əsrdə alman filosofu Qotfrid Herder qeyd etmişdir. Hər bir milli dil özünəməxsusdur.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Айталы А. «Смена алфавита не только фонетическая, но и большая политическая проблема» // Деловая неделя. - 2013. - 29 марта.
2. Арынгазиева Б.Б. Мультилингвизм как условие диалога культур // Вестник РФО. - 2009. - № 2. - С. 73.
3. Ауэзов М.М. Все дороги ведут домой // Казахстанская правда. - 2011. - 14 декабря.
4. Выступление Президента РК – Лидера Нации Н.А. Назарбаева на XX сессии Ассамблеи народа Казахстана // Казахстанская правда. – 2013. – 25 апреля.
5. Выступление Президента Республики Казахстан Н.А. Назарбаева на XVII сессии Ассамблеи народа Казахстана // Казахстанская правда. - 2011. – 19 апреля.
6. Из выступления Ч. Айтматова на республиканской конференции // Кыргызстан маданияты. - 1987. - 17 ноября.
7. Губанов Н.И., Губанов Н.Н. Глобалистский менталитет как условие предотвращения межцивилизационных конфликтов // Социол. исследов. - 2011. - № 4. - С. 55.
8. Казахстан за годы Независимости. 1991-2010 гг. Статистический сборник. - Астана: Агентство РК по статистике, 2011. – С. 20.
9. Солозобов Ю. Ассамблея народа – уникальное политическое открытие Нурсултана Назарбаева // Казахстанская правда. - 2012. - 26 апреля.
10. Тусупбекова Л. Модель межэтнических отношений в развитии // Казахстанская правда. - 2013. - 30 марта.
11. Шаукенова З.К. Идеологическое конструирование в Республике Казахстан. - Алматы: КИСИ при Президенте РК, 2012. – С. 68- 69.

ƏDƏBİ TƏNQİDƏ ÜMUMİ BAXIŞ

Vüsalə Kərimova Əli

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Kolleci

ORCID : 0000-0001-6999-9690

ÖZET.

Ədəbiyyatşünaslığın mühüm sahələrindən biri olan ədəbi tənqid müasir ədəbiyyat və onun problemlərindən bəhs edir. Ədəbi tənqidi ədəbi prosesə təsəvvür etmək mümkün deyil. Çünki tənqid təkə ədəbi proses deyil, həm də onun tərkib hissəsidir. Onun əsas vəzifəsi müasir ədəbi prosesin inkişaf tendensiyalarını, qanunauyğunluqlarını, uğur və nöqsanlarını dərinlən təhlil etmək və sistemləşdirmək, yazıçı və şairlərin, dramaturqların dünyagörüşünün genişləndirilməsinə, bədii yaradıcılıq məharətinin yüksəldilməsinə kömək etməkdən ibarətdir. Odur ki, ədəbiyyatşünaslıq missiyasını layiqincə yerinə yetirmək üçün o, dərin elmi-nəzəri, fəlsəfi-estetik hazırlığa malik olmalı, müasir həyatın inkişaf qanunauyğunluqlarının öhdəsindən gəlməyi bacarmalı, ədəbi tənqidin istiqamətini və perspektivlərini qabaqcadan müəyyən etməlidir. Görünür, rus ədəbiyyatşünaslığının banisi V.Q.Belinskiyin bu qənaəti təsadüfi deyildi: “...Kim özbaşına tənqidçi rütəbəsini qəbul etsə, xəcalət çəkər, xəcalət çəkər” [18, 34]. Tənqidçi ədəbiyyat tarixçisi və nəzəriyyəçisindən fərqli olaraq elmlə yaradıcılıq təcrübəsini birləşdirir, yazıçı ilə oxucu arasında anlaşma və ünsiyyət yaradır. Bədii yaradıcılığın ictimai mahiyyətinin təhlili və aydınlaşdırılması Azərbaycan tənqidinin demək olar ki, bütün mərhələlərində aparıcı xətlərdən biri olmuşdur. Tənqidçilər əsərlərin ictimai məzmununa daha çox diqqət yetirir, bütün tənqidi yazılarında ideologiya mövqeyinə söykənirdilər. (Əslində yazıçılar öz əsərlərində bu cəhətə üstünlük veriblər!). İdeya axtarışında bədii düşüncənin və tənqidi təfəkkürün bu səviyyəsi, heç şübhəsiz, yeni və mövcud reallığın daxili məzmunundan və daxili tələblərindən irəli gəlirdi. Son illər cəmiyyətin sosial strukturunun nümayişkarənə yüksək tolerantlıq keyfiyyəti ədəbi prosesin yeni istiqamətlərdə inkişaf etməsinə imkan verib.

Açar söz: tənqid, ədəbiyyatşünaslıq, yaradıcılıq

ABSTRACT. Literary criticism, one of the most important branches of criticism, deals with modern literature and its problems. It is impossible to imagine literary criticism without a literary process. Because criticism is not only a literary process, but also an integral part of it. Its main task is to deeply analyze and systematize the development trends, regularities, successes and shortcomings of the modern literary process, to help expand the worldview of writers and poets, playwrights, to improve their artistic skills. Therefore, in order to properly fulfill the mission of literary criticism, it must have a deep scientific-theoretical, philosophical-aesthetic training, be able to cope with the laws of development of modern life, to determine in advance the direction and prospects of literary flow. Apparently, this conclusion of V.G.Belinsky, the founder of Russian literary criticism, was not accidental: "... Anyone who arbitrarily accepts the rank of critic will be embarrassed and embarrassed" [18, 34]. Unlike a literary historian and theorist, a critic connects science and creative practice, and creates understanding and communication between the writer and the reader. The analysis and clarification of the social nature of artistic creation has been one of the leading lines in almost all stages of criticism of Azerbaijan. Critics paid more attention to the social content of the works and relied on the position of ideology in all their critical essays. (In fact, writers have preferred this aspect in their works!). This level of artistic thought and critical thinking in the search.

Keyword: criticism, literary criticism, creativity

İBTİDAİ SİNİF ŞAĞIRDLARINDA MƏTN TƏRTİBİ ÜZRƏ PRAKTİK BACARIQLARIN FORMALAŞDIRILMASI YOLLARI

Qasımova Maya Rəhim qızı

*Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru,
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, Azərbaycan
<https://orcid.org/0000-0001-9116-4331>*

ÖZET.

İbtidai məktəbdə rəbitəli nitqin inkişafı üzrə aparılan işin əsas vəzifəsi şagirdlərə öz fikirlərini şifahi və yazılı formada sərbəst və düzgün ifadə etməyi öyrətməkdən ibarətdir. Bu vəzifənin yerinə yetirilməsi şagirdlərin dinləyib anlamasına, anladığına münasibət bildirməsinə, şəxsi mülahizələr yürütməsinə imkan verən nitq bacarıqlarının formalaşdırılması ilə vəhdətdə həyata keçirilir. Bu halların hər biri üçün ümumi cəhət odur ki, istər dinlədiyini anarkən, istərsə də danışarkən şagirdin diqqəti mətnə - onun məzmununa, quruluşuna, nitq tərtibatına yönəlmiş olur. Bu səbəbdən şagirdlərin rəbitəli nitqinin inkişafı üçün onlarda “mətn” məfhumunun dərkini təmin eən bir sıra bacarıqların formalaşdırılması vacibdir:

- informasiya - məzmun bacarıqları. Bu bacarıqlar özündə çatdırılması nəzərdə tutulan informasiyanı tapmaq, emal etmək, yazdığı ifadə və inşada əsas fikri, əsas ideyanı açma bilmək bacarıqlarını ehtiva edir;

- struktur - kompozisiya bacarıqları. Bu bacarıqlar mətni düzgün qurmaq – yəni, onun hissələrinin sərhədini müəyyənləşdirmək, materialı ardıcıl və rəbitəli şəkildə ifadə etmək, mətnin başlanğıcını, kulminasiya və yekun hissələrini qura bilməyi nəzərdə tutur;

- ifadənin üslubuna, tipinə, məqsədinə müvafiq dil vahidləri seçmək bacarıqları;

- mətni məzmun, quruluş, nitq tərtibatı baxımından təkmilləşdirmək məqsədilə onu redaktə edə bilmək bacarıqları.

Mövcud təlimin özəlliyi ondadır ki, o, formalaşdırılan bacarıqların sıx əlaqəsinin nəzərə alınması üzərində qurulur. Şagirdlərin bu əlaqəni dərk etməsi – bu bacarıqlara, “mətn” məfhumuna və ümumilikdə nitqə şüurlu şəkildə yiyələnmələrinin vacib şərtlərindən biri kimi nəzərdən keçirilir.

Nitq bacarıqlarının məzmunla bağlı cəhətini – mətn, onun qurulması, canlandırılması ilə bağlı fəaliyyətlər sistemi təşkil edir. Bununla əlaqədar hər bir sinifdə təlim (I sinifdən başlayaraq) nitq vahidi kimi mətn üzərində işdən başlayır. Mətnin əsas əlamətləri şagirdlərin diqqətinə çatdırılır (ideya-məzmun vahidliyi, başlığının, struktur komponentlərinin olması, hissələr və cümlələr arasında əlaqənin vacibliyi). Beləliklə, şagirdlər tədricən “mətn” anlayışının əlamətləri ilə tanış olurlar, mətn haqqında onların bilikləri sinifdən-sinfə keçdikcə dərinləşir. Mətnin əlamətləri haqqında biliklər praktik xarakter daşıyır və hekayə qurma, ifadə, inşa yazısı zamanı icra olunması vacib olan əməliyyatların müəyyənləşdirilməsinin əsası kimi çıxış edir.

Nitq bacarıqları içərisində mətnin (ifadə və inşalarda) əsas ideyasını açma bilmək bacarığı, həmçinin müəyyən mətni dinləyərkən onun mövzusunun, ideyasını müəyyənləşdirmək bacarığı aparıcı mövqə tutur. Şagirdlər tərəfindən bu bacarıqların aparıcı olmasının dərk olunması üçün mətn üzrə iş metodikasında xüsusi priyomlar nəzərdə tutulur:

- mətndəki əsas fikri əks etdirən başlığın seçilməsi;

- müəllif mətnlərinin təhlili, həmçinin ifadə, inşa yazısına hazırlıq zamanı mətnin məzmununun, ifadə üslubu və formasının onun ideyasından asılı olmasının göstərilməsi, nəzərə çatdırılması.

Müəllim şagirdlərə izah etməlidir ki, qurduqları mətnin əsas ideyası məzmununda öz əksini tapsa da, yalnız uğurlu ifadə forması ilə açıla bilər.

Açar sözlər: ibtidai məktəb, rəhbərlik, mətn qurmaq bacarıqları, ifadə, inşa.

ABSTRACT.

The main task of the work on the development of communicative speech in primary school is to teach students to freely and correctly express their thoughts in oral and written form. The fulfillment of this task is carried out in unity with the formation of speech skills that allow students to listen and comprehend, express their attitude to what they understand, and make personal judgements. The common feature for each of these cases is that the student's attention, both while understanding to what he is listening to and while speaking, is focused on the text - its content, structure, and speech design. Therefore, for the development of communicative speech of students, it is important to form a number of skills that ensure their understanding of the concept of "text":

- information-content skills. These skills include the ability to find, process information intended for delivery, to reveal the main idea, the main opinion in the composition and essay;

- structural-compositional skills. These skills imply to form a text accurately – that is, defining the borders of its shares, expressing the material in a coherent and consecutive manner, and being able to build the beginning, culmination and final parts of the text;

- the skills to choose language units according to the style, type, purpose of the expression;

-the ability to edit the text with the purpose of improving it in terms of content, structure, speech design.

The peculiarity of the existing training is that it is built on the consideration of the close relationship of the skills being formed. Students' understanding of this relationship is considered as one of the important conditions for their conscious acquisition of these skills, the concept of "text" and speech as a whole.

The aspect of speech skills related to content – contains a system of activities about the text, its construction, and visualization. In this regard, the training in each class (starting from Grade I) begins with work on the text as a unit of speech. The main peculiarities of the text are brought to the attention of students (unity of idea-content, the presence of its title, structural components, the importance of the relationship between parts and sentences). Thus, students gradually get acquainted with the peculiarities of the concept of "text", their knowledge of the text deepens as they move from class to class. The knowledge about features of the text is of a practical nature and acts as the basis for determining the operations that are important to perform during storytelling, essay, and composition writing.

Among the speech skills, the ability to reveal the main idea of the text (in compositions and essays), as well as the ability to determine its subject, idea while listening to a particular text, occupies a leading position. Special methods are considered in the methodology of work on the text in order to comprehend the significance of these skills by the students:

- selection of a title that reflects the main idea in the text;

- The indication of dependence of text's content, the style and form of expression on its idea during the analysis of author's texts, as well as during the preparation to the composition and essay writing.

The teacher should explain to the students that although the main idea of the text they have built is reflected in the content, it can only be revealed through a successful expression forms.

Keywords: primary school, communicative speech, text construction skills, composition, essay.

Kurrikulum islahatının tələblərinə görə Azərbaycan dili fənninin məzmunu daha praktik istiqamət almalı və Azərbaycan dili üzrə hər bir dərs mahiyyət etibarını ilə nitq inkişafına, şagirdlərin dilin element və formalarını fəal, praktik yolla mənimsəmələrinə yol açmalıdır. Burada önəmli olan şagirdlərə ana dilimizlə bağlı yalnız nəzəri məlumatların verilməsi deyil, həyati əhəmiyyət kəsb edən nitq bacarıqlarının qazandırılmasıdır.

İbtidai məktəbin Azərbaycan dili fənni kurikulumuna nəzər yetirsək, bütün məzmun xətləri ilə bağlı standartların mətn tərtibi üzrə bilik və bacarıqları ehtiva etdiyini görmüş olarıq. “Azərbaycan Respublikasında ümumi təhsilin dövlət standartları” sənədində ibtidai təhsil səviyyəsinin sonunda şagirdlərdə “oxuduqlarına və dinlədiklərinə münasibət bildirir; kiçikhəcmli sadə mətnlər qurur; fikirlərini şifahi və yazılı ifadə edir” standartlarının reallaşdırılması tələbi qoyulur (1). IV sinfin sonunda şagirdlərdə aşağıdakı alt standartlarda ifadə olunmuş bacarıqların formalaşdırılması nəzərdə tutulur:

1.1.1. Dinlədiyi eyni məsələlər barədə müxtəlif fikirləri ümumiləşdirməklə yekun rəy bildirir.

1.1.2. Dinlədiyi fikirləri əlavələri ilə inkişaf etdirir.

1.2.1. Müşahidə etdiyi, oxuduğu, eşitdiyi fakt və hadisələr haqqında kiçik təqdimatlar edir.

1.2.2. Dialoji mətnlər qurur və təqdimatlar edir.

2.2.3. Verilmiş mətni genişləndirmək, dəyişdirmək və ya davam etdirmək məqsədi ilə yaradıcı plan tutur.

2.2.4. Mətnin məzmununu genişləndirir, dəyişdirir, yaradıcı şəkildə davam etdirir.

3.1.3. Verilmiş mətni genişləndirərək məzmununu yazır.

3.1.4. Mühakimə xarakterli kiçikhəcmli rəy, esse, inşa yazır (6, 27-28).

Göründüyü kimi, şagirdin danışıq, oxu və yazı vərdişləri məhz mətn vasitəsilə formalaşdırılır və onun rabitəli nitq fəaliyyətinin məhsulu da mətn olur. Bu səbəbdən şagirdin şifahi və yazılı rabitəli nitqinin inkişafında mətn tərtibi bacarıqlarının formalaşdırılması üzrə işin təşkili xüsusi yer tutur.

Nitq inkişafının bütün istiqamətləri üzrə aparılan işlər (nitqin səs mədəniyyəti, ədəbi tələffüz, lüğət üzrə iş, cümlə qurmaq bacarıqları və s.) şagirdlərin monoloji rabitəli nitqə - yəni, mətn qurma bacarıqlarına yiyələnməsinə hazırlıq məqsədi daşıyır. Bu istiqamətlər üzrə işin əlaqəli şəkildə həyata keçirilməsi uşaqların əqli fəallığının, müstəqil mühakimə yürütmək, öyrəndiklərini nitq təcrübəsinə tətbiq etmə qabiliyyətinin, ünsiyyət prosesində ədəbi dilin normalarına uyğun iştirakının yüksəlməsinə şərait yaradır.

İbtidai məktəbdə rabitəli nitqin inkişafı üzrə aparılan işin əsas vəzifəsi şagirdlərə öz fikirlərini şifahi və yazılı formada sərbəst və düzgün ifadə etməyi öyrətməkdən ibarətdir. Bu vəzifənin yerinə yetirilməsi şagirdlərin dinlədiyi mətni anlamasına, anladığına münasibət bildirməsinə, şəxsi mülahizələr yürütməsinə imkan verən nitq bacarıqlarının formalaşdırılması ilə vəhdətdə həyata keçirilir. Bu halların hər biri üçün ümumi cəhət odur ki, istər dinlədiyini anlarkən, istərsə də danışarkən şagirdin diqqəti mətnə - onun məzmununa, quruluşuna, dil tərtibatına yönəlmiş olur. Bu səbəbdən şagirdlərin rabitəli nitqinin inkişafı üçün onlarda “mətn” məfhumunun dərkini təmin edən bir sıra bacarıqların formalaşdırılması vacibdir:

- İnformasiya - məzmun bacarıqları. Bu bacarıqlar özündə verilmiş mövzunu dərk etmək; çatdırılması nəzərdə tutulan informasiyanı tapmaq, emal etmək, lazımı materialı toplamaq; yazdığı ifadə və inşada əsas fikri, əsas ideyanı açma bilmək; mövzudan kənara çıxmadan mahiyyəti dolğun çatdırmaq; yeri gəldikcə, təsvir etdiyi hadisələrə şəxsi münasibətini bildirmək bacarıqlarını ehtiva edir;

- Struktur - kompozisiya bacarıqları. Bu bacarıqlar mətni düzgün qurmaq – yəni mövzunun mahiyyətinin açılması üçün toplanmış materialı gözdən keçirmək, saf-çürük etmək, fikrin ifadəsi üçün vacib olanları seçmək, ikincidərəcəliləri atmaq; mətnin hissələrinin sərhədini müəyyənləşdirmək – yəni planını tərtib etmək və müvafiq materialı plana uyğun yerləşdirərək ardıcıl, rəbitəli şəkildə ifadə etmək, mətnin başlanğıcını, əsas (mətnin özəyi) və yekun hissələrini qura bilməyi nəzərdə tutur;

- İfadənin üslubuna, tipinə, məqsədinə müvafiq dil vahidləri seçmək, lazımı leksikanı, söz birləşmələrini, ayrı-ayrı cümlələri, mətnin fraqmentlərini, yazılışı çətin sözlərin düzgün yazılışını dəqiqləşdirmək bacarıqları. Müəllim şagirdlərə izah etməlidir ki, qurduqları mətnin əsas ideyası məzmununda öz əksini tapsa da, yalnız uğurlu ifadə forması ilə açıla bilər. “Mətn üçün əvvəlcə orada kimin və nəyin haqqında danışılması, sonra isə necə danışılması əsasdır” (4, 107);

- Mətni məzmun, quruluş, dil tərtibatı baxımından təkmilləşdirmək məqsədilə onu redaktə etmək bacarıqları – yəni yazdığını təkmilləşdirməyi, buraxılmış səhvləri müstəqil düzəldə bilməyi, lazım gələrsə, qurduğu mətnə əlavələr etməyi, müəyyən sözləri daha dəqiqi ilə əvəz etməyi, təkrarları aradan qaldırmağı, artıq olanları ixtisar etməyi bacarmaq.

Qeyd olunan bu bacarıqlar bir-biri ilə sıx bağlıdır. Mövcud təlimin özəliyi ondadır ki, o, formalaşdırılan bacarıqların sıx əlaqəsinin nəzərə alınması üzərində qurulur. Şagirdlərin bu əlaqəni dərk etməsi – bu bacarıqlara, “mətn” məfhumuna və ümumilikdə nitqə şüurlu şəkildə yiyələnmələrinin vacib şərtlərindən biri kimi nəzərdən keçirilir.

Bununla yanaşı, müəllim şagirdlərə mətnin yazılması üçün vaxtı düzgün bölüşdürmək, vacib faktları ötürməmək üçün diqqətli olmaq, hadisələrin gedişatını tədricən və ardıcıl olaraq açmaq, cümlələri düzgün konstruksiyada qurmaq və bir-biri ilə əlaqələndirmək, yazarkən orfoqrafik qaydaların, punktuasiya tələblərinin pozulmamasına səy göstərmək, kalliqrafiya qaydalarına riayət etmək kimi məsələlərlə bağlı daim xatırlatmalar etməli, müvafiq vərdişlərin formalaşmasına nail olmalıdır.

Qeyd etdik ki, nitq bacarıqlarının məzmunla bağlı cəhətini – mətn, onun qurulması, canlandırılması ilə bağlı fəaliyyətlər sistemi təşkil edir. Bununla əlaqədar hər bir sinifdə təlim (I sinifdən başlayaraq) nitq vahidi kimi mətn üzərində işdən başlayır. Mətnin əsas əlamətləri şagirdlərin diqqətinə çatdırılır (ideya-məzmun vahidliyi, başlığının, struktur komponentlərinin olması, hissələr və cümlələr arasında əlaqənin vacibliyi). Beləliklə, şagirdlər tədricən “mətn” anlayışının əlamətləri ilə tanış olurlar, mətn haqqında onların bilikləri sinifdən-sinfə keçdikcə dərinləşir. Mətnin əlamətləri haqqında biliklər praktik xarakter daşıyır və hekayə qurma, ifadə, inşa yazısı zamanı icra olunması vacib olan əməliyyatların müəyyənləşdirilməsinin əsası kimi çıxış edir.

İbtidai sinif müəllimi şagirdlərin mətn qurmaq bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün öncə onlara “mətn” məfhumunun mahiyyətini dərk etməkdə kömək etməlidir. Mətn nədir? Mətn – leksik və qrammatik cəhətdən əlaqələndirilmiş cümlələrin müəyyən bir mövzu ətrafında birləşməsi olub, bitkin məzmunu və formaya malik şifahi və ya yazılı nitq nümunəsidir. Sintaktik bütövü mətn adlandırmağa əsas verən onun zahiri elementləri (başlıq, epigraf, yarımbaşlıq, abzas və s.) və kompozisiyasıdır. Şagirdlər tərəfindən “mətn” məfhumunun qavranılmasında onun zahiri əlamətlərinin (struktur elementlərinin) qavranılması mühüm rol oynayır. Mətnin təməl

tikinti materialları haqqında biliklərin mənimsənilməsi şagirdlərə istənilən oxu materialını sərbəst şəkildə anlayıb təhlil etməyə və mətn tərtibi zamanı onlardan faydalanmağa imkan verir. İbtidai sinif müəllimi unutmamalıdır ki, şagirdlərdə mətn tərtibi (inşa, esse yazmaq, hekayə qurmaq və s.) bacarıqlarının inkişafı dərslərdəki mətnlərin oxusu, dinlənilib anlanılması ilə üzvü surətdə bağlıdır. Ona görə də dərslərdəki oxu mətnlərinin məzmunu, ideyası, strukturu, ifadə üslubu və formasının təhlili üzərində işin təşkili zəruridir. Prof.V.Qurbanov yazır: “Qabaqcıl müəllimlər Azərbaycan dili dərslərindəki hekayə mətnlərinin struktur məzmun xüsusiyyətlərini müntəzəm təhlil yolu ilə şagirdlərə hekayə yazmağın əlifbasını öyrədə bilirlər” (4, 105).

İbtidai sinif müəllimi şagirdləri mətnin əsas əlamətləri ilə tanış edərək sadə nümunələrlə başa salmalıdır ki, mətnin başlığı olur (yaxud ona başlıq vermək mümkündür); mətnin giriş, əsas və nəticə hissələri var və mətnin tərkibindəki bütün cümlələr bir-biri ilə məna və qrammatik cəhətdən bağlanaraq müəyyən bir mövzunu açmağa xidmət edir; mətndə nədən danışılırsa, bu onun mövzudur. İbtidai sinif müəllimi həmçinin şagirdlərə izah etməlidir ki, mətnin mövzusu öz ifadəsini onun başlığında tapır, başlıq bir, iki və ya daha artıq sözlə ifadə olunaraq mətnin məzmununu çox qısa şəkildə xülasələndirir. Bu məqsədlə ibtidai sinif müəllimi, vaxtaşırı olaraq, şagirdlərin diqqətini oxuyacaqları mətnin başlığına cəlb etməli, burada mətndə bəhs olunanlar haqqında eyhamın ola biləcəyinə istiqamətləndirməli, onları başlığa əsasən mətnin məzmununu təxmin etməyə, məzmunla bağlı müəyyən fərziyyələr irəli sürməyə həvəsləndirməlidir. Bu sahədə müəyyən bacarıqlar əldə etdikdən sonra şagirdlərə “Başlıqların arasından məzmunu daha çox uyğun olanını seç”, “Mətnə başlıq ver” və s. bu kimi çalışma növləri təklif etmək olar.

Müəllim oxu mətnləri üzərində şagirdlərin müşahidəsini təşkil etməklə onlara başa salmalıdır ki, mətnin hissələrinin məntiqi ardıcılıqla və əlaqəli şəkildə düzülməsi kompozisiya adlanır. Üslub və janrıdan asılı olmayaraq kompozisiyanın üç əhəmiyyətli hissəsi var: giriş, əsas hissə, nəticə. Bununla bağlı II sinif dərslərində şagirdlərə “Mətnin tərkib hissələri” başlığı altında nəzəri məlumat da təqdim edilir:

“Mətnlər üç hissədən ibarət olur: giriş, əsas, sonluq. Girişdə obrazların adları çəkilir, hadisələrin yeri, zamanı göstərilir. Əsas hissədə qəhrəmanların başına gələn hadisələr nəql olunur. Sonluq hissədə hadisənin nəticəsi göstərilir” (2, 86).

Mətnin tərkib hissələrinə aid əldə etdikləri anlayışlarla bağlı şagirdlərin biliyini möhkəmləndirmək və müvafiq praktik bacarıqlar formalaşdırmaq məqsədilə ibtidai sinif müəllimi onları dərslərdəki müəyyən mətnlərin giriş, əsas və nəticə hissələrini ayırmaq; müəyyən şəkillərə əsasən mətnin giriş (və ya əsas, nəticə) hissəsini qurmaq; mətndən götürülmüş bu və ya digər cümlənin (adzasın) mətnin giriş, əsas və ya sonluq hissələrindən hansına aid olduğunu tapmaq və s. üzrə çalışdırıla bilər. İbtidai sinif müəllimi şagirdlərə qurduqları mətndə nəticə hissəsinin lakonik və aydın ifadə olunmasına xüsusi diqqət yetirmələrini tövsiyə etməyi də unutmamalıdır.

Quracaqları mətndə (ifadə, esse və inşalarda) əsas ideyanı açma bilmək bacarığı, həmçinin müəyyən mətni dinləyərkən onun mövzusunun, ideyasını müəyyənləşdirmək bacarığı rabitəli nitqin inkişafında aparıcı mövqə tutur. Şagirdlər tərəfindən bu bacarıqların aparıcı olmasının dərk olunması üçün mətn üzrə iş metodikasında xüsusi priyomlar nəzərdə tutulur:

- mətndəki əsas fikri əks etdirən başlığın seçilməsi;
- müəllif mətnlərinin təhlili, həmçinin ifadə, inşa yazısına hazırlıq zamanı mətnin məzmununun, ifadə üslubu və formasının onun ideyasından asılı olmasının göstərilməsi, nəzərə çatdırılması.

Müəllim şagirdlərə izah etməlidir ki, hər bir mətnin yazılmasında bir məqsəd, çatdırılması nəzərdə tutulan bir fikir olur ki, bu da mətnin ideyasıdır. Müasir I sinif dərslərində “Bunları

bilməliyə” rubrikasında mətnin ideyası ilə bağlı şagirdlərdə təsəvvür formalaşdırmaq məqsədilə “Əsas fikir” başlığı altında aşağıdakı məlumat verilir:

“ • *Mətn oxuyarkən özümüə sual verməliyik:*

– *Müəllifin bu mətni yazmaqda məqsədi nədir?*

Beləliklə, mətndəki əsas fikri müəyyən edirik” (5, 14).

Dərsləkdə şagirdləri mətnin ideyasının tapılması ilə bağlı çalışdırmaq məqsədilə “Mətdəki əsas fikri müəyyən et” (5; 28, 38), “Hansı sualın cavabı mətdəki əsas fikri ifadə edir?” (5, 54), “Sehrli fırça”nağılındakı əsas fikri ifadə edən cümləni seçib oxuyun” (5, 14), “Nağılı oxuyun. Əsas fikrə uyğun yeni başlıq düşünün” (5, 22) şərtli tapşırıqlar yer almışdır. Bununla yanaşı, düşünürük ki, son nəşr ibtidai sinif dərsləklərində oxu mətnlərilə bağlı açar sözlərin verilməsi, və ya verilmiş sözlər arasından mətnin məzmunu ilə bağlı açar sözlərin seçilməsi ilə bağlı tapşırıqlar da əsərin ideya məzmununun qavranılmasına yönəldilmiş səmərəli iş növlərindəndir.

Müəllim şagirdlərə mətnin abzaslara ayrılı bilməsi ilə də bağlı məlumat çatdırmalı və abzasın mətn daxilindəki bitkin hissələri ifadə etdiyini, bir məsələdən digərinə keçid edilən zaman qoyulduğunu izah etməlidir. Müasir I sinif dərsləyində “Bunları bilməliyik” rubrikasında abzasla bağlı şagirdlərdə təsəvvür formalaşdırmaq məqsədilə “Abzas nədir ?” başlığı altında aşağıdakı məlumat verilir:

“*Nağıl, hekayə mətnləri abzaslara bölünür. Hər abzasda yeni fikir ifadə olunur*” (5, 55).

İbtidai sinif müəllimi şagirdlərin “abzas” anlayışını qavramalarını təmin etmək üçün müxtəlif növ çalışmalardan istifadə edə bilər. Məsələn, şagirdlərdən oxuduqları mətdə neçə abzasın olduğunu, bu və ya digər abzasda nədən danışıldığını və yaxud bu və ya digər hadisə ilə bağlı məlumatın neçənci abzasda verildiyini, verilmiş illüstrasiyanın mətnin hansı abzasına uyğun olduğunu və s. soruşmaq, hər abzas üzrə yarımbaşlıqlar tərtib etməyi tapşırmaq olar. Bununla yanaşı, absaz haqqında müəyyən təsəvvürlər formalaşdıqdan sonra şagirdlərə ardıcılığı pozulmuş mətdə məzmunu uyğun olaraq abzasların ardıcılığını bərpa etməklə bağlı tapşırıqların verilməsi də faydalı iş növlərindəndir.

Şagirdlərin mətn qurma və nəqləmə bacarıqlarının inkişafında plan tərtibi üzrə işin təşkili də mühüm rol oynayır. Plan – mətnin əsas məna vahidlərinin məntiqi cəhətdən ardıcıl sadalanmasıdır. Belə ki, mətn qurmaq “yalnız üslubi deyil, məntiqi çalışmadır” (3, 509). Müəllim şagirdlərə izah edir ki, planın hər bir bəndi mətnin fikir bütövlüyünə malik bir hissəsinin yığcam ifadəsidir. Oxunmuş mətnə plan tərtib etmək üçün onu məna vahidlərinə bölmək və hər vahidi qısa adlandırmaq lazımdır. Planın bəndləri mətdə ifadə olunan bütün məlumatı əhatə etməli və biri digərini təkrarlamamalıdır. “Plan tərtibi fikri əməliyyatla, ən mühüm olanı seçmək, hissələrinə ayırmaq və ümumiləşdirməklə əlaqədardır. Bir çox hallarda şagirdlər plan tərtib edərkən tamla onun hissələri arasında qarşılıqlı əlaqəni aydınlaşırırlar” (3, 509).

Son nəşr I sinif dərsləyinin 28-ci səhifəsində “Mətnin planı” başlığı altında şagirdlərə aşağıdakı məlumat təqdim edilir:

“*Mətni nəql etmək üçün əvvəlcə plan qurulur. Planda mətdəki hadisələr qısa şəkildə ifadə olunur*” (5, 28).

Şagirdlərdə mətnin planını qurmaq bacarığını formalaşdırmaq üçün müxtəlif yollardan istifadə etmək olar:

- verilmiş plana əsasən hekayəni (nağılı) tapmaq;
- mətnin planında artıq bəndləri (müəllim tərəfindən məqsədli şəkildə qoyulmuş) ixtisar etmək;
- qeyri-ardıcıl (qarışıq) verilmiş plan bəndlərinin mətnin məzmununa uyğun ardıcılığını bərpa etmək;

- hazır verilmiş planın ayrı-ayrı bəndlərini redaktə etmək;
- plan maddələri ilə bağlı səsləndirilən versiyalardan mövcud mənə vahidini daha dəqiq ifadə edənini seçmək ;
- planın eyni maddəsini sual cümləsi, nəqli cümlə, adlıq cümlə şəklində ifadə etmək (III-IV sinif) və s.

İbtidai sinif müəllimi şagirdlərə mətnlərin nəqli, təsviri, mühakimə xarakterli ola bilməsi haqqında da məlumat verməli və nümunələr əsasında izah etməlidir ki, nəqli mətnlərdə ardıcıl baş vermiş hərəkət və hadisələrdən bəhs edilir; təsviri mətnlərdə obyektin, predmetin əlamətləri, keyfiyyətləri, müxtəlif təzahür formaları öz təsvirini tapır; mühakimə xarakterli mətnlərdə nə isə izah edilir və ya sübut olunur. Bir sözlə, nəqli xarakterli mətnlər danışır; təsviri mətnlər göstərir, təsvir edir; mühakimə xarakterli mətnlər isə sübut edir, əsaslandırır. Mühakimə xarakterli inşalar üçün şagirdlərə aşağıdakı mövzular verilə bilər: “Nə üçün qar yağır?”, “İnsana niyə dost lazımdır?”, “Mənə niyə belə ad qoyublar?” və s. Təsviri inşalar üçün isə “İlk qar”, “Mənim yaşadığım ev”, “Məktəbimiz” və s. mövzular təklif edilə bilər.

İbtidai sinif müəllimi şagirdlərin mətn qurma bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün oxu mətnlərinin təhlili ilə yanaşı aşağıdakı iş növlərindən də istifadə edə bilər:

- Verilmiş cümlələrdən (açar sözlərdən) mətn tərtib etmək;
- Verilmiş atalar sözünə uyğun hadisə düşünüb mətn qurmaq;
- Verilmiş plan əsasında hekayə qurmaq;
- Verilmiş plana maddələr əlavə edərək hekayə qurmaq;
- Nəzm parçasını nəsrə çevirmək;
- Hekayəni (nağılı) dəyişmək (hadisənin baş verdiyi zamanı, məkanı, obrazları (məsələn, başqa hekayədən (nağıldan) obrazlar əlavə etmək və s.)),
- Suallar əsasında hekayə qurmaq;
- Şəkillər (süjetli, seriya və tək əşya şəkilləri) əsasında hekayə qurmaq;
- Süni nitq situasiyası yaratmaqla nəqlətməyə həvəsləndirmək;
- Müəyyən səhvlər (məzmununda, dilində, strukturunda) olan mətni redaktə etmək;
- Giriş hissəsi verilmiş olan hekayənin ardını qurmaq və ya giriş hissəsi olmayan hekayənin giriş hissəsini tərtib etmək;
- Əsas hissəsi hazır verilmiş olan hekayənin başlanğıcını və sonunu qurmaq; və ya əsas hissəsi olmayan hekayənin əsas hissəsini tərtib etmək;
- Sonu verilmiş olan hekayənin əvvəlini qurmaq və ya hekayənin sonunu düşünüb tamamlamaq;
- Mətni genişləndirmək;
- Mətnin üslubunu dəyişmək və s.

Aşağıdakı didaktik oyunlardan istifadə də şagirdlərin mətn qurma bacarıqlarının inkişafında səmərəli ola bilər:

“Hekayə qur” oyunu

Təchizat: Hər bir oyunçuya zərflər verilir. Zərflər ayrı-ayrı sözlər yazılmış kartoçkalar qoyulur.

Oyunun gedişatı: İştirakçılar eyni vaxtda zərflərini açırlar və orda olan sözlərdən elə cümlələr qururlar ki, rabitəli mətn yaransın.

Kim mətni birinci və düzgün qurarsa 10 bal alır, ikinci olan 9 bal və s.

“Kim daha çox cümlə deyə bilər” oyunu

Oyunun gedişatı: Müəllimə şagirdlərə hər hansı bir hadisəni danışmağa başlamağı təklif edir. Daha sonra iki oyunçu seçir. Oyunçular növbə ilə hərəsi bir cümlə deyərək hekayəni davam etdirməyə çalışır ki, bütöv hekayə yaransın.

Nümunə gətirək:

1. *Payız gəldi. Meşədə heyvanlar qışa hazırlaşmağa başladılar....*

2. *Bir gün Qırmızıpapaq meşəyə getdi. Meşədə növrüzgülü ilə dolu çəmənliyə rast gəldi.*

Düşündü: “- İndi çoxlu novruzgülü yığaram”.

Əyilib güllərdən yığmaq istəyirdi ki, birdən səs eşitdi...

Nitq məşqləri yalnız nitq inkişafı üçün lazımi şərait yaradılsa – yəni sağlam nitq mühiti, şagirdlərin nitqinə daimi diqqət, nitq təmrinlərinin təşkilində mütəmadiyə gətirilsə, müsbət nəticələr əldə etməyə kömək edə bilər. Bu yolda, adətən qısa vaxt ərzində gözə görünəcək nəticələr əldə etmək mümkün deyil. Nitq inkişafı üzrə yalnız sisteməlik iş mütləq olaraq müvəffəqiyyətə apara bilər. Nitq bacarıq və vərdişləri aşağıdakı qanun üzrə inkişaf edir: kiçik uğurlar böyük uğurlara aparır – nitq get-gedə təkmilləşir, zənginləşir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Azərbaycan Respublikasında ümumi təhsilin dövlət standartları. Bakı, “Kurikulum” jurnalı, 2010, №3, səh. 115-130.
2. İsmayılov R., Nurullayeva Ü., Zahidova Ş., Bayramova İ, Xanaliyeva A. Ümumtəhsil məktəblərinin 2-ci sinfi üçün “Azərbaycan dili” fənni üzrə dərslik (I hissə). Bakı “Təhsil NP” MMC, 2021
3. Kərimov Y.Ş. İbtidai siniflərdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası, Bakı, “Səda” nəş., 2013, 551 s.
4. Qurbanov V. Oxu və nitq inkişafı təlimi. Bakı: “Müəllim” nəş., 2021, 107
5. Nurullayeva Ü., Bayramova İ., Zahidova Ş., Allahverdiyeva N., Xanaliyeva A. Ümumtəhsil məktəblərinin 1-ci sinfi üçün “Azərbaycan dili” fənni üzrə dərslik (II hissə). Bakı: “Şərq-Qərb” ASC, 2020
6. Ümumtəhsil məktəblərinin I-IV sinifləri üçün fənn kurikulumları. Bakı: Təhsil, 2008, 480 s.
7. Жесткова Е. А., Стрижева К. Н. Формирование речевых умений младших школьников при создании сочинения-описания // Молодой ученый, 2014, №21.1., 297с.

AKTUAL VƏ QRAMMATİK ÜZVLƏNMƏ

Qasımova Tənzilə Sərvər qızı

*Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin nəzdində Azərbaycan Dövlət Pedaqoji
Kollecinin müəllimi*

ÖZET.

Cümləni təşkil edən komponentlər qrammatik üzvlərə bölündüyü kimi aktual üzvlər də bölünür. Hər iki üzvlənmə dilin sintaktik qatına aiddir. Qrammatik üzvlənmə potensial sintaksislə, aktual üzvlənmə isə aktual sintaksislə bağlıdır. Dilçilikdə qrammatik üzvlənmə ilə aktual üzvlənmə daima qarşı-qarşıya qoyulur və fərqləndirilir. Cümlənin bu iki cür üzvlənməsini eyniləşdirmək və ya bir-birindən tam təcrid etmək olmaz. Qrammatik üzvlənmədə cümlə sintaktik təhlil edilərək qrammatik vəzifəsinə uyğun olaraq beş üzvü göstərilir (mübtəda, xəbərlik, tamamlıq, təyin, zərflik) . Aktual üzvlənmədə isə cümləni təşkil edən komponentlər

ifadə olunan fikirdə nə dərəcədə əhəmiyyətli mövqe tutmasına görə görə bölünür və iki üzvə ayrılır (tema, rema). Buradan belə nəticəyə gəlmək olar ki, qrammatik üzvlənmədə forma, aktual üzvlənmədə işə semantika əsas götürülür.

Aktual üzvlənmə kommunikativ xarakterlidir. Bu haqda Ə. Abdullayev yazır: “Məhz danışan üçün bu cür üzvlənmə (aktual üzvlənmə) zəruri və əhəmiyyətlidir. Çünki danışan şəxs konkret şəraitdə əlaqədar müxtəlif kommunikativ məqsəd güdə bilər. (Abdullayev, 2011: s. 36) Bir çox dilçilər qrammatik üzvlənməni dil, aktual üzvlənməni isə nitq hadisəsi hesab edirlər.

Tema və rema cümlədəki məlumatın ifadəsində oynadığı rola, mənə yükünə, intonasiyasına görə bir-birindən fərqlənirlər. Yeni məlumat vermək baxımından tema passiv, rema isə aktivdir. Tema cümlənin ən az məlumat yükünə malik olan yeni məlumat vermək üçün yardımcı vasitə kimi istifadə olunur. Rema isə cümlənin əsas məlumat yükünü daşıyan hissəsidir. Q. Kazımov rema və temanı fərqləndirərkən yazır: “Rema vasitəsilə tema-təbiət hadisələri, müxtəlif proseslər, şəxs və əşyalar, ayrı-ayrı faktlar, zaman, məkan, şərait və s. haqqında yeni məlumatlar verilir, müxtəlif məsələlər dəqiqləşdirilir.” (Kazımov., 2007: s. 448)

Qrammatik üzvlənmə ilə aktual üzvlənmə bir-biri ilə müəyyən dərəcədə bağlıdırlar. Aktual üzvlənmə demək olar ki, qrammatik üzvlənmə əsasında formalaşır. Yəni, hər hansı bir qrammatik cümlə üzvü və ya cümlə üzvləri aktual üzvlərdən birini-temanı, ya da remanı təmsil edir. Bəzən aktual üzvlənmə ilə qrammatik üzvlənmə üst-üstə düşə bilər. Bu zaman mübtədə zonası temaya, xəbər zonası isə remaya uyğun gəlir. Ancaq buradan belə nəticəyə gəlmək olmaz ki, xəbər həmişə remanı, mübtədə isə temanı təmsil etməlidir. Aktual üzvlənmə kommunikativ xarakter daşdığı üçün danışanın kommunikativ məqsədlərdən asılı olaraq hər hansı bir cümlə üzvü və ya cümlə üzvləri aktuallaşaraq cümlənin reması ola bilər. Bu baxımdan danışanın kommunikativ məqsədindən asılı olaraq mübtədə qütbü remanı, xəbər qütbü isə temanı təmsil edə bilər.

Aktual üzvlənmədən fərqli olaraq qrammatik üzvlənmə sabitdir. Beləki intonasiyadan, məntiqi vurğudan asılı olaraq aktual üzvlənmə dəyişir, tema remanı əvəzləyə bilər. Qrammatik üzvlənmədə isə intonasiya və məntiqi vurğu cümlə üzvlərinin müəyyənləşməsində rol oynamır, məntiqi vurğu yerini dəyişsə də cümlə üzvündə heç bir dəyişiklik olmur.

Açar söz: cümlə üzvləri, tema, rema, kommunikativ məqsəd

ABSTRACT.

Just as the components that make up the sentence are divided into grammatical members, the actual members are also divided. Both members belong to the syntactic layer of the language. Grammatical affiliation is related to potential syntax, while actual affiliation is related to actual syntax. In linguistics, grammatical membership and actual membership are always contrasted and distinguished. These two types of sentence membership cannot be equated or completely isolated from each other. The sentence is syntactically analyzed and five members are shown in the grammatical division (indicative, informative, complete, definite, adverbial). In the topical classification, the expression in the sentence is divided according to its important position in the read thought and is divided into two parts (theme, rhema). From this, it can be concluded that the grammatical classification is based on form, and the topical classification is based on semantics.

Actual membership is communicative in nature. A. Abdullayev writes about this: "This kind of membership (actual membership) is necessary and important for the speaker. Because the speaker can pursue different communicative goals in specific circumstances. (Abdullayev, 2011: p. 36)

Theme and rheme differ from each other according to the role they play in the expression of information in the sentence, meaning load, and intonation. In terms of providing new information,

the theme is passive, and the rheme is active. The theme is used as an auxiliary tool for providing new information, which has the least information load of the sentence. The rheme is the part of the sentence that carries the main information load. G. Kazimov, distinguishing between the rheme and the theme, writes: "Through the rheme theme-natural phenomena, various processes, people and things, separate facts, time, space, circumstances, etc. new information is provided, various issues are specified." (Kazimov., 2007: p. 448)

Grammatical affiliation and topical affiliation are closely related. Topical affiliation is almost always formed on the basis of grammatical affiliation. That is, any grammatical sentence member or sentence members represent one of the relevant members - the theme or the rheme. Sometimes the topical membership and the grammatical membership may coincide. However, it cannot be concluded that the news should always represent the theme, and the message should always represent the theme. Considering that actual membership is communicative in nature, depending on the speaker's communicative goals, any sentence member or sentence members can be actualized and become the rheme of the sentence. From this point of view, depending on the communicative goal of the speaker, the pole of the message can represent the frame, and the pole of the message can represent the theme.

Grammatical affixation is stable, as distinct from actual affixation. So, depending on the intonation and logical emphasis, the actual membership changes, the theme can replace the rheme. In the case of grammatical division, intonation and logical stress do not play a role in the determination of sentence members, even if the logical stress changes its place, there is no change in the sentence member.

Key word: sentence members, theme, rheme, communicative purpose

XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ İCTİMAİ VƏ ESTETİK DÜŞÜNCƏDƏ İSLAM Məhrux Əfsərağa qızı Dövlətzadə ADPU-nun müəllimi

ÖZET.

XIX əsrin ortaları ilə müqayisədə yeni mərhələdə milli ictimai düşüncənin, milli varlıq və şüur uğrunda mübarizənin köklü bir hərəkət şəklinə düşdüyünü nəzərə alsaq, ictimai və mədəni-estetik düşüncədə getdikcə daha dərindən özünə yer etməyə başlayan İslam dünyagörüşünün milli özünü təsdiq, milli tərəqqi, tarixi kökə bağlılığın ifadəsi kimi meydana çıxdığını düşünmək olar. Bu dövrdə milli mühitin bir çox hallarda islam mühiti kimi dərk olunduğunu da nəzərə alsaq və düşünsək ki, milli varlıqla dini mənsubiyyətin sərhədləri də tam ayrılmamışdı, onda ictimai-mədəni düşüncədə İslamın oynadığı rolun köklərini, psixoloji əsaslarını tam təsəvvür etmək olar.

XX əsrin əvvəllərində ictimai və estetik düşüncədə islamçılıq ideologiyasının mühüm bir ideya istiqaməti, əsas məfkurə istiqamətlərindən biri kimi meydana çıxmasını sovet dövrünün ədəbiyyatşünaslığı da təkzibedilməz bir fakt kimi təsdiq edir. Lakin onu mümkün qədər geriliyin əlaməti, inkişafa mane olan, ehkamçı mövqe kimi, həm də bu hərəkətin və düşüncənin mahiyyətini birtərəfli şəkildə, əsl mahiyyətini açmadan təqdim edir. Məlum məsələdir ki, sovet dövrünün ədəbiyyatşünaslığı ictimai tərəqqidə və mədəni inkişafda İslama verilən bu rolla razılaşmır, məsələnin bu cür qoyuluşuna təqdimat yanaşır və onu vaxtını çoxdan keçirmiş dini təəssübkeşlik kimi dəyərləndirirdi. Lakin məsələ burasındadır ki, bu inkarçı yanaşmalar dövrün ictimai və mədəni düşüncəsindəki mürəkkəbliyi qeyri-obyektiv və birtərəfli təqdim edirdi. Əsl

həqiqətdə isə XIX əsrin son rübü və XX əsrin əvvəllərində İslama münasibətdə, onun ictimai fikrin inkişafında oynaya biləcəyi rola baxışda dövrün ziyalıları arasında əsaslı fikir ayrılığı yox idi. İstər Avropa tipli maarifçiliyin tərəfdarları, istərsə də İslam maarifçiliyinin təbliğatçıları öz dünyagörüşlərində dinin roluna ayrılan yerə görə bir-birinin mövqeyini bu və ya digər dərəcədə tamamlayırdılar. Məhz bu mənada H.Zərdəbinin, N.Nərimanovun, S.M.Qənizadənin, F.Köçərlinin dinə baxışları ilə Ə.Hüseynzadənin, Ə.Ağayevnin dinin ictimai həyatda oynaya biləcəyi və oynamalı olduğu rola dair fikirlərində nəinki bir-birini inkar edən mövqelər görmək mümkün deyil, əksinə məsələyə baxışda ümumi bir yaxınlıq nəzərə çarpır. Bu yaxınlığın elmi əsasları onunla müəyyənləşir ki, Ə.Hüseynzadənin, Ə.Ağayevnin İslam dininin ictimai inkişafda oynaya biləcəyi roluna dair mülahizə və fikirlərinin estetik ifadəsinə və təsdiqinə N.Nərimanovun, S.M.Qənizadənin bədii əsərlərində rast gəlirik. Digər tərəfdən H.Zərdəbinin, F.Köçərlinin, N.Nərimanovun və başqalarının öz publisistik və ədəbi-tənqidi yazılarında İslam dininin milli-mədəni inkişafda oynaya biləcəyi rola dair fikirləri ilə Ə.Ağaoğlunun, Ə.Hüseynzadənin bu istiqamətdəki fikirləri bir-birini tamamlayır

Açar sözlər: İslam, Avropa maarifçiliyi, ədəbi -tənqid, sovet ədəbiyyatşünaslığı, islamçılıq ideologiyası

SUMMARY.

Compared to the middle of the 19th century, if we take into account that in the new stage of national public thought, the struggle for national existence and consciousness took the form of a radical movement, the expression of national self-affirmation, national progress, attachment to the historical roots of the Islamic worldview, which began to take its place more and more deeply in social and cultural-aesthetic thought it can be thought that it appeared. If we take into account the fact that the national environment was perceived as an Islamic environment in many cases during this period, and if we think that the boundaries of national existence and religious affiliation were not completely separated, then we can fully imagine the roots and psychological foundations of the role played by Islam in social and cultural thinking.

At the beginning of the 20th century, the emergence of the ideology of Islamism as an important ideological direction and one of the main ideological directions in social and aesthetic thought is also confirmed by the literary studies of the Soviet period as an irrefutable fact. However, it presents it as a sign of backwardness, as a dogmatic position that prevents development, and also presents the essence of this movement and thought unilaterally, without revealing its true essence. It is a well-known fact that the literary studies of the Soviet period did not agree with this role given to Islam in social progress and cultural development. But the point is that these denialist approaches presented the complexity in the social and cultural thought of the time in an unobjective and one-sided way. In reality, in the last quarter of the 19th century and the beginning of the 20th century, there was no fundamental difference of opinion among the intellectuals of the time regarding Islam and the role it could play in the development of public opinion. Both supporters of European-style enlightenment and promoters of Islamic enlightenment complemented each other's position to one degree or another, depending on the place allocated to the role of religion in their worldviews. In this sense, it is not only impossible to see opposing positions in the views of H. Zardabi, N. Narimanov, S. M. Ganizade, F. Kocherli and A. Huseynzade, A. Agayev on the role religion can and should play in public life, but on the contrary a general closeness is noticeable in the view of the issue. The scientific basis of this closeness is determined by the fact that the aesthetic expression and confirmation of A. Huseynzade's and A. Agayev's opinions and ideas about the role that Islam can play in social

development can be found in the artistic works of N. Narimanov and S. M. Ganizade. On the other hand, the opinions of H. Zardabi, F. Kocherli, N. Narimanov and others in their journalistic and literary-critical writings about the role that Islam can play in national-cultural development and the opinions of A. Agaoglu and A. Huseynzade in this direction complement each other.

Key words: Islam, European enlightenment, literary criticism, Soviet literary studies, the ideology of Islamism

Giriş.

XX əsrin əvvəllərində ictimai və estetik düşüncədə islamçılıq ideologiyasının mühüm bir ideya istiqaməti, əsas məfkurə istiqamətlərindən biri kimi meydana çıxmasını sovet dövrünün ədəbiyyatşünaslığı da təkzib edilməz bir fakt kimi təsdiq edir. Lakin onu mümkün qədər geriliyin əlaməti, inkişafa mane olan, ehkamçı mövqe kimi, həm də bu hərəkətin və düşüncənin mahiyyətini birtərəfli şəkildə, əsl mahiyyətini açmadan təqdim edir: “İrtica illəri və Birinci dünya müharibəsi dövrü Azərbaycan burjuaziyasının tamamilə əksinqilabi cəbhəyə keçməsi ilə xarakterizə olunur. Yeni tarixi şəraitlə əlaqədar olaraq bu dövrdə onun ictimai, siyasi və fəlsəfi görüşlərindəki mürtəce cəhətlər qabarıq şəkildə meydana çıxır. İslamı təbliğ həmin illərdə daha da qüvvətlənir. Burjuva ideoloqları sübut etməyə çalışırlar ki, bəşəriyyətin gələcək inkişafı ancaq islam dini ilə mümkündür. Onu qoruyub yeni tarixi şəraitə uyğunlaşdırmaq lazımdır. Xristian dini bəşəriyyətin ancaq maddi cəhətdən inkişafına kömək etmişdir (Avropada olduğu kimi). İslam dini isə hər iki cəhəti özündə əhatə edir: o həm maddi, həm də mənəvi cəhətdən inkişaf üçün şərait yaradır” (5,284).

Məlum məsələdir ki, sovet dövrünün ədəbiyyatşünaslığı ictimai tərəqqidə və mədəni inkişafda İslama verilən bu rolla razılaşmır, məsələnin bu cür qoyuluşuna təqdim yanaşır və onu vaxtını çoxdan keçirmiş dini təəssübkeşlik kimi dəyərləndirirdi. Lakin məsələ burasındadır ki, bu inkarçı yanaşmalar dövrün ictimai və mədəni düşüncəsindəki mürəkkəbliyi qeyri-obyektiv və birtərəfli təqdim edirdi. Əsl həqiqətdə isə XIX əsrin son rübü və XX əsrin əvvəllərində islama münasibətdə, onun ictimai fikrin inkişafında oynaya biləcəyi rola baxışda dövrün ziyalıları arasında əsaslı fikir ayrılığı yox idi. İstər Avropa tipli maarifçiliyin tərəfdarları, istərsə də İslam maarifçiliyinin təbliğatçıları öz dünyagörüşlərində dinin roluna ayrılan yerə görə bir-birinin mövqeyini bu və ya digər dərəcədə tamamlayırdılar. Məhz bu mənada H.Zərdabinin, N.Nərimanovun, S.M.Qənizadənin, F.Köçərlinin dinə baxışları ilə Ə.Hüseynzadənin, Ə.Ağayevin dinin ictimai həyatda oynaya biləcəyi və oynamalı olduğu rola dair fikirlərində nəinki bir-birini inkar edən mövqelər görmək mümkün deyil, əksinə məsələyə baxışda ümumi bir yaxınlıq nəzərə çarpır. Bu yaxınlığın elmi əsasları onunla müəyyənləşir ki, Ə.Hüseynzadənin, Ə.Ağayevin İslam dininin ictimai inkişafda oynaya biləcəyi roluna dair mülahizə və fikirlərinin estetik ifadəsinə və təsdiqinə N.Nərimanovun, S.M.Qənizadənin bədii əsərlərində rast gəlirik. Digər tərəfdən H.Zərdabinin, F.Köçərlinin, N.Nərimanovun və başqalarının öz publisistik və ədəbi-tənqidi yazılarında İslam dininin milli-mədəni inkişafda oynaya biləcəyi rola dair fikirləri ilə Ə.Ağaoğlunun, Ə.Hüseynzadənin bu istiqamətdəki fikirləri bir-birini tamamlayır.

XIX əsrin son rübündə fəaliyyət göstərən mətbuat orqanlarının ideya istiqamətləri bunu görməyə imkan verir. Əvvəlcə “Əkinçi” (1875-1877) , sonra “Ziya” (“Ziyayi-Qafqaziyyə”) qəzeti (1879-1884) və “Kəşkül” məcmuəsi (1883-1891) nəşr olunmağa başlayır. Ədəbiyyatşünaslıq bir qayda olaraq “Əkinçi”dən M.F.Axundzadə ideyalarının davamçısı və təbliğatçısı, maarifçilik və realist ədəbiyyat uğrunda mübarizə ideyalarını həyata keçirən mətbuat orqanı kimi bəhs edir. “Kəşkül”ün də bu əhəmiyyəti bu və ya digər dərəcədə davam etdirməsi önə çəkilir. Lakin artıq fərqi varmaq lazım gəlir ki, iki qardaşdan birinin – Səid Ünsizadənin nəşr

etdiyi “Ziya” qəzeti öz ideya istiqaməti ilə “Əkinçi”dən və qardaşı Cəlal Ünsizadənin nəşr etdiyi “Kəşkül”dən ideya istiqamətinə görə köklü şəkildə fərqlənirdi. Əslində ədəbiyyatşünaslıq “Ziya” qəzetinin Avropa tipli maarifçilik istiqamətində yox, islam maarifçiliyi istiqamətində fəaliyyət göstərməsini etiraf etmişdir. Bu başqa məsələdir ki, “Ziya”nın Şərq-müsləman tənqidi tənqidinin və dünyagörüşünün məhsulu kimi meydana çıxması ədəbiyyatşünaslığı təmin etmir, ona mürtəcə istiqamət kimi damğa vururdu. “Ziya”nın İslam dünyagörüşünün ifadəsi kimi meydana çıxması, müsləmançılığın tarixini və mahiyyətini, bu gün üçün müasirliyini müdafiə mövqeyində durması ədəbiyyatşünaslıqda qəzetin “əvvəldən axıra qədər mürtəcə mövqedə dayanması” (3,10) kimi dəyərləndirilirdi.

Milli ədəbi-mədəni və ictimai mühitdə Avropa maarifçiliyi ilə İslam maarifçiliyinin paralel hərəkəti XX əsrin əvvəllərində də özünü bütün gücü ilə göstərirdi. Molla Nəsrəddin və “Füyuzat” jurnallarının və onların hər ikisinin ardıcılıqları olan qəzet və məcmuələrin mövcudluq faktları ədəbi-mədəni və ictimai düşüncədəki paralelizmi göstərir və milli mücadilə hərəkətinin söykəndiyi ənənələrin bütövlükdə Avropayönlü olmadığını, həm də milli tarixi ənənədən güc almasını sübut edir.

XX əsrin əvvəllərindəki milli ədəbi tənqidi düşüncə hərəkətindən bəhs edərkən ədəbiyyatşünaslıq “realist tənqid”, “mütərəqqi romantik tənqid” anlayışları ilə bərabər “mühafizəkar – romantik tənqid” istilahını da işlədir. “Həyat”, “Füyuzat”, “Şəlalə” və digər mətbuat orqanları ətrafında birləşən böyük bir ziyalı kütləsini, o cümlədən Ə.Ağaoğlu, Ə.Hüseynzadə kimi mütəfəkkirləri bu tənqidin nümayəndələri hesab edirdilər. Sovet ədəbiyyatşünaslıq düşüncəsinə görə, tənqidin realist və mütərəqqi romantik qolları ədəbi-ictimai inkişafa təkən verir, mühafizəkar-romantik tənqid isə zamanın hərəkətini geriye çəkirdi. “Həyat”ın, “Füyuzat”ın, “Şəlalə”nin fəaliyyətində, onların ideya təmsilçilərinin dünyagörüşündə ədəbiyyatşünaslığı təmin etməyən nə idi? İlk növbədə, onların milli ictimai inkişafda islami düşüncəyə əhəmiyyətli yer ayırmaları. Mahiyyət etibarilə isə bu o demək idi ki, ədəbi-tənqidi və ictimai fikrin bu istiqaməti milli tərəqqinin tarixi ənənəyə və düşüncəyə söykənməsini qəbul edirdilər. Onlar “avropalaşmanı” müasirləşmə mənasında qəbul edir, lakin bu müasirləşmə yolunda milli və dini varlığa sədaqəti vacib şərt kimi irəli sürürdülər. Ə.Hüseynzadənin milli ictimai inkişafın formulu kimi düsturlaşdırdığı “türkləşmək, islamlaşmaq, avropalaşmaq” tezi bunun əyani ifadəsi idi.

H.Zərdabi 1906-cı ildə qələmə aldığı “Dil və din” məqaləsində yazırdı: “Bizim zamanımız elm zamanıdır və elm təhsil etmək hər tayfaya vacibdir ki, zindəganlıq davasında heç olmasa özünü saxlaya bilsin və belə elm təhsil etmək ilə tərəqqi edib irəli gedən vaxtda hər tayfa gərək iki şeyi bərk saxlasın ki, bu şeylər hər tayfanın dirəkləri hesab olunurlar və onların tayfa olmağına səbəbdirlər. Bu şeylərin biri dil və birisi din və məzhəbdir. Elə ki bunların birisi əldən getdi, tayfanın beli sınıan kimidir. İki də gedəndə tayfa qeyri tayfalara qarışır, mürur ilə yox olur. Çünki dil və məzhəb (oxu: din- M.D.) tayfanın ruhu olan kimidir” (6,88).

Tədqiqatlarda çox doğru vurğulanır ki, “tənqidi realizm öz sət və barışmaz mövqeyi, romantizm qlobal problemləri ədəbiyyatımıza gətirməsi ilə cəlbədicisi olsa da, maarifçilik yeni bir mərhələdə (XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində - D.M.) azadlıq və səadət idealına milli şüuru aşılması ilə diqqəti cəlb edirdi. Artıq bu realizm Qərbi Şərqə gətirməkdən daha çox öz ənənələri üstündə dünya ilə əlaqələr quran Şərqi Qərbə çıxarma probleminin həllinə yönəlmişdi” (4,44). Tədqiqatçı belə bir ümumiləşdirməsində də tam haqlıdır ki, “maarifçilər, xüsusən XIX əsrin son onilliklərinin maarifçiləri vətən və millət şüurunun inkişafında mühüm rol oynadılar. Bu da öz növbəsində XX əsr maarifçiliyində yeni bir keyfiyyəti inkişaf etdirdi, xoşbəxtlik və azadlıq probleminin həllində millət və vətən məsələsi başlıca amillərdən birinə çevrildi” (4,44).

“Xoşbəxtlik və azadlıq probleminin həllində millət və vətən məsələsi başlıca amillərdən birinə çevrildi” qənaəti müstəqillik dövrünün ədəbiyyatşünaslıq düşüncəsi kimi ərsəyə gəlir. Maarifçi realizmdə və eyni zamanda, maarifçi dünyagörüşünün qabarıq təzahür etdiyi romantizmdə və tənqidi realizmdə də həmişə “millət və vətən məsələsi” birinci dərəcədə həlli vacib problem kimi qoyulmuşdur. Lakin sovet ədəbiyyatşünaslığı XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan maarifçi realist ədəbiyyatını mümkün qədər milli özünəməxsusluğun, milli varlığın təsdiqi kimi səslənən bəzi əsas cəhətlərdən kənar saxlamağa, ümumbəşəri düşüncə kontekstini önə çıxarmağa çalışmışdır. Avropa maarifçiliyinin təsiri altında və sovet rejiminin ateist siyasətinin təzyiqi ilə ədəbiyyatşünaslıq maarifçilikdəki “təbii insan” təlimini, əslində milli müəyyənliyə, milli özünəməxsusluğa qarşı qoyurdular: “...Fransız və rus maarifçiləri tərəfindən irəli sürülən, fəlsəfi cəhətdən əsaslandırılan “təbii hüquq”, “təbii insan” təlimi Azərbaycan maarifçilərinin dünyagörüşünün, estetik baxışlarının formalaşmasında həlledici rol oynamışdır. Bu nəzəriyyə onların əslində şəxsiyyət azadlığı, insanın cəmiyyətdə xoşbəxtliyi, dini təsəvvürlərin buxovundan qurtarıb sərbəstliyi, silki bərabərsizliyi uğrunda feodalizmə qarşı mübarizədə istinad nöqtəsi olmuşdur” (3,30).

“Təbii hüquq”, “təbii insan” təlimlərinin Avropa maarifçiliyində “şəxsiyyət azadlığı”, bütün insanların hüquq bərabərliyi kontekstində geniş yayılması və qəbul edilməsi heç bir şübhə doğurmur. Həmin nəzəriyyələr Azərbaycan maarifçilərinin də diqqətini məhz bu baxımdan çəkir və ictimai mübarizə vasitəsi kimi dərk olunurdu. Lakin Azərbaycan maarifçi realistlərinin dünyagörüşündə, nə də bu dünyagörüşünün ifadəsi kimi meydana çıxan bədii əsərlərində din insanın şəxsiyyət azadlığını əlindən alan vasitə kimi düşünülməmiş və bu yöndən bədii təsvirin predmeti olmamışdır. Azərbaycan maarifçi realistlərinin din, məzhəblər, din xadimləri haqqında görüşləri sovet ədəbiyyatşünaslığında bilərəkdən təhrif olunmuş, ateist mövqedən şərh olunmuşdur. Həmin şərhlər maarifçi realist düşüncənin ümumiyyətlə milli ədəbi düşüncənin dinə inkarçı yanaşması haqqında fikirlər formalaşdırmışdır. Prof. X.Məmmədovun “XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəlində Azərbaycan maarifçi realist ədəbiyyatı” adlı tədqiqatında özünə yer alan aşağıdakı ümumiləşdirməni Azərbaycan sovet ədəbiyyatşünaslığı üçün səciyyəvi elmi qənaət hesab etmək olar: “Fransız və rus maarifçiliyində “təbii hüquq”, “təbii insan” təlimi ictimai quruluşa, təhkimçiliyə qarşı mübarizə silahı olmuşdur. Onlar dini əqli qanunların insana bəxş etdiyi buxov adlandırır, şəxsiyyət azadlığını təmin etmək üçün ilk növbədə ona qarşı mübarizəni zəruri sayırdılar” (3,31).

Bu tipli mülahizələr tədqiqatçıların maarifçi realistlərin, o cümlədən N.Nərimanovun “Bahadır və Sona”, “Pir”, S.M.Qənizadənin “Məktubati-Şeyda bəy Şirvani” və digər əsərlərə verdikləri təhlillər əsasında meydana çıxırdı. Halbuki həmin əsərlərdə heç bir antidini düşüncə özünə yer almamışdır. Tədqiqatçılar çox vaxt müəlliflərin dinlə bağlı təsəvvürlərini məzhəb ayrılıq seçkililiyinə, dinin mahiyyətini təhrif edən din xadimlərinə münasibəti ilə eyniləşdirir və yanlış hökmlər verirdilər. Nəticə olaraq, maarifçi realistlərin əsərlərində özünə yer tapan dini dünyagörüşü antidini, çox vaxt isə ateist dünyagörüşü kimi qələmə verilir. Lakin yaxşı haldır ki, sovet ədəbiyyatşünaslığının son mərhələ tədqiqatlarında maarifçi realistlərin dini dünyagörüşü mövqeyindən çıxış etməsinə dair bəzi obyektiv mülahizələr də səslənmişdir. Y.Qarayev yazır: “Dinə münasibət də bu mərhələdə mürəkkəbləşir. M.F. Axundovun maarifçiliyi yalnız Ağılı tanıyırdı, onun mövqeyini və rolunu heç kimlə və heç nə ilə bölüşmürdü... XIX əsrin son rübünün maarifçiləri isə ağılla yanaşı, həm də Allahı qəbul edir, köməyə çağırır, dini fanatizmə qarşı mübarizədə dinin özünün ən müqəddəs silahı ilə - Quranla da silahlanırdılar” (2, 129). Əslində, bu mülahizələr XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərindəki maarifçi realist ədəbiyyatın mahiyyətinə obyektiv nüfuzu ifadə edir: tədqiqatçının bədii mətnlərin ifadə etdiyi estetik həqiqətləri düzgün

ümumiləşdirməsindən xəbər verir. Lakin bu obyektiv həqiqətlər sovet dövrünün ədəbiyyatşünaslığını ideoloji cəhətdən təmin etmədiyi üçün elmi şərhin bu istiqamətdə davam etdirilməsi mümkün olmur. Ədəbiyyatşünaslıq şərhlərində bədii mətnlərin obyektiv təhlilindən alınan qənaətlər tendensiyalı izah olunur. Y. Qarayev maarifçi realistlərin “Allahı qəbul”unu, “Quranla silahlandırma”nı “dini tül” kimi mənalandırır. Maarifçi realistlərin həyata, cəmiyyət hadisələrinə baxışlarındakı idealizm, dini inanc və inam maarifçi fikrin ifadəsində bir vasitə roluna endirilir. Əlbəttə, maarifçilərin dinə baxışlarının bu cür şərhli obyektiv elmi əsaslardan tamamilə məhrum idi. Məsələn burasındadır ki, bu cür yanaşmalar XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərindəki milli ictimai-mədəni mühitdəki reallıqları əks etdirmirdi. Məsələn təkcə o deyildi ki, maarifçi realistlərin öz əsərlərində bilavasitə dini dünyagörüşü mövqeyindən çıxış etmələri mahiyyətcə təhrif və inkar olunurdu. Məsələn həm də onda idi ki, bu cür yanaşmalar nə ictimai-mədəni mühitin, nə də estetik düşüncənin mürəkkəbliklərini ifadə edə bilmirdi. Müəllif dünyagörüşünün, bədii mətn həqiqətlərinin birbaşa ateist- materialist düşüncə ilə izahı Şərq-müsəlman və milli kontekstləri, eyni zamanda idealist dünyagörüşünü arxa plana atır, ədəbi-mədəni mühitin birtərəfli izahına gətirib çıxarırdı.

Məsələn burasındadır ki, XIX əsrin son rübündən başlanan və özünün “canlı, əməli və təşkilati fəaliyyət dövrü”nə (2, 120) daxil olan maarifçilik hərəkatı və maarifçi estetik düşüncə öz ideya əsasları ilə bütövlükdə və tam şəkildə Qərbi mədəniyyətinə söykənmirdi. Maarifçiliyin “canlı, əməli və təşkilati fəaliyyət dövrü”ndə Qərbi maarifçiliyi və bu maarifçiliyə söykənən ədəbiyyatla bərabər, ictimai-mədəni hərəkat və estetik düşüncədəki Şərq-İslam maarifçiliyinin mövcudluğu sovet ədəbiyyatşünaslığında kəskin tənqid mövqeyindən qarşılır, “dini-mürtəcə anti-ədəbiyyat” (2, 120) kimi damğalanır və rədd olunurdu. Sovet ədəbiyyatşünaslığı İslam maarifçiliyini XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərinin ictimai-mədəni və estetik hərəkatının bir qolu kimi yox, mürtəcə və yaşamaq iqtidarı olmayan, məna və mahiyyətdən uzaq, guya öz-özünə ölüb gedən, Avropa tipli maarifçiliyə rəqabət göstərə bilməyən hadisə kimi şərh edir və onun milli ictimai və ədəbi yaddaşda özünə yer tutmasına hər vaxt mane olurdu.

Bununla bərabər, indi artıq diqqətimizi cəlb edir ki, müstəqillik dövrünün ədəbiyyatşünaslığında sözü gedən dövrün maarifçilik hərəkatını və maarifçi ədəbiyyatını tipoloji cəhətdən fərqləndirmək meylə özünü göstərməkdədir. Azərbaycan ədəbiyyatında XIX əsrdən üzü bəri yaranıb inkişaf edən ədəbi cərəyanlardan bəhs edərkən nəzəriyyəçi alim R.Əliyev XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərindəki maarifçi ədəbiyyatı və hərəkatı tipoloji cəhətdən iki qismə ayırır. Tədqiqatçı yazır: “Müsəlman şərqində maarifçilik dünyagörüşünün ayrılmaz tərəfi Qərbi xalqlarının siyasi, mədəni və iqtisadi tərəqqi yoluna nümunə kimi baxmaq, Avropa sənaye inqilabları istiqamətində inkişafın qaçılmazlığına inam idi. Sovet hakimiyyəti qurulana qədər Azərbaycanda bu qərbçi maarifçilik üstünlük təşkil edirdi. Lakin islami maarifçilik də var idi” (1,45). R.Əliyev Avropa tipli maarifçiliklə müqayisədə İslam maarifçiliyinin zamanın tələblərindən geridə qalmasını, müasirlik tələblərinə cavab verməməsini qabartsa da, bu maarifçi qanadın İslam dünyagörüşünə söykənməsini, cəmiyyətin inkişafında İslam dünyagörüşünün mütərəqqi əhəmiyyətini irəli çəkmələrini, ictimai-siyasi, əxlaqi-mədəni və hətta iqtisadi məsələlərdə Quranı-Kərim hökmlərinə istinadını onun əsas fəaliyyət istiqaməti kimi şərh edirdi. Tədqiqatçı yazır: “Bizim islam maarifçiliyinin əsas ideyaları islam təəssübkeşliyi və İslam dinini müdafiədən ibarət idi... İslam müdafiəçiləri üçün konkret müsəlmanın və icmanın deyil, İslam dininin özünün təəssübünün çəkilməsi xas idi... Sovet dövründə bolşeviklər dini qadağan etməklə islam maarifçiliyini zorla aradan götürdülər” (1,46). Tədqiqatçının Qərbi Avropa tipli maarifçiliklə bir sırada İslam maarifçiliyi faktını etiraf etməsi, onun istinad mənbəyini və

fəaliyyət istiqamətini ümumiləşdirmək təşəbbüsü yaxşı olsa da, bütövlükdə bu yanaşma sovet ədəbiyyatşünaslıq inersiyasından tam azad ola bilmir.

Nəticə.

İslam maarifçiliyi kifayət qədər mürəkkəb məzmunu, dərin ideya əsaslarına malik ədəbi-mədəni istiqamət idi. Sovet ədəbiyyatşünaslığı Avropa tipli maarifçiliklə müqayisədə İslam maarifçilik hərəkatını və onun ədəbi-estetik düşüncəyə təsirini kölgədə saxlamağa, zərərsizləşdirməyə çalışsa da, hərəkat dövrün ədəbiyyat tarixlərinə dair tədqiqatlarda mənfi planda şərh nöqtəyi-nəzərindən olsa da, özünə yer ala bilmişdir.

İslam maarifçiliyinin XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan ədəbiyyatı tarxindəki mövqeyinin milli realizmin tipologiyasına dair fundamental tədqiqatdakı ümumiləşdirilməsi aşağıdakı kimidir: “M.F.Axundovun dotələb ateizmi və materialist maarifçiliyi xüsusən daha sonralar – XX əsrin əvvəllərinin maarifçi hərəkatında qorunub saxlana bilmir. Burjua islamçı maarifçilik cəbhəsindən yenidən geriye - islama qayıtmaq çağırışları eşidilir.

Məsələn, Əhmədbəy Ağayev İslamı bütün Yaxın Şərqdə buvaxta qədərki ictimai-mədəni tərəqqinin rəhni hesab edir və müasir elmin də əsas vəzifəsini islama xidmətdə görürdü. Əlibəy Hüseynzadə isə milli mədəniyyətin yalnız keçmişini yox, gələcəyini də İslama bağlayaraq deyirdi ki, “Bizə hər növ mədəniyyət lazım deyil, yalnız İslamiyyət daxilində olan mədəniyyət lazımdır” (5,130).

Əslində, bu ümumiləşdirmədə XIX əsrin ortaları ilə müqayisədə XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində “ictimai-mədəni tərəqqi”nin yolları ilə bağlı fərqli düşüncə sisteminin meydana çıxması etiraf olunur. XIX əsrin ortaları ilə müqayisədə yeni mərhələdə milli ictimai düşüncənin, milli varlıq və şüur uğrunda mübarizənin köklü bir hərəkat şəklində düşüncəni nəzərə alsaq, ictimai və mədəni-estetik düşüncədə getdikcə daha dərinə özünə yer etməyə başlayan İslam dünyagörüşünün milli özünü təsdiq, milli tərəqqi, tarixi kökə bağlılığın ifadəsi kimi meydana çıxdığını düşünmək olar. Bu dövrdə milli mühitin bir çox hallarda islam mühiti kimi dərk olunduğunu da nəzərə alsaq və düşünsək ki, milli varlıqla dini mənsubiyyətin sərhədləri də tam ayrılmamışdı, onda ictimai-mədəni düşüncədə İslamın oynadığı rolun köklərini, psixoloji əsaslarını tam təsvir etmək olar.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

- 1.Əliyev R. Ədəbiyyat nəzəriyyəsi. Bakı: Mütərcim, 2008, 360 s
- 2.Qarayev Y. Realizm: sənət və həqiqət. Bakı. Elm, 1980, 258 s.
- 3.Məmmədov X. XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəlində Azərbaycan maarifçi realist ədəbiyyatı. Bakı: API –nin nəşri, 1978, s.
- 4.Məmməd T. Maarifçilik və onun XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında təzahürü xüsusiyyətləri / Tahirə Məmməd. Ədəbiyyat müasir elmi yanaşmalar kontekstində. Bakı. “Xan” nəşr., 2016, s.39-48.
- 5.Talıbzadə K. Azərbaycan ədəbi tənqidinin tarixi. Bakı: Maarif, 1984, 328 s.
- 6.Zərdabi H. Dil və din. M.Məmmədov. Azərbaycan ədəbi tənqidi. Müntəxəbat. Bakı: “Tural-Ə” NPM, 2002, 388 s.

XIII əsr şeirlərində asemantikləşmiş sözlərin etimologiyası
Etymology of asemantimized words in 13th century poems

Rəna Nazim qızı Süleymanova
ADPU-nun Müasir Azərbaycan dili kafedrasının
Doktorantı

0000-0001-8108-2121

renasuleymanova235@gmail.com

Summary

It is known what an important role plays the written monuments in the learning of every language, especially in learning its history. It is necessary to note the importance of the role of the other Turkish speaking people's monuments for the investigation in the general Turkological aspects. From this point of view we must especially note the "Divan" (selected poems of the poet) of the prominent Turkish word master Yunus Emre who lived in the XIII century. Because the "Divan" of the poet is a rich treasure from the point of preservation of oguz features of our ancient language. During the investigation of the "Divan" we can see the existence of much ancient words which is used in Azerbaijani language today. We can show as an example the nouns çavuş, salıq, issi, ün, orman, tama, sümüğ, ordu and adjectives ulu, iraq, görklü, esrük, arı, yeğ, uslu which we met in the "Divan". The investigation of the words from the etymological point of view helps the appearance of important historical facts for the Turkish languages.

Hər bir dilin, xüsusilə də dil tarixinin öyrənilməsində o dilin yazılı abidələrinin nə qədər böyük əhəmiyyət kəsb etdiyi məlumdur. Ümumtürkoloji aspektdə tədqiqatların aparılmasında isə digər türk dilli xalqların abidələrinin də rolunun vacibliyini qeyd etmək lazımdır. Bu baxımdan XIII əsrdə yaşamış görkəmli türk söz ustası Yunus Əmrənin "Divan"ını xüsusi qeyd etməliyəm. Çünki şairin "Divan"ı dilimizin qədim oğuz xüsusiyyətlərini qorumaq baxımından zəngin xəzinədir. Türk dünyasının məşhur və sevilən şairlərindən biri olan Yunus Əmrənin şeirlərini dilimizi qorumaq, xalq dilindən ədəbiyyata sözlər gətirməklə onu zənginləşdirmək, qədim sözlərimizin bu günə kimi yaşamasına, mənalarını qoruyub saxlamasına imkan yaratmaq baxımından əvəzsiz abidələrdən biri hesab etmək lazımdır. Bu abidə yalnız dilçilər üçün deyil, tarixçilər üçün də əhəmiyyətli mənbə sayıla bilər. Yunus Əmrə yaradıcılığı istər dilçilərin, istərsə də tarixçilərin istənilən vaxt oradan bir inci tapa biləcəkləri dəryadır. Bəlkə də elə bununla əlaqədardır ki, 70 ilə yaxındır tədqiq olunmasına baxmayaraq hər zaman elm adamlarının Yunus Əmrə yaradıcılığı haqqında deməyə sözləri vardır.

Yunus Əmrə "Divan"ını nəzərdən keçirərkən əsərlərində dönə-dönə istifadə etdiyi və ən qədim yazılı abidələrimizdə təsadüf etdiyimiz bir sıra sözlərin bugün bir çox türk dillərində fəal, digərlərində dialekt və şivə səviyyəsində, başqa bir qismində isə tamamilə dildən çıxmış vəziyyətdə olduğunu, əsrlərin arxasında ilişib qaldığını görmək olar. Həmin sözlər müxtəlif nitq hissələrinə aiddir ki, bunlardan yalnız bir neçəsinin izahından bəhs etmək istərdik.

Türk dillərinin ilk inkişaf dövrlərində işlənmiş, xalq danışığı dilində mövcud olan yüzlərlə söz Yunus Əmrənin diliylə ədəbiyyata, ədəbi dilə daxil olmuş, ona yaşamaq hüququ qazandırılmış, müasir dövrümüzdə qədər gəlib çıxmasına imkan yaradılmışdır ki, bu mənada da Yunus Əmrənin Türk şeiri üçün rolunun əhəmiyyətini qeyd etməliyik. Həmin sözlərin əksəriyyətinə müasir türk dilində bugün də təsadüf olunmaqdadır.

“Divan”ı araşdırarkən orada işlənmiş xeyli qədim sözün bugün Azərbaycan dilində də mövcud olduğunu görmək olar. Lakin qeyd etməliyik ki, həmin sözlərin bir neçəsi xaric, digərləri Azərbaycan dilində yalnız dialekt və şivələrdə qeydə alınmışdır. “Divan”da rast gəldiyimiz çavuş, salıq, issi, ün, orman, tama, sümüğ, ordu kimi isimləri və ulu, iraq, görklü, esrük, arı, yeğ, uslu və s. sifətləri nümunə göstərə bilərik. Həmin sözlərin bir qismi Azərbaycanlı müəlliflərin də əsərlərində işlənmişdir. Bu sözlərin çoxuna Türk dillərinin lüğətlərində təsadüf etdiyimiz üçün onların həmin dillərdə ədəbi dil faktı olduğunu demək olar. Nümunə göstərdiyimiz sözlərdən Azərbaycan ədəbi dilində qeyd etdiyimiz kimi yalnız ulu, ordu, iraq və arı sözlərinə rast gəlirik ki, bunların da tam ədəbi dil faktı olmasını söyləmək doğru olmaz. Belə ki, ordu sözündən başqa digər sözlər sadəcə olaraq ədəbi dildə ifadələrin tərkibində təsadüf olunur və onların müstəqil leksik vahid kimi işləndiyi məqamlar qeydə alınmamışdır. Son zamanlar ulu sözünün ədəbi dilə gətirilməsi Türkiyə ilə əlaqələrin inkişafı ilə bağlıdır. Çünki o vaxta qədər ulu sözünə yalnız “ulu Tanrı” ifadəsində rast gəlmək olardı. Düzdür, bayatılarımızın da dilində ulu sözü işlənmişdir, lakin bayatılar da xalq dilinin məhsulu olduğu üçün ədəbi dildə bu sözün tam mənası ilə işlənməsi faktına təsadüf etmirik. İraq sözünə bir fəlakətdən, bəladan qorunmaq məqsədi ilə işlədilər “İraq olsun”, “Gözlərdən iraq”, “Gözlərdən, qulaqlardan iraq” və “Gözdən iraq, könüldən uzaq” ifadələrində, arı sözünə isə həm həqiqi, həm də məcazi mənada yalnız “Aydan arı, sudan duru” ifadəsində rast gəlirik. Digər sözlər dilimizin müəyyən inkişaf mərhələlərində bu və ya digər dərəcədə işlənsə də, müasir dil baxımından dialekt faktıdır və müəyyən fonetik dəyişikliklərə uğrayaraq, yaxud olduğu şəkildə dialekt və şivə çərçivəsində qorunmuşdur.

“Divan”da işlənmə tezliyi baxımından ən çox rast gəldiyimiz söz ordu ismidir. Bu söz türk dillərində geniş yayılmış or² kökündən düzəlmişdir. Türk dillərində or kökünün müxtəlif semantik ifadələrdə geniş yayıldığı və sözyaratma imkanının da geniş olduğu müşahidə edilir. Bir çox sözün yaranmasında baza rolu oynamasına baxmayaraq müstəqil leksik vahid kimi işləndiyinə rast gəlmirik. Lakin qədimə doğru getdikcə müəyyən mərhələdə sərbəst söz olaraq işləndiyini və “yer” mənası bildirdiyini müşahidə etmək mümkündür.

Əsrlər boyunca işlənərək gəldikcə semantikasi da genişlənmiş, müxtəlif türk dillərində bugün “yataq”, “taxt”, “dövlət”, “əsas, baza, bazis”, “güzəran”, “heyvanlar üçün yataq” və s. mənalar bildirməkdədir.

Müasir türk, tatar, tuva, noqay, qaxax, türkmən, Altay dillərinin də lüğətlərində or kökündən düzələn xeyli sözə rast gəlmək mümkündür. İlk yaranma dövrlərindən uzaqlaşdıqca or kökü müstəqil işləmə bilmə xüsusiyyətini itirsə də, yeni sözlərin yaranmasında əsas rolunu oynamaq xüsusiyyətini qazanmış və daha sonralar asemantikləşmiş kökə çevrilmişdir. Bugün dilimizdə or kökünün əsasında yaranmış ordu, orman, orta, orda, ortağ, ord, örüş, öranə, öran kimi onlarca sözü nümunə göstərə bilərik. Or kökünün xüsusilə Oğuz qrupu türk dilləri üçün səciyyəvi olan Orxan antroponiminin yaranmasında da rolu vardır. Or və xan (kağan sözünün sıxılmış forması) sözlərindən meydana gələn Orxan adı qədim dövrlərdə formalaşan şəxs adlarımızdandır. Bu ad hələ şəxs adı kimi formalaşmazdan əvvəl titul bildirən söz kimi türk xalqlarının söz xəzinəsində mövcud olmuşdur. Orxan qədim türklərin İslamdan əvvəlki mifik dünyagörüşləri, anlayış və qavrayışları ilə bağlı bir söz olmuşdur. Belə ki, ilk inanclarında bütələr, tanrı və tanrıçalara tapan türklər Yer Allahını Or xan, Or təkin və Erlik adlandırmışlar⁴. Daha sonrakı mərhələlərdə isə bu söz şəxs adı kimi formalaşaraq bugünə kimi antroponimlər sistemində qorunub qala bilmişdir.

ÜMUMTƏHSİL OCAQLARINDA TƏDRİSİN ETİK ASPEKTLƏRİ
ETHICAL ASPECTS OF TEACHING IN GENERAL EDUCATION
INSTITUTIONS

Səfərova Humay Dilman qızı
ADPU, Ümumi pedaqogika kafedrası

ÖZET.

Bu məqalədə ibtidai məktəblərdə tədrisin etik aspektlərinə toxunulmuşdur. Qeyd edilmişdir ki, əxlaq təhsildə oriyentir rolunu oynayır. O, təhsili istiqamətləndirir, tənzimləyir, bəzən məhdudiyət qoyur və təhsilin məzmununu müəyyən edir. Göstərilmişdir ki, əxlaq və tərbiyəni uzlaşdırən bir çox üsullar mövcuddur. Onlar müəyyən dərəcədə bir – biri ilə üst – üstə düşür. Tədrisin etik sferasına baxılır: müəllimlər də bütün insanlar kimi müəyyən öhdəlikləri əldə rəhbər tutmalıdırlar. Məsələn, doğru danışmalı, sülhə xidmət etməli və başqalarına qarşı diqqətli olmağı təkcə həyat tərzlərində deyil, peşəkar fəaliyyətlərində də həyata keçirməlidirlər. Əlavə olaraq qeyd edilir ki, müəllimlər spesifik peşə nümayəndələridirlər. Onların “xidməti” xüsusi əxlaqi tələblərlə əlaqədardır. Pedaqoji fəaliyyətin məhsuldar olması üçün müəllim əxlaqi prinsipləri və onların etik əsaslarını bilməlidir.

Açar sözlər: peşə etikası, əxlaq kodeksi, pedaqoji etika, mənəvi tərbiyə, əxlaqi münasibət

ABSTRACT.

The ethical aspects of teaching in secondary schools are discussed in this article. It is indicated that morality serves as a guide for learning. It directs it, organizes it, sometimes imposes restrictions and determines the content of the training. It is emphasized that there are a number of ways in which morality relates to teaching. They to some extent overlap.

The ethical sphere of teaching is considered: teachers, like all people, should be guided by certain obligations - for example, telling the truth, promoting peace and being able to sympathize with others, not only in private life, but also in the professional. But teachers are also representatives of a specific profession. Their "service" is associated with special moral requirements. For a pedagogical activity to be productive, the teacher should know the ethical principles and ethical justification.

Key words: professional ethics, moral code, teaching ethics, moral education, moral attitude

TÜRK VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ FRAZEOLÖJİ BİRLƏŞMƏLƏRİN
TƏŞƏKKÜLÜ VƏ QAYNAQLARI

Kəmalə Əhmədova
Filologiya elmləri doktoru,
Bakı Dövlət Universiteti (Azərbaycan)

ÖZƏT.

Məqalədə türk və Azərbaycan dillərinin frazeoloji sistemindən, hər iki türkcədə işlənən deyimlərin təşəkkülü və qaynaqlarından bəhs olunur. Qeyd edilir ki, türk və Azərbaycan dillərində olan frazeoloji birləşmələrin təşəkkül tarixi ümumtürk arealında axtarılmalıdır. Qədim dövrlərə aid müxtəlif səpkili yazılar, bu yazılarda müşahidə olunan ilkin frazeoloji vahidlər bütün türk xalqlarının orta q mədəniyyətidir. Bu da hər iki dilin tarixən bir kökdən, eyni bir mənşədən olduğunu bir daha nümayiş etdirir. O da qeyd edilməlidir ki, türk dillərinin bugünkü mənzərəsi,

leksik-qrammatik təbiəti göstərir ki, onlar sonrakı inkişaf mərhələlərində heç də bir-birindən kəskin fərqlənən dillərə çevrilməmiş, istər leksik mənası, istər fonetik tərkibi, istər morfoloji quruluşu, istərsə də sintaktik funksiyası etibarlı ilə cüzi dəyişikliyə uğramış və nəticədə dialekt, ləhcə səviyyəsindən o yana getməmişdir. Bu fərqlər bəzən az, bəzən qabarıq şəkildə özünü göstərə bilər.

Məqalədə frazeoloji vahidləri iki qrupa bölünərək təhlil olunmuşdur: a) şifahi xalq ədəbiyyatında müşahidə olunan və daha çox işlənən frazeoloji vahidlər; şifahi dil; b) yazılı ədəbiyyatda müşahidə olunan, daha çox işləkliyə malik olan frazeoloji vahidlər; yazılı dil. Bu baxımdan araşdırmada hər iki türkcənin deyimlərinin qaynaqları həm şifahi, həm də yazılı ədəbi əsərlərə istinadən tədqiq olunmuş, nəzəri fikirlər maraqlı nümunələrlə əsaslandırılmışdır.

Açar sözlər: *Türk dili, Azərbaycan dili, frazeoloji birləşmələr, təşəkkül, ədəbi qaynaqlar, tarixi izlər.*

SUMMARY.

The article talks about the phraseological system of Turkish and Azerbaijani languages, the structure and sources of idioms used in both Turkish languages. It is noted that the history of the formation of phraseological combinations in the Turkish and Azerbaijani languages should be sought in the all-Turkish area. Different styles of writings observed in these writings are the common cultural heritage of all Turkic peoples. This once again demonstrates that both languages are historically from the same root and origin. It should also be noted that the current picture and lexical-grammatical nature of the Turkic languages show that they have not turned into languages that differ sharply from each other in the later stages of development, either in terms of lexical meaning, phonetic composition, morphological structure, or due to its syntactic function, it did not go beyond the level of dialect. These differences can sometimes be little or prominent.

In the article, phraseological units are divided into two groups: a) phraseological units observed and used more often in oral folk literature; oral language; b) phraseological units observed in written literature, which have more functionality; written language. From this point of view, the sources of both Turkish idioms were studied with reference to both oral and written literary works, theoretical ideas were substantiated with interesting examples.

Key words: Turkish language, Azerbaijani language, phraseological combinations, formation, literary sources, historical traces.

GİRİŞ.

Türk və Azərbaycan dillərində olan frazeoloji birləşmələrin təşəkkülü tarixi ümumtürk arealında axtarılmalıdır. Qədim dövrlərə aid müxtəlif səpkili yazılar, bu yazılarda müşahidə olunan ilkin frazeoloji vahidlər bütün türk xalqlarının ortaq mədəniyyətidir. «İnsanoğlunun hadisələrə münasibəti əsnasında dərin məntiq, müşahidə və şəxsi baxışı» (Maarifə Hacıyeva) ilə «uzun danışmağı sevməyən türk milləti» (Hüseyn Adıgüzel) «qəlibləşmiş, donmuş, sümükləşmiş halda rast gəldiyimiz frazeoloji birləşmələri» (Metin Yurtbaşı) yaratmışdır. Heydər Əliyevin bir kəlamını burada xatırlamaq yerinə düşər. O, Türk və Azərbaycan xalqları haqqında demişdir: “Biz bir millət, iki dövlət”. Belə olan təqdirdə, bu gün ortaq şəkildə işlədiyimiz frazeoloji vahidlər «bir millət, iki dövlət» zəkasına parlaq nümunədir. Məhz bu baxımdan da dilçi-alim M.Mirzəliyeva qeyd edir ki, frazeoloji vahidlərin türk dillərində (söhbət oğuz qrupu türk dillərindən gedir - K.Ə.) üst-üstə düşməsi (bəzən bu və ya digər dərəcədə eyniliyi) onların məhz ümumtürk dilində yarandığını və formalaşdığından xəbər verir. Həmin dillərin tarixən bir

kökdən, eyni bir mənşədən olduğunu bir daha nümayiş etdirir. Onu da qeyd etməliyik ki, türk dillərinin bugünkü mənzərəsi, leksik-qrammatik təbiəti göstərir ki, onlar sonrakı inkişaf mərhələlərində heç də bir-birindən kəskin fərqlənən dillərə çevrilməmiş, istər leksik mənası, istər fonetik tərkibi, istər morfoloji quruluşu, istərsə də sintaktik funksiyası etibarlı ilə cüzi dəyişikliyə uğramış və nəticədə dialekt, ləhcə səviyyəsindən o yana getməmişdir. Bu fərqlər bəzən az, bəzən qabarıq şəkildə özünü göstərə bilər.

Türk və Azərbaycan deyimlərinin əsas qaynaqları

Türk dillərinin bu xüsusiyyəti onun frazeoloji sistemində də özünü qabarıq biruzə verir. Belə ki, frazeoloji vahidlərin əksəriyyəti türk dillərinin demək olar ki, hamısı üçün eynidir.

Həqiqətən, bu gün dilimizdə işlədiyimiz **bağrına basmaq, qurban olmaq, at oynatmaq, meydan oxumaq, burun soxmaq** və s. kimi ifadələrə əksər türk dillərində rast gəlirik. Nümunə üçün **bağrına basmaq** frazeoloji vahidin türk dillərində nəzər yetirək: Zeynəbi (növəsini) qucağına aldı, yanaqlarından öpdü və **bağrına basdı** (Azərbaycan dilində); Zeynepi kucağına aldı, iki yanağından optü və **bağrına bastı** (Türk dilində); Zeynepti qucağına aldı, eki betinen süydü, əne **bavırına bastı** (Qazax dilində); Zeynepti qucaqtağı, eki betinen öptü cana **böruna bastı** (Qırğız dilində); Zeynepti kosağına aldı, iki yanağınan üpti həm **kükrəginə kısıtı** (Başqırd dilində); Zeynepni koçağına aldı, iki yanağınan üpti həm **kükrəginə kısıtı** (Tatar dilində); Zeynəbni kucağına aldı, ikki yanagindən öptü və **bağrıgə bastı** (Özbək dilində); Zeynəbi qucağına aldı, iki yanağından öpdü və **bağrına basdı** (Türkmən dilində); Zeynepni kuçığına aldı, ikki yanığını söydü və **beğriğə bastı** (Uyğur dilində) və s.

Göründüyü kimi, **qucaqlamaq** sözünə ekvivalent olan **bağrına basmaq** frazeoloji vahidi bu gün də digər türk dillərində (ləhcələrində) öz işləkliyini saxlayır. Bu kimi birləşmələrin sayını bəlkə də yüzlərlə artırmaq olar. Mətin Yurdbaşına görə M. Kaşqarlı da daxil olmaqla bir sıra alim və yazarlar hələ orta əsrlərdən frazeoloji birləşmələri yazıya köçürməyə başlamışlar (Gökçekoğlu, 1988: s. 5).

Tədqiqatçı A. Rzayev Mirzə Kazimbəyin həyat və yaradıcılığını araşdıraraq yazır ki, Mirzə Kazimbəy «План ученого путешествия по Востоку для молодых ориенталистов, окончивших курс в Казанском университете» (Kazan, 1841) əsərində Azərbaycan dilini öyrənən tələbələrinə məsləhət görür ki, bu dili təmiz bilmək üçün Azərbaycana səyahət edib türk dilinin bu ləhcəsinin çox saf və zəngin türk (Azərbaycan-K.Ə.) idiomlarını öyrənməlisiniz. Bu zaman tələbələr Kazan universitetində bu sahədə qazandığı bilikləri möhkəmlədə, daha dərindən öyrənə bilər, tez mənimsəyərlər» (Фразеологический словарь русского языка, 1996: s. 123). Göründüyü kimi türk dilinin, burada, Azərbaycan dilinin zəngin frazeoloji vahidlərinin olması M. Kazım bəyi də düşündürmüş, L. Budaqovun «Хрестоматий и словарь» əsərinə yazdığı rəydə də bunu bir daha xatırlatmış, türk və Azərbaycan ləhcələrinin cüzi fərqlərini qeyd etmişdir (Фразеологический словарь русского языка, 1996: s. 123). Şübhəsiz, zaman keçdikcə bu fərqlər daha qabarıq sezildiyindən N. Cəfərovun tədqiqatlarında nəzərindən yayınmamışdır. Onun mülahizələrinə görə «XVII əsrdə fars ədəbiyyatı süqut dövrü keçirir, bu zamanda Azərbaycan ədəbiyyatında paralel olaraq da milliləşmənin təsiri ilə çiçəklənmə prosesi gedir; osmanlı ədəbiyyatı ilə müştərək məqamlər minimal həddə çatır. Müştərək məqamlar nə qədər minimal həddə çatsa da xalqlarımızın (Azərbaycan, türk-K.Ə.) təfəkküründə «sümükləşmiş» frazeoloji vahidlərə az təsir göstərmiş, bir sıra hallarda isə həmin ifadələrin variantları artmış, müxtəlif törəmələri mənə fərqləşmələri yaranmışdır. Şübhəsiz, bəzi hallarda müəyyən ərazi, yer, hadisə ilə bağlı ayrı-ayrı xalqlarda (burada, Azərbaycan-türk-K.Ə.) özünəməxsusluğu ilə seçilən frazeoloji vahidlərə də təsadüf olunur bu isə təbii prosesdir. Bu prosesi izləmək, yaxınlıqla paralel ayrılmanı, seçilməni izləmək elm üçün də, xalqlar üçün də faydalıdır. Əks halda bizim

araşdırmamızın da dəyəri azalardı. Əksər hallarda isə M.Mizəliyevanın qeyd etdiyi kimi paralel işlənən frazeoloji vahidə dilimizdə çox rast gəlinir. Lakin bu o demək deyil ki, bütün frazeoloji vahidlər eynidir. Məsələn, fərqli frazeoloji vahidlər-erkək **Tükəzban** (kobud qadın barədə), anasının oğlu (qeyri-qanuni uşaq haqqında) və s. kimi ifadələr Azərbaycan mühitində; **atəş bahası**» (bir şeyin çox bahalı olduğunu bildirmək üçün işlədilən ifadə), **qaz qaldırmaq** (haqsızlığa qarşı çıxmaq anlamında) və s. kimi ifadələr Türkiyə mühitində yaranmışdır. Eləcə də, eyni frazeoloji vahidlərə hər iki mühitdə nəzər salaq:

Azərbaycan dilində:

Dağların lalasına
Gözlərin qarasına,
Analar **qurban olsun**
Öz körpə balasına.

Türk dilində:

Azanda ay azanda
Hedik, kaynar kazanda
Kendine **kurban ollam**
Topuş - topuş gezende.

Bayatılarının hər ikisinin mətnindən və lüğət tərkibindən məlum olur ki, onların yaranma məkanı haradır. Türk dilində verilmiş nümunədən də şərlərin türklərə məxsusluğunu sezmək olur. Baxmayaraq ki, **qurban olmaq, beli sınmaq, gedər-gəlməz** kimi ifadələr hər iki dil üçün ümumişlək frazeoloji vahidlərdəndir. Bununla belə, ədəbi nümunələrin leksik tərkibi və məzmunu onların məkanlarını ayırmağa imkan verir. Bəzən ağız ədəbiyyatı nümunələrinin harada yarandığı bəlli olmur və bu isə dil fərqlərinin kəskin ayrılmadığını nəzərə çarpdırır. Belə olan təqdirdə həmin əsərlər ya «anonim», ya da «ortağ» adı altında verilir (Гусейнов, 1973: 84-86). M. Ata Çatıqqaşın fikrinə tamamilə şərik çıxaraq deyə bilirik ki, yeri, məzmunu, hansı dilə məxsusluğu (burada türk dilləri nəzərdə tutulur-K.Ə.) anlaşılmayan xalq frazeoloji birləşmələri və ağız ədəbiyyatını dərsləklərdə «ortağ ədəbiyyat» adlandırılması daha düzgündür.

Doğrudan da, keçmişimizə nəzər saldıqda türklərin, ümumiyyətlə türk dünyasının hansı həcmdə və hansı səviyyədə xəzinə yaratdıqlarının bir daha şahidi olarıq. Z. Göyalpın - «Başqa millətlər bugünkü mədəniyyətə girmək üçün keçmişlərindən uzaqlaşmağa məcburdurlar; halbuki türklərin bugünkü mədəniyyətə girmələri üçün yalnız əski keçmişlərinə dönüb baxmaları yetərdeməsi, bu fəxrətdən doğur (Cəlilqızı, 1998: 16). Bu deyilənlərdən aydın olur ki, Türk və Azərbaycan dilləri frazeologiyasının-frazeoloji vahidlərinin təşəkkülü çox guman ki, şifahi ədəbi dilimizin təşəkkül dövrlərinə təsaduf edir. Belə olan halda frazeoloji vahidlərin də mənbəyi genişlənir. Məhz bu baxımdan da dilçilikdə müxtəlif mülahizələr, fikirlər meydana çıxır. Frazeoloji vahidləri geniş anlamda götürənlər atalar sözü və məsəlləri, ibarə və hikmətli sözləri, aforizm və qanadlı sözləri, eləcə də epizodik xüsusiyyət daşıyan ifadələri məsələlərin içərisində müfəqqəti məcazlaşan frazeoloji vahidlərin sırasına daxil edirlər. Bu fikirdə olanların arasında Azərbaycan, rus, türk dilçilərinə rast gəlmək olar. Biz bütün bunları geniş təhlil etməkdən uzağıq və ümumiyyətlə, frazeologiyayı bir tədqiqat obyektini kimi araşdırmırıq. Sadəcə olaraq, araşdırmamıza cəlb etdiyimiz frazeoloji sözlükdən çıxış edərək onların hüdudunu müəyyənləşdirir, müxtəlif fikirlərin mülahizələrini nəzərdən keçiririk. Bizim fikrimizcə, bəzi alimlərin müxtəlif münasibətlərlə söylədikləri fikirlərə əsaslanaraq deyə bilirik ki, frazeoloji vahidlər məna bütövlüyünə malikdir. Belə olan təqdirdə onlar (frazeoloji vahidlər-K.Ə.) ayrı-ayrı sözlərə ekvivalent olur. Deməli, frazeoloji vahidlər komponentlərinin (tərəflərinin) leksik mənasının zəifləməsindən törəyir və semantik cəhətdən sözə yaxınlaşır. Yəni tək-tək sözlər kimi

frazeoloji vahidlər də dilin semantik vahidinə çevrilir. Belə ki, bu xüsusiyyətinə görə də V.V.Vinoqradov frazeologiyayı semasiologiya ilə birlikdə tədqiq edir. Belə olan halda bu mülahizələri qəbul etdiyimiz vəziyyətdə frazeoloji vahidlər geniş anlamda götürülə bilərmi? Doğrudur, yuxarıda sadaladığımız mənbələrdən frazeoloji vahidlərə, yəni idiom şəklində olanlara keçid olur və bu dayanmaz bir prosesdir. Lakin bəzi dilçilər tərəfindən bütün qəbul olunmuş və yuxarıda sadaladığımız mənbələri frazeoloji vahid saymaq bizim fikrimizcə, yanlışdır. Eyni fikri söz birləşməsi və mürəkkəb sözlər haqqında da demək olar. Belə ki, bütün sərbəst və ya sabit söz birləşmələri mürəkkəb sözlərə çevrilə bilmədiyi kimi, bütün sabit birləşmələr də frazeoloji vahid (V.V.Vinoqradovun qəbul etdiyi şəkildə) ola bilmir. Bu barədə tədqiqatçı-alimlərin əsərlərinə müraciət edək. Mürəkkəb sözlərlə bağlı S.Cəfərov yazır: «Başqa sahələrdə olduğu kimi, mürəkkəb sözlərdə də forma və məzmun münasibətləri müxtəlif şəkillərdə və müxtəlif dərəcələrdə təzahür edə bilər. Bu isə təbii bir prosesdir. Ona görə ki, hər yerdə və hər zaman məzmun, də forma bir vaxtda və bir qaydada meydana gəlir. Mürəkkəb sözlərin ilk yaranma və ən təkamül etmiş dövrünü nəzərə alsaq, məzmun və forma münasibətləri etibarilə bir neçə müxtəlif qruplara ayırdığını görə bilərik: yeni əmələ gəlmə prosesini keçirən mürəkkəb sözlər; formalaşmaqda olan mürəkkəb sözlər; formalaşmış olan mürəkkəb sözlər (Murtuzayev, 1958: 92). Bizim fikrimizcə, eyni proses frazeoloji vahidlərin yaranmasında da gedir. Burada məzmun ön planda olur. Yəni, frazeoloji vahidləri mənbələri-formalaşma dövrü (keçid dövrü) və frazeoloji vahidlərə çevrilmə dövrü. Bəzən bir ifadənin frazeoloji vahidə çevrilməsi uzun əsrləri, ictimai-iqtisadi formasiyaların, dövlət quruluşlarının səciyyəvi xüsusiyyətləri ilə bağlı olur. Məsələn, Azərbaycan dilində **diz çökdürmək (yalvartdırmaq)** ifadəsi ilə **medalı(n) düşməz** (ədəbzlik) ifadəsini müqayisə etsək, bunu aydın görmək olar. Eləcə də türk dilində **arka çevirmək** (uzaqlaşmaq) ifadəsi ilə **Damoklesin kılıcı** (qorxu, hədə) ifadəsini tutuşdurmaq olar. Həmçinin, belə ifadələrin dəqiq ünvanı, məkanı, yaranma tarixi, alınma və ya milli dildə yarandığı frazeoloji vahidin anlamından məlum olur. Məsələn, Azərbaycan dilində işlənən **şər yuvası** (keçmiş sovet məkanı barədə), Linç məhkəməsi (XVIII əsr ABŞ məhkəmələrində), **soyuq müharibə** (XX əsrin ortalarında mənsub olduğumuz ölkənin - SSRİ-nin siyasəti), **Hacı Qara olmaq** (xəsislik); türk dilində işlənən **Alyon kesilmək** (XVIII əsrdə yaşayan fransız milyonçusu kimi zəngin olmaq), **Çifit çarçısı** (yəhudi və pis niyyətli adamların olduğu yer mənasında işlənir), **balta olmaq** (III Səlim və II Mahmud zamanlarında türküyüli mehmetçiklərin balta ilə işarələmək, nişanlamaq adəti) kimi ifadələr bu qəbildəndir. Deyilənlərə əsasən aşağıdakı qənaətə gələ bilərik. Frazeoloji vahidlər dildə müxtəlif tərkibdə söz birləşmələri, məsdər və s. şəklində olub leksik və qrammatik idiom mahiyyəti daşıyan ifadələrdir.

Belə olan təqdirdə, frazeoloji vahidlərin sərhədi nisbətən məhdudlaşır. Yəni hər bir sabit birləşmə, məsdər tərkibi, məcazi mənalı ifadələr, cümlə şəklində olan atalar sözləri və s. bizim nəzərdə tutduğumuz forma və məzmununa uyğun gəlir. Daha doğrusu, bizdən öncə V.V.Vinoqradov, A.M.Babkin, Ə.Orucov, N.Rəhimzadə, M.Yüzbaşıoğlu, N.Yüzbaşıoğlu, S.Yörük, Y.Yörük və Y.Z.Bahadınlının söylədiklərinə şərik çıxırıq. Yəni frazeoloji vahidlərin qaynaqlarını qəlibləşmiş, məcazi anlamlı müxtəlif tərkibli və quruluşlu söz qrupları təşkil edir. Deyilənlərə bunu da əlavə edə bilərik ki, rus dilçiliyinin son tədqiqat işlərində, xüsusilə A.N.Baranov, S.İ.Yuşmanova, D.O. Dobrovolskiy və s. məsələni qeyd etdiyimiz şəkildə qoyur. (62; 63), frazeoloji vahidlərin leksik-semantik təbiətindən çıxış edirlər (63. 456-65). Bu da onu deməyə əsas verir ki, frazeologiya sahəsi üzrə tədqiqat işləri davam edir. Rus dilçilərindən V.V.Vinoqradov, S.İ.Ojeqov, N.N.Amosova, Azərbaycan dilçilərindən H.Bayramov söz birləşmələri şəklində olan bəzi məcazi anlamlı termin birləşmələri frazeoloji vahid hesab etmişlər. Lakin sonralar H.Bayramov bu fikirdən daşındığını, belə ifadələrin başqa dildə

olduğunu yazır. Alimin mülahizələrinə nəzər salaraq: «Vaxtilə frazeoloji hesab etdiyimiz termin səciyyəli bir neçə söz birləşməsinin müəyyən məqamlarının, o cümlədən «kəsmə şikəstə», «orta mahur» kimilərinin sonralar artıq frazeoloji vahid olmadığını müəyyənləşdirdik. Lakin kimya elmi üzrə «mütləq sıfır», «çar arağı», «fəlsəfə daşı»; memarlıq, incəsənət və eləcə də başqa elm sahələrinə aid olan belə söz birləşmələrinin az bir qismi termin xüsusiyyətinə malikdir. Dilimizdəki bu cür sabit söz birləşmələrinin də çoxu rus dilindən və ya rus dili vasitəsilə başqa dillərdən alınaraq kalka üsuli ilə yaradılmışdır. Bunlar Acərbaycan dilinin bilavasitə özündə düzələn termin səciyyəli frazeoloji vahidlər olmadığından, bu vəsaitdə belə söz birləşmələri üzərində dayanmağı məqsədəuyğun hesab etmirik» (Mirzəzadə, 1962: 53). Türk dilçilərinin baxışları arasında da bu barədə müxtəliflik vardır. Bu baxışlarda özünəməxsusluğu ilə seçilən mübahizələrə də rast gəlmək olur. Məsələn Yusif Ziya Bahadınlı yazır ki, **frazeoloji birləşmələr** şifahi və yazılı dildə olduğu halda, terminlər elm, məslək, sənət sözüdür (Türk lehçeleri ve edebiyatı dergisi, 1998: 13). Digər türk alimi -«Termin öz mənasında frazeoloji birləşmə olduğu kimi işlədilir»- deyir (Musaoğlu, 2002: 5). Başqa bir türk alimi isə terminlərin tək sözlə də ifadə oluna bilməsini, frazeoloji birləşmələrdə isə belə bir xüsusiyyətin olmamasını, eləcə də frazeoloji birləşmələrlə cümlə halında rast gələ bildiyimiz halda terminlərdə rast olunmur - deyər qeyd edir (Yurtbaşı, 1996: 4). Ö.A.Aksoyun da bu kimi fikirlərə oxşar mülahizələri vardır. Türk dilçiliyində, xüsusən frazeologiya sahəsində göstərilən alimin tədqiqatları diqqəti cəlb edir. Bizim mövzumuzla bağlı onun geniş tədqiqatı və maraqlı fikirləri var. Həmin fikirlərə nəzər salsaq: «Frazeoloji birləşmə ilə termini bir-birindən ayırmaq lazımdır. Frazeoloji birləşmə ümumi şəkildə dilin sərvətidir. Termin isə elm, sənət və məslək sözləridir (eşkenar, bilirkəşi, içgüdü, cevizgiller, kuşpazları, biçərdöver, gündönümü). Bu terminlər iki sözün birləşməsindən yaranıbdir. Bu sözlər quruluşuna görə mürəkkəb, mənasına görə isə termindir. Frazeoloji birləşmələrin terminlərdən əsas fərqi bir sözdən ibarət olmamasıdır. Məsələn, **ayak** sözü türk dilində ədəbiyyat və coğrafiya terminidir. Cümlə halında frazeoloji birləşmə var, amma termin isə yoxdur» (Yüzbaşıoğlu, 1985: 48). Araşdırmaların ardını izlədikcə müəllif daha maraqlı fikirləri ilə rastlaşırıq. Araşdırıcı terminlərlə mürəkkəb sözün ifadə olunan frazeoloji birləşmələrlərin qarışdırılmasının narahatlıq doğurmadığını qeyd edir. Bundan sonra sözünə davam edərək yazır ki, bitişik yazılan terminlər frazeoloji birləşmələrlə qarışdırmaq olmaz. Onların fərqli xüsusiyyətlərini göstərmişdir. Alim qeyd edir ki, terminlər də xalqın öz sözü və keçmə sözlərlə ifadə oluna bilər. Lakin terminlər tək mənalı, konkret olur. Frazeoloji vahidlər isə söz birləşməsi kimi olurlar. Ö.A.Aksoy əsərinin ikinci cildində mülahizələrinə davam edərək yazır ki, bitişik yazılan terminlər frazeoloji birləşmələrlə qarışmazlar. Ancaq iki və daha artıq sözdən ibarət olub bitişik yazılmayan terminlər quruluşca terminlərə oxşayarlar. Bunları da məfhumun daşdığı məna və vəzifəsinə görə ayırmaq mümkündür. Lakin bu kimi-**asma açar, rəng korluğu, yaşama toxunulmazlığı** və s. terminlər dildə işlək olduğundan frazeoloji birləşməşməkdədirlər. Bunlar, terminlərlə frazeoloji birləşmələrlər arasındakı sərhəd üzərində olub terminlər cərgəsində də, frazeoloji birləşmələr cərgəsində də yer ala bilərlər. Bu baxımdan da frazeoloji birləşməşməkdə olan terminləri biz sözlüyümüzə əlavə etdik (Aksoy, 1978: 42-421). Yuxarıdakı mülahizələrdən görüldüyü kimi türk alimləri bu sahədə nisbətən fərqli düşünürlər. Bizim fikrimizcə, terminlərlə frazeoloji vahidləri qəti qarışdırmaq və müqayisə etmək mümkün deyil. Əvvəla, terminlər sinonimi olmayan, dəqiq, təkmənalı və s. kimi xüsusiyyətlərə malikdir. **Termin** sözünün etimologiyasından bəhs edən alimlər də bu haqda maraqlı fikirlər söyləyirlər (Nitq mədəniyyəti məsələləri, 1985: 7). Digər tərəfdən, əgər söz birləşməsi şəklində təsadüf olunan **termin birləşmələr** frazeoloji vahidlərə uyğun gəlsə, bu heç də H. Bayramovun qeyd etdiyi kimi alınmalara aid xüsusiyyət ola bilməz. Çünki **ürək partlaması, dəmir yol** kimi

ifadələr olduğu halda, **göy qurşağı, aylı (aysız) gecə, başmaq seyri, oğlaq bürcü, qız bürcü, qoyun bürcü, duz günü** və s. kimi birləşmələr də mövcuddur ki, biz də bunu **Fuzey** nəzəriyyəsi ilə bağlayırıq. Yəni buradakı dil vahidləri məfhumun təbiətinə görə adlandırılmış və həqiqi mənada işlədilir. Doğrudur, bu ifadələr xalq danışığı dilindən seçilməsə də **termin söz birləşmələri** kimi qəbul edilməlidir. İdiom səciyyəli frazeoloji vahidlər (idiomatik ifadələr) müxtəlif qaynaqlardan bəhrələnilir. Bunların böyük əksəriyyəti ədəbi əsərlərdə toplanmış və öz əksini tapmışdır. Biz bu fikirə əsaslanaraq frazeoloji vahidləri iki qrupa bölmüşük:

1. Şifahi xalq ədəbiyyatında müşahidə olunan daha çox işlənən frazeoloji vahidlər; Şifahi dil.

2. Yazılı ədəbiyyatda müşahidə olunan, daha çox işləkliyə malik olan frazeoloji vahidlər; Yazılı dil.

Dildə olan və işlənən frazeoloji vahidlərin çox hissəsi ayırdığımız bölgüyə baxmayaraq həm şifahi ədəbiyyatda, həm də yazılı ədəbiyyatda özünə möhkəm yer tutmaqdadır. Lakin biz bu bölgünü işləklilik səviyyəsinə görə aparmışıq. Bu mövzudan danışan araşdırıcılar şərti qruplaşmaları daha çox xırdalayır, onların sayını 15-ə, hətta 20-yə də çatdırırlar. Azərbaycan araşdırıcılarından N.Rəhimzadə dörd, A.Qurbanov altı, M.Hacıyeva altı qrupda birləşdirmişlər. Türk dilçiləri isə bu bölgünü iyirmiyədək artırırmışlar. Əlbəttə, bütün bu bölgülərin hamısı şərti xarakterə malikdir. Belə ki, hər bir frazeoloji vahidin (frazeoloji birləşmələrin) daşdığı mənadan, yarandığı dövrdən, müşahidə olunduğu qaynaqdan asılı olaraq çıxış edib bölgü və ya qruplaşmanı da xırdalayıb bölgülərin sayını artırmaq olar. Lakin biz topladığımız ədəbi nümunələri daha çox ümumiləşdirmiş və onları iki yerə bölməyi **lazım** bilmişik. Beləliklə, **şifahi xalq ədəbiyyatında müşahidə olunan frazeoloji vahidləri** nəzərdən keçirək:

Dastanlarda:

Səndən **can istəyirəm** ana, **canını** mənə **verərsənmi**,

Yoxsa «Oğul, Domrul!»- deyə ağlarsan?

Ağ üzünə iti dırnaq çalarsan?

Qarğı kimi **qara saçını yolarsan**, ana? (Kitabi-Dədə Qorqud)

Bayatılarda:

Saçımda siyahım var,

Bülbül kimi **ahım var**.

Göz gördü könül **sevdi**

Mənim nə günahım var.

Yazılı ədəbiyyatda müşahidə olunan frazeoloji vahidlər:

Azərbaycan dilində:

Gözdən kirpik çəkir bizim ərəblər,

Gülərlər üstümə, **dil versəm** əgər.

Bir də bu mətləbdən gəl danışma heç,

Söhbəti qurtaraq bu işdən **vaz keç**.

Gözden **kirpik çeker** bizim Araplar,

Peki desem gülüç nazar atarlar.

Haydı gel, söylemek dileğini sen,

Söhğeti bitirip vaz keç bu işten! (N.Gəncəvi).

İkincisi tarikat kulluğa **bil bağlaya**

Yolu toğru varanı yarlığaya hocası

Üçüncüsü marifet can könül gözün açar

Bak mani sarayına Arşa degin yücesi (Yunus Əmrə).

Şifahi xalq ədəbiyyatından gətirdiyimiz müxtəlif səpgili nümunələrdən görüldüyü kimi istər frazeoloji vahidlərin lüğət tərkibində, istərsə də ədəbi nümunələrin diliində elə bir ciddi fərq nəzərə çarpmır. Ümumtürk abidəsi kimi tanınan «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanından yuxarıda göstərdiyimiz nümunədə fonetik, tək-tək halda leksik və orfoqrafik fərqlər nəzərə çarpar. «Koroğlu» dastanından gətirdiyimiz örnəkdə isə frazeoloji vahidlər arasındakı variantların yarandığının şahidi oluruq. Belə ki, Azərbaycan dilində işlənən «cana qorxu salmaq» ifadəsi türk variantında «cana korku çalar» şəklində söylənilmişdir. Uşaqlar üçün qoşulmuş nağıl, eləcə də ortağ və bəzən də (anonim) şerlərdə yalnız fonetik, həm də qrammatik fərqlərə cüzi rast gəlmək olur. Yazılı ədəbiyyat nümunələrindən bəhs etdikdə isə nümunə üçün müxtəlif variantlar seçməyə çalışmışıq. Bununla da farsca yazıb yaradan müxtəlif üslub və tərzləri əhatə etməyə çalışmışıq. N.Gəncəvinin həm azərbaycan, həm də türk dilinə tərcümələri, türk şairi Yunus Emrədən verilən nümunə, Azərbaycan türkcəsində Füzulidən verilmiş qəzəlin müqayisəli türk variantı və cənubi Azərbaycan şairi M.H.Şəhriyardan örnək gətirilmiş şerlər müqayisə edilmişdir. Maraqlı burasıdır ki, N.Gəncəvinin «Leyli və Məcnun» əsərini türk dilinə (İstanbul türkcəsinə) düzənləyən M.Farik Görtunca da Azərbaycan şairi Səməd Vurğunun tərcüməsindən istifadə etmişdir. İstər bu səbəbdən, istərsə də yüksək tərcüməçilik və sənətkarlıq baxımından tərcümə variantları arasında fərq hesabagəlməzdir. Bunu gətirdiyimiz nümunədən də görmək olar. Əsərdə işlənən frazeoloji vahidlər, müasir dövrdə işləkliyi ilə seçilən ifadələrimizdəndir. Çünki klassik əsəri müasirlər tərcümə etmişlər. Variantlar arasında fərqi gəldikdə isə fonetik, leksik və çox cüzi qrammatik fərqlər aşkarlanmışdır. Biz bəzi hallarda tərcüməyə ona görə müraciət etmişik ki, müasir səviyyəni müqayisə edək. Bu müqayisəyə tarixi baxımdan yanaşmırıq. Eyni fərqli xüsusiyyətləri Yunus Emrə və M.Füzulinin şerləri haqqında da demək olar. M.H.Şəhriyarın əsərinə gəldikdə isə buradakı xalq danışıqının şirinliyi müasir dövrdür. Təbriz dialekti, ustadın yüksək sənətkarlığı bizi danışıq dilinin frazeoloji vahidləri ilə tanış edir. Əsəri Azəri türkcəsindən Türkiyə türkcəsinə çevirən Selahattın Kılıç və İlhan Şimşək isə tərcümə variantında bu şirinliyi qoruyub saxlaya bilmişlər. Əslinə qalsa, bu tərcümə yox, şerlərin əski əlifbadan latın qrafikalı türk əlifbasına çevirməkdir. Buradakı «üzü ağ olmaq», «başı sağ olmaq» ifadələri isə bizi daha yaxınlaşdırır.

Frazeoloji vahidlərin sərhədi, hüdudu uzun zaman dilçilərin mübahisəsinə çevrilmişdir. Bu isə müxtəlif fikirliliyin əmələ gəlməsinə səbəb olmuşdur. Frazeologiyayı dar və geniş mənada qəbul etmək frazeologiyanın sərhəddinin müəyyənləşdirilməsinə mane olur. Rus dilçisi A.İ.Molotkova görə «frazeologiya, bəlkə də dünyada yeganə dilçilik sahəsidir ki, bu barədə ümumi fikir yoxdur». Doğurdan da elmi əsərləri ardıcıl izlədikdə müəllifə haqq qazandırmamaq olmur.

NƏTİCƏ.

Bu sahədə tədqiqatlar davam etdirilməlidir. Biz də frazeoloji sözlükdən çıxış edən Ə.Orucov və N.Rəhimzadənin mülahizələrini qəbul etməyin tərəfdarıyıq və onların fikirlərini qəbul edirik. Bu fikri ilk öncə rus dilçiləri irəli sürsələr də Azərbaycan dilçilərinin - Ə.Orucov və N.Rəhimzadənin dilimizin materialları əsasında gəldiyi qənaətlər indidə öz əhəmiyyətini itirməyib. Əksər Azərbaycan dilçiləri tərəfindən qəbul olunur. Türk dilçilərindən - Ö.A.Aksoy və Y.Z.Bahadinlinin əsərləri (“Türkce frazeoloji birləşmələr sözlüğü ve kaynakları”, “Türkçe Frazeoloji Birləşmələr Sözlüğü”) bəzi mübahisəli cəhətlərinə baxmayaraq, dəyərli tədqiqatlardandır. Müəlliflərin mürəkkəb sözləri də frazeoloji vahid (frazeoloji birləşmələr) kimi qəbul etmələri bizi qane etmir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Aksoy, Ö.A. (1978). Atasözleri ve Frazeoloji Birleşmeler Sözlüğü. I. Cilt Atasözleri, Ankara.
2. Bahadanlı, Y.Z. (1996). Türkçe Frazeoloji Birleşmeler Sözlüğü ve Kaynakları. İstanbul.
3. Bahadanlı, Y.Z. (1971). Türkçe Frazeoloji Birleşmeler Sözlüğü, İstanbul.
4. Cəlilqızı, Z. (1988). Azərbaycanca dil quruculuğu. Bakı.
5. Фразеологический словарь русского языка (1996). Под редакцией А.И. Молоткова. Москва
6. Gökçekoğlu, M. (1988). Kıbrıs Türk Atasözleri ve Frazeoloji Birleşmeler Sözlüğü. (Lefkoşa), Kıbrıs.
7. Гусейнов, С.С. (1973). Лексика и фразеология произведений Гасумбека Закира. Автореф. дисс. канд. филол. наук. Баку.
8. Mirzəzadə, H. (1962). Azərbaycan dilinin tarixi morfolojiyası. Bakı.
9. Murtuzayev, S. (1958). M.F.Axundovun komediyalarının frazeologiyası. Bakı.
10. Musaoğlu, M. (2002). Türkolojinin Çeşitli Sorunları Üzerine Makaleler-İncelemeler. Ankara.
11. Nitq mədəniyyəti məsələləri. (1985). Bakı.
12. Türk Lehçeleri ve Edebiyatı Dergisi (1998). Sayı: 19, Haziran.
13. Yurtbaşı, M. (1996). Örnekleleriyle Frazeoloji Birleşmeler Sözlüğü. İstanbul.
14. Yüzbaşıoğlu, N., Yüzbaşıoğlu, M. (1985). Frazeoloji Birleşmeler Sözlüğü. İstanbul.

PHOTO GALLERY

